

Zrinyifalvi Gábor
A KÉP ARCHEOLÓGIÁJA I.

Zrinyifalvi Gábor

A KÉP ARCHEOLÓGIÁJA I.

© Zrinyifalvi Gábor, 2005.
Második, javított kiadás

Zrinyifalvi Gábor

A KÉP ARCHEOLÓGIÁJA I.

BEVEZETÉS

„A paleolit-korabeli barlangfestészet csúcsteljesítményeinek paradoxona abban áll, hogy az ábrázolt állatok, ha egyedi tárgyaknak tekintjük őket, látszólag rendelkeznek a meghatározások [...] intenzív teljességével, tehát belső szándékuk szerint világszerűségere törnek; ugyanakkor azonban teljesen elszigetelten, elvont magáértvalóságukban ábrázolták őket, mintha létezésük még az őket közvetlenül környező térrel sem állna kölcsönös vonatkozásban, természetes környezetükről már nem is beszélve. Művészileg tehát minden világon kívül állnak, megformálásuk végső soron világnélküli.”

Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*¹

Lukács György volt az a XX. századi filozófus, aki megpróbálkozott a paleolitikori ember által alkotott képek művészetelméleti rendszerbe illesztésével. Késői esztétikai művének, *Az esztétikum sajátosságának* talán éppen a fenti idézet a legtöbbet vitatott és véleményünk szerint egyben a leglényegesebb gondolata.

Miben is látjuk a fenti mondatok értelmét?

Hogyan született meg az ember által alkotott, kulturális tevékenységként létrehozott kép? Milyen közösségi és szellemi, egyéni és lelki folyamatok és gyakorlati tevékenységi módok kellettek ahhoz, hogy a képek alkotásának gondolatához eljusson az ember? És amikor már létezett a kép, akkor miként értelmezték azt az első képalkotók? Hogyan lehetséges, hogy a képnek már kezdetben is annyi eltérő megjelenési formája, előállítási módja és technikája volt; a felületre festett, karcolt képtől kezdve a domborításokon át egészen az önálló hordozóval rendelkező, egész felületén megformált kispasztikáig? Milyen változásokon ment keresztül ez a különös jelenség az emberiség történetében, amíg elérkezett a ma használatos képtípusokig és a mai képértelmezésekig? S talán a legtöbbet vitatott kérdés az, hogy az idő miféle nyomot hagyott a képeken és az azokat értelmező ember gondolkodásán? Ezek és hasonló kérdések foglalkoztatják az archeológusokat, a kultúranropológusokat, az őskor művészetével foglalkozó történészeket, pszichológusokat és a kép történetének kutatóit.

Akkor fordult a figyelem a kép *arkhéja* (őskezdet, eredete, ősfarmája, ősoka) felé és sokasodtak meg a vele kapcsolatos kérdések, amikor a XIX. században, Európában megtalálták az első barlangfestményeket, amit azután a XX. században a világ más

¹ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1975. 423. o.

tájain, Ázsiában, Afrikában, Ausztráliában és az amerikai kontinensen rengeteg hasonló felfedezés követett. Korábban csak mitikus találgatások voltak arra vonatkozólag, hogy egy pásztorlányka fedezte-e fel a képet kedvese árnyékának körülrajzolásával, vagy Narcissus alkotta-e meg, amikor arcát a vízben meglátva beleszeretett önnön tükörképébe.² Ez viszont arra vall, hogy a kép keletkezésének kérdése már az ókorban is foglalkoztatta az embereket.

Az elméleti gondolkodás számára a képek készítése és a képhasználat egyáltalán nem tűnik olyan evidensnek, mint ahogy természetesnek vesszük például az őskori kőszerszámok alkalmazását. A képek ugyanis közvetlenül soha nem segítettek elő a táplálékszerzést, az emberi faj fennmaradását úgy, mint azok. Fizikai értelemben nem tették könnyebbé az emberek életét. Ám a hallatlan mennyiségben fennmaradt korabeli kép arra utal, hogy készítésük valami miatt mégis nélkülözhetetlen volt az akkor élt emberek számára. Ettől, ha lehet, még nehezebben válaszolhatóvá meg vált a kép lét-okára irányuló kérdés. Talán egy a pragmatikus és megszokott munkavégzésen túli mágikus lehetőséget láttak a képekben az emberi közösségek? Vagy pusztán szóra-koztatta őket, hogy a „semmiből”, ha nem is a tapintható létezőt, de legalább annak vizuális érzetét képesek voltak előállítani?

A ma legkorábbinak tartott, különböző felületekre karcolt, festett s egyéb technikával készített képeken vagy a plasztikus, mintázott, faragott képjelenségeken a leggyakrabban állatokat és emberi alakokat látunk. Ebből a tényből indultak ki a kutatók is, amikor ezek sajátos megjelenési módjára és értelmére rákérdeztek. A képkészítő ember azonban feltehetőleg nem gondolta azt, hogy ha képi formában maga elé állítja az állatot, akkor az élelmet adó húsával, eszközök készítésére alkalmas csontjával, inával, védelmet nyújtó bőrével is megjelenik előtte. A vadászat technikáit régóta ismerte, nem volt értelme egy bizonytalan kimenetelű, még ismeretlen praktikával felcserélni. Az állatok nem mentek a képmásuk után, de még csak szaporodásukra sem hatott a képi megjelenítés. Megszerzésük legcélszerűbb módjának még mindig a tartózkodási helyükön való felkutatásuk látszott.³ Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a képkészítés segíthette hozzá az embert a ma mágikusnak nevezett gondolkodáshoz, amely azután természetesen visszahatott a képre.

Lehet, hogy így történt, de nem biztos. Csupán annyi bizonyos, hogy a képek készítésének gyakorlata már régóta létezett,⁴ s ezt bizonyíthatóan, azaz „tárgyi” emlé-

² Jellemző, hogy e mitizáló eredettörténetek a kép keletkezését a természet képi jelenségeire (utánzására), a víz tükröződésére és az árnyékra, azaz a természetben keletkező képekre, képszerű jelenségekre vezetik vissza. Ebben a gondolkodásban a természet mintaképként és példamutatóként jelenik meg, amelyet az ember utánoz.

³ Egy időben a kutatók többsége úgy vélte, hogy a barlangok elzárt, rejtett zugaiban festett és rajzolt képek mágikus vadászatok megjelenítései, képi reflexiói voltak.

⁴ Nem tudjuk, hogy a jelenleg ismert képek-e az elsők. Annak egyelőre semmi nyoma, hogy az Európában, Ázsiában, Ausztráliában vadászó első emberek netán Afrikából hozták volna magukkal a képkészítés tudományát. Ausztráliában és Európában szinte egyidős képeket találtak, holott a két kontinens lakossága között semmilyen állandó kapcsolatot nem feltételezhetünk.

kekkel alátámaszthatóan csak sokára követték a minden kétséget kizáróan mágikusnak tekinthető cselekedetek.⁵

Ezek szerint még nincs válaszuk a kép megjelenésével kapcsolatban arra, hogy valamiféle antropológiai képességben rejlő belső kényszerrel vagy pedig a közösségben, az éppen kialakulófélben lévő társadalomban beállt valamilyen változás által kikényszerített jelenséggel van-e dolgunk. Az azonban teljességgel állítható, hogy képeket csak az ember készít. Ez pedig azt jelenti, hogy a képkészítés és a képhasználat olyan emberi sajátosság, amely feltehetőleg mégiscsak valamilyen, a génekben kódolt általánosabb képesség és a megfelelő körülmények sajátos kifejeződéséeként jelent meg az emberi tevékenységek sorában. Ezt a képességet vagy a korábban élt emberelődeitől örökölte a *homo sapiens*, vagy már maga tett rá szert.

Ám a génekre való hivatkozás még nem ad teljes körű magyarázatot az emberi képhasználatra és a képkészítés gyakorlatára, hiszen az ember egyik lényeges és sajátos vonása társadalmisága és kultúrája. Olyan gént, amely kimondottan képek vagy meghatározott kulturális jelenségek létrehozására ösztönözte volna a korabeli embert, aligha fognak találni a genetikusok. A korabeli ember gondolkodásában, elméje működésében a látásnak és az észlelésből keletkezett képi emlékezetnek ugyan sokkal nagyobb volt a szerepe, mint manapság, ám ez önmagában még mindig nem tűnik elegendő oknak a képek előállítására. A képkészítésnek előfeltételei is vannak, s ezek végképp nem kapcsolhatók hozzá a génekben rögzített képességekhez. Ha viszont praktikus szempontokat tulajdonítunk a korszak emberének, s ez alapján közelítjük meg cselekedeteit is, akkor még mindig nem válaszoltunk a kérdésre, hogy mire való a kép, s miért vált fontossá az ember számára a percepció és a képi emlékezet mellett bizonyos emlékképeknek észlelhetőként való visszavetítése a dolgok és jelenségek természetes helyére, a környezetbe?

A fenti kérdésen belüli érdekes, önálló probléma a festékek és színezékek használata, mert az eddigi kutatások arra engednek következtetni, hogy ez közvetlenül nem függ össze a képkészítéssel. A leletek tanúsága szerint a festék használata jóval megelőzte a képek készítésének gyakorlatát. A képkészítéshez egyébként sincs feltétlenül szükség színezékre, képet másféle módon és eszközzel is elő lehet állítani. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy az ember a képek készítését messze megelőzve használt különböző célokra festéket.⁶ De mit színesített vele, ha egyszer nem készí-

⁵ A nem praktikus, azaz közvetett, mágikus gondolkodásmód és cselekedetek sajátossága, hogy olyan elvonatkoztatásokat alkalmaznak, amelyek nem irányulnak közvetlenül egzisztenciális feladatokra. A mágikus gondolkodásban már jelen van az elvontságnak egy olyan eleme, amely a látható mögött meghúzódó láthatatlanra tesz utalást. Ezért a mágikus cselekvéseket arról lehet felismerni, hogy olyan nyomokat hagynak maguk után, amelyek következtében nem közvetlenül praktikus formák és alakzatok jelennek meg. A mágikus gondolkodásmód azonban amellett, hogy rokona a képi megmutatkozásnak, ellentétes is vele, mivel nem érzi, hanem tulajdonképpeni értelemben vett jelenbeállításra törekszik. Azért, mert nem tudjuk értelmezni az egyes jeleket, nyomokat, eszközöket, még nem gondolhatjuk mindjárt azt, hogy mágikus vagy vallásos cselekvéssel van dolgunk.

⁶ Egyes jelek arra utalnak, hogy talán más emberfajok, például a neandervölgyiek is használhattak vala-

tett képeket? Talán a testét festette? Netán a halottakat szórta be a festékporral, az apró, valamilyen célból gyűjtött csigaházakat festette meg vele, vagy egyszerűen gyógyszerként, esetleg valaminek, például az életnek vagy a vér pótlására, netán ál-cázó színekre használta? Az sem kizárt, hogy a természetből elkülöníthető tiszta föld-festékek izgatták az emberek fantáziáját, s úgy bukkantak rá a képre, hogy a még csak csíra formájában meglévő világukban újabb és újabb helyet kerestek a(z önálló, minden konkrét, megragadható létezőtől független) színek használatának. A festék állandósult alkalmazása mégis feltétele volt, s egyben előre jelezte a képek majdani megjelenését. A festék funkciója a szín hordozása. Ennek ellenére a színesség, illetve a szín olyan sajátos tulajdonsága a környezetünknek, amelyet ha jó helyen kerestek, éppen úgy „ki lehetett emelni a helyéről” és használatba lehetett venni, mint a különleges tulajdonságokkal rendelkező köveket, amelyekből a szerszámok készültek.

A kép esetében azonban nem arról van szó, hogy egy korábban nem létező dolog vagy jelenség kizárólag az emberi tevékenység következtében tesz szert létre, miként ezt az eszközök, az emberi munka termékei esetében láthatjuk, bár természetesen a kép is emberi tevékenység eredményeként jelenik meg. De amíg eszközeit az ember elsősorban munkatevékenységének, formaérzékének, elvonatkoztató képességének, kézügyességének és „absztraháló látásának és gondolkodásának” köszönhette, a képi *megmutatkozás* esetében a *megmutatkozó* (azaz a „mintakép”) léte a vizuális megjelenésnek egyenesen a feltétele volt. Erre az ember által létrehozott vizuálisan észlelhető jelenségre a korabeli ember éppen úgy ráismert, ahogyan mi is. Azaz a képek készítőjének már létezett a képen megmutatkozó formával vagy alakkal kapcsolatban valamilyen korábbi ismerete, tapasztalata. Ez a tapasztalat azonban más jellegű volt, mint amit a kép nyújtott neki. A „leképezettel”, azaz a mi szóhasználatunkban a *megmutatkozót* nem ő állította elő, ahogyan az eszközeit vagy a szerszámait, hanem tőle függetlenül létező dologként találkozott vele. A megmutatkozás, vagyis a vizuális észlelhetőség – amely egyébként minden anyagi-tárgyi természetű dolognak a sajátos tulajdonsága – a kép esetében az érzéki létmódjára redukált jelenbeállítást jelenti. Képe által a dolog ahhoz hasonlóan mutatkozik meg, mintha közvetlenül anyagi-tárgyi létmódjában találkozoznánk vele. Nem előállításra kerül, mint az eszközök és a szerszámok, hanem jelenlévőként érzékelhetővé válik. Amíg egy eszköz esetében az előállítás azt jelenti, hogy készítője létrehozza a dolgot, a képi megmutatkozásban a dolog csak érzéki (vizuális) létmódjában jelenik meg, de anyagi-tárgyi létét haptikusan (érintéssel, tapintással) nem tapasztalhatjuk meg. A megmutatkozás azáltal, hogy *van*, már működik is. Bár működését az ember tette lehetővé, végső soron e működés eredményeként a megmutatkozó érzéki létezőként lép elénk.

A képi megmutatkozást másként akár *reprezentáció*nak is mondhatnánk, míg azt, ami megmutatkozik, *reprezentálnak*. A művészettörténetben és az esztétikában, de a hétköznapi nyelvben is szokás „leképezésről” és „leképezettről” beszélni. Hogy mi mégis a *megmutatkozó* és *megmutatkozás* szóhasználat mellett döntöttünk,

milyen, általunk még nem pontosan felismert célra festéket. Ez azonban még nem bizonyított. Képet azonban egészen bizonyosan nem készítettek.

annak oka, hogy először is e fogalompár még nem rendelkezik a reprezentáció fogalmának egyéb tartalmaival, elsősorban a képvisélet, helyettesítés, fellépés értelmével. Másodsorban a leképezés, vagy akár a lefestés, megrajzolás, megmintázás, ábrázolás stb. fogalmak egy olyan képi értelmet és képhasználatot, vagyis a képpel kapcsolatos ismereteket, tudást, illetve meghatározott, korunkra jellemző szellemi-érzéki beállítódásból fakadó előfeltevést feltételeznek, amelyek ebben a korban még nem léteztek. Esetünkben azonban a *reprezentáció* szó történetileg felvett nyelvi tartalmi zavaróan hatnak. Az „*újra*-bemutatásnak”, azaz a *re*-prezentációnak a mi esetünkben tisztán az érzéki jelenlétre kell szorítkoznia, mivel az első képi alkotások nem rendelkeztek még nyelvileg generált, azaz társadalmilag ellenőrzött tartalmakkal, vagyis nem reflektáltak rájuk nyelvileg (például kritikailag) úgy, mint egy sajátos emberi tevékenység által keletkezett képződményre.⁷

Ha ma egy barlangképet szemlélünk, azt látjuk, hogy a kép nem tartalmaz semmi olyat, amit ne érthetnénk meg azonnal. Annak ellenére, hogy a képet jelenségként észleljük, nem választhatjuk el attól, ami *általa megmutatkozik*, amit nyelvileg is megnevezünk, hanem szemünkkel a megmutatkozásban azonnal a megmutatkozót észleljük. Nem látjuk a kép határait, mivel a megmutatkozáson kívül a kép jelenségként nem tartalmaz más elemet. Ezért kénytelenek vagyunk azonosítani a megmutatkozással, az alakkal vagy a formával, illetve annak képként észlelhető testi kiterjedésével. Mindez mai képlátásunkra is áll: amint észleltük, hogy mi jelenik meg képként, figyelmünkkel túllépünk az előttünk lévő festett felületen és formán (a megmutatkozáson), s már a kép „értelmét”, „jelentését”, „célját”, „tartalmát”, „mondanivalóját”, „szimbólumát” kutatjuk. Csupa olyan dolgot keresünk e korai alkotásokban is, amelyekről feltételezzük, hogy mindig e jelenségtípus kikerülhetetlen sajátosságai közé tartoztak, pedig ezek az elemek egy igencsak hosszú folyamat eredményeként állandósultak a képkészítésekben.

Az első képjelenségek megértéséhez elengedhetetlen, hogy saját nyelvhasználatunkra is reflektáljunk. Amikor a „képben megmutatkozik” kifejezést használjuk a „képként megmutatkozik” helyett, akkor a két megfogalmazásban felbukkanó eltérés nemcsak az első ember által alkotott képekről árul el valami lényegeset, de rólunk, e képek mai értelmezőiről is, vagyis arról, ahogyan mi ezt a jelenséget megközelítjük. A „képben megmutatkozik” megfogalmazás ugyanis azt jelzi, hogy az egyes megmutatkozások valamin belül és valaminek a részeként jelennek meg, s ez a *valami* nem más, mint az identikus és egységes kép. Amikor ugyanis képről beszélünk, mindig egy, a bennünket körülvevő tárgyak és jelenségek között elhelyezkedő, jól körülhatárolható és meghatározott minőséget képviselő dologra gondolunk, amelyet sajátos létminősége alapján ugyanúgy megkülönböztetünk minden másától, mint az eszközt, szerszámokat, tárgyakat. A nyelv itt indirekt módon azt állítja, hogy mai kép-szemléletünk és képmegértésünk a képet és az egyes megmutatkozókat hol eltérő,

⁷ A *megmutatkozó* és *megmutatkozás* szópár további tartalmait és identikus képpé fejlődésének fázisait hivatott e kötetünk bemutatni. Ezért itt nem folytatjuk e szópár kifejtését, mivel ez az egyik, egész könyvünkön végighúzó legfontosabb téma.

hol pedig azonos entitásokként kezeli.⁸ Az „identikus kép” tehát azt jelenti, hogy a kép nem egyszerűen részeinek összessége, nem megmutatkozások halmaza, hanem olyan jelenség, amely *Egész*ként különbözik *részeitől*, a benne megmutatkozó egyes megmutatkozásoktól, valamint a kép által felvetett gondolatoktól, ideáktól, jelentésetől és más nyelvileg generált „tartalmaktól” is.

Ugyanakkor, ami a „képen belül” megmutatkozik, nem meríti ki az érzékileg előttünk álló jelenséget. A képmegértés jól ismert sajátossága tehát, hogy mindig túllépünk a pusztán érzéki megmutatkozáson. Ez számos, de nem véletlenszerűen adott irányban lehetséges. A kép és a vele kapcsolatos ismereteink, kultúránk, egyéni érdekeink stb. behatárolják megértésünk körét. Ennek ellenére az egyes képek jelentése mind kevésbé tekinthető egyértelműnek. Mindaz, amit egy képen látunk, s amit belőle megértünk, egy láthatatlanul jelenlévő, a képet élővé varázsoló értelmi réteget állít a képjelenség érzéki észlelésébe. Elvárásainkat igyekszünk fedésbe hozni a kép látványával. Bár a *megmutatkozót* képként jelenlévőként (megmutatkozásként) észleljük, mégsem tudhatjuk meg belőle, hogy miért jelenik meg előttünk éppen ezen a módon. Ez a minden képjelenségben fellelhető, de nem a megmutatkozók létéből kiolvasható rejtély készíti a kutatókat is arra, hogy újabb és újabb kérdéseket tegyenek fel korábbi kultúrák újonnan fellelt képeivel kapcsolatban.

Van tehát valami, ami eltűnt a képekből a történelem során. Amikor azok hosszú lappangás után újra felbukkannak, mintha elvesztették volna kommunikációképességüket. Valami hiányzik belőlük, ami egykor részükét képezte, amikor még eredeti közegükben fejtették ki hatásukat, valamilyen feltételezett *értelem*, *jelentés*, *tartalom*, *szándék*, amely a képek készítői számára evidencia volt, de amely mégsem volt teljesen a képek szerves része, s ezért mára elveszett. A képi megmutatkozásokból a képek alkotóinak létmódjában megalapozott értelme tűnt el az alkotókkal együtt. Mai értelmünkkel úgy gondoljuk, hogy ez az a bizonyos hiányzó ismeret, tudás, amely csak a nyelv segítségével fejthető meg, és amelyről az őskori ember által alkotott képek a korabeli nyelv és gondolkodásmód ismeretének hiánya miatt makacsul hallgatnak.

Első pillantásra tematikailag egysíkúnak és gondolatszegénynek tűnhetnek a korai képkalkulációk, mivel nagyrészt csak állatokat és hozzájuk képest stilizáltak tűnő, szinte a piktogramokig leegyszerűsített emberi alakokat jelenítenek meg. A képekkel közös felületen megjelenő piktogramok (női és férfi nemi szervek?), jelek, elvont vagy nem értelmezhető rajzok majdhogynem kívül esnek a képek érzéki egyöntetűségén, de legalábbis határesetet jelentenek.

Azt viszont ennyiből is könnyű bizonyítani, hogy a képhasználatnak és általában a képekkel olyan céljaik lehettek, amelyek az állatokkal, illetve az ember és az állatok kapcsolatával függhettek össze.⁹ Az állatokat mind pontosabban figyelték meg, és hol

⁸ Úgy fogjuk fel a képet, mint egy sajátos minőséget hordozó konstrukciót, például egy autómobil. Ennek részeivel szemben is az egész élvez elsőséget.

⁹ Habár a barlangfestményeken legnagyobb számban növényevő állatok láthatók, mégsem kizárólag a táplálékszerzéssel való összefüggésről lehetett szó, mivel időnként ragadozókat is megjelenítettek.

gondosabban, hol pedig „nagyvonalúbban”, majd sematikusabban legjellemzőbb jegyeikre redukálva jelenítették meg. Egy analízáló szemlélet vált uralkodóvá e képek készítői között, amely azonban még elsősorban egy, az ember számára fontos természeti dologra figyelt. Ez a megfigyelésen alapuló megismerési és megértési mód arra is jellemző, ahogyan a korabeli emberek a köveket, a fákat, a növényeket vagy a földet és az állati nyomokat vizsgálták. A képek azonban konkrétan erről sem beszélnek.

De beszélnek másról. Például arról, hogy az állatok minden bizonnyal kivételes jelentőséggel bírtak a képek készítői számára. Ha igaz, hogy a vadászat többnyire, ha nem is mindig kizárólagosan a férfiak feladata volt, akkor a képeket is alighanem elsősorban férfiak készíthették, hiszen mai ismereteink szerint növények szinte egyáltalán nem jelennek meg a képeken.¹⁰ Ha ilyennel mégis próbálkoztak, hamar rá kellett jönniük, hogy a táplálékul szolgáló növények képi megjelenítése sokkal problematikusabb, s hogy az állatokban van valami, amivel az ember képes azonosulni, mert olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekben az ember magára ismer. A mozgás és a helyváltoztatás, illetve a kommunikációs képesség, az önálló alakban való létmód, a táplálékkeresés, a faji összetartás, s általában az, ahogyan az állatok élőlényekként megmutatkoztak, az embert önmagára emlékeztette.

A barlangok legbelső, csak szűk átjárókon át elérhető tereit és a csak nehezen megközelíthető sziklák falát borító képi megjelenítések között az archeológusok sokáig kutattak az egész barlangra vagy annak legalább egy-egy részére kiterjedő, az ember világára jellemző koherencia, átfogóbb összefüggések után. Kompozíciókat, összetett szimbolikus tartalmakat, utalásokat kerestek, s ennek megfelelően képi szerkezeteket próbáltak kivenni, az egyes megmutatkozásokat relációkban próbálták értelmezni, illetve elbeszélésekre, komplex szimbolikus értelmet sugárzó képegységekre, ikonográfiai rejtélyekre, szándékos vagy szándékolatlan „elszólásokra” szerettek volna rábukkanni. Azt gondolták, hogy ezek a képek korabeli freskóciklusok, „katedrálisdíszítések”, egy mára elveszett hitvilág szimbolikus és érzéki szinten megragadott komplex kifejezési formái voltak. Az ilyen feltételezések azonban az őskori ember szándékától, kultúrájától, létfeltételeitől alapvetően idegen elvárásokból fakadnak, mert nem arra figyelnek, ami e képek készítőinek eredeti célja volt/lehetett, hanem a megmutatkozásnak a természeti-érzéki világgént megragadó teljességét keresik a képekben. Ez a fajta komplexitás azonban a mi képjelenségeinket jellemzi, amelyek már tartalmazzák a kompozíciót, a részek értelmi összefüggéseit, a sokrétű értelmi szintet, a kiemelés és az elhagyást, a térbeliséget, fényárnyékot, plaszticitást. Az ilyenfajta képpel szembeni elvárás olyan visszavetítése a jelen elvárási rendszerének, amely nem a megmutatkozóra irányul, hanem annak megjelenési módjára, a képre mint önálló értelemadó egészre, az egyéni produktumra mint műalkotásra, vagy éppen annak a befogadóra tett hatására. A kutatók tehát megpróbálták ezeket a szétszórt képi megmutatkozásokat olyan egységessé komponált szerkezetként szemlélni, mint amilyenek a mai műalkotások, de semmilyen konkrét eredményre nem

¹⁰ Ha mégis megjelenítettek növényeket, akkor azok általában annyira stilizáltak, hogy nem ismerjük fel őket.

jutottak. A helyzet ahhoz hasonlított, mintha egy úrlények által indított kutató-expedíció a Földön a múzeumokban kiállított képek elrendezettségében akarna fellelni egy eredeti képalkotói intenciót, feltételezve, hogy a képeket egy meghatározott praktikus és gyakorlatias elképzelés szerint készítették és helyezték el ott és úgy, ahol és ahogyan ma láthatók.¹¹ Pedig a képgyűjtemények kiállítása és elrendezése egészen más intenciókból fakad, amelyre a képek önmagukban nem adhatnak választ. Ám az egyes barlangok egységesnek (egyetlen freskóciklusnak) gondolt „képi szerkezete” abban a formában, amelyben ma számunkra megjelenik, a korabeli ember számára nem létezett.¹² Csak az utolsó képek felfestése után nyerték el ezek a barlangfelületek jelenlegi érzéki formájukat, de ez nem azt jelentette, hogy ekkor készült el végleges formájában „a kép”, illetve hogy ekkor valósult meg egy összetett tartalmat hordozó elgondolás, hanem csak azt, hogy ekkortól fogva ezekbe a barlangokba többé nem jártak emberek képek festése és szemlélése céljából. Ezért ez a fajta „befejezettség” éppenséggel e képek elfeledésével, nem pedig használatba vételével függ össze. Ha pedig ezek a képek nem egy hatalmas, a barlang egészére vagy akárcsak egy termékre kiterjedő képciklus részei, akkor egészen másként működtek, mint ahogyan ezt a kutatók egy része elképzelte. Az egyes képek alkotói más módon értelmezték alkotásaikat, és mást is értettek képen, mint mi.

Számunkra nem kétséges, hogy a képnek – a mi szempontunkból szemlélve – egyfajta fejlődéstörténete¹³ van, s az is, hogy a kép önálló és sajátos jelenségként nem

¹¹ A világ nagy múzeumainak gyűjteményei véletlenszerűen alakultak ki. Szerepet játszottak ebben a politika, a földrajzi, gazdasági és kulturális adottságok stb. Ezért értelmetlen lenne egységes célt feltételezni bármely múzeumi anyagban. A korszakolás, stílári elrendezés vagy más szempontok csak a meglévő anyag elrendezésére alkalmas eljárások, de nem magyarázzák meg az anyag összetételét, amely annak ellenére is szinte mindig véletlenszerű, hogy bizonyos dolgokat tudatosan és tervszerűen gyűjtöttek.

¹² Nem egyszerűen arról van szó, hogy ebben a formájában csak az utolsó képkészítő nemzedék láthatta e barlangokat, hanem arról is, hogy egységes szerkezetként vagy összefüggő értelemegységként sohasem észlelték a képeket. Ahogyan a múzeumot sem tekintjük egységes és végleges képi szerkezetnek, úgy az egyes megjelenítések véletlenszerű együttléte egy adott helyen szintén nem tekinthető egységes és identikus, zárt konstrukciónak. Nem lehet a barlangokat a középkori katedrálisokhoz hasonlítani. A barlangok esetleges egységes képi elrendezését kutatta Leroi-Gourhan is, amikor statisztikákkal, az elhelyezések, csoportosítások pontos megjelölésével stb. igyekezett tudatos kompozíciót felderíteni. (André Leroi-Gourhan: *Az őstörténet kultuszai*. Budapest, Kosmosz Könyvek, 1984. 100. o.) Minthogy ezt a feltételezést az idő nem igazolta, a kutatók szkeptikusakká váltak e felfogással szemben.

¹³ A fejlődés vagy evolúció XX. században diszkriminált fogalmát – a XIX. századhoz képest némileg eltérő értelemben ugyan, de – több okból is szükségesnek éreztük megtartani. Egyfelől a hegeli fogalomhasználat helyett az arisztotelészi ki-fejlődéshez (kiteljesedéshez, teljessé váláshoz, identitáshoz jutáshoz) és a darwini evolúcióhoz hasonló értelemben használjuk, amennyiben a kép új formáit a kép lehetőségeinek kiteljesedéseként értelmezzük, másfelől nem gondoljuk azt, hogy e fogalom minden tekintetben kikerülhető, és jelentése helyettesíthető más fogalmakkal vagy a megfogalmazás egyéb módjával. Szándékunk szerint a pusztán *változás* fogalmánál többről beszélünk a kép történetével kapcsolat-

volt minden korszakban ismert. A képi megmutatkozóra való ráismerés még nem jelenti egyúttal azt is, hogy az ember azonnal identikus és zárt vagy éppen már világgal is rendelkező képjelenségeket kezdett el alkotni. A kép hosszú utat tett meg addig, amíg a ma ismert formái kialakultak, s ennek az volt az ára, hogy fokozatosan eltávolodott az eredeti képpalkotói intenciótól.

Első hallásra talán meglepő, de a kép genezisét elsősorban saját története fedi el előlünk, az a történet, amely egyben meg is őrizte önmagát, feltéve, hogy a mai képekben is ráismerünk. Ez a több tízezer éves történet nem az eredeti képszemlélet és képhasználat helyébe lépett, vagyis nem törölte el annak érvényességét – ezért ismerünk rá ma is az első képi alkotásokra –, hanem arra mintegy ráakódott, s csak elfedte, elhomályosította és módosította a kép korábbi funkcióját és működését. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a kép története bizonyos aspektusból nézve az eredeti képpalkotó szándéktól eltérő irányba haladt tovább.

De mit tudhatunk meg egy őskorban festett állati vagy emberi alakból? Még ha fel is fedezzük, hogy milyen módon rajzolták meg, festették, javították ki vagy ismételték meg egy-egy állatalak körvonalát és hogy miként tanulták el egymástól a rajzolás, a festés és a képkészítés mesterségét, eljuthatunk-e annak megértéséig, hogy miért volt szüksége a korabeli embernek a képekre, vagy hogy e korszak embere miért érzett kényszert, hogy képeket hozzon létre? Akadnak, akik *mágiáról*, *fetisizmusról*, *sámánizmusról* vagy éppen *önkifejezésről*, mások *kommunikációról* és *esztétikai élményszerzésről*, némelyek pedig már egyenesen művészetről beszélnek, mintha már e korai közösségek esetében is a miénkre emlékeztető individuális társadalomról lenne szó. Egyes kutatókban felmerült a képek *jelként* való használatának a gondolata is, amely elképzelés akaratlanul ugyan, de tagadja a kép képszerűségét, sajátos minőségét. Akik ugyanis kizárólag a képek konkrét kommunikációs szerepét próbálják bizonyítani, azok a mai írás mintájára, egyfajta írás előtti írásként (képi, azaz nem tökéletes jeleként) értelmezik az őskori képeket, mintegy a gyakran velük együtt megjelenített szimbolikus (vagy annak gondolt) jelekhez igazítva őket. Nem tagadható, hogy a természeti dolgokra irányuló képjelenséggel egy időben jelentek

ban. Az *(át)alakulás* fogalmát is túl reduktívnek, semlegesnek és értéktelennek tartjuk. A (mindig más, folyton változó irányba való) *haladás* fogalmában fellelhető irányulatlanság, azaz egy nem előre meghatározott cél felé történő tendálás felel meg legjobban az általunk használt evolúció fogalmának. Magunk nem hiszünk egy olyan értéktelenként elképzelt fogalomban, amely úgy tesz, mintha minden létformát egysíkián, egyenlőként lehetne vagy kellene kezelni. Hiszünk viszont a nyelv képlékenységében, abban, hogy a szavak használata kijelöli jelentéstartományukat, hogy a szöveg képes magához igazítani a fogalmakat. (Minden választásunk értékszempontok alapján történik meg, s ez feltételezi, hogy létünket, döntéseinket, gondolkodásunkat olyan stabil, és/vagy folyamatosan változó értékhierarchiák együttese határozza meg, amelyeknek hol tudatában vagyunk, hol fedettek előttünk. Ennek pedig jelen kell lennie a nyelvben is. Ez a mi szempontunkból annyit jelent, hogy elfogultak vagyunk jelenünkkel szemben, hogy tehát mivel a mi feladatunk a jelenben adott, nekünk kell megformálnunk, ezért számunkra valósága prioritást élvez más korokkal szemben. Ennek megfelelően nem tehetünk úgy, mintha korunkat egyenértékűnek tartanánk más korokkal.)

meg az ember által kreált, tehát kulturálisnak minősíthető jelek is, s gyakran párhuzamosan, illetve együtt is alkalmazták őket. De mindez annak a bizonyítéka, hogy tisztában voltak a *kép* és a *jel* közötti különbséggel. A kép azonban ekkor nem lehetett a közösségek egymás közötti kommunikációjának az eszköze, mivel képszerűségében, a melléhelyezett jelekkel együtt is csak minimális információt hordozott, azaz szinte semmiféle összetett kommunikatív tartalommal nem rendelkezett.¹⁴ A képekkel együtt alkalmazott jelek inkább csak valamire irányuló célzások, utalások voltak, s nem egzakt, azaz kialakult, elvont, jelölő funkciót ellátó, meghatározott jelentéssel rendelkező, s főleg nem nyelvilleg is megragadható *kifejezések*. E képekkel kapcsolatban a problémát éppen az jelenti, hogy nincs olyan implicit értelmezhető, dekódolható, vizuális érzékiségüket kiegészítő „jelszerkezetük”, amelyet megfelelő módon értelmezve közelebb hozhatók lennének jelen képmegértésünkhöz és képhasználatunkhoz, amely viszont gyakran éppenséggel túltelített nyelvilleg generált értelemmel és utalásokkal, célzásokkal.

Mint már említettük, az első barlang- és (feltehetőleg valamikor létezett, de mára többségében elveszett) sziklaképek, nagyobb lapos kavicsok és kőlapok rajzai általában állatokat és emberi alakokat jelenítettek meg, s ez arra vall, hogy a korabeli emberek a gyakorlatban képesek voltak az állatokat, azaz a természeti környezővalóságban fellelhető létezők egy meghatározott fajtáját, típusát elkülöníteni és megkülönböztetni másfajta dolgoktól, jelenségektől. Ennek a képességnek természetesen nem kizárólag a képek a bizonyítékai, minthogy a vadászatra a ragadozó állatok is képesek, valamint e tevékenység tényét a fennmaradt eszközök is bizonyítják. Ha azonban valóban a nyelvi megértés, illetve a nyelv által áthatott gondolkodás felől közelítünk e képek alkotóihoz, akkor kérdéseink feltevésekor tisztában kell lennünk azzal, hogy ezek az emberek nem ismerték az állat mai értelemben vett fogalmát. Léteztek bölények, vadlovak, mamutok, de nem ismerték a rendszertanilag és történetileg vagy pedig genetikailag megragadható állat fogalmát, habár azt érzékileg és nyelvilleg megkülönböztették a környezővalóság más jelenségeitől.¹⁵ Ám ha a képek valóban kommunikatív feladatot láttak volna el, akkor nem elsősorban állatokat, hanem sokkal inkább a többi emberi közösséggel fennálló konkrét kapcsolatokat, cseréket, az esetleges konfliktusokat vagy éppen a közösségen belüli viszonyokat jelenítettek volna meg. Az életnek ezek a területei már ebben az időben is feltehetően igen jelentősek voltak, s a beszélt, de még a maihoz képest alighanem kifejeletlen nyelvi kommunikáció mellett az elsősorban vizualitáson alapuló metakommunikáció már igencsak magas szinten állhatott.

¹⁴ A képek és jelek együttes alkalmazása azt mutatja, hogy már korán felmerülhetett a képekkel szemben egy, a pusztá megmutatkozáson túli értelmet hordozó funkció igénye is.

¹⁵ Az állat fogalmába ma beleértjük nemcsak az érzéki-észleleti tapasztalatainkat, de már azt az elvont, a tudományos megállapításokban kiforrálódott és a hétköznapi nyelvhasználatba is leszállt rendszertani szerkezetet is, amelyben ez a fogalom számunkra értelmesként megjelenik. Ugyanakkor e kor embere olyan érzéki és gyakorlati ismerettel rendelkezett, amelyek részben még a mai ismereteinknek is alapját képezik.

Ezért nincs más választásunk, mint egymás mellé állítani az emberiség történelme során keletkezett, s különböző kultúrákhoz, korokhoz és területekhez tartozó képeket, s megkeresni bennük azokat az általános szerkezeti és tartalmi elemeket, amelyek a képi megmutatkozások háttérében, mintegy a képek „terveiként” vagy megalapozóiként, azaz a különböző korszakok egyes képi alkotásainak előzetesség-struktúrájaként működtek. Ki kell derítenünk, hogy a kép történetét értelmezhetjük-e a kulturális archeológián belül. Vizsgálódásunk ezért elsősorban az egyes képtípusok alapszerkezetére irányul, amellyel lényegében a különböző, ma is létező képtípusok és ezek kialakulásának feltételei közötti összefüggéseket tettük meg írásunk tulajdonképpeni tárgyává.¹⁶ A művészettörténet, a régészet és a kultúrantropológia által feltárt, egymástól már szinte első látásra is elkülöníthető, történetileg nézve releváns képtípusok közötti különbségekből ugyanis jól kiolvashatóak a korabeli emberek képekkel szembeni elvárásai.¹⁷ De fellelhetők bennük azok a szerkezeti elemek is, amelyek implicit módon jelzik a képeknek az adott társadalomba való integráltságának módját, s magának a társadalomnak a strukturáltságáról, szerveztségéről, szerkezetének súlypontjairól is információval szolgálhatnak. Az így feltáruló és elkülöníthető képszerkezeti elemek feltételezésünk szerint a már kifejtett képjelenség egymásra és egymásba épülő, többé-kevésbé történetileg is elválasztható rétegeivel azonosak.

Habár célunk nem kizárólag a kép keletkezésének megértése és genetikus kontúrjának felrajzolása, hiszen legalább akkora jelentőséget tulajdonítunk egy képti-

¹⁶ Létezik a képjelenségnek egy tágabb értelme, amelybe a plasztikus képjelenségek és a körplasztikák is beletartoznak. Írásunkban azonban a képjelenség fogalmát szűkebb értelmében használjuk, és ennek megfelelően dolgozzuk fel. Ez azt jelenti, hogy csak annak a képtípusnak a történetével foglalkozunk, amely a hordozófelületen, s nem a hordozófelület átférelésével, megformálásával, térbeliségével jut el a képi megmutatkozáshoz.

¹⁷ Így ír Assmann *A kulturális emlékezet* című könyvében, „A múlt társadalmi konstrukciója, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban – Maurice Halbwachs” fejezetben a történeti gondolkodás kapcsán: „Az egyik oldalon ott a sok-sok történet, amelyekben megannyi csoport telepíti le emlékeit és önképeit, a másik oldalon ott az egyetlen történelem, amelybe a történések a sok-sok történetből lefejtett tényeit ülepítik. Csakhogy ezek a tények üres absztrakciók, senkinek sem jelentenek semmit, senki sem emlékezik rájuk, nem fűződnek személyes identitáshoz vagy emlékekhez.” (Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004. 45. o.) Ha a történelemre igaz is a fenti megállapítás, a kép történetére semmiképpen sem áll. Ezt a történetet ugyanis mindenki újra és újra maga is végigjárja. A gyermekkor első rajzai általában magányos alakokat jelenítenek meg. Óriási lépést jelent, amikor a gyermek már nem egymástól elkülönülő személyeket, tárgyakat stb. jelenítenek meg, hanem összefüggéseket, komplex jelenségeket, eseményeket, folyamatokat stb. Ez a folyamat, mint látni fogjuk, lejátszódtott a kép történetében is, ami annyit jelent, hogy ezt a történetet kitorolhetetlen emlékként, akaratlanul és öntudatlanul is magunkban hordozzuk. Ezek az emlékek a kulturális fejlődés más formáival is paralelek és átfedésben vannak. Teljes körűnek azonban csak az európai kultúrkörben számítanak, mivel ez a kultúrkör járta be az elejétől, lépésről lépésre haladva a mai fejlődési fokig ezt a történetet.

pológiának is, a megfelelően megalapozott kiindulásnak nagy jelentőséget tulajdonítunk. Gondolatmenetünk arra a feltételezésre épül, hogy a különböző, ma ismert képtípusok szerkezetükben alakulva, egy hosszú történet eredményeként formálódtak olyanná, amilyennek ismerjük őket. A képek tehát megőrizték és magukban felhalmozták azokat a legfontosabb szerkezeti újításokat, amelyek saját korukban új lehetőségekkel gazdagították őket.

Látni fogjuk, hogy a kép, amely a kőszerszámok mellett e korszaknak jóformán az egyedüli dokumentuma, miként őrizte meg számunkra szavak és direkt jelek híján a korabeli ember kezdeti kultúráját, szellemét, bizonyos értelemben pedig gondolkodásmódját és látását. Megvizsgáljuk az eltérő képtípusokat alkotó legfontosabb alapelemeket, feltárjuk feltételezett funkciójukat és működésük módját; elsősorban a képjelenségnek helyet adó hordozófelületet, a festéket, a megmutatkozót megjelenítő *kontúrvonalat*, a formát, valamint azt, hogy miként lehet megközelíteni ezeket a képeket olyan mai fogalmakkal, mint a tér és az idő. Nyomon követjük, hogy a kép milyen vizuálisan is jól érzékelhető strukturális változásokon ment keresztül. Igyekszünk bemutatni az egyre összetettebb képi szerkezetek esetében a megmutatkozó belső összefüggéseit és a nyelv segítségével a képbe lassan világként beszivárgó környezővilág működését is. Megpróbáljuk rekonstruálni a képnek és a nyelvi értelemnek – mint például a szimbólumnak –, illetve az építészetnek a kép kifejlődésében betöltött szerepét. Ahogy közeledünk korunkhoz, azt is látni fogjuk, hogy a nyelvileg generált gondolkodás miként járult hozzá a képjelenség formaváltozásaihoz.

Legelőször a tudat emlékképeinek, a gondolkodásnak, a látásnak és a környezővilágnak a képpel kapcsolatos legáltalánosabb szellemi és lelki viszonyát tisztázzuk, hogy azután témánkat már megfelelő módon megalapozva fejthessük ki. Végül soron azt a folyamatot vázoljuk fel, ahogyan a kép elnyerte identitását. Végül a művészivé váló képjelenséget világszerűvé válásának szempontjából tárgyaljuk.

A KÉP KELETKEZÉSE

A LÁTÁSRÓL ÉS A KÉPRŐL ALKOTOTT ÁLTALÁNOS KÉPÜNK

LÁTÁSUNK ÉS MEGÉRTÉSÜNK KULTURÁLIS ALAPJAI

Elsőként, az eredetkutatást megelőzve saját hétköznapi képlátásunkat kell szemügyre vennünk. A kép percepciója és a vele szemben támasztott követelmények ugyanis nem maguktól értetődőek, hiszen minden korszaknak és kultúrának megvolt és megvan a maga képszemlélete. Ennek ellenére fel kell tételeznünk, hogy létezhet olyan képmegértés, amely magába foglalja a kulturális és a történeti eltéréseket, és képes egy egységes képfogalom megalkotására, illetve képmegértés kialakítására.

Világunk általános elvárasi horizontját annak érdekében, hogy egy eredendőbb képlátáshoz érkezzünk el, nem tudjuk figyelmen kívül hagyni, mert az akaratlanul és észrevétlenül is jelen van már szándékunkban, gondolkodásunkban és ítéletalkotásunkban. De nekünk, mint az önmagát már történetileg is értelmező korszak emberének, lehetőségünk van arra, hogy rálássunk más korok és kultúrák képszemléletére. Itt azonban nem a művészettörténetből ismert kérdésekre gondolunk. Feltételezésünk szerint minden képnek létezik egy olyan alapszerkezete, amely elárulja működési módját, funkcióját és kora világhoz való viszonyát, s nekünk ebből a szerkezetből kell kiolvasnunk mindazt, ami a képet adott történeti kontextusában, fejlettségi szintjén, kulturális állapotában, társadalmi funkciójában stb. jellemezte. A megértés feltétele a képet létrehozó intenció és gondolkodásmód felfedése, amelynek látásunkba való beágyazottsága annyira természetes számunkra, hogy jóformán észre sem vesszük. A múlt képeivel „kommunikálnunk” kell, hogy értelmezni tudjuk őket.

A XIX. században megszilárdult az a művészettörténeti elgondolás, amely szerint minden korszak és kultúra képi alkotásai implicit vagy explicit módon művészetet hordoznak magukban, azaz – akár tud róla az adott korszak, akár nem – művészi szándékkal és igénnyel készültek. Ennek megfelelően a művészettörténetészek számára nem a kép vált kutatandó jelenséggé, hanem a művészet, illetve a művészi kép.¹⁸ A

¹⁸ Ez alól jóformán csak a XX. század első felében dolgozó Aby Warburg kutatásai jelentettek kivételt. Magyarul: *Aby M. Warburg válogatott tanulmányai*. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. illetve *Aby M. Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából*. Budapest, Helikon Kiadó, 1986.; Lásd még a szerzőnek az *Enigma* Aby Warburg-számában megjelent tanulmányait: Burckhardt és Nietzsche, Dolgozó parasztok burgundiai falikárpitokon, Manet: Reggeli a szabadban – Pogány természetistenek formameghatározó szerepe a modern természetkép kialakulásában. *Enigma* 2005. no. 46.

Habár a középkori ikon fogalma nem fedte a művészi kép fogalmát, ezt a művészet alacsonyabb fejlődési szintjeként értelmezték. Valójában Platón filozófiájából sem művészetellenességet, hanem inkább a képekkel szembeni ellenérzést olvashatunk ki. Platón azt állítja, hogy a valóságos, azaz anyagi-

művészettörténet történettudományként a kép művészi korszakában született meg, ezért érthető, hogy a korábbi korok képalkotásait is művészetként próbálta értelmezni. Ennek hatására a „művészet” fogalma olyan univerzális tartalommal telítődött, amelyet egyaránt kiterjesztettek minden történeti korszakra és kultúrára, illetve a képi és a nem-képi formákra. Mindez azután a XX. század fordulóján a *Kunstwollen* fogalmában, Alois Rieglnél kapott konkrét és tautologikus megfogalmazást. A művészetet ebben az időben más tudásformákkal, a vallással, a tudománnyal és a filozófiával egyenrangú univerzális kifejezési formaként kezelték. Miközben a XIX. század végétől szinte minden jelenkori és történeti kulturális eseményt, jelenséget a művészet szemüvegén keresztül néztek és értelmeztek, a kultúra egészen más területein teljes gőzzel folytak a mozgókép megalkotására tett legkülönbözőbb kísérletek. Ezek a kutatások hamarosan a kép formai és tartalmi lehetőségeinek mind jelentősebb kitágítását eredményezték, azaz egyre több és mind bonyolultabb technikát alkalmazó képfajta jött létre.

De nem kimondottan csak a művészet és a kép történeti viszonyára vonatkozólag alakult ki ellentmondásos helyzet. Az elmúlt két évszázadban a filozófiai esztétika, mivel nem ismerte fel a két jelenség közötti összefüggéseket, meglehetősen vitatható álláspontot foglalt el a kép és a művészet viszonyának kérdésében. A filozófián belül elsősorban az esztétika, de a fenomenológia, az életfilozófia, valamint a XX. század második felében a hermeneutika, az elmefilozófia, a nyelvfilozófia és más irányzatok foglalkoztak és foglalkoznak behatóan a művészet jelenségével.¹⁹ A filozófia mint olyan öntudattal rendelkező szellemi konstrukció, amely saját történeti létét (elsősorban önmagára való reflexióként) tudatosan beépíti mindenkori diskurzusába, aligha képes lemondani azokról a kérdésekről, utakról, előképekről, vizsgálati területekről, megoldási módokról, amelyek saját működési horizontját is meghatározzák, illetve kijelölik. Márpedig a művészet fogalmi megragadása, az esztétika, az elmúlt két évszázadban a filozófiai gondolkodás egyik lényeges területévé vált. Ezért innen aligha várhatunk segítséget a kép kérdéseinek megválaszolásához.

tárgyi léttel rendelkező, de még inkább az ideáknak megfelelően létező dolgokkal szemben a kép csak az érzéki észlelés illúzióját nyújtja.

¹⁹ A görögöknél az érzéki észlelést *aisthesis*nek, illetve *aisztthetiké episztémé*nek, az érzékelés tudományának nevezték. Ebből alakult ki az újkorban Baumgartennél az esztétika (*Aesthetika*) fogalma, amely az érzéki tudásra, illetve az érzéki megismerés tudományára vonatkozik. Ez a kifejezés azonban túlnyúlik a kép és a művészi kép területén. Az esztétikai értelemben felfogott kép vizuálisként megragadott létezési módot jelent. Az esztétika a filozófiai gondolkodáson belül előbb a szép tana volt, azon belül pedig fokozottan a művészetre vonatkozó tudás területévé vált. Az érzéki megismerés és az értelmi megismerés naiv egymással hadakozó dualizmusa azonban nem tartható tovább. Amikor tehát érzéki vagy vele szemben elvont, nyelvi, illetve nyelvileg generált általánosított megértésről és megismerésről beszélünk, akkor nem két ellentétes, egymással szemben álló megismerési módról van szó, amennyiben feltételezzük, hogy az emberi értelem egységes. Az érzékelés és a megismerés bonyolult viszonyában az érzéki megértés és az értelmi megközelítés egymás feltételeként működik.

Az így kialakult ellentmondásos helyzet feloldására két eltérő kutatási terület alakult ki. Mindkét terület bizonyos értelemben a kép több ezer éves hagyományának folytatása volt, de mindkettő másként tekintett e hagyományra. A XX. század végén, a korábbi manuális képtechnikát folytató és művészetté vált irányzat mellett létrejött az új audiovizuális és mediális képtechnikákat, a kép működését, változásait stb. feldolgozó történeti és elméleti terület (a *vizuális kultúra tudománya*, illetve a *képtudomány*) is. Ez az új irányzat azonban elsősorban a korunkban megjelent és főleg a technikai médiumokhoz kötött képjelenségeket vizsgálja, s nem szentel minden esetben kellő figyelmet a történeti képfajtáknak, illetve a technikai képek „előtörténetének”. Pedig egy ilyen vizsgálat lehetővé tenné, hogy a technikai sajátosságai alapján megítélt képtípusokat ne a semmiből hirtelen felbukkanó, valamilyen homályos és megragadhatatlan látáselméletbe ágyazott jelenségekként, vagy egyszerűen a technikatörténetnek alávetve értelmezzék. Ha eltekintünk Aby Warburg korai kutatásaitól, azt látjuk, hogy csak a XX. század utolsó évtizedeiben indult meg egy valóban a kép létmódját vizsgáló kutatás. E tudományos területnek a különböző szempontok alapján történő felosztása, amely tehát a művészettörténetnek és az esztétikának a hagyománya alapján a kép történeti és szinkrón jelenségét feldarabolta, nem tette lehetővé a kép egységes szemléletének kialakulását. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az új képi kultúra jelenségei és a művészetként felfogott képjelenségek között jó ideig alig akadtak közvetlen kapcsolódási pontokra. Ezáltal jó időre megszűnt a kép időbeli, illetve történeti kontinuitásának vizsgálata, mivel a figyelem kizárólag a művészi képre terjedt ki. Ahelyett, hogy egy olyan képtörténeti eseménysort kapnánk, amely természetes módon jut el a mai képtípusokig, két, illetve több különálló, párhuzamosan működő vizsgálati terület alakult ki, amelyek nem igazodnak egymáshoz, és időnként egymás eredményeiről is alig vesznek tudomást. A művészettörténet és az esztétika mintájára létrejött a fotó- és filmtörténet, illetve a filmesztétika, valamint a médiakutatás, amely elsősorban az olyan audiovizuális médiákkal foglalkozik, mint a televízió, a számítógép, az internet, a mobiltelefon stb.

MI A KÉP?

A képjelenség különossége abban rejlik, hogy nem tekinthető sem tárgyi, sem szellemi képződménynek. Habár a síkfelületen rögzített és a plasztikus kép (szobor) minden esetben valamilyen tárgyi hordozón lévő, meghatározott minőséget képviselő, megformált anyag segítségével jelenik meg, a képet (formát) hordozó anyagi-tárgyi képződmény és a szintén anyagi alapú színezék, a pigment ugyanúgy nem azonos a képjelenséggel, miként a különböző képeket megjelenítő képernyők világító pontjai, illetve az ezekből kialakuló fény- vagy színfoltok sem azonosak a rajtuk megjelenő képekkel.²⁰ Kép és színezék (festék) nem azonosak egymással, de kétségtelen, hogy az utóbbi feltétele az előbbinek.

²⁰ A képi hordozó fogalma több értelemben használatos. Egyrészt annak a tárgynak a felületét értjük raj-

Ugyanakkor minden képben rábukkanunk valamilyen szellemi és egyben nyelvi, azaz se nem anyagi, se nem érzéki tartalomra, intencióra, szimbólumra, jelre és jelentésre, amellyel szintén nem lehet azonosítani a képjelenséget. Mivel erről úgy érezzük, hogy a képben jelenik meg, a képet e tartalom hordozójaként értelmezzük.²¹

Miután a képről, erről a különleges képződményről kiderült, hogy nem lehet sem egyértelműen anyagi-tárgyi természetűnek, sem pedig szellemi képződménynek tekinteni, ezért története során hol inkább tárgyként, hol pedig inkább szellemi képződményként értelmezték.

Amíg azonban a természeti környezetükbe illeszkedő emberek számára az érzéki vagy empirikus megismerés elsődrendű fontossággal bírt, addig az elmúlt évszázadokban a kép gyakran a gondolkodás kiindulópontjává, illetve eszközévé vált. Ugyanakkor a kép még az olyan esetekben is már csak a *nyelvi generált értelem* elvontságán keresztül jelenhet meg, mint a fotó, amely annak ellenére, hogy közvetlen módon, intencionálisan gyakran nem is tartalmaz nyelvi elemeket, mégis úgy fogjuk fel, mint ami ilyen tartalmak hordozója, azaz amelyet nem egyszerűen vizuálisan érzékelni, de olvasni és értelmezni (is) kell.²²

Az emberiség története során a nyelvi megértés, vagyis az elvont gondolkodás fokozatos előtérbe kerülésével a képet gyakran a megismerés, máskor pedig ezzel ellentétben a megtévesztés eszközeként tartották és tartják számon.²³ Az újkorban,

ta, amely a képjelenséget – a megjelenítő anyag közvetítésével – hordozza. Másrészt szélesebb értelemben hozzá tartozik a formát vagy alakot megjelenítő festék, azaz a megjelenítő anyag vagy eszköz is. Mi az előbbi értelmezést tartjuk elsődlegesnek, s a festék, karcolás, domborítás, mélyítés stb. jelenlétét úgy fogjuk fel, mint a megmutatkozásban feloldódó és önmagát elfedő jelenléte. Amíg a kép közvetlen hordozói (festék, karcolás) feloldódnak a képjelenségben, addig a hordozófelületet egyrészt elfedi a képjelenség, másrészt éppenséggel elválik tőle, bizonyos értelemben egyenesen „idegenként” viselkedik vele szemben, hiszen jelenlétét és működését a képi megmutatkozással szemben érzékeljük. Egy harmadik értelmezésben a hordozó fogalmán azt az érzéki formát értjük, amely különböző tartalmak, jelentések hordozója.

²¹ A hordozónak vissza kell húzódnia a kép mögé, hogy a kép észlelhetővé váljon. Ugyanezt nem mondhatjuk el a kép tartalmáról, jelentéséről, szimbólumairól stb., mivel ha érzékisége eltűnne mögöttük, megszűnne a kép jelenbeállító képessége. A hordozók között tehát lényegi eltérés fedezhető fel.

²² Hogy nem a kép a megértés egyedüli feltétele, azt a fotó esete igen jól illusztrálja. Habár a fotó elkészítésekor a létrehozás művelete nem tartalmaz nyelvi elemeket, azok mégis megjelennek benne, mégpedig azért, mert azt a megmutató jelenség az értelmező elme számára már eredendően tartalmazza. A valóság az, ami értelemmel telített, s mivel a képben a valóság érzéki formában jelenik meg, ezek a formák is tartalmazzák azokat a jelentéseket és tartalmakat, amelyeket környezetvalóságunk.

A nyelviség a leírásban is jelen van, hiszen a kép észlelése már eredendően tartalmazza az értés mozzanatait. Ezért a fotóban implicit módon éppen úgy jelen van a nyelvi értelem, ahogyan általában az ember világában.

²³ Már a görögöknél is megoszlottak a vélemények ebben a kérdésben. Platón nézeteit jól ismerjük, de vele szemben például Gorgiász és Prótagorász ellentétes álláspontot fogadott el. Prótagorász jól ismert mondása szerint „*ahogyan a dolgok nekem látszanak, úgy léteznek is számomra*”. Gorgiász pedig azt vallotta a tragédiaköltőkkel kapcsolatban, hogy: „*a megtévesztő jogosabban jár el, mint a meg nem*

a XVIII. században német nyelvterületen kialakult filozófiai esztétika az „érzékek kiművelésének” gondolatával, illetve e gondolat felélesztésével és újraértelmezésével implicit módon ugyan, de mégiscsak egy nyelvileg irányított, egyben ideális létmódhoz próbálta hozzáigazítani az érzékelést és az észlelést. Vagyis a látásaktust és a képjelenséget immár tudatosan is igyekezett megfosztani közvetlenségétől, spontaneitásától, eredendő fizikai és biológiai adottságától, hogy még nagyobb mértékben társadalmiasult formában működtethesse. Az „érzékek esztétikai kiművelésének” gondolata ugyanis azt jelenti, hogy a látást és annak kiemelt tárgyát, a képjelenséget, egyfajta tudatos átalakításnak, az újkori ideákban megragadott esztétikai elvek által vezérelt megformálási módnak vetjük alá.

Amikor tehát a kép jelen helyzetét akarjuk megérteni vagy a kép jelenségében és működésében bekövetkezett történetileg kialakult alapvető formai-szerkezeti változásokra keressük a választ, akkor elsősorban a gondolkodás és az érzéki észlelés viszonyát kell megvizsgálnunk. Egyben meg kell értenünk a művészi kép értelmezésében kompetensnek tartott módszernek, az esztétikának és a művészettörténetnek történetileg változó gondolkodásmódját és a képről alkotott sajátos nézőpontját is. Ennek érdekében azonban mindenképpen kívül kell kerülnünk a művészettörténeti és az esztétikai gondolkodásmódokon.

A KÉPI ÉRTELEM

Ha az első ember által alkotott képekre esik a tekintetünk, azonnal feltűnik, hogy amit mi a képtől általában elvárunk, annak jelentős része ezekből a képekből hiányzik. Itt elsősorban a kép egészére, másként kifejezve, az eltérő képalkotó elemek szinkrón szerkezeti elrendezettségére és a képi szegmensek egységben való szemléletőségére, a kompozícióra és az egységes képi megformálásra, illetve a megjelenítés egyneműségére gondolunk. De ide sorolhatjuk a belső összefüggések követhető és következetes érzéki bemutatását, az érzéki-értelmi-érzelmi rétegzettségét, a kifejezés és az utalás, illetve az áttételesség és a szimbólumok alkalmazását, valamint a téma és a tartalom megkülönböztetését is. Az általános elvárások közé tartozik a kép önmagába záródó, önmagát egészként és identikusként bemutató létmódja is, amely nem esik egybe az egyes megmutatók megmutatkozásának kontúrvonalával. A kép környezetétől való elválasztását geometriai formába rendezésével érzük el. Ezzel az eljárással a képet mintegy kivágjuk abból a környezővalóságból, amelyben elhelyezkedik. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy bár minden kép a képek kategóriájába sorolható, az ember által alkotott képek nem kompatibilisek egymással, azaz nem állnak össze nagyobb képi egységekké, miként környezővalóságunk téri szegmentumai, helyei, látványai, hanem teljes mértékben elzáródnak egymástól. Vagyis mindazt figyelembe kell vennünk, ami lehetővé teszi e jelenségcsoportnak a sajátos, önálló érték- és létkategóriaként való működését.

tevésztő”. Ld. Steiger Kornél (szerk.): *A szofisták (Protagórasz, Gorgiász) és Szókratész*. Budapest, Atlantisz, 1993.

A képi megjelenítés ugyanis a látásaktus egy meghatározott képességének a kiaknázása révén alakult ki. A képi megmutatkozással az első képalkotók nem akartak különböző dolgokat összefüggő és egységes érzéki-észleleti jelenségként megjeleníteni. Még kevésbé akarták, hogy a kép egy transzcendens létmódban feloldódjon, vagy hogy valamilyen nyelvi értelmet implicit módon tartalmazó „kifejezéssé” váljon, miként nem volt szándékuk olyan képek létrehozása sem, amelyeket sajátos jelentésükért vagy jelenségekarakterük esztétikai élvezetéért csodálnak. De e képek előállítói még csak nem is környezetük egyes érzékiileg megragadható dolgainak és jelenségeinek egymás elé tolatkozó megmutatását tűzték ki célul, mint ahogy nem akarták az egyes megmutatkozók térbeli elhelyezkedését, lehetséges viszonyait, relációit sem egy, az ember által létrehozott képzeleti tér kialakításával jelenlévővé varázsolni. És nem volt céljuk az egyes megmutatkozásokat körülölelő közös érzéki-észlelési tér kialakítása sem, amely (látszólag) azokat egy meghatározott közegben egyesíti, mert a megjelenítés legfontosabb célja a köztük és a megmutatkozó közötti távolság leküzdése, illetve eltüntetése volt, s nem annak megjelenítése vagy érzékeltetése. A képi megjelenítés éppenséggel a távolságnak egy nem meghatározott, de az észlelést és a megragadást akadályozó szeptének az eltávolítását jelentette. A kép legfontosabb feladata akaratlanul is az volt, hogy az érzéki-észlelés és a képi emlékezet (*appercepció*) segítségével kiemelje a megjelenítésre kiszemelt megmutatkozót a dolgok és jelenségek egymással versengő sokféleségéből, szinkrón megmutatkozásából. A képek létrehozásának szokássá válása és e szokás elterjedése implicit módon a természet megváltoztatásának később megvalósult programját már csírájában tartalmazta. Ugyanakkor e képek alkotói ki akarták emelni a megmutatkozót egzisztenciájából azzal, hogy érzéki létmódját önállóvá tették.²⁴ Mindez számunkra kétségtelenül úgy jelenik meg, mint a térbeli adottságok átrendezése, átformálása, ami lényeges minőségi különbséget jelentett a tárgyformáláshoz képest.²⁵

Ez mindenképpen az emberi látásaktuson belül az egyik meghatározó képességnek az előtérbe állítását jelentette. Ez a látásmód ahhoz hasonlítható, ahogyan a gyerekek egy bogarat vizsgálnak: miközben megragadják és felemelik a kezükkel, azaz kiemelik az életteréből, s „magát a bogarat” mint önálló észleleti egységet veszik szemügyre.

A látás bizonyos vonatkozásaiban kétségtelenül más volt, mint ma. Nélkülözött a bonyolult társadalmi közeget és a szellemi háttérrel rendelkező tárgyi környezetet, az összetett létviszonyokat, valamint az ember saját maga által alkotott, mesterséges környezetének túlsúlyát és maga alkotta világát. Ebből adódóan a képpel szembeni elvárás is különbözött a későbbi korokétól.

²⁴ Az egzisztenciától való megfosztás bizonyos értelemben a vadászat technikáját idézi meg. Ugyanakkor annak ellenére, hogy nem kizárt a szimbolikus vagy átvitt értelmű képi megjelenítés lehetőségége sem, ha a megjelenítés éppenséggel egy mágikus vagy animista azonosítás célját szolgálta, a képi megmutatkozást akkor is az egzisztenciától való elválasztásként, egyfajta eltávolításként kell értelmeznünk.

²⁵ Ez utóbbi nagyon is megkívánta a „valóságos” és semmilyen külső erő által meg nem bontott egységes tér működését, szemben a képalkotással, amely maga volt az az erő, amely a létezés terét egy sajátos új térre cserélte.

Az egyes korokban nem fiziológiai vagy optikai értelemben látott másként az ember. Szeme és agya sem működésében, sem szerkezetében nem különbözött lényegesen a miénktől. Azon körülmények miatt volt más a látása, amelyek általában meghatározták a korabeli ember életét, tudatát, valamint figyelmét, viselkedését és érzéki kapcsolatát észlelésének tárgyával és közösségével. Miután azonban környezete jelentősen különbözött a miénktől, az, amit e kor embere észlelt, valamint látásaktusának tudati háttérben működő ismeretanyaga is nagyban különbözött a mi tapasztalatainktól. A csak nagyon szűk értelemben vett társadalmiasultság miatt a korabeli ember „látását irányító tudata”,²⁶ azaz gondolkodása és tárgya tekintetében tért el alapvetően a későbbi korok emberének tudatától, gondolkodásától. Az első képjelenségek megértésének legfontosabb feltétele alighanem annak felismerése lehetett, hogy a részleteiben és egészében is az empirikusan észlelt és értelmezett környezővalóságnak az önmagából fakadó „elrendezettsége” egyáltalán nem azonos az ember által megszerkesztett és létrehozott *világ struktúrájával*, még ha a megismerés és a megértés igénye kétségtelenül abból indult is ki. Ennek megfelelően másra összpontosítottak, mint a mai ember. Az sem tekinthető természetesnek, hogy az ember képi alkotásainak létrehozásához pusztán érzéki, empirikusan megragadható és rögzíthető tárgyat („témát”), valamint a kivitelezéshez pigmentet és a festésnél használatos segédeszközöket talált magának. A kép későbbi története arról győz meg bennünket, hogy a képi megmutatkozásnak sokkal inkább volt témája az ember és az általa létrehozott, átformált társadalmiasult környezővilág, mint a vad, gyakran kiszámíthatatlanul viselkedő, még humanizálatlan, s nem minden tekintetben kiismerhető természeti környezet. A látásaktus ennek megfelelően nagyjából arra koncentrált, hogy „mit” és „miképpen” lehet elkülöníteni, majd kiemelni abból a hol megértett, hol pedig kaotikusnak mutatózó természeti környezetből, amelyben ekkor az ember maga is még benne élt.

A LÁTÁS ÉS A KÉP

A korai képképzések megértéséhez első lépésben alighanem a látásaktus fiziológiai és biológiai adottságainak vizsgálata lehet segítségünkre. Ez látásunk azon része, amely az elmúlt évezredekben alapjait tekintve változatlan maradt, s amely ma is meghatározza, hogy miként látunk. Vizuális percepciókat bizonyos tulajdonságok jellemzik, amelyek fejünk formájától kezdve szemünk elhelyezkedésén, egymás közötti távolságán és a két lábon való járáson át agyunk azon területeinek működéséig terjed, amelyek felelősek a látásért (például a látókéreg), vagy amelyek befolyásolják a látás képének feldolgozását. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül szemünk szerkezetét sem, amely bizonyos adottságai révén egyáltalán nem nyújt számunkra olyan egységes „képet”, mint ahogyan ezt mi érezzük vagy gondoljuk. A látás során a szemünkben keletkező „képek” szerkezetileg centralizáltak, ami azt jelenti, hogy bizonyos dolgokat élesen látunk, míg akad olyan dolog is, amelyet észre sem veszünk.

²⁶ Minthogy a látást is tudati tevékenységnek tartjuk, a „látást irányító tudatról” csak annyiban beszélhetünk, amennyiben a látás aktusát az elme más területeinek működése kiegészíti.

Retinánk némely területén pedig alig vagy egyáltalán nem is keletkezik kép, s csak azért nem érzünk ott az érzékelésben lyukat, mert elménk eltünteti ezt a hiányt. Más pontokon viszont rendkívül élesen látjuk a dolgokat.²⁷ Amikor ugyanis nézünk, többnyire figyelünk valamire. Szemünkkel egy meghatározott pontra vagy helyre fókuszálunk, elménkkel pedig arra koncentrálunk, hogy ami ott érzékileg megjelenik, azt értelmezni tudjuk. Ezért a látás során keletkező „képeink” elsősorban abban térnek el azoktól a képektől, amelyeket különböző eszközök segítségével állítunk elő, hogy azok olyanok, mintha minden részletüket folyamatosan élesen látnánk. Ezzel szemben a szemünkben keletkező kép nem tökéletes, de célirányos, szelektív, koncentráló, azaz funkcionális.

Észlelésünk alkalmával nem egy bizonyos konkrét észleleti kép keletkezik, mivel látásaktusunk részben még változásaiban is folyamatos. Más tekintetben viszont éppen ellenkezőleg, szaggatott, a figyelem más területre terelődése miatt meg-megszakadó. Ritkábban úgy érezzük, hogy egységes „pillanatképet” kapunk környezetünk-ről. Elménk emlékképei, korábban szerzett tapasztalatai rejtetten ugyan, de szintén működésbe lépnek, hogy megkönnyítsék az észlelést, illetve a tájékozódást és a megértést. A percepció során szemünkkel mindig más és más pontra figyelünk, azaz mindig új területet jelölünk ki az éleslátás számára. Ilyenkor kisebb-nagyobb területi szegmentumokat ugrunk át, s kötünk össze egymással nem kontinuus térbeli részeket, mégpedig anélkül, hogy térerzetünk felborulna vagy a térről alkotott stabil képünk és tudásunk szétesne. A fókuszált, vagyis az egyes dolgokat környezetéből kiemelő és kontúrral elhatároló látás azt jelenti, hogy a mintegy 60 és 120 fok között változó (fokozatosan elmosódó) látószög közepén egy kiemelt szűk területen az észlelés tárgya *kontúrosan* jelenik meg, míg az e ponttól távolabbi részek egyre homályosabbak, elmosódottabbak, s végül látószögünk peremén már foltokat is alig látunk. Ezért Polányi Mihály szavaival *fokálisan*²⁸ látni, vagyis egy adott pontban „fokozottan észlelni” és „élesen látni valamit” azt jelenti, hogy a látás egy meghatározott pillanatában a látómezőnkben valamilyen alakszerű vagy formával rendelkező dolgot, jelenséget, felületet elkülönítünk és mintegy kiemelünk az előttünk lévő *szimultán* megjelenő dolgok érzéki totalitásából.²⁹ Másként megközelítve; látásunk

²⁷ A látás egyrészt folyamat, másrészt nem egysíkú, azaz megszakításokkal teli. A szem mozgása sem egyenletes, hanem meglehetősen összetett, s az elme utasításait és saját rutinját követi. A vizuális észlelés tehát ide-oda ugrásokkal (úgynevezett *szakkádokkal*) és hosszabb (pár másodperces) tovahaladó, új részleteket felfedező szakaszokkal operáló, illetve nagyobb és kisebb egységek megfigyelésével tarkított folyamat. A látás – attól függően, hogy mennyire lényeges az egzisztencia szempontjából – kisebb-nagyobb *fixációs szakaszokat* épít be, azaz memorizálja a látott környezet bizonyos elemeit. Mindezek a későbbiek során elő-elő jönnek, de mivel e fiziológiai megfigyeléseknek nincs különösebben kiemelt szerepük a képek létrehozásában, nem érezzük szükségesnek a látás tudományának eredményeit mélyebben beépíteni írásunkba.

²⁸ Polányi Mihály: Mi a festmény? In: *Polányi Mihály filozófiai írása II.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1992. 202–218. o.

²⁹ A kérdésről lásd: Bernhard Waldenfels: A lét szétrobbanása. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép fenomen*

meghatározott pontra fókuszáló aktusának a célja az, hogy a környezetünket folyamatosan pásztázó szemünk a látómezőben az egyes dolgokat, jelenségeket képes legyen elkülöníteni, és önmagában, illetve formájában észlelni és értelmezni. Azonban az ilyen figyelemkoncentráció látás során az élesen megjelenő terület általában nem esik automatikusan egybe egyetlen észlelt és elkülönített alakkal vagy formával sem. Habár formájuk érzéki „felmérésével” elkülönítjük egymástól az egyes önálló léttel rendelkező dolgokat, de azonnal vissza is rendezzük őket térbeli helyükre, a többi dolog közé, hogy relációikban, aktuális helyzetükben, állapotukban láthassuk őket. A fókuszált látás jellemzője, hogy bár úgy érezzük, véletlenszerű és kiszámíthatatlan, elménk a maga szempontjából nagyon is szisztematikusan és folyamatos értékelő munkával változtatja meg a *centrális* és a *perifériális* területeket. Az ilyen egymást követő és időben változó kis érzéki szegmentumok sokaságából építi fel annak a dolognak, jelenségnek vagy érzéki egységnek a „képét”, amelyet manapság gyakran „észlelési képnek” hívnak.

Elménk utasítására szemünk újabb és újabb, korábban észlelt területeket állít a percepció középpontjába (miközben ismételt, de egyben szelektíven is, folytonosan visszatér a korábbiakra), főleg az alak vagy a forma felismerésének és memorizálásának, illetve helyzete és viszonyai mind pontosabb megállapítása céljából. Itt már az időnek és a mozgásnak is szerepe van. Ugyanis az egymást követő időpillanatok „képei” közötti eltérések, az időbeli differenciálódás, a formákon és a közöttük fennálló viszonyban bekövetkező változások és egyéb jelek is lényeges információk hordozói. Ami pedig a látás aktusában az észleleti képző egészéből kiemelkedik, hogy saját formát, alakot ölt, az már valóban egyedül és egyfajta egységként mutatkozik meg azzal a háttérrel és perifériával szemben, amelynek homályosságába és „életlenségébe” (kontúrozatlanságába) a látómező fókuszponton kívül lévő része mintegy visszahúzódik.³⁰

Mindannak, amit leírtunk, egyetlen célja az, hogy a vizuális percepció olyan információkkal szolgáljon, amely lehetővé teszi az elmének, hogy értelmezze a testnek és önmagának (az érzékelésnek és megértésnek) a térbeli helyzetét.

Nem kell tehát különösebben bizonyítgatnunk, hogy nem az ember által létrehozott képjelenség tette először lehetővé az egyes megmutatók megmutatkozásaként, azaz empirikusan való elkülönítését, valamint a környezővalóságából, illetve létösszefüggéseiből történő mentális kiemelését. Az ember által alkotott képek az emberi társadalom vizuális érzékelésének a lényegi mozzanatait (is) modellezik, mégpedig annak megfelelően, hogy az adott korszakban a látási képességünknek mely tulajdonságai voltak jelentősebbek az emberi közösségek és az egyedek egzisztenciája szempontjából. Az első képképzések arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a

valóság, Budapest, Kijarat Kiadó, 1997. 178., valamint Maurice Merleau-Ponty: *A szem és a szellem*. In: Bacsó Béla (szerk.): *Fenomén és mű*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2002. 54.

³⁰ Bár a látásaktussal kapcsolatban mindig képekről beszélünk, mint a későbbiekben látni fogjuk, ezek a képek nem lokalizálhatók. A látás során sohasem keletkezik olyan zárt, határokkal rendelkező, fixált kép, mint amilyen például egy fénykép.

fókuszált látás az emberi társadalom kialakulásának első fázisában a természeti létből való kiemelkedés egyik legfontosabb feltétele volt.

Valamire figyelni ugyanis annyit jelent, mint az adott dolgot vagy jelenséget az észlelés aktusa által elkeríteni, kontúrjai megkeresésével egzisztenciájából mintegy érzékileg kivágni és tárgyiságában elkülönítve észlelni, majd pedig emlékképként megőrizni. A látásaktusunknak ez a sajátos tulajdonsága ugyanis lényegében megelőlegezi azt, amire az ember figyelmének tárgyával kapcsolatban törekszik: a látás aktusában a figyelem tárgya a figyelő tekintet és elme számára való(ság)ként jelenik meg. Látni annyi, mint (szándékosan vagy akaratlanul) vizuálisan kapcsolatba kerülni környezetünkkel, és az e kapcsolatokból keletkező információkat rendszerezni, tudatosítani, illetve memorizálni az egzisztencia számára. A látás tehát információgyűjtés, amely az egzisztencia érdekében történik. Ugyanakkor a látás aktusa a létezés gyakorlását is jelenti. Észlelni, informálódni, kapcsolatokra szert tenni és azokat megérteni vagy éppen megszüntetni viszonyokat, kétségtelenül nem pusztán az egyik feltétele a létezésnek, hanem a létezés egyetlen lehetséges módját és formáját jelenti.

Természetesen az empirikus észleletként környezetéből kiemelt megmutatózó a kiemelés által nem a semmiben fog lebegni, hiszen a látásaktus az adott közegben változatlanul *benne*lévőként észleli, és ott lévőként különíti el figyelmének tárgyát, minthogy éppen abban látja meg létezőként, amiből fókuszált tekintetével kiemelte.³¹ Ezért a látás aktusa úgy működik, hogy a figyelem folyamatos oszcillációval és pillanatonként változó figyelemáthelyezéssel veti össze tárgyát a közös környezővalósággal és önmagával mint megfigyelővel. A figyelemfókuszálás, ez a látás aktusával történő érzéki kiemelés vagy elválasztás csakis akkor működik, ha az elkülönítő művelet három összetevője – a kiemelt (azaz észlelt dolog, jelenség), a kiemelő (vagyis a látásaktust végző egyed), valamint kettejük közös környezővalósága – egymáshoz viszonyulóként (relációban lévőként), háttérben jelen van az észlelés folyamatában.

Am csak a vizuális emlékezet³² képes befejezni, illetve kiteljesíteni azt az észlelési műveletet, amelyet szemünk az aktuális látási aktussal megkezdett. Csak az emléke-

³¹ Habár a környezővalóság háttérben jelenlétéről beszélünk, tudnunk kell, hogy az is visszahúzódik az észlelés háttérébe, ami a megfigyelt és kiemelt forma vagy alak előtt helyezkedik el. Ebből a szempontból nézve előtér és háttér egyetlen közös közegeként jelenik meg, amely a fókuszált tekintet által kiemelt megmutatózó körül helyezkedik el. A fókuszáló tekintet mintegy felborítja a valóságos térbeli viszonyokat, amikor valamit kiragad a környezővalóság egészéből.

³² Ami a látásaktust és a vizuális emlékezetet illeti, ezek között természetesen lényeges különbség van. A vizuális aktus élménye és a vizuális emlékezetben felidézett élmény közötti különbséget azonban jelen könyvünknek nem témája. Habár a *jelenséget* és a *megjelenőt* Husserl a fenomenológiájában megkülönböztette egymástól (Lásd például Edmund Husserl: A fenomenológia ideája In: Husserl: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 38–39. o.), nekünk most azt az utat kell járunk, amelyben a kettőnek inkább az azonosságára kerül a hangsúly. A kettő szétválása ugyanis egy látás- és gondolkodástörténeti folyamatban ment végbe. Miként Husserl írja az idézett helyen, a dolgok „magukban ezekben az élményekben *konstituálódnak*. Hogy »egy dolog adva van«, az nem mást jelent,

zet választja és különíti el véglegesen és tartósan az egyes dolgokat, tárgyakat, jelenségeket, illetve entitásokat, hogy azok végül konkrétan, sémákként vagy ideákként bármikor felidézésre kerülhessenek. De amire az ember figyel, az sem korlátozódik az adott pillanatban észlelt tárgy vagy jelenség „impresziójára”, mintha csak az emlékezet képe egy fénykép lenne. (Már a legprimitívebb állatok elméje is képes bevonni az aktuális megismerési és megértési folyamatba az egyed „emlékezetét”, azaz a korábban szerzett megfigyeléseit, tapasztalatait.) Az elme mintegy a fókuszált látás aktusa „mögé”, de a megismerés mozzanatába illeszti be korábban szerzett és a környezetéből „kiszakított” emlékképeit. Észlelés és emlékezés párhuzamos, egymást átjáró, azaz egymástól nem független elmeműveletként valósul meg. Ugyanakkor a környezővalóság viszonylagos változtatlansága, stabilitása teszi lehetővé, hogy a különböző benne végbemenő változások által okozott átrendeződések, átalakulások, differenciálódások stb. érthetők legyenek. Ezért a mozgást és a változást általában a mozdulatlanságon és változatlanságon belüli eltérésként észleljük. Mozgás és mozdulatlanság, változás és változatlanság viszonyfogalmak, amelyek viszonyhelyzeteket jelenítenek meg. A változást egy olyan dologhoz mérjük, amely nem, vagy csak kis mértékben változik. Ez a mérésnek olyan eszköze, amelyhez viszonyítani lehet a mozgó dolgokat. A mozgó a relatíve mozdulatlan környezetben mozog. A változások szélesebb skálájában a differenciálódás önmaga korábbi állapotához is mérhető. Ebben az esetben az idő lép fel „mérőeszközként”.

Ha valaki vizuálisan érzékel, az látásának és korábbi ismereteinek, tapasztalatainak köszönhetően mindig tisztában van helyzetével, vagyis az általa megfigyelt dologgal, jelenséggel, illetve annak környezetével fennálló kapcsolatával. A látásaktus fókuszált figyelme és az azt övező perifériálisan megjelenő környezővalóság egységes szerkezetként úgy működik, hogy összeköti a tér két egymással nem érintkező, távoli pontját, azaz a megfigyeltet a megfigyelővel. Végül is ez a kapcsolat olyan, mint egy meghatározott térben/közegben rezgő húr egymáshoz kapcsolódó pontjai. Csakhogy ebben az esetben a húr két pontja nem(csak) a térben, de az időben is eltér egymástól.

Az állatokkal szemben az emberre jellemző, hogy egyszerre tartózkodik a természeti, illetve a kulturális térben és helyezkedik el rajtuk kívül.³³ Mert az ilyen valamire figyelő tekintet mindig egy meghatározott módon észlelt helyen lévőként,

mint hogy ilyen és ilyen módon ilyen és ilyen fenoménekből *megjelenik*. S nincs szó arról, hogy a dolgok ezen kívül mintegy még egyszer, magukért valóan is léteznének, s azután »beküldik a tudatba a maguk reprezentánsait«. Amíg a képet az emberi tudatban lévőként feltételezték, addig a mozgást, a kommunikációt, a változást stb. az elmen kívüliként gondolták el. Ez olyan feszültséget teremtett a gondolkodásban, amelyet csak úgy lehetséges feloldani, ha a képet, azaz a megmutatkozást és a dolgot, vagyis a megmutatkozót nem választjuk minden tekintetben és minden szinten szét. (Az érzéklet és az észlelet belső voltát, illetve a dolgok rajtunk kívüli létének ellentmondásos voltát sokan észrevették. Véleményünk szerint a „vagy-vagy” merev és egyoldalú elgondolást el kell vetni.)

³³ Egyszerre működik egy benne-lét, mivel az ember egész testével a térben bennelévőként tudja magát, s egy kiemeltség, egy elkülönültség, amellyel megkülönbözteti magát ettől a környezővalóságtól, hiszen ő az, aki „elhagyja helyét” figyelmével, hogy azzal *valamire* irányuljon.

egyben megfigyelőként, a megfigyelt dolgon, jelenségen (és időnként bizonyos értelemben önmagán is) kívül tudja és látja önmagát. Lényegében ezt jelenti a *fokális* figyelem tudatosítása, a valamire való vonatkozás explicitté tett elmeművelte.

A KÉP, A LÁTÁS ÉS AZ EMLÉKEZÉS VISZONYA

Ha a fenti szempontok figyelembevételével vizsgáljuk meg az első ember által alkotott képjelenségeket, akkor azt kell látnunk, hogy itt is a látásaktusra jellemző összetett vizuális viszonyból kialakított, kétpólusú szerkezet jelenik meg. Az egyik oldalon a környezővalóságból kiemelt megmutatkozást találjuk, míg a másik oldalon a kép alkotója/nézője/megértője jelenik meg, e képre vizuális érzékelés útján szert tett „tulajdonosként”. Ő és a képi megjelenítés sajátos helyszíne lép a megmutató egzisztenciája és környezővalósága helyébe. A látómezőt nagyjából kitöltő érzéki lehetőségekkel szemben az ember által alkotott első képek esetében csak az egyes környezetükből kiemelt formai/alaki megmutatók kerültek bemutatásra, amelyeket a látásaktuson belül a figyelem fókuszálásával az emberi elme identikus létezőkként elkülönített. Az emlékezet a különböző időpontokban keletkezett látásaktusok³⁴ alkalmával a fókuszált látás segítségével a pusztán érzéki megmutatóként elkülönített megmutatókat az egzisztenciájukból eltávolítva, „csoportosítva”, egyedi létmegértésének megfelelően elrendezve őrzi meg és idézi fel (aktualizálja). Ez a tudatban az érzékiség szempontjából elsősorban kontúrjai, formai jellegzetességei, színei segítségével megőrzött emlékkép kerül azután kivetítésre és rögzítésre képjelenségként egy külső felületen, amit *hordozófelületnek* nevezünk.

Amikor a látásaktus összetett műveletében létrejön a *megmutatózás*, ezzel párhuzamosan egy másik folyamat is lejátszódik. A látásaktus időbeli eseményéből kiemelt megmutatózás mintegy a megfigyelő tulajdonává és egyben részévé is válik, azaz előbb az észlelő észleleti képeként, majd pedig a vizuális emlékezet révén a megmutatózás az érzékelés szintjén végbement „kisajátításként”, emlékképként jelenik meg. Mindaddig, amíg a megmutatózás pusztán jelenlétével vizuális érzetként jelenik meg a megfigyelő percepciójában, elsősorban vele azonosítható az észleleti képe is: *ő* van jelen észleleti képként az észlelőben, *ő* az észlelés tárgya. A közvetlen észlelés alkalmával a megmutatózás és az érzéki képe („látványértéke”) között nem tételezhetünk fel eltérést; az észlelő számára a vizuális megmutatózás kétségtelenül *maga a dolog*, a megmutatózás. Számunkra mások megfigyelési aktusa ugyanazt jelenti: minden megfigyelő számára a megfigyelt „képe” azonos a megfigyeléssel,

³⁴ A látásaktust és elkülönített, fókuszálással kiemelt tárgyának észlelését is egyszerre jellemzi a kontinuitás és a megszakítottság. A látásaktusban adott egység az elme számára nem jelent ugyanilyen egységet. Az elme megismerő és megértő tevékenysége során részeire bontja az érzékileg adott „képet”, s ebből építi fel az immár elvont gondolati szerkezetéhez is igazodó valóságot, illetve a valóság értelmes „képét”. Amit valóságnak nevezünk, az nem egy megismeréseinken és tudásunkon túli transzcendens dolog, másrészt a valóság és a képe között nem feltételezünk különbséget. A valóság a „saját képében”, azaz „önmaga” jelenik meg számunkra.

azaz ő (a megfigyelt) az, aki képként jelenik meg minden megfigyelő észlelő aktusában. Az általunk látott és az „általunk megfigyelt megfigyelő” által észlelt dolog ugyanolyan értelmű és értékű, bár némileg eltérő képet eredményeznek. A számunkra szintén csak egy érzéki jelenséggként megmutatkozó *másik* megfigyelő észlelete a mi megfigyelésünknek is tárgya lehet, még ha nézőpontunk eltérése miatt a két elmebeli kép nem is felel meg minden tekintetben egymásnak. Csakhogy a megfigyelőben keletkező elmebeli kép létezésére csak saját megfigyelésünkéből és a megfigyelő viselkedéséből következtetünk, mivel a benne keletkezett vizuális érzetet (amelyet a bennünk keletkezőhöz hasonló képként gondolunk el) mi nem láthatjuk, csak feltételezhetjük. Más elmék képei előttünk rejtve maradnak.

Az emlékezet szinte sohasem korlátozódik egyetlen emlékképre; az emlékezet „összevont”, azaz gyakran már nem megállapítható eredetű „általános képei”, mint már az elmében feldolgozott és értelmezett, ugyanakkor csak bizonyos részleteiben meglévő, vagy éppen homályos, gyakran sematikus tudati emlékképek és ismeretek jelennek meg. Ennek következtében az elme emlékképe formailag is csak részben lehet azonos a megmutatkozóval. A megmutatkozás két irányba látszik „elkötelezettek”: egyaránt kapcsolódik a megmutatkozóhoz, minthogy belőle nyeri formáját, alakját, érzéki létét, amellyel lényegében érzékileg azonosnak tekinthető, valamint ahhoz, aki számára a megmutatkozás a látásaktus révén eseményé vált, (emlékképként) felidézhetően megőrződött, s aki aktualizálja, amikor felidézi, azaz a maga számára valamilyen módon *újra megjeleníti*. A már említett „kisajátítás” annyit jelent, mint az emlékezetben elhelyezni a megmutatkozó képét, amely ennek következtében és ettől kezdve emlékképként már az emlékezőnek áll a rendelkezésére. De nem is csak egyszerűen az emlékező „tulajdona” az emlékkép, hanem egyenesen létének a része. Ő maga egyszerre az emlékező személy és az emlékezet, hiszen az emlékezés képe egzisztenciájának része, saját létezésének a megnyilvánulása. Ha tehát emlékezetéről beszélünk, akkor az emlékkép az emlékező elmetartalmaként, egyedi létezésének részeként jelenik meg, ha viszont képről, azaz megmutatkozásról, akkor a megmutatkozó érzéki létmódjáról van szó. A kettő azonos, csak a megközelítési módja más. Ezért abban az értelemben eredetről beszélni, ahogyan ezt megszoktuk, nem lehet. Amint a megmutatkozóról a képe „levált”, többé nincs hatással rá, illetve az aktív (egzisztenciális) kapcsolat megszűnt megmutatkozó és megmutatkozása között, mivel többé közvetlenül nem befolyásolhatja képének további sorsát. Az emlékezet képe az emlékezőé, az őt megőrző elme „tulajdona”, lényegében maga az elme működésében. Vagyis több pusztá tulajdonnál, hiszen az emlékezet maga az egzisztáló, amint emlékezik.

A hordozófelületre (kőre, fára, bőrre stb.) kivetített képi megmutatkozás esetében a megmutatkozást körülölelő üresség, azaz képet nem tartalmazó felület a biztosítéka annak, hogy a megjelenített vizuális érzékelhetőségére redukált létmódjában megőrződik. De annak az aktusnak az emléket is őrzi, amelynek köszönhetően az érzéki észlelés tárgya, a megmutatkozó, immár megmutatkozásként az emlékezet segítségével képpé változhatott, azaz a megmutatkozó egzisztenciájából és eredeti környezetéből kiemelve kisajátításra került. Mivel pedig az ilyen felületen rögzített

képi megmutatkozás bárki számára elérhető, olyan jelenléte reprezentál, amely immár közösségiként, a nyelvi kommunikáció mintájára működik.

Kommunikáció, de nem nyelvi, és nem is transzformálódhat azzá. A képnek ugyanis nincs „nyelve”, önálló szerkezete és elvont közege, de bizonyos tekintetben, kódolt formában, jelekkel jelölten, utalásokban és azok megértésben „tartalmazza” azt a jelentést, amelyet a nyelv kidolgozott, s amelyet ezentúl csak „nyelvileg generált értelemnek” vagy rövidebben „nyelvi értelemnek” nevezünk. Látni fogjuk, hogy a képi (érzéki) és nyelvi értelem miként egyesül az elmében, illetve hogy ami rajtunk kívül található, miként fuzionál azzal, amely bennünk nyelvi ismeretként és tudásként lehet fel.

A HORDOZÓFELÜLET

Az első képi megmutatkozásokat körülölelő „üresség”, vagyis a hordozófelület képpel ki nem töltött része leválik a környezővilágból, annak egyébként kontinuos és különböző létezőkkel kitöltött teréről.³⁵ Ez az üres felület a képi megmutatkozás hatására érzékileg önállóvá válik, minthogy immár a képi megmutatkozáshoz is hozzá tartozik. Új funkciójában több egy dolog vagy tárgy pusztá felületénél. Feltéve, hogy a megmutatkozást képként magunk előtt tartjuk, s nem feledkezünk meg róla.

Hogyan lehetséges ez?

A képjelenség és a környezővilág között nem fedezhető fel szoros és állandó korreláció, csupán abban a fényviszonyban osztoznak, amely a látásnak és a láthatóságnak a feltétele.³⁶ A „puszta képi megmutatkozás” annak ellenére, hogy fény jelenlétekor érzékelhetővé válik, nem tekinthető többé kontinuosnak az őt hordozó felületet körülölelő térrel és e tér többi anyagi-tárgyi létezőjével, mivel képi létmódja immár visszavonhatatlanul ehhez a felülethez köti, ez vált tulajdonképpeni közegévé, és léte kizárólag az itt egyedül érvényes vizuális percepcióra redukálódik.³⁷ Más érzékszervek számára ugyanis elérhetetlen marad, mivel kizárólag a vizuális észlelés képes a hordozófelületen elhelyezkedő megmutatkozások észlelésére. Ugyanakkor éppen e vizualitására redukált létmód következtében választódik le a hordozófelület

³⁵ Nem a hordozón megjelenő képjelenség az egyetlen képtípus, amely nem kontinuos a térrel, hiszen az emlékképek sem a tapasztalati térben lelhetők meg.

³⁶ A kép észlelése függ attól a szögtől, amely a nézőpont és a hordozója közötti viszonyban fellelhető. Habár egy ferdeszögöl való látás során a kép mögött erőteljesebben mutatja meg magát a hordozófelület, mint egy tárgyi-dologi létmód kiterjedésének határa, a képi megmutatkozást nem képes megszüntetni.

³⁷ A felület mélységi dimenzionalatlansága azt eredményezi, hogy a figyelmet önmagára irányítja és saját felület voltába zárja. Ami ezen a módon jelenik meg, annak környezővilága is ezen a módon kell, hogy megjelenjen, hiszen azáltal, hogy érzéki létmódként fogtuk fel a képjelenséget, elfogadtuk a megmutatkozásnak ezt a „játékszabályát”, amelyet nem keverhetünk össze más érzéki létmódok eltérő szabályaival. Ez mindenképpen bizonyos redukáltságot jelent, amelyet a kép saját történeti létevel fokozatosan csökkent, de amelyet teljesen sohasem szüntethet meg, mert ezzel kép voltát adná fel.

maga is a taktilis térről. Ettől kezdve nem pusztán egy anyagi-tárgyi dolog térbeli kiterjedését észlelhetővé tevő felület, hanem egy a tapintható térbeliséget nélkülöző képi megmutatkozás hordozója is. Felületként a térben helyezkedik el, de a képi megmutatkozás hordozójaként már ezen a téren kívülre kerül. Ez egyben azt is jelenti, hogy az empirikus észlelés lehetőségei meghaladják a taktilis vagy auditíván észlelhető tér adottságait és határait, hogy tehát a vizuális észlelés a képi megmutatkozás által egy olyan új lehetőségre tesz szert, amely a térben való léten (a pusztá távolságok és térbemerítettségek észlelésén) túlra mutat, és ezért a (közvetlen és egyszerű) térbeliség szempontjából transzcendensként jelenik meg.³⁸ A képi megmutatkozás elsősorban „a megmutatkozó tárgyi létének a felületeként mutatkozik meg”, azaz annak térbeli kiterjedését és formáját állítja elélnk. Ám éppen ebben a térbeli, azaz testi kiterjedésében nincs jelen a megmutatkozó a megmutatkozásában. Minthogy a tér a testtel áll közvetlen viszonyban, a megmutatkozás olyan minőséget képvisel, amely kívül áll az adott téren, illetve e tér tárgyak által meghatározott általános létmódján. A hordozófelületnek – mivel vele kapcsolatban egy „puszta” felületre redukáltságról van szó, amely ugyanakkor a képi megmutatkozást is hordozza³⁹ – nem áll módjában visszaadni a képi megmutatkozásnak a megmutatkozóra jellemző térbeli kiterjedését még a szobor esetében sem, ahol pedig a felületi megmutatkozás, követve a hordozó térbeliségét, a tér mélységében kiterjedve egészen eltakarja a hordozó tőle idegen tárgyiságát. Ezért nehezen feloldható ellentmondás keletkezik a hordozófelület önnön anyagi-tárgyi létehez való tartozása és ezen a módon mégiscsak megőrzött térbelisége, valamint a képhordozó funkciójából adódóan puszta felület volta és az ebből adódó térbeliségen kívüli működése között. A hordozófelület a tárgyakhoz hasonlóan „elvágya” vagy elmetszi az önmagában üres és értelmezhetetlen teret, de mégsem telíti azt egzisztenciális értelemben vett léttel úgy, miként egy anyagi-tárgyi „dolog” vagy egy jelenség. Kizárólag az anyagi-tárgyi létmóddal rendelkező, térben kiterjedő dolgoknak, létezőknek van például térfogatuk, amelyhez hasonlóan ugyan a képi megmutatkozás során is észlelünk, de ezzel együtt az ellenkezőjét is észleljük. Vagyis a megmutatkozásból „kiolvasható” különböző jelekből, elsősorban bizonyos vizuálisan megértett, de explicit módon nem tudatosított jelek hiányából tudjuk, hogy

³⁸ A felület téren kívüliségét úgy kell értenünk, hogy az valóban a háromdimenziós térrel szemben áll. Nem arról van szó, hogy a felület teljes mértékben kikerül minden térbeli dimenzionalitásból, hiszen akkor eltűnne a percepció számára is, hanem arról, hogy a redukált felület, miután elmetszette a mélység dimenzióját, de megőrizte érzékelhetőségét, mintegy lezárja a teret az egyik lehetséges oldala felől. Ugyanúgy szembe kerülünk a felülettel, mint amikor egy tárgyi létezőt pillantunk meg. De most mégsem egy tárgyi létező térbeli kiterjedésének külső, összefüggő felületet alkotó pontjaival kerülünk szembe, hanem egy megmutatkozás hordozójával.

³⁹ A két felületnek – a kép hordozójának és a képi megmutatkozásnak – a téren kívülivé válása teszi lehetővé, hogy egyesüljön. Amint a hordozó hordozóként kezd el működni, másodlagossá válik ahhoz az anyagi-tárgyi dologhoz való tartozása, amelynek eredendően a felülete. Ettől kezdve lényegtelen, hogy egy tárgyi dolog kiterjedését is jelöli.

a tér a maga taktilis mélységi dimenziójában nincs jelen. Az önmagára redukált felület a tárgyi létezőkhöz hasonlóan „elvága” az egységes és kontinuos teret, de mint mondtuk, nem tölti ki teljes értékű (anyagi-tárgyi és térbeli mozgással is rendelkező) léttel az így keletkező elmetsződést. Csak egy vágás keletkezik a térben, illetve a téren, amely másfajta, az érzékelésben a kizárólag a megmutatkozások által hordozott érzéki formák és jelek segítségével megjelenő terek számára jelent létlehetőséget. Mindez egyfajta absztrakciót is tartalmaz. A képet hordozó felület, annak ellenére, hogy ebben a minőségében kívül van a téren, mégis egy meghatározott helyet hoz létre; mégpedig a képi megmutatózó helyét. Így világossá válik, hogy *hely* és *tér* nem minden tekintetben egymást fedő fogalmak. A hordozófelület az egzisztenciális téren kívüli megmutatózások helye.

Amint az adott felület képhordozó funkciója láthatóvá válik, azonnal megnyílik egy nem a megszokott hétköznapi tapasztalati értelemben vett hely, amely a képi megmutatózás helyeként kezd el működni. Ez a hely a tapasztalat térbeli mélységtől elvonatkoztatott kiterjedés számára jelenik meg, és annak ellenére, hogy tulajdonképpen értelemben nem rendelkezik a mélységgel, azaz a harmadik dimenzióval, úgy viselkedik, mintha mégiscsak egy valóságos, de *kiűrtett tér* lenne. Mi több bizonyos mértékig még a mélység érzetét is képes felkelteni.⁴⁰ A látás szervén kívül viszont minden más érzékszerv számára a kép tere elérhetetlen marad. A hordozófelületen helyet foglaló képi megmutatózás a tér „elvágasával” keletkező metszetszerű jelenségként tűnik fel.⁴¹ A metszés találkozási felületén jelenik meg a képjelenség. A képi, azaz a percepcióra redukált lét szempontjából azonban a megmutatózó jelenléte ebben a térben mindenképpen valóságosnak, és nem valamiféle illúzióknak, hallucinációknak, délibábnak tekinthető. Az ember által alkotott képjelenség jellegzetessége az is, hogy segítségével az ember képes saját tudati képét egy későbbi empirikus észlelés számára rögzíteni és azt az időben kiterjesztve metakommuni-

⁴⁰ A takarás vagy fedés a térben való elhelyezkedés sajátosságaként mutatkozik meg. Ez a sajátosság jelenik (jelenhet) meg a hordozófelületen is, amelynek pedig nincs valóságos, azaz térbeli mélysége. Egy képi megmutatózó esetében sem csak annak a jelenlétét feltételezzük, amit éppen észlelünk. Minden képi megmutatózó esetében jelenlévőként tudjuk a nem látható oldalt is.

⁴¹ Tömegével és kiterjedésével a tárgy mintegy kimetszi a maga számára azt a teret, amelyben elhelyezkedik. A tárgyat azonban – ha nem is a percepció szintjén, de fantáziánk segítségével – kívülről és belülről egyaránt megközelíthetjük. Ha például két hasonló szilárdságú felület érintkezik, akkor nincs kétségünk afelől, hogy az érintkezés következtében két felület találkozása valósul meg. A tárgyak és az őket körülvevő, anyaggal csak ritkán kitöltött tér felületei azonban nem ugyanazon minőség hordozói. Egy szilárd tárgyi felület mögül nem áll módunkban a két felület találkozását észlelni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy gáznemű anyagban elhelyezett tárgy esetében nem két felület találkozásáról van szó. Ahogyan az edény formát ad a benne lévő folyadéknak, s ez két felület, az edény és a víz találkozását jelenti. Ugyanerre a találkozásra bukkanunk a szilárd testek és a levegő érintkezésekor is. A nem szilárd (légnemű vagy folyékony), átjárható és átlátható kiterjedések azonban mégsem rendelkeznek tulajdonképpeni felülettel, ahogyan állandó, pontosan kijelölhető saját formával sem. Ez utóbbi ugyanis a szilárd anyag felülete jelöli ki számára.

katívva formálni, tehát mások számára is érzékiként, valamint értelemhordozóként érzéki jelenségként előállítani és bemutatni. Ha a jelenlétnek ez a módja nem lenne valóságos, akkor aligha lenne értelme megőrizni és bármiféle kommunikáció részévé tenni, jelentősebb társadalmi funkciót rábízni.

KÉP ÉS NYELV

Mindaz, amit a fentiekben elmondtunk, az őskori ember elméjében természetesen nem az explicit nyelvi megértés szintjén realizálódott, hanem elsősorban empirikus tapasztalataként jelentkezett. A korai képalkotó ember ugyanis egyáltalán nem vizsgálta az elvont nyelvi reflexió szintjén a környezővalóságához való viszonyát. Ehhez az indíték mellett a tárgyi, a nyelvi és a kulturális feltételek is hiányoztak. Még kevésbé figyelt reflexíve a képjelenség észlelésére és működésére. A képi megmutatkozásra vizuális jelenségként és eseményként empirikusan figyelt, s nem igényelte a kép adekvát nyelvi megragadását, amelyre a nyelv még feltehetőleg nem is állt készen. De ha meg akarjuk érteni e korszak emberének látásmódját, akkor fel kell ismernünk annak a kulturális örökségünknek a jelentőségét, amely gondolkodásunkat még ma is irányítja, s amely összeköt, de egyben el is választ minket az itt vizsgált múltjelenségektől. Az őskor kialakulófélben lévő kultúrájában ugyanis még csak kis számban működtek olyan formális társadalmi-kulturális regulák és fékek, mint amilyenek a később kialakult tabuk vagy a hagyományban tudatosan megőrzött szokások, amelyeket később a társadalom világot alkotó törvényekké formált át, olyan általános és kimondott szabályokká, amelyek értelmezőerőkként az egymást követő korszakok látását és gondolkodását irányítani tudták. Ebben az időben a látást, a gondolkodást és a szokásokat elsősorban még a közvetlenül ható környezővalóság determinálta, illetve korlátozta. A közösség saját belső szerkezete egyszerű volt, s minden képlekenysége és alkalmazkodóképessége ellenére nem működött az a kifinomult és sokrétűen differenciált társadalmi irányítás, amely mai világunkra jellemző. A látásaktusban pedig, amely különösen erős szálakkal kötődik az egyedek észleléséhez, még nagyságrendekkel kisebb volt a szerepe a közösségek által kidolgozott normatíváknak. Ezért tűnnek számunkra az első felületen rögzített képi alkotások (főleg a barlangfestmények) olyan frisseknek, egyedieknek, közvetleneknek és impresszívnek a későbbiekkel szemben, amelyek sokkal szigorúbbak, következetesebbek, sematizáltabbak, elvontabbak, célirányosabbak és idealisztikusabbak voltak.

Habár az embernek a környezővalóságról alkotott képét véglegesen a tudatának magasabb rendű működése formálja, amit az tartalmaz, alapjait illetően és „előformáltan” a megértésnek egy alacsonyabb szintjén az érzéki megismerésre és megértésre épül. Úgy tűnik, hogy az elme magasabb rendű hozzájárulását a képi megmutatkozáshoz képesek vagyunk „leválasztani” a képi jelenségről. De e műveletnek eredményeként mégsem a tudatosság hiányához és egy ősből és primitívebb észleleti állapothoz fogunk eljutni. A tudásnak és a reflexiónak ezt a formáját ugyanis a magasabb rendű reflexív gondolkodás hozza létre, az akar valamit megtudni az alatta elhelyezkedő elmebeli képességekről. Az elvonatkoztatás, a lebontás, az anali-

zálás, a felosztás, a rendszerezés stb. adottsága általános lehetőségként van jelen az emberi látásban és a gondolkodás magasabb rendű formáiban. Ezért arra sohasem leszünk képesek, hogy a miénknél primitívebb állati intelligenciát közvetlenül megtapasztaljuk. Hiába akarjuk az egyszerűbbet és alacsonyabb rendűt élményszerűen, azaz átélhetően, bensőleg megismerni, ha egyszer maga a megismerés szándéka tudati aktusként ennél magasabb szintet (reflexiót) képvisel.

A látás kiemelt és elkülönített optikai és fiziológiai adottságához tartozik például a sötét és világos foltok, a színek, a formák, a plasztikusság, a távolság, a mozgás stb. megkülönböztetése. Egy ilyen tudatosan, meghatározott koncepció alapján működő, elvont „látásmód” lehetőségével már az első képek alkotói is rendelkeztek. Legalábbis az alakok jelenbe állításához használt színezékek és a különböző módon létrehozott vonalak (illetve a vonalként ható jelenségeket létrehozó technikák) alkalmazása arra utal, hogy az ember már ismerte az empirián alapuló optikai elvonatkoztatásnak ezt a módját. Az egyedek tudata, mivel jelentős részben a közösség tudásán nyugszik, sohasem elégszik meg az észlelésben közvetlenül adott információkkal, ismeretekkel. A közösség által determinált tudása rátelepedik a fiziológiai és biológiai folyamatokra, vagyis agyműködése át- és továbbformálja a látásban közvetlenül adottakat. Ha tehát a pillantásunkat mint valamire vonatkozó megértést és felfogást tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy két irányból determinált: alulról közvetlenül a látás fiziológiai adottságai és az észlelés aktuális módja határozza meg, míg felülről a közösségi kultúrákban adott és az egyedben realizálódott ismeretek jelölik ki működését. Ez a kettősség az ember esetében sohasem szüntethető meg.

A TÁVOLSÁG

A testen keresztül az ember számára láthatóvá és nyilvánvalóvá tett regulák, szabályok, minták előbb a szem (az érzékek) számára jelennek meg. A látásaktus ugyan egyaránt képes legyőzni a természeti és a társadalmi akadályokat, hiszen egy folyó észlelésekor is átlátunk a túloldalra, azaz pillantásunkkal képesek vagyunk „átugrani” az utunkat álló tereptárgyakat. Érzékeljük a tárgy és közöttünk fennálló „szakadékot”, és annak ellenére, hogy képesek vagyunk szemünkkel „megkapaszkodni” a túloldalon, a szemünk fiziológiai működése során megjelenő környezővalóság mégis elsősorban a testünkre vonatkoztatva jelenik meg. Testünk benne tudja magát abban a kiterjedésben, amit a látás tár elé, és kénytelen megbízni annak valóságos voltában, mivel nem áll rendelkezésére másik, ennél eredendőbb valóságmegismerő és megértő eszköz. Ám miután a szem a test része, a test számára közvetített információk a tudaton keresztül azonnal újra visszahatnak a látásaktusra. A test fizikai és biológiai lehetőségeinek „börtönébe zárva” működik, amelyből az észlelés viszonylagos önállósága jelent némileg nagyobb szabadságot, és mutatja meg egy adott helyzetben a lehetőségeket. Amit látásunkkal „elérünk” és megragadunk, az mintegy irányítja testünket. Ugyanakkor látásunknak (és rajta keresztül tudatunknak) testünk lehetőségei és adottságai egyben határt is szabnak. Mindazonáltal a látás egyfajta testtől való függetlenséget is élvez, amely olyan dolgok észlelését engedi meg, amelyek

nélkül a test térbeli lehetőségei, illetve az egzisztálás is sokkal szűkebbre szabott lenne. Minthogy azonban a szem „tekintettel van” a testre, ez a látás aktusát egy kettős észlelésre és megértésre ösztönzi. Habár a szem a tárgyak tolakodó eléállása ellenére messzebbre hatol a térben a testnél, eközben felrajzolja, kijelöli és ellenőrzi a test térbeli lehetőségeit. Segíti a testet egzisztálásában, miközben annál sokkal szabadabban veti bele magát a tér nyitottságába és mélységébe. Elsősorban a látás távlatossága, nyitottsága és a testtől való elrugaszkodása nyújtott példát az emberi képzeletnek, hogy az hozzá hasonló módon tegye magáévá mindazt, ami a test számára korlátot jelent, nem elérhető, nem megengedett. Ezek az érzéki benyomások megelőzik a nyelvi-fogalmi megértést (*appercepció*). Az érzéki megértésnek a testtől való elrugaszkodását, de nem elszakadását jelenti, amelynek során az érzékelés (látás) megelőzi térben és időben a nélküle sokkal tehetetlenebb testet.

Nem véletlen, hogy a képek és a vizuális játékok veszélytelenségük miatt is vonzanak bennünket, mert általuk virtuálisan legyőzzük mindazt, ami a testet akadályozza. Innen meríti erejét a kép, s erre vezethető vissza korunk új képtípusainak karrierje is. Ellentmondás és feszültség keletkezik a látásaktus által megjelenő érzéki-észleleti jelenségben felbukkanó lehetőségek és a testnek az ennél jóval korlátozottabb adottságai között. Minden jelenség, amely valamilyen feladatot állít az észlelő és értelmező tudat elé, elsősorban a testnek a környezetével, illetve az észleltnél a megfigyelővel szembeni kiszolgáltatottságára figyelmeztet. A tekintet átugorhatja a szakadékot, de a testet magába rántó mélység előre látott és tudott belső érzete is jelen van a látásaktusban. Ezért volt szükség elválasztani egymástól a látás aktusát és a képet. Minthogy a látásunkra ható elménk általában „ismeri” testünk lehetőségeit, a látásaktusnak is számolnia kell a test képességeivel.⁴² A vizuális észlelés során keletkező szakadék ebben a helyzetben a testre vonatkozó figyelmeztető jelzést hord magában. Az észlelés elsősorban ezért lehet a test ismereteinek a forrása, a test számára felhasználható tudás, a test lehetőségeinek és képességeinek a kijelölője.

⁴² Az olyan fogalompárok, mint a nagy-kicsi, a távoli-közeli stb. a látásaktus testhez igazodásából jöttek létre. Az érzéki kategóriák jelentették a mintát az elme kategóriái számára. „A kategóriális szemlélet az érzéki szemlélet analógiájára készült” - mondja Heidegger az egyik késői előadásában. (Martin Heidegger: Az 1973-as zähringeni szemináriumi előadás, *Athenaeum, Fenomenológia és/vagy egzisztenciafilozófia*, II. kötet 1. füzet. Budapest, T - Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. 1993. 13.) Heidegger itt elsősorban Kant és Husserl kategóriáira gondolt, amelyek egészen Arisztotelész kategóriáiig vezethetők vissza.

AZ ELME KÉPEI ÉS A KULTURÁLISAN LÉTREHOZOTT KÉPEK VISZONYA

A NAIV (HÉTKÖZNAPI) LÁTÁS

Mielőtt az első képkötőknak az általuk létrehozott képekhez való viszonyában elmélyednénk, saját korunk általános, hétköznapi és naiv (azaz reflektálatlan) képi látását és a vele korrelációban működő gondolkodását kell szemügyre vennünk.⁴³ Ugyanis ez a még „tudatos tudatunk” által nem reflektált látásmód dönti el, hogy a képet miként is értelmezzük, minek látjuk, nem pedig a tudományos kutatások eredményei vagy a filozófiai vizsgálódások és igazságok által generált elvont ismeretből keletkező világlátás. Mégpedig azért, mert annak ellenére, hogy látásunkat befolyásolják a tudomány és a filozófia normatív elvárásai, a hétköznapi látás működésének alapjai az ilyen speciális ismeretek elsajátítása előtt, csecsemő és gyermekkorban alakultak ki.⁴⁴

A dolgokban rejlő érzéki lehetőségek, valamint az ember vizuális adottsága és képessége, azaz egy, a nyelvi artikulációt megelőző értelem tette lehetővé az ember számára, hogy maga is képeket hozzon létre, hogy látását képszerű formában helyezze maga elé. Amire nyelvünk épül, az észlelésünkben alapozódik meg, s ez annyit jelent, hogy látásunk is intelligens, olyan látás, amely képes döntésekre, különbségek, hasonlóságok, azonosságok, csoportok stb. megállapítására. Éppen a kép formaváltozásának fejlődéstörténete bizonyítja, hogy az érzéki megértés alkalmas a nyelvi-eg generált értelem „befogadására”. A kép egyre bonyolultabb jelenségként tűnt fel, egyre változatosabb történeti és kulturális formaalakzatokban. Vagyis a nyelvi és az érzéki értelem korrelációjában alakult ki minden emberi kultúra. A képjelenség története azt mutatja, hogy az egyre összetettebb formaalakzatok, képi struktúrák kialakulását nem kizárólag empirikus képességeink irányították. A *tartalmiként* és *szellemiként* definiálható értelmi szint egyre nagyobb mértékben vette át az empirikus megértés irányítását. A nem érzékiként működő jelentés és tartalom kialakította eszköztárát. Ebben megtalálhatók bizonyos saját alakokkal vagy létmóddal rendelkező elemek. Ilyenek a jelek, az utalások és a szimbólumok. Ám kétségtelenül előbb mindig érzékileg észlelünk, s többnyire az érzékelés részeként „olvassuk” a

⁴³ Ez olyan észrevétlenül ható alapja a gondolkodásnak, amelyből egy korszak képértelmezése általában kiindul, s amely még az olyan képet tudatosan elvető kultúrákban is észrevétlenül és akaratlanul működik, mint amilyen az iszlám vagy a zsidó kultúrának a vallásos alapon történő képértelmezése.

⁴⁴ Gyakran a látásaktus tárgya és az elvont ismeret nem esik egybe vagy nem vonatkoztatható közvetlenül egymásra. Mindazonáltal a látással, az elme működésével és a gondolkodással foglalkozó tudományos eredmények és filozófiai megfontolások segítségünkre vannak, s ellenükben aligha tehetünk határozott állításokat.

jeleket, szimbólumokat, metaforákat, azaz a különböző funkciót ellátó, az érzékből egyszerre kiváló ugyanakkor beleolvadó értelmeket.⁴⁵ A „tisza empirikus megismerés” – ha ugyan beszélhetünk egyáltalán ilyenről – azonban általában nem őrzi meg kizárólagosságát, mivel ha valamire ráismerünk, akkor az azt alkotó jelek és szimbólumok lényegében az érzéki formával egyidejűleg tárulnak elénk. A jelek általában nem válnak ki a formákból, nem különülnek el úgy, miként a formák válnak el a környezővalóságtól. Az észlelés pillanata egyben a megértés pillanata is. Mi több, egy tipikus jel vagy jelként is funkcionáló empirikus formaelem felismerése a létezőre való ráismerést szolgálhatja, még abban az esetben is, ha (alakjára vagy a formájára nézve) az „hiányos”. Ilyen esetben a rész az egészet, azaz a megmutatkozót egészében reprezentáló referensként működik. Ebben az értelemben a képjelenség, de maga a látás is, a megmutatkozó létezésében rejlő önreferenciájára épül.

A jel akkor tesz szert „tisza jelformára” s válik el attól, ami benne és általa megjelenik, amikor a jelenlét képi, elsősorban a formára vonatkozó értelmében teljesen önállóvá válik. Az ember által tudatosan alkotott jel saját identikus létevel képes jelölni valamilyen rajta kívüli létezőt. Ebben az esetben megszűnik az önreferencia, az észlelt *jelenség* önállósul, és saját léteben maga mutatkozik meg valamit jelölő, helyettesítő, reprezentáló létezőként. Ez a leggyakoribb az ember által előállított, azaz a kulturális jelek esetében, minthogy a természeti jelek többnyire, bár nem minden esetben a megmutatkozás részeként működnek.

A kép jelhasználatára azonban nem ez a jellemző, hanem az, amikor a megmutatkozás olyan referenciaként tárul elénk, amelyben a pusztá megmutatkozóra való ráismerésen túl más megismerni-, illetve megértenivalót is észlelünk. Ebben az esetben a megmutatkozás meghaladja a pusztá jelenlétet, és jelenségeként (létezőként vagy viszonyként stb.) jelenik meg. Az észlelés folyamatában az ilyen nem számít kivételnek, hiszen a látásaktus nagyjából ehhez hasonló összetett jelenségek észlelését jelenti. Szinte soha nem egy dolgot (például egy magában álló állatot) látunk a maga tisztán alakszerű léteben, hanem minden esetben valamilyen meghatározott léthelyzetben vagy viszonyban észleljük azt, amit figyelmünkkel megragadunk és jelenlévőként észlelünk. Észlelésként realizálódó elmeműködésünk „választja le” és rögzíti az észlelt megmutatkozóról annak képét, azaz őrzi meg emlékképként, bár az is gyakori, hogy a megmutatkozó sajátos környezővalóságával együtt válik emlékképpé, s külön elméleti művelet eredményeként választódik el a megmutatkozó és környezővalóság, valamint az egzisztencia és érzéki-észleleti jelenvalóság.

A jelszerűen működő referenciát tehát a megmutatkozó érzéki jelenlétéhez hozzáadódó információként, ugyanakkor a megmutatkozás részeként, attól nem elválaszt-

⁴⁵ Amikor egy képre pillantunk, már azonnal észleljük és tudjuk, hogy képjelenséget látunk. A képjelenség felismerése tehát megelőzi annak megértését, amire benne ráismerünk. Ugyanakkor nem kétséges, hogy csak a képjelenségben jelenlévő képszerűség igazolhatja a kép kép voltát. Ez a probléma azonban nem eredendően található meg a képjelenségben. Az első képi megjelenítések ugyanis annyira egyszerű szerkezetűek voltak, hogy a kép külső és belső megértése egyetlen pillanatban végbe mehetett, s lényegében még ugyanannak a dolognak megértését jelentette.

ható, ám tőle megkülönböztethető (viszonyt, állapotot, helyzetet stb. jelző) értelemalkotó elemként értjük meg. Mivel ez a jeltípus még nem választható el a megmutatkozástól, ezért jelként (is) kezeljük, azaz nem tekintjük önálló léttel rendelkező jelnek. Az ilyen (főleg az érzéki formákat alkotó) természeti jel és jelöltje összetartoznak, nincs közöttük távolság. Ezekben az esetekben többnyire inkább jelzésről, mint jelről kell beszélnünk. A jelentést hordozó „természetes” jel, illetve jelzés a megmutatkozónak az egzisztenciájára vonatkozik, és mint ilyen, a pusztá empirikus észleléstől és a képszerű felidézéstől elvont felfogási módot jelenít meg. Mivel azonban a képi megmutatkozás nem rendelkezik a megmutatkozó egzisztenciájával, az ilyen jel az érzékibe történő beleilleszkedésével jelöli ki helyét. A jel és a megmutatkozás végleges és mód-szeres szétválasztását majd csak a nyelvileg generált értelem hajthatja végre.

Az első emberi képi alkotások még önreferenciális jelekben szegények voltak. Nem hiányzott belőlük az ilyen jel, hiszen ezt éppen úgy lehetetlen a képjelenségből kiirtani, mint az észlelésből, de miután az első képalkotók a megmutatkozók jelenbeállítását a lét általános (konkrét módoszataitól elvont) lényegére, a pusztá formára, illetve egy meghatározatlan cselekvésre vagy még inkább „cselekvések közti” állapotra redukálták, az ilyen jelek száma is csak minimális lehetett.⁴⁶ Ami jelként is funkcionálhat a képi megmutatkozásban, az elsősorban empirikusan megismerhető jelenlétként működik, nem pedig jelként.⁴⁷

A „KÉPLÁTÁS”

Jelekkel igencsak túlterhelt korunkban gyakran esik szó a látással kapcsolatban a képről. De – mint majd írásunk későbbi fejezeteiben részletesebben kitérünk rá – beszélünk a valóság képeről is. Ebből úgy tűnik, hogy a valóságnak önmagán túl még van egy képe is, amely a helyére áll. Ennek értelmében, ami vizuális észlelésként jelenik meg, az végső soron képként látható. Képjelenség és látás gyakran ekvivalens fogalmakként tűnnek fel. Leggyakrabban azonban összevontan, „képlátás” formájában használják. Fel kell tárnunk, miért van ez a keveredés.

Az előbbi megfogalmazásból könnyen úgy tűnhet, mintha a teljes értékű valóság maga helyett a képét „állítaná” az érzékek és a nyelvi reflexió elé, hogy ennek az empirikus reprezentációnak a segítségével válhasson a megértés tárgyává. Ez a fajta képszemlélet és látásemélet már figyelembe veszi a tudás és az érzékelés bizonyos fokú ellentétét, azt, hogy egyfelől érzékileg látunk, másfelől elménk nyelvileg generált és kidolgozott értelmével „tudunk”, s a kettő együtt, egymásban felolvadó, elválaszthatatlan egységként működik az észlelés folyamatában.⁴⁸ Így fest tehát a látás-

⁴⁶ Hasonlóan jelekben szegény képi megmutatkozásokra bukkanunk a lexikonok és a gyermekeknek szánt képeken is, amelyeknek feladata egy-egy dolog, jelenség lehetőleg relációk nélküli bemutatása.

⁴⁷ Egy állat lábát egyaránt fel lehet fogni a vágató mozgás *jeleként* és az állat részeként (lábaként). A látás mindkét dolgot ugyanabban a jelenségben látja megjelenni, hiszen nem lehetséges önmagában vett vágatás, ahogyan egzisztencia nélküli létezés sem.

⁴⁸ Minthogy a látás is elménk munkája, s a gondolkodásnak a látás aktusára való visszahatása azonnali

aktus képszerű működéséből fakadó elgondolás. Kialakult egy olyan szemlélet, amely szerint a látásaktus a tudaton belül (tudatformaként) képeket állít elő, amelyeket fenomenként a valóság helyett szemléletünk tárgyaként értelmezünk.

Csakhogy ez a felfogás azt a veszélyt rejti magában, hogy a látási folyamatot megduplázzuk, hiszen a képértelmezésnek ez a módja olyannak mutatja a látás és a megértés aktusát, mintha belsőleg még egyszer szemügyre vennénk az egyszer már észlelt jelenségeket. Tagadhatatlan, hogy ugyanezt az elgondolást erősíti az emlékképek létezése is.⁴⁹ A valóságnak ezt a vizuális lenyomatát, illetve agyunkban megőrzött reprezentációját vesszük elő az aktuálisan nem megjeleníthető valóság helyett, hogy felidézzük, illetve megidézzük és „újra átéljük” az „egykori valóságot”. Az emlékezet képpé válása a kép jelenkori felfogásából fakadó kulturális fejleménynek tekinthető. Korábban a nyelvi reflexió magát a tapasztalati valóságot vélte meglátni, azaz a látás során keletkező érzéki egység és a valóság nem különbözött egymástól. Eredetileg a kép az emlékezet képe volt, s nem a látásaktusé, amellyel mindenki maga rendelkezett. Ekkoriban az emlékezet sokkal inkább volt képi (például idea), mint manapság, a képek szinte mértéktelen túlbujánzásának korában, minthogy a képi emlékezetnek nagyobb volt az emberi létre gyakorolt hatása, mint manapság. A hordozóra kivetített elméleti kép, miután közösségi élménnyé vált, fokozatosan a többi képfajta *mintaképek*ként kezdett el működni. A történelem során a különböző visszatükröződésekkel, álomképekkel, hallucinációkkal, képszerű jelenségekkel, illetve az egyéb természetes képfajtákkal szemben fokozatosan az ember által alkotott kép vált minden kép mintaképévé. Az emlékezet, ez a belső, felidéző, a látószervet és egyes idegpályákat és impulzusokat nélkülözni képes elméleti tevékenység az érzéki látás mellett, ha nem is látásaktusként, de szintén képészlelésként ragadható meg. Manapság a „belső képet” (emlékképet) és a „külső képet” (az ember alkotta képet) egyaránt a kép szóval jelöljük, s ez aligha véletlen. Mielőtt azonban a látás és a kép történelmileg változó viszonyára egyértelmű választ adhatnánk, a látásnak és a képnek egyéb aspektusait is meg kell vizsgálnunk.

LÁTÁS ÉS/VAGY TUDÁS?

A *kép* szó, talán éppen az előbb említettek miatt közel sem tűnik egyértelműnek. A képként való megmutatkozás – akár csak a *látvány* fogalma – gondolkodásunkban szemben áll egy rejtekező létmóddal, amely egy „mélyebb” (de legalábbis elvontabb) megismerést jelöl. E naiv elképzelés szerint a „csak látható”, s ezért látszatként, illú-

és közvetlen, e két észlelésszerkezeti elemet csak mesterségesen tudjuk kettéválasztani. Egyszerűbben szólva a látás is a gondolkodás egy formája, és a nem-érezéki gondolkodás is hozzájárulhat a látás aktusához.

⁴⁹ Az emlékképek felidézésével belsőleg is észlelhetünk, illetve felfedezhetünk olyan dolgokat, amelyeket érzékszervileg nem vettünk észre. Ez azonban meglehetősen kivételesnek számít. Miután az emlékezet képe az észlelt jelenség képként való továbbélését jelenti, ezért a képszerű létmód válik a másként már elérhetetlenné vált jelenség maradandó létmódjává.

zióként, káprázatként megjelenő „hamis” ismerettel a „valóságos tudás” áll szemben, amely elsősorban nyelvileg generált és feldolgozott, illetve a nyelvi kommunikáció segítségével terjed, és nem érzi, hanem szellemi természetű. Az elvont tudás a tudás „mélységét”, elsősorban a következtetések egymásra épülő „logikai láncolatában”, kauzális rendjében a relációkban és az összefüggésekben való megértést fejezi ki a vizuális érzékelés és észlelés úgynevezett felszínes (a felszint, a felületet, s nem a tulajdonképpeni lényegét megragadó) megismerésével szemben. Olyan ez, mintha a testet takaró/elfedő bőr érzéki felületét állítanánk szembe a test anatómiájával.⁵⁰ Látás (érzéki megértés) és nyelvi tudás egymással való szembeállításra főleg az európai kultúrának egy igen sajátos jelensége. Ám a kettő összetartozása és ugyanakkor konfliktusos viszonya – annak ellenére, hogy sokan észrevették tarthatatlanságát – nagyon is valóságos.

Mint ahogy tudunk az elménkben végbemenő folyamatokról, arról, hogy gondolkodunk, és mivel mások tudásához is empirikus úton, azaz a beszéd érzéki észlelésével (hallással) jutunk hozzá, kialakult egy olyan elgondolás is, amely szerint minden tudás és ismeret lényegében érzékelés, észlelet (empíria) eredménye. Uralkodóvá azonban mégis az elmében kialakuló, általánosítható, elvont tudás gondolata vált.⁵¹ Csakhogy ez a tudásmód sem nyilvános, hanem rejtekező, és az emlékképekhez hasonlóan privát, vagyis szemben áll a mindenki számára elérhető, közvetlen érzéki ismeretszerzéssel.⁵² Az ilyen tudás lényege abban áll, hogy kivonják az általános kommunikációból, s ezáltal hatalmat biztosít ismerőjének.

Amit csak érzékszerveinkkel fogunk fel és értünk meg, azt a mai átlagember gondolkodása és némileg a tapasztalata szerint is valójában nem ismerjük a „lénye-

⁵⁰ E gondolkodásmódra az egyik leglátványosabb példa az, ahogyan a festők a reneszánsz óta az emberi testet és az anatómiát tanulmányozták. A test felületének megjelenítése csak egy mélyebb ismeret, a felszín alatt meghúzódó izmok és a csontváz strukturális, illetve működő megismerése alapján lehet helyes. Az anatómia mint az emberi test mélyén rejlő helyes ismeret azonban csak akkor válhat az emberi alak felületének megértését és helyes megjelenítését segítő tudássá, ha maga is a felszínre kerül és láthatóvá válik. Ez akár a tudás és az észlelés nagy paradoxonja is lehetne, ha nem vetnénk számot azzal, hogy elvont tudás és érzéki-észleleti ismeret mindig egymásra szorulnak.

⁵¹ Amíg az írás és olvasás tudománya privilégiumnak számított, s az ezen a módon terjedő ismeretszerzés is kivételes volt, a könyvekben rejtekező tudás valóban elzárhatónak bizonyult. Ez a tudásmód a különleges nyelvi tudásnak az örököse. Az írás ismeretét megelőző korokban a beszélt nyelv hordozta az elzárás és kisajátítás (tabu) ugyanezen lehetőséget. Lásd például a zsidó vallásban Isten kimondhatatlan neveit, amelyekről nem tudhat mindenki. De ilyen a varázslás, a titkos szavak és mondatok ismerete, a vallási és a szakmai titkok, kifejezések használata, a közismert szavak és szimbólumok mögé bújtatott rejtett igazságok ismerete stb. Egyes szavaknak az ilyen meghatározott közösségekhez való kötődése, azaz a nyelv bizonyos fokú kisajátítása a nyelv erejét volt hivatva demonstrálni. Habár a nyelviség (szó, kifejezés) és a gondolat nem azonosítható, ebben az esetben éppen a kettő teljes azonosítása történt meg. Az ismeretek és a tudás eltitkolása, kisajátítása hatalmat adott birtokosa kezébe. A nyelvben rejlő titkosság a mai szakmai nyelvezetekben is fellelhető.

⁵² Az e tudásról és látásról vallott nézetek legismertebb képviselői a gnosztikusok voltak. De fellelhető a keresztény gondolkodásban is, amikor az isteni akaratot mint előre megismerhetlent jelenítik meg.

gének megfelelően”, azaz a „maga mélységében”. A dolgok felülete ugyanis úgy takarja el előlünk a dolgok tulajdonképpeni létét, mint az összetett technikai tárgyakat borító forma (design) azok szerkezetét. Külső és belső, még ha nincsenek is ellentmondásban egymással, nem fejezik ki, nem tárják fel egymást, azaz nem reprezentálja egyik a másikat. Amit látunk, az a „puszta felszín”, a csalóka látszat vagy káprázat, szemben a „valóságos” tudással és ismerettel, amely viszont a dolog „mélységében” (értsd, nem empirikus, nem érzékelhető létmódjában) lelhető fel. Az elvont, általános, nem tapasztalati, mások által is ellenőrzött ismeret és tudás viszont a dolgok (valamilyen szempont szerinti) lényegét tárja fel.⁵³ Ha a látás a dolgok felszínét ragadja meg, akkor ez a tudás, amely tehát nem empirikus és nem érzéki, a dolgok „mélyére” hatol. A nyelvi megértés a mélység fogalmával kétségtelenül önmagát mint lényegi megismerést misztifikálta. Amikor azonban a nyelvi megismerés és tudásfelhalmozás a dolgok megismerésében még nem játszott a maihoz hasonló szerepet, az érzéki tapasztalat a dolog (és vele a létezés) önmagát empirikusan elénk táró létmódja volt, és szorosan kötődött a gyakorlati megismeréshez és megértéshez, amelyben a látásaktus és a gondolkodás nem voltak szétválaszthatók. Ezért az észlelés, illetve a gyakorlati megfigyelés mindenféle megismerés elsőrangú forrásaként működhetett, amelynek ellenőrzését bárki elvégezhetette, amikor a dolgot, jelenséget „saját szemével látta” és „saját kezével tapintotta”. Az általánosítás nem terjedt túl a jelenségen, s a jelenséget a gondolkodás nem vitte tovább egy olyan absztrakciós szintre, amelyben az valami mássá, érzékileg nem kifejezhetővé változva (netán jeleké, szimbólumokká, számokká, képletekké transzformálva) jelent volna meg. Ma azonban a „puszta vizuális észlelhetőség” kimondatlanul is egy olyan negatív csengetű jelentéstartalommal rendelkezik, amely szerint valamit „érezkileg felfogni” annyit tesz, mint feltáratlanul hagyni valaminek a mélyebb és igazabb létmódját. Vajon ezzel a látásaktus, az emlékezés, a felidézés, a ráismerés, a tudás és a nyelvi gondolkodás véglegesen elszakadtak egymástól, vagy csupán bizonyos differenciáltságra tettek szert? És ha van ilyen megkülönböztethetőség, akkor az milyen mértékben vetíthető vissza a múlt jelenségeire?

A fentiek miatt a dolgok és a jelenségek manapság már nem is csak a „mélyebb megértés” szintjén (például matematikai egyenlet formájában) térnek el érzéki megmutakozásuktól, illetve a képüktől. A látottaknak bonyolult mélységük van, amely nem térbeli, hanem ismeretbeli dimenziót jelent. Általában a kép sem csak az, amit vizuálisan érzékelünk vagy amit közvetlen módon látunk,⁵⁴ hanem az is, amit nem

⁵³ Az elvont, nyelvi generált és kommunikálható tudás tehát nem feltétlenül magát a dolgot mutatja meg, hanem csak a dolog vagy jelenség „lényegét”. A „dolog lényege” kifejezés azonban nem minden esetben azonos magával a dologgal. Más jelent a „dolog lényege” a gyakorlati élet és mondjuk a matematika számára. A nyelvi elbizonytalanodás éppen abból adódik, hogy a „lényeg” fogalma nem fedi le a dolog fogalmát.

⁵⁴ Egy kísérlet bizonyította a szem (látás) és a tapintás becslhetőségét. De ez a kísérlet egyben a látás jelentőségét is bizonyítja. Egy neurológiai játék során a páciensek kezét egy asztallap alá rejtették, s az asztalra egy műanyag kezecskét helyeztek, amelyet ingereltek. A páciensek lassanként úgy érezték, hogy az

látunk, amire csak céloz vagy utal, vagy ami a láthatóban akár elkülöníthető vagy megkülönböztethető jelek nélkül jelzi magát.⁵⁵ Hogy a kép mit mutat meg, az nem kizárólag rajta, de a kép nézőjén, annak ismeretein is múlik. Az ilyen nem közvetlenül, hanem csak áttételesen érzékelhető dolgokat konkrét jelek híján képzettársítással is hozzágondoljuk a láthatóhoz, vagy egyenesen a dolog lényegéként felcseréljük velük, s így a percepcióban megjelenő érzékiséget a lényeg jelévé fokozzuk le.

Mindebből adódik, hogy a képi, illetve az empirikus értelem, amely a képjelenség alapjaként működik, nem pontosan behatárolható. A „mit látok?” kérdés mögött más kérdések húzódnak meg, mégpedig a „mit láthatok?” és a „milyen mértékig láthatom?” kérdései. A kép a gondolkodástól, vagyis az elme mindennemű nem közvetlenül vizuális működésétől elválasztva könnyen válik pusztá látszattá. Olyan látszattá, amely inkább elfedi, semmint megmutatja a dolgot a maga tulajdonképeni létében. A tudás felhalmozása egy olyan tendenciát erősít meg, amelyben a dolgok érzéki megjelenése, vizuális megragadása a mögöttes tudás és ismeret miatt mindinkább ön maga érzéki jeleként funkcionál. A kép ezért olyan, mint a pecsét, amely egy bonyolult társadalmi helyzetnek, állapotnak, viszonyoknak a reprezentációjaként működik; egyfajta lenyomat, amelyből az eredeti alak, forma már nem rekonstruálható a maga teljességében.

Az ilyen látásmód vagy észlelés azonban a gyakorlatban nem működhet. Amikor ugyanis egy dolog vagy jelenség lényegét keressük, akkor éppenséggel ebből a „puszta látszattól”, illetve percepcióból indulunk ki, mivel ez állítja elénk a dolgot vagy jelenséget, mint olyat, ami *itt van*, s ami a megmutatkozásán túl, még egy „érzéken túli *lényegi* létmóddal” is rendelkezik. Ám a maga tisztaságában nem vagyunk képesek rekonstruálni ezt a „puszta érzéki látszattól”, amely valójában csak elvont gondolkodásunk feltételezéseként, egy megvalósíthatatlan ideaként létezik. A dolgok – különösen az emberalkotta tárgyak – jelentésükkel és használatuk (anyaguk, tulajdonságaik stb.) ismeretével együtt adott formákként jelennek meg számunkra, akár közvetlenül velük, akár képi megmutatkozásukkal találkozunk.

A „LÁTÁS KÉPE”

A képjelenség materiális értelemben vett testetlensége megakadályozza, hogy más érzékelési módokkal, tapintással, szaglással, hallással vagy ízléssel is megismerhető legyen. Ugyanakkor az emberalkotta kép (a hordozója közvetítésével) maga is az

ő kezük a műkéz, s az ingerekre idegrendszerük reagált. A testéretéről Maurice Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlanban* című írásában beszél (Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem, Filozófia Tanszék, 2007.). Az egymásba fonódás (*A kiazmus* fejezet) könnyen becsapható. Vizuális érzékelésünk elegendő ahhoz, hogy bennünk érzéseket váltson ki. Környezővilágunkban való létünk folytonosan újabb információkat vár saját helyzetére vonatkozóan. Ennek során az újabb információk felülbírálnak a korábbiakat.

⁵⁵ A kép érzéki és nem érzéki oldala együtt alkotja a képet. Mivel a kép szellemi oldalát mi adjuk hozzá a kép érzéki-formai oldalához, a képben részben mi jelenünk meg, illetve bennünket tükröz.

ember által létrehozott tárgyak „világában” fellelhető sajátos jelenségeként jelenik meg. A képjelenség tehát bizonyos értelemben a tárgyak világának részét alkotja, hiszen éppen úgy el kell készíteni, elő kell állítani, meg kell formálni, mint egy tárgyat. A kép azonban annak ellenére, hogy gyakran tárgyként kezeljük, kizárólag vizuálisan, a látás számára létezik.⁵⁶ Ezért a közönséges tárgyi létmóddal szemben a képi megmutatkozást a létezés egy önálló eseteként különböztetjük meg, s az észlelésen belül is különleges státust és ennek megfelelő, sajátos jelentéshordozó funkciót tulajdonítunk neki. Az egyszerű képi megmutatkozás, de a már kiteljesedett képjelenség is a szellemi és a tárgyi létezők mellett egy harmadik létmódot valósít meg, amely sem a szellemi, sem a tárgyi létezőkre nem vezethető vissza, bár mindkettő karakterjegeivel rendelkezik.

Az ember már pusztán az észlelésével, a kifejtett nyelvi artikuláció előtt is képes volt valamilyen módon értelmesen felfogni és megérteni a dolgokat, jelenségeket. A dolgok képi megmutatkozásaként (például reprezentációként) való újra megjelenítése és ebben a formában való vizsgálata egyben a látás és az elme vizsgálatát is jelenti, s fordítva; ha a látásaktust és az elme hozzákapcsolódó működését akarjuk megérteni, akkor azt a közvetlen látás kutatása mellett a dolgok képekre redukált létmódjának vizsgálatával tehetjük meg.

A látásaktus során keletkező elmeképről, annak ellenére, hogy általa a „testünk észlel”, azt is gondoljuk, hogy az agyunk munkájának tudható be, mivel a látás és az emlékezés magasabb rendű formája elmeműködés következménye. Az agykutatók a szemet (a tapintás analógiájára) az agy kifelé irányuló nyúlványának tekintik. Más-ként megfogalmazva: az elme működésének, vagyis a tudati tevékenységnek egy meghatározott típusát hétköznapi szóval látásnak, vizuális percepciónak nevezük. Ennek az aktusnak a „végső eredménye” a mentális kép (emlékkép, hallucináció, álomkép, képzelet stb.).⁵⁷

Láttuk, hogy az észlelésből előbb emlékkép lesz, s ez a képnek olyan „elmerülését” vagy az elme mélyébe való „lesüllyedését” jelenti, amelynek során az eredetileg

⁵⁶ Ahogyan az ízelet nem látjuk, halljuk és tapintjuk, ahogyan a hangokat nem látjuk, szagoljuk, tapintjuk, ízleljük, úgy látásunk képeit sem szagoljuk, halljuk, ízleljük és tapintjuk. Ám azt a dolgot, amit tapintunk, amikor a kezünkbe vesszük, megízlelhetjük, láthatjuk és megszagolhatjuk. Az eltérő érzékszervi érzékelések és észlelések között korreláció, egyfajta egymást támogató, kiegészítő együttműködés jön létre. Ezt még elmenként kiegészíti korábbi tapasztalataival, illetve másoktól szerzett információkkal. Amikor a képet tárgyként kezeljük, akkor nem magát a képjelenséget tárgyasítjuk, mint ahogyan ez a nézet általánosan elterjedt, hanem tapintható hordozójával, tehát egy tárggyal bánunk tárgyként.

⁵⁷ Valójában a látási folyamattal nem zárul le az érzékelés és észlelés műveletsorozata. Ha az organizmust egészként gondoljuk el, akkor a megismerés az egzisztálásnak csak a feltétele. Megismerés és megértés nem korlátozódik az agy tevékenységére, az elmemunkára, mert abban egyrészt a test egészét vesz, másrészt a testre is kihatással van. A látás esetében a test például a mozgással és az érzékszervekkel együtt részt vesz a megismerésben és/vagy megértésben. A mozgásban lévő test igazolja a látás aktusában megértetteket.

még közvetlen, jelen idejű érzéki észlelés (a megmutatkozók megmutatkozása), annak ellenére, hogy reprezentatív formában (emlékképként) megőrződik, lényegében nincs jelen. Mi több, a kép újbóli aktuálissá válásáig (felidézéséig) sehol sincs jelen érzéki formában, illetve valamin rögzítve. Majd, akár az elme akaratlagos, befelé figyelő működésének hatására, akár egy másik észleleti aktus során keletkező reflexióként, emlékkép formájában újra előbukkanhat. De megjelenéséhez továbbra sincs feltétlenül szükség vizuális érzékelésre. A kép az elme működésének és megőrzőképességének eredményeként lép fel, azaz tisztán elmeképként, emlékkép formájában. Agyunk ebben az esetben a közvetlen érzéki benyomástól nem független, de tőle mégis eltérő, belsőleg előhívott és kizárólag belsőleg érzékelhető képet hoz létre. Az emlékezet képeit különböző szinteken észleljük: lehet egy ilyen kép élesen kirajzolódó vagy egy komplettebb érzet része, de bele is veszhet egy aktuális észlelési folyamatba, amikor is segítségével valamire ráismerünk.

Ugyanakkor a felidézés művelete, a képi emlékezés többnyire az észlelésben megjelenő megmutatkozó által determinált. Csak az jelenhet meg emlékképként, amit már korábban láttunk, észleltünk és bizonyos módon általánosítottunk, illetve amit elménkkel korábbi élményeink segítségével hoztunk létre, netán kommunikáció során ismertünk meg, de saját képi emlékeinkből állítottunk elő, azaz elképzeltünk (*phantasia*).⁵⁸ Ez annyit jelent, hogy létrehozuk a dolgok és jelenségek különböző módon sematizált *formaideáját*, *általános formáját*, amely egyrészt a nyelvi megértés feltétele, másrészt magasabb rendű agyműködés esetében éppenséggel e megértési módnak az eredménye is. Az elme kreációi is az emlékezetten alapulnak.

Ha egy benyomás elég erős, vagy egzisztenciális jelentősége van, netán valami miatt gyakran kerül felidézésre, akkor tartós, bármikor felidézhető emlékképpé válik. Az emlékkép vagy erős benyomásokból vagy ismerős dologból formálódik meg. Minthogy amit látunk, nagyobb részét már nem idegen számunkra, némileg joggal állíthatjuk, hogy képként (is) látjuk. Ha felidézzük korábbi észleleteinket, úgy érezzük, azt idézzük fel, amit egykor vizuálisan észleltünk, s lényegében akként idézzük fel, amiként korábban láttuk: az egykori érzéki-észleleti jelenséget emlékképként. Habár az észlelés és a felidézés nem ugyanazt a képet eredményezi, mégis mindkét esetben képről beszélhetünk. Az észlelés és a felidézés képei (az emlékképek) szoros kapcsolatban állnak egymással, minthogy az utóbbi az előbbinek a reprodukciója és egyben reprezentációja is. De aligha képzelhető el ismeret emlékképek nélkül. Elmeképeink ugyanis visszahatnak a dolgok érzékelésére.

A DOLGOK HELYE

Nem is volna semmi baj azzal az elgondolással, hogy a dolgok a percepció során képekként jelennek meg bennünk, ha látásunk és „gyakorlatias valóságérzetünk” egy

⁵⁸ Az emlékezet képei nem különülnek el egymástól élesen. Éppen ellenkezőleg: gyakran lépnek reakcióba egymással, egyesülnek, szétválhatnak, reprezentálják egymást, kombinálódnak egymással, halmazokat és ellentétpárokat alkotnak.

ponton nem mondana ennek ellent. Amit ugyanis a látásaktusunkban jelenlévőként megragadunk és látottként megjelölünk, arról nem azt állítjuk, hogy az „a tudatunkban fellelhető kép”, hanem azt mondjuk, hogy az „rajtunk kívül és tőlünk független entitásként” létezik, *ott van* előttünk (tapintható) „valóságként”, ahol a jelenséget térben és időben megjeleníteni látjuk, s úgy, ahogy észleljük. Onnan tudjuk, hogy a dolgok ott vannak, ahol őket látni véljük, hogy az észlelés tárgyai jelölik ki jelenvaló létünket és egész egzisztenciánkat is, amelyről nem gondolhatjuk azt, hogy nem valóságos lét. Ezért, amikor ujjunkkal rámutatunk valamire, akkor nem azt gondoljuk, hogy amire mutatunk, csak az elménkben létezik, s mutató mozdulatunk is csak agyunk működésének eredményeként egy kép része, amelynek nincs köze a valósághoz. Minden esetben közvetlenül a valóságot látjuk, és nemcsak egy, az elmében ki tudja, miként keletkezett képet, látszatot, káprázatot.

Ha ugyanis a képet képként akarjuk megragadni, tehát *valaminek a képeként*, akkor a létezésnek legalább egy szintjén magának is valóságosnak kell lennie.⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy az általunk létrehozott képjelenséggel is valóságként bánunk, mint-hogy a létrehozás műveletével tagadhatatlanul létezőt „ajándékozunk” neki. Ha a képnek valóságos, azaz vizuális létet ajándékozunk, akkor semmi akadálya annak, hogy mint egy sajátos létszintet vagy létformát ismerjük fel és el. Nem mondhatjuk azt, hogy valaminek a képe „maga a valóság”,⁶⁰ hogy nincs nála teljesebb létmód, mivel a képet tisztán érzéki létmóddal rendelkezőként, más létmódokhoz, elsősorban a benne megmutatókhoz viszonyítva értelmezzük.

De tapasztalatból is tudjuk, hogy a képi megmutatkozás mindig „valaminek” a képe, nem pedig üres látszat, hallucináció vagy teljesen meghatároz(hat)atlan dolog. A képi megmutatkozás a megmutató vizuális érzéki létmódjával azonos, míg más tekintetben (a hordozóját, a színezékeket stb. nézve), nem képként szemlélve, más létmódot valósít meg. Nem utánozza a létezőt, nem a másolata, nem mimézis eredménye, hanem a megmutató formafelületének a lenyomata, és ennek megfelelően ezen a szinten azonos a megmutatóval. Ezért a képjelenség identikus létének felismerése csakis a benne és az általa érzéki jelenlévő megmutatótól való eltérésének, tehát saját képi minőségének a felismerésével lehetséges. A megmutató és megmutatója viszonyában tehát nem valamiféle helyettesítésről vagy szimbólumról, netán egyszerű reprezentációról van szó, hanem arról, hogy az elme aktív működéseként kiteljesedő kép, az érzékelés eredményeképp (a fény közvetítésével, valamint az elmében keletkező elektromos impulzusok és biokémiai

⁵⁹ Jean-Paul Sartre *A kép intencionális szerkezete* című írásában hosszasan elmélkedik arról, hogy miként függ össze a látásaktus, az emlékezet képe az ember által alkotott képjelenség és a valóság. (Ld. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép fenomenon valóság*. Budapest, Kijarat Kiadó, 1997. 97. o.) Sartre végül a felmerülő lehetőségek egyike mellett sem kótelezte el magát.

⁶⁰ Az ilyen kijelentéssel óvatosan kell bánnunk, mivel nincs a létnek olyan esete, amikor az úgynevezett „valóság” hiánytalanul állna elénk. Márpedig, ha a valóságról beszélünk, akkor ezt a hiánytalanságot fel kell tételeznünk. A gondolkodás és az emlékezet is azt bizonyítja, hogy az észlelés során az észlelt valóság mindig kiegészítésre szorul.

folyamatok következtében), elsősorban a forma tekintetében valóban magát a megmutatózó tartalmazza. Nincs a látásaktusban adott észlelésnél és a képnél egy még valóságosabb vizuális jelenlét, miként a tapintásnál sem lehet valóságosabb közvetlen benyomást szerezni valamiről az érzékelésnek azon a szintjén. Ha nem hiszünk a szemünknek, akkor tudomány, elvont nyelvi tudás és ismeret sem lehetséges, minthogy ezek számára is érzékszerveink továbbítják az információkat.

Az „elme képe” kifejezést csakis egy külső észlelő, egy „másik elme” használhatja arra vonatkoztatva, ami az általa megfigyelt elmében a vizuális percepciót jelöli, illetve a valóság észlelésének bizonyítéka. A saját látási aktusában megjelenő dolgokat senki sem képnek látja, azt mindenki közvetlenül a valósággal azonosítja. Ezzel szemben mások észlelését, amelyet mi nem láthatunk, csak feltételezzük létezését, képként értelmezzük. Mások vizuális megismerését, azaz a látásaktus során kialakuló elmébeni képét azért nem azonosítjuk közvetlenül a valóság dolgaival s tartjuk a valóság érzéki reprezentációjának, agyi lenyomatának, képnek, mert ami ebben a számunkra idegen elmében keletkezik, azt elvileg mi is észleljük, mégpedig mint a megfigyelt elmén kívüli létezőt. Ami mások elméjében végbemegy, azt mi saját elménk működésének mintájára értelmezzük. Egyfelől tudjuk, hogy a másik elméjében a valóság éppen úgy közvetlenül jelenik meg, ahogyan a mi elménkben is, ám az számunkra már nem érzékent adódik, mivel mi saját vizuális észlelésünkkel azonosulunk. Nem látjuk, csak tudunk a másik elméjében keletkező, miénkkel analóg képről, s arról, hogy ott hasonló folyamatok játszódnak le, mint a mi fejünkben. Egyszerre látjuk azt, amit a másik észlel, s feltételezzük, hogy észlelete belsőleg, az általunk is észlelt dolog képeként jelenik meg. Ebben a kettős, nem egyenlő mércével mérő ítéletben elsősorban saját öntudatunk érvényesíti önmagát mindazzal szemben, ami rajta kívül helyezkedik el. Amit látunk, azt általában a valósággal azonosítjuk, s helyét nem az agyunkban jelöljük ki. Ezzel szemben mások percepcióját, mivel agyműködésként gondolunk rájuk, elmeképet eredményező folyamatként képzeljük el.

Bár a látásban, a megismerésben és a megértésben saját egzisztenciánkra ismerhetünk rá, agyunk működését mégis kettős szerepben látjuk megjeleníteni. Az elme munkája mellett jelen van az, amin agyunk dolgozik, a „nyersanyag” (inger), amelyet e működés „értelemmé” (éretté) formál, illetve amely e megformálás eredményeképpen elmeképként kap helyet bennünk. Elménk éppen úgy számunkra valóvá, azaz értelmes éretté formálja „tárgyat”, ahogyan ezt a kezünkkel tesszük, amikor az agyagból edényt, a kőből szobrot, a fából, szögéből stb. házat fabrikálunk. Mindig valamit megformálunk elménkkel, valami olyat, ami nem mi vagyunk, de ami e formálási művelet eredményeként (aktuálisan) mégis azonossá válik velünk.

A valóság és az érzéki észlelés közötti ellentmondáshoz azonban nem az érzékelés, hanem a nyelvi generált elme jutott el, a paradoxon előállítója tehát a megértés magasabb rendű formája, bár az alapokat számára kétségtelenül a percepció biztosítja. A reflexív tudat kétsége az érzékelés helyességéről, a megismerés és megértés alacsonyabb szintjéről és a valóságnak való megfeleléséről annak tudható be, hogy mivel öntudat, azaz tudatában van saját működésének, annak, hogy a vizuális érzékelést előbb észleléssé, majd még tovább, értelemmé formálja, és ezzel mássá

alakítja. Ugyanakkor az elvont gondolkodásnak módja van arra, hogy az észlelést és az abból levont következtetéseket összevesse egymással, s észrevegye az észlelésben és az elvont gondolkodásban rejlő diszkrpanciákat.

A tévedésnek, nem megfelelő reflexiónak két forrása lehet: vagy az észlelés hibázott, vagy a következtetés téves. Valójában azonban az észlelés maga is következtetés, azaz gondolkodás (ismeret, tapasztalat, emlékezés stb.), miközben a következtetés is az észlelés egy formája. Csak éppen nem a gondolkodás öntudatosodott, nyelviileg generált formáját jelenti, hanem a közvetlenebbet, egyben egyszerűbbet.

De miként lennének képesek képekkel helyettesíteni a valóságot, ha nem tudnánk, hogy mi az a valóság, mivel annak csak a képéig juthatunk el? Honnan tudhatnánk, hogy a képeken túl van-e még valami más is, hogy valóban érzékelünk és észlelünk, s nem kizárólag ki tudja, hogyan keletkező képeink vannak? Miként ellenőrizhetnénk nyelviileg artikulált tudásunkat, ha az nem támaszkodhatna az érzékelésre?

Az eddigiek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy nemcsak lehetetlenség, de felesleges is az érzéki-észleleti képet és a valóságot a létezés minden részletében és minden vonatkozásában elválasztani és megkülönböztetni egymástól. A kép ugyan abban az értelemben kétségtelenül „származéka” a teljes(ebb értékű) valóságnak, hogy nem az anyagi-tárgyi létezőt állítja elé, hanem annak egy meghatározott aspektusát, egy róla „leszakadt”, némiképpen tehát valóban önállósult létmódját, amely története folyamán maga is mind nagyobb mértékben vált önállóvá, s fokozatosan formálódott át teljes értékű létezővé, azaz képjelenséggé. De az sem kétséges, hogy a kép, amíg csak kép marad, őrizni fogja eredetét, a megmutatózó, miként abban is biztosak lehetünk, hogy identikus jelenségként (képjelenségként) maga is egy meghatározott jelenségsoportba, a képek kategóriájába sorolható.

De miért van ez így? Miért van az, hogy a nyelviileg generált értelem oly nehezen küzd meg a képjelenséggel? Nem azért, mert maga a percepció lát itt meg egy a valóságon belül végbemenő fokozatos mássá válást önmaga eredeti létmódjához képest?

Ki kell mondanunk, hogy a kép(i megmutatózás) azon a módon őriz meg azonosságát valamely anyagi-tárgyi megmutatózóval, ahogyan arról leszakadt: érzékileg. Ezért maga is elsősorban ezen a módon valóság. Vagyis azon túl, hogy képjelenségként önálló létmódra tett szert, elsősorban abban az értelemben valóság, hogy általa a megmutatózó érzékileg és rekonstruktíve⁶¹ őrizhette meg érzéki-formai egységét, azt, ahogyan az érzékelés számára létezőként megjelenik. Ám ezt csak akkor

⁶¹ Minden képi konstrukció akarva-akaratlan egyben rekonstrukció. Ez a nyelviileg generált gondolkodás során keletkezett dolgok képi megjelenítésére is áll. Ennek ellenére, hogy a fantázia termékeinek képei abban az értelemben nem valóságok, ahogyan a tapasztalati dolgokat valóságnak nevezzük, de ami a képi megmutatózást illeti, az mindig olyan jelenséget állít elé, amelyet vagy már láttunk, vagy láthatnánk. A *láthatnánk* azt jelenti, hogy a megmutatózás nem feltétlenül a közvetlen érzéki tapasztalathoz kapcsolódik, nem effektíve létező dolgok megmutatózását jelenti, hanem legalább olyan mértékben azon dolgokét is, amelyek lehetségesek. A képi megmutatózás tehát gyakran az érzéki valóságosságot, a lehetséges érzéki tapasztalatot rekonstruálja vagy konstruálja meg.

vagyunk képesek felismerni, ha a pusztá érzékelést tudatos észleléssé bővítjük ki, minthogy a felismerés (valamire való ráismerés) az elme aktív részvételét követeli meg a megértés folyamatában. Amennyiben amit érzékileg megragadunk, nem a valóság lenne, úgy nem hihetnénk a szemünknek és a fülünknek, még akkor sem, amikor gondolatainkat egymással megosztjuk, vagy amikor a műszerekről leolvassuk az adatokat. Ha tehát szemünk megtévesztene bennünket, akkor tudásunk egésze – elsősorban észlelésünk, amelyről azt állítjuk, hogy „külső dolgok bennünket ingerként elérő, majd érzetté váló folyamatából” indul ki – hamis lenne, s minden, ami erre épül, de még a gondolkodásunk is, hamissá válna. Ebből következne, hogy vizuális érzékelésünknek lényegszerűen *kell* tartalmaznia a valóságot. A megmutatkozás mindig túllép saját érzéki jelenvaló létének korlátain azáltal, hogy felfogásunk, emlékezetünk neki tulajdonítja mindazt, amit a megmutatkozás a megmutatkozóból nem tár közvetlenül elénk. Ez a „tulajdonítás” annak tudható be, hogy elménk mélyén megingathatatlanul hiszünk a megmutatkozó és a megmutatkozás eredendő azonosságában. Az azonosítás azonban a nyelvi értelem és belátás szintjén, vagyis explicit módon nem jelenik meg mindenre kiterjedően. Mi több, ezen a szinten éppen az ellenkező irányba, egy általánosítás és elnagyolás irányába indult el az értelmezés, minthogy a percepció során a konkrét megmutatkozó konkrét megmutatkozásával ellentétben, az általánosítások irányába mutató tapasztalatok is megjelentek.

A kép lényegi tulajdonsága, hogy annak az észlelésnek a fontosságát tudatosítja bennünk, amely összeköt bennünket az egyes dolgokkal, illetve egész környezővalóságunkkal.⁶² Az általunk előállított képben azonban egyszerre van jelen, amit látunk, ahogyan látunk, illetve amit a látásról tudunk.⁶³ Azt nevezzük képjelenségnek, amelyben a látott és a látó (személy) a látás aktusában érzéki egységként megjelenik előttünk. Látási aktus és „észlelési kép” tehát lényegszerűen tartoznak össze. Ennek értelmében a környezővalóságunkban adott valóságos létezőként értelmezünk minden látásaktusban megjelenő érzéki jelenséget.⁶⁴ Magunkat testileg-lelkileg mindig benne tudjuk abban a kiszámítható, meg- és átélt érzéki jelenségközegben, amelyet közönségesen és hétköznapi szóhasználatlaltal *valóságnak* nevezünk, jóllehet feltételezzük, hogy a valóságnak létezik még egy vagy akár több „mélyebb” és elvontabb

⁶² Gyakran ott is értelmes formát látunk, ahol ilyen nincs jelen. Ez annak tudható be, hogy az emberben eredendően benne munkál egy formára irányuló és formát észlelni akaró figyelem, amely gyakran akaratlanul lép működésbe.

⁶³ A látás aktusának neurobiológiai megjelenítése, illetve leírása nem az észlelés, hanem a tudás szintjén jeleníti meg, illetve reprezentálja a látást. Valójában több ilyen leírás is létezik, amelyek különböző lét- és jelenség szinteket jelölnek. Ezen leírások mindegyike helytálló, de csak akkor, ha képesek elérkezni a közvetlen tapasztalathoz, azaz, ha egymásra épülésük során elérnek ahhoz, amit *látásként élünk meg*.

⁶⁴ A képi megmutatkozást bizonyos megértési szinteken nem tekintjük valóságnak. A kitalált történet sohasem élt szereplőinek képi megjelenítésekor a történet szintjén a kép nem tekinthető valóságnak. De ami a megmutatkozást illeti, ha az érzékileg megfelel a valóságosság kritériumainak, akkor valóságnak tekinthető. Ugyanakkor a képi valóság kritériumai koronként és nézőpontonként is változhatnak. Az *érezkileg valóságos* nem jelent tehát minden értelemben valóságot.

megismerési módja is.⁶⁵ Ám sohasem azt érezzük, hogy pusztán egy képet látunk, amelynek létezik egy „eredetije”, a „tulajdonképpeni” rajtunk kívül található (magában való) valóság, hanem azt, hogy amit látunk, az a valóság egy lehetséges (itt és most számunkra való, minket megérintő) létmódja. Ha pedig amit képként látunk, valamilyen szinten valóságnak tekinthető, vagyis a megmutatkozók megmutatkozása is valóságos, akkor a dolgok érzéki képe egy meghatározott szinten, mégpedig az érzékelés szintjén nem lehet más, mint „maga a dolog”. A látásnak vagy érzékelésnek ezt a „naiv hitét” minden tudásunk ellenére sem vethetjük el, nem írhatjuk felül, minthogy ez mindennapi létezésünknek, de még a tudományos és a filozófiai megismerésnek is a feltétele. Ezt az érzéki létmóddal való azonosságot érezzük akkor is, amikor önmagunkra pillantunk, megérintjük magunkat, s egyszerre érezzük érintésünket külsőleg és belsőleg, s vagyunk egyszerre érintők és érintettek. De amikor olvasunk, mások okfejtéseit meghallgatjuk, a műszerek működését értékeljük, vitába szállunk egymás nézeteivel stb. akkor is érzéki észlelésünk köt össze bennünket egymással, illetve a „rajtunk kívüli” valósággal. Az érzékelés minden esetben kapocs közöttünk és környezetvalóságunk között. Ma még nincs olyan elvont szellemi tevékenység vagy számításokon alapuló kalkuláció, amely ne az érzékelésre alapozódna, amely ne venné igénybe a megismerésnek és megértésnek ezt a biológiai eszközét.

„ÉRZÉKI KÉP” ÉS/VAGY VALÓSÁG

Hogyan is gondolhatnánk, hogy a kép nem valóság? Elménk képeinek mindegyike (észlelésünk, emlékezetünk, gondolati konstrukcióink stb.) valamilyen módon azzal a külső létmóddal áll felbonthatatlan „viszonyban”,⁶⁶ amelyet valóságnak szokás nevezni, s amelyet folyton összevetünk kulturális képeinkkel. Érzéseink a valóságot állítják eléink, és értelmünkkel ugyancsak a valóságos dolgokra reflektálunk. Úgy vonatkozunk a dolgokra, ahogyan a dolgok miránk, vagyis egy kölcsönös viszony alakul ki környezetvalóságunk dolgai, jelenségei és közöttünk. Ám az észlelés eseménye,

⁶⁵ A „kettős világ” koncepciója mai hétköznapi gondolkodásunknak szerves részét képezi. Ebben a két világban látszat és valóság szétválik. Miközben dolgokat, tárgyakat látunk, tudjuk, hogy azok atomokból s más elemi részekből épülnek fel, amelyeket nem láthatunk. Miközben látjuk a felkelő Napot, tudjuk, hogy bizonyos kozmológiai eseményeket észlelünk egy meghatározott nézőpontból. Ezáltal észlelésünk és tudásunk között egy szakadék képződik, amelyet csak nehezen vagyunk képesek áthidalni. Az érzékivel (megmutatkozással) való azonosítás és ugyanakkor az érzéki látszattá degradálása egyaránt bevett szokása hétköznapi gondolkodásunknak is.

⁶⁶ Habár itt az *azonosság* helyett a *viszony* fogalmát használtuk, mindezt azért tehetjük meg, mert a(z) érzékelés során bennünk keletkező) kép leválk a megmutatkozóról, s létkiterjedésében (a tét és az idő tekintetében) önálló jelenségként jelenik meg. Ebben az esetben már viszonyról is beszélhetünk, mivel az azonosság nem minden tekintetben áll fenn, s egy téridőbeli (teljes körű létkiterjedésre vonatkozó) eltérést fedezhetünk fel a megmutatkozó és megmutatkozásának egzisztálása között. A megmutatkozás az azonosság mellett viszonyban is áll a megmutatkozóval, amit az is bizonyít, hogy összefüggésüket magyarázni, értelmezni, illetve tisztázni kell.

vagyis az érzéki képképződés kettős természetű, s az észlelt dolog egyszerre az, aminek látjuk, s ennek megfelelően rajtunk kívül helyezkedik el, és egyben a miénk, a mi jelen való létünk része. Radikálisabban megfogalmazva és korábbi gondolatunkat kibővítve: „az észlelés és az ennek nyomán keletkezett »észlelési kép(ünk)« aktuálisan mi magunk vagyunk”, mégpedig ahogyan magunkat észlelőkként észleljük.

A két állítás, hogy ugyanis 1) a látás a környezővalóságot mint körülöttünk lévő dolgok és jelenségek elrendezett sokaságát és egységét teszi észleletivé, és hogy ez 2) bennünk meghatározott nézőpontból észlelt képként jelenik meg, mi több, mi magunk vagyunk az észlelők és észleletünk, évszázadokig olyan ellentmondást jelentett az erről gondolkodók szemében, amelyet kettős kötődése miatt nem tudtak feloldani. Nyelvi megértő képességünk sajátos működéséből adódóan ragaszkodunk az „egyetlen eredet” téziséhez, illetve a dolgok és események lineáris szerkezetéhez. Mivel pedig a gondolkodásunk nyelvileg determinált, az érzéki és nyelvi megértés kettősségéből fakadó paradoxon feloldhatatlannak látszik. De a nyelv történetileg kialakult játéka (a logika, a bizonyítási eljárások, a formális és a kauzális gondolkodási módok) is azt követelik meg tőlünk, hogy a két eredet lehetőségéből csak az egyiket tartsuk igaznak,⁶⁷ ellenkező esetben ugyanis egy nem kívánatos duális létszerkezethez jutunk. Mindaddig nem is kaphatunk megfelelő magyarázatot e megkettőződésre, a *külső* valóság (objektum) és *belső* kép (szubjektum) létmódjára és egymáshoz való viszonyára, amíg az elmével és tudattal rendelkező létezőket (az embert mint olyat) egymástól zárványszerűen elzárt entitásokként fogjuk fel.

A XX. században a mentális képet megérteni akaró egyes filozófiai megoldási kísérletek legnagyobb hibája az volt, hogy ezzel a vagy-vagy szemlélettel közelítették meg a látásaktust. A látás során bennünk keletkező képekről tudjuk, hogy sem a megmutatkozni képes létezők, sem a fény természetes eszközként működő közvetítő közege nélkül nem léteznének. Ez azt jelenti, hogy ha a látást egy elmeképet eredményező agyi működésként (tudatként, elmeként) fogjuk fel, akkor sem tekinthetünk el attól a mozzanattól, hogy az a valóban létező dolgok és jelenségek, valamint meghatározott feltételek jelenlétében keletkezhet. Máskülönben aligha tennénk különbséget a dolgok és képeik, illetve a képjelenségek és megmutatkozók között. A látásaktus maga is a megértés egy módja, és vizuálisan megérteni, felfogni, észlelni a megfelelő látást jelenti. Azt a dolgot értjük meg, amely ebben a folyamatban konstituálódik. Ami a megértés művelete során keletkezik, nem azonos teljesen sem velünk, sem a dologgal (amellyel összeköt), hanem egy harmadik minőségként, azaz relációként, egyfajta összekapcsolódásként, egymásba fonódásként vagy egymásra tett hatásként jelenik meg.

⁶⁷ Sokáig szinte megoldhatatlannak látszott a kérdés: ha a látás aktuusa olyan jelenséget állít elénk, amely rajtunk kívül van, akkor mi maga a látás? Hogyan kerül belénk az, ami rajtunk kívül található? És a másik oldal felől megközelítve: ha az, amit látunk, egy bennünk keletkező kép (a „külső valóságról”), akkor mi az a valóság, amely e képen kívül található, ami tehát nem válik érzékvé? Hogyan kerül ez a kép belénk, s főleg, miként vagyunk képesek ezt a képet arra a külsőre vonatkoztatni, amit reprezentál? Ezek a kérdések végigkísérik a filozófia történetét, s könyvünkben is jelentős szerepet kapnak.

A megértés folyamatának és az így keletkező újszerű létmód megragadhatósága érdekében fel kellene bomlasztanunk egyes szavaink metafizikus egyöntetűségét, a jelentések definitív tartalmát, de legalábbis az azonosság, a különbség, a hasonlóság szavak használata mellett gyakrabban kell a dolgokat folyamatokként, összefüggésekként, viszonyokként, egymásba hatolásként értelmeznünk. Úgy kell figyelmünk és gondolkodásunk előterébe helyeznünk a viszonyokat, a kapcsolódásokat, az összefüggéseket és áthatásokat jobban kifejező leírásokat, hogy nyelvhasználatunk ne veszítse el kapcsolatát az érzéki megismeréssel. A nyelv metafizikai talajának süppedéssé válása viszont kétségtelenül bizonytalanabbá teheti az entitásokat, amelyeknek mozgásairól, változásairól, átalakulásairól a leírásoknak számot kellene adniuk. Ezért a nyelvnek is rendelkeznie kell a mobilitással és képlékenységgel, amely a forma vonatkozásában a vizuális megismerést jellemzi.

A nyelvi megértésbe beletartozik észlelésünk (önmagunk) megértése is, az, hogy valamit látni annyit tesz, mint valamiről képet alkotni, azaz „belsővé tenni a külsőt”.⁶⁸ A látásaktus megértése önreflexió, a vizuális megértés nyelvi megértése, megkettőződést eredményez, amely könnyen válhat tükörjátékká. Minden megértés sajátossága, hogy az egyik megértési mód (a nyelvi) reflektál a másikra (az érzékire) és viszont, s nem választhatók szét, hogy külön-külön tegyük vizsgálatunk tárgyává őket. A látás a jelszerű nyelvi megértéshez képest egy előzetes és megalapozó megértést jelent, amelyben a tisztán elvont, nem érzéki megértés azért lehet jelen, mert működésében nem különböztethető meg tőle, minthogy ugyanazon elme figyelmé és intenciója ugyanarra a „valóságra” vonatkozik. A nyelvi generált értelem „beszívárog” az érzékelésbe, hiszen csakis így vagyunk képesek arra, hogy azonnal tárgyunknál legyünk, hogy ne két vagy több dolgot lássunk ugyanazon dolognak, hanem mindjárt identikusként lássuk meg, ami elénk kerül, s hogy észlelésünk és értelmünk ne egymástól függetlenül, skizofrén módon működjön szeszélyesen, hol így, hol pedig úgy. Látásunk és elménk elvontabb szintjeinek működése együttműködésként valósul meg. Amit tudunk, és amit érzékiül látunk, bár némileg eltérő elmemunka eredményeként keletkeznek, de ugyanannak a megismerési és megértési folyamatnak a részét alkotják. Hétköznapi értelemben ezt a látásaktusban megjelenő, de nyelviként megragadható megértést (ami lehet következtetésen vagy emlékezésen alapuló, áttételes, logikai, szimbolikus, kauzális stb.) nevezzük tulajdonképpeni megértésnek (vagyis a percepción túli reflexív agyi működésnek).

Az elme itt leírt önmagához való viszonyával, ha nem is a kifejtett és jól artikulálható nyelv szintjén, de az első képjelenségek létrehozásakor is találkozott az ember. Az általa alkotott kulturális kép mindig kihívásként állt a környezet percepciója és az igen erős elmebeli emlékképek között, s egyre összetettebb formaváltozatai ahelyett, hogy megoldották volna az ellentmondásokat, csak tovább bonyolították azokat, s még újabb kérdéseket vetettek fel. A képek alkotásával az ember önmaga számára alkotott talányokat, megfejtendő rejtvényeket.

⁶⁸ Mindez fordítva már nem áll, azaz megértésünket, belső elmebeli történéseinket nem látjuk, nem érzékeljük a maga folyamatjellegében, vagyis az agyi neuronok közötti relációkban.

A KÉP ÉS A NYELVILEG GENERÁLT TUDAT VISZONYA

A NYELVI MEGÉRTÉS

Azt gondoljuk, az eddigiek is meggyőzően bizonyítják a nyelvi és a vizuális értelem viszonyának a jelentőségét. Már első pillantásra is úgy tűnik, hogy ez egy szinte lezárhatatlan problémakör. Ezért a kép keletkezésének feltárásában folyamatosan jelen kell lennie annak a kérdésnek, hogy miként vonatkozik egymásra az érzéki és a nyelvi értelem, s miként vesz részt a nyelv a kép, a kép pedig a nyelv működésében. Ez a kép episztemológiai, antropológiai, archeológiai, pszichológia megértése szempontból is döntő fontosságú. Ezért az értelmezés alkalmával újra és újra fel kell idéznünk ezt az alapviszonyt, hogy a kép történetében bekövetkező aktuális átalakulások menetét egy feltételezhető „kezdőponthoz” viszonyítva nyomon követhessük. De mint látni foguk, amikor előkerül ez a kérdés, sohasem önismétlésről van szó, mivel a kérdés feltevésének a szituáltsága is folyamatosan változik.

A nyelv és a percepció viszonya olyan területe a kutatásnak, amely igencsak problematikus, mivel a nyelv kialakulásának mikéntjéről egyértelmű bizonyítékokkal nem rendelkezünk, csak különböző feltételezéseink vannak. Az emberi társadalom megformálódásának, ha nem is a kezdeteiről, de a viszonylag távoli múltjáról kizárólag képi emlékek és tárgyi bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Ugyanakkor a nyelvnek, illetve a nyelv által determinált értelemnek a gondolkodásban való elsősége azt látszik bizonyítani, hogy ember voltunk jelentős mértékben nyelvünkben, nyelvhasználatunkban alapozódik meg. Miközben azonban a kép keletkezésének történetét igyekszünk feltárni, ezt a nyelv eszközével tesszük. Ha a nyelv az érzéki megismerésen alapul, de ezt csak a nyelv segítségével tudjuk kifejezni, úgy egy megértési körhöz jutunk. Az érzéki észlelés és a nyelvi értelem egymásra épül, egymásba fonódik, illetve egymást értelmezi. A kör két tagja egymást támogatva, egymásra építve válik általunk ismert emberi értelemmé. Ha az elme vagy a tudat fogalmát a legtágabb értelemben agyműködésként értelmezzük, akkor ebbe a látásaktus egésze beletartozik. Minthogy azonban a látásnak részét képezi az érzéki-észleleti ingerek formájában megjelenő „külső valóság” és ennek a különböző szinteken és módokon való „belső feldolgozása”, akkor valamilyen formában ennek a viszonyoknak is helyet kell kapnia a tudat működésének leírásában, miközben nem tekinthetünk el attól a külső fizikai adottságtól sem, ahonnan az ingerek érkeznek, és ami a látásaktust lehetővé teszi.

A nem explicit megértésként (azaz nyelvileg létrehozott értelemként) funkcionáló agyműködést nem zárhatjuk ki a megértés folyamatából. Azt állítjuk, hogy a látásaktus nem más, mint a külső („valóság”) és a belső (az agy elmeként való működésének) meghatározott viszonya. Hogy mi tekinthető már tisztán elmének vagy tudat-

nak, és mi az, ami a tudaton kívül helyezkedik el, nem releváns kérdés, minthogy a látás lényege éppen a külső és a belső összefüggésének és egymásba hatolásának folyamatjellegében van, s nem az egyikben vagy a másikban lelhető fel.⁶⁹ Az emberre jellemző érzéki megértési mód a megértés magasabb rendű gyakorlati, de még nem nyelvi formája. Nem kell feltétlenül nyelvileg is megragadnunk valamit, hogy megértsük. Az emberi intelligencia alapjaiban a nyelvet megelőzően ebben a gyakorlati tudásban már jelen volt. Ezért is oly nehéz az érzéki és a nyelvi tudást szétválasztani.

Ám az ember esetében mégiscsak megkülönböztetjük azt a tudást, amit a nyelv elvonatkoztató eszközként alkalmazó értelmünkkel „fogunk fel” attól, amit a látás-aktus során „érzékileg értünk” meg. A vizuális észlelést és a belőle levont „néma”, azaz explicit nyelviséget nem igénylő megértést és tapasztalatot megkülönböztetjük attól, amit effektíve is nyelvileg ragadunk meg. A nyelvi megértés előtt és a nyelvi megértésen belül is vannak megkülönböztethető szintek, amelyek hasonlóképpen egymásra és egymásba épülnek. Elvont, rendszerező gondolkodásunk darabolja fel és nevezi meg ezeket a megértési módokat és szinteket, illetve illeszti össze az egyes dolgokat új egységekké (alakokká, értelemmintázatokká). Az érzéki megismerés folyamata abban is különbözik a nyelvileg artikulált megértéstől, hogy nem tudjuk minden vonatkozásában nyomon követni, mivel ez a megértési mód nem reflektál közvetlenül ömagára.

Annak ellenére, hogy egy meghatározott jelenséget vagy eseményt megragadó tudás az elme működésének eseményeként keletkezik, azt egy reflexió előtti szinten az elme nem magának tulajdonítja, hanem a megfigyelt és megértett valóság megnyilvánulásának tekinti. Erről szokás azt állítani, hogy ez egy természetes naivitás vagy éppen objektivitás, amely élesen szemben áll azzal a reflexióval, amelyet legszisztematikusabban alighanem a nyelv működésére építő filozófiai és a tudományos gondolkodás képvisel. A nyelv által generált reflexív gondolkodás az általa következtetéssel, logikával stb. megértett dolgot már egy bennünk végbemenő folyamatnak látja.⁷⁰ Ám a tudást

⁶⁹ Még a nyelvi megértést megelőzően, de a közvetlen érzéki észlelésen túl létezik a megértésnek egy harmadik formája is. Ez a tudásszint már levonta az egyes esetekből a tapasztalatokat, de még nem artikulálta azt a nyelvi kifejezés szintjén. Ez az a tudás, amely a gyakorlati tudást is jellemzi, s amely alapvetőbb eleme az emberi elmének, mint a nyelvileg megragadott ismeretek. Ez a tudás („tudni csinálni”, „tudni megtenni”) már létezik és működik, mégpedig anélkül és azelőtt, hogy a nyelv is elsajátította volna. Az általánosítás, azaz bizonyos elvonatkoztatás ekkor már végbe ment, s a nyelvi elvontság csak ennek a megragadását jelenti. Ez a tudás azonban rejtekezik, azaz nem tárja fel magát sajátos tudásszerkezetként úgy, ahogyan az észlelés vagy az elvont nyelvi tudás.

⁷⁰ Csak akkor helyezzük át tudásunkat a dologról elménkbe, amikor bizonytalanok vagyunk magunkban a dolgot illetően, vagy valamiként („tisztá gondolkodással”) ellenőrizni akarjuk tudásunkat. Ám ez mindig csak a tudás és ismeret szűk körére vonatkozik. Ekkor kijelentésünkhöz hozzá tesszük: „úgy tudom, hogy”, „azt gondolom”, „véleményem szerint”, „úgy látszik” stb. Ezáltal tudásunkat némileg leválasztjuk a jelenségről vagy a dologról, s önmagunkhoz kötjük. Ez leginkább az explicit tudásra jellemző, amelyet külön alakban, tisztán jelrendszerben helyezünk el, s egy külön aktussal rendelünk a dolog „mellé”. A nyelvi értés a jel és a jelentés megkülönböztetését valósítja meg. De még

és a valóságot nem lehet élesen elválasztani egymástól. Legfeljebb a megértés és a megismerés igényeinek, a megközelítés módjának megfelelően teszünk különbséget közöttük, s nevezzük megismerésünk, illetve észlelésünk tárgyát látványnak (magát érzékileg feltárási dolognak) vagy elménkben keletkező képnek. Ez azt mutatja, hogy nyelvünk már most is képes ugyanazt a jelenséget az eltérő megközelítési módoknak megfelelően más és más szavakkal jelölni.

A KÉPI EMLÉKEZÉS

Agyunkban az emlékkép jelenik meg közvetlen érzékelés, azaz külső inger nélküli „puszta kép”-ként, amely ezért nem érzéki-észlelés útján keletkezik. Az emlékezet képe a reflektáló elme számára már bizonyos távolságból (a múltból) és valamire (a jelen érzékelésre) való vonatkozasként jelenik meg. Az ilyen esetekben ugyanis a „valóság” *hic et nunc* „észleleti képe” és az emlékezet képe összevethetővé válik. A ráismerés folyamatában az „észleleti kép” és az emlékezet képe egymásra „vetítődik”. A felismerés vagy ráismerés aktusában mégsem két képet látunk, hanem csak azt a dolgot, amit érzékelünk és felismertünk. A ráismerést segítő emlékképet általában nem látjuk önállóan megjelenni. Csak az észlelés folyamatát (az érzékelés aktusát) észleljük, amely vagy magába építi, vagy elveti emlékezetünk képét. Elménk nem úgy működik, mint a műtész, akinek megadatik az a lehetőség, hogy amikor két kép közül meg kell állapítania, melyik az eredeti s melyik a hamis, a képeket egymás mellé állítva, szimultán figyelheti meg, az egyes részleteket pontról pontra összevetve egymással. Az elme képei ezért szinte sohasem egyetlen vagy pontosan, azaz részleteiben is előálló képet, hanem mindig egymásra vagy a látás képére vetülő, egymást értelmező képeket jelentenek. Amikor felismerésről vagy ráismerésről beszélünk, akkor egy vagy több emlékkép, gondolat, gomolygó, derengő érzés, felerősítésre és megerősítésre váró emléktöredék bukkan elő elménk mélyéből. A konkrét szituációban ezek reprezentálják világunkat. Belső képeink szinte észrevétlenül összevágódnak az „észleleti képpel”, s a „részletek” azonossága vagy éppen különbözősége együttesen vezet bennünket arra a belátásra, hogy ismeróst, vagy csupán hasonlóságot vélünk-e felfedezni észlelésünk tárgyában. A felismerés, de főleg a ráismerés eseménye, valamint kiértékelése tehát az emlékezettel, s azon belül is elsősorban az emlékképekkel való egybevetés eredményeként valósul meg. A múltbeli és a jelenbeli észlelés ráismerésként együtt alkotják a számunkra való jelenséget vagy dolgot. Ezáltal két, időben és térben távol eső dolog, esemény, jelenség kötődik össze. Olyan dolgok vetülnek az elmében egymásra, amelyek nem követik teljesen az idő és a tér kontinuitását. A tanulás folyamatában, a felismerésben és a ráismerésben, illetve az emlékezés műveletében a tér és az idő diszkontinuos pontjai kötődnek össze.⁷¹ Az

az olyan önállósult tudásterületek esetében is, mint amilyen a matematika, a levezetéseket, eredményeket az így megértett dolog, jelenség sajátosságaként értelmezzük.

⁷¹ Az elmetudományok feladata annak kiderítése, hogy miként megy végbe ez a folyamat. De az ilyen magyarázatok vagy értelmezések a lét egy másik szintjére emelik a problémát. Az állati intelligencia már

időnek ez a felfogása is a megértés szintjén keletkezik, mivel az idő érzete szintén az elme munkájának az eredménye.⁷² Az emlékezethez tehát hozzátartozik az idő érzete is, amely gyakran nem mérhető mennyiségként, máskor viszont távolságként jelenik meg. A jelenség szempontjából minél nagyobb a vizuális emlékezetnek az észleléshez „hozzáadott hányada”, annál jogosabban beszélhetünk a látás, illetve a vizuális észlelés tekintetében képről, képlátásról, amely lényegében vizuálisan (is) emlékező, felidéző gondolkodást jelent. Minél több elmemunkát követel meg egy észlelési folyamat, annál inkább észleljük ennek a belső folyamatnak a látás érzékelő aktusát kiegészítő szerepét és jelentőségét. A gondolkodás éppen ebben a folyamatban ismer önmagára.

Az emlékezetben tehát egy összetett és egyben mintát adó modellként őrződik meg az, amit megélt vagy éppen nyelvileg vagy más módon „közvetített valóságnak” gondolunk. Agyunk (a maga struktúrájával és működésének bonyolultságával együtt) éppen úgy elmenk anyagi-tárgyi háttérét, hordozóját, azaz feltételét nyújtja, működésével pedig magát a képképző elmemunkát jelenti, miként az ember által alkotott képek esetében a hordozófelület és a festék. Ennek ellenére a képi és a nem képi emlékezet a tudatban nincs jelen folyamatosan úgy, ahogyan például a múzeumokban a műalkotások egy adott helyen fellelhetők. És természetesen nem is vethetők össze egymással vagy az aktuális érzettel, ahogyan ezt az általunk létrehozott képekkel megtehetjük. A képi emlékezés során egy időben egyszerre csak egy emlékbeli képet tudunk figyelmünk előterébe állítani abból a gomolygó és ködös emlékváltozásokból, amely elmenk működésének háttéréből felbukkan. Sok tekintetben az emlékezet hasonlít egy, a különböző jeleket, változásokat értelmező számítógéphez, amely környezetét valamilyen (belső vagy külső) inger hatására „újra élővé”, azaz monitorján megjelenő képpé formálja. Ez a kép tehát nem egy képraktárból kerül elő, hanem *újra képződik*. Amit a memóriájában a gép megőriz, az nem kép, hanem a kép újraelőállításának (aktualizálásának) a kódolt formája. Amíg a számítógépben a kép kódolt jelek formájában „elraktározódik”, addig az elmében meghatározott állapotot, a neuronokban és a neuronok között egy sajátos relációt kell reprodukálni. Az elme képének előhívására csak bizonyos külső és/vagy belső ingerek képe-

régóta rendelkezik az időt és a teret megelőlegező, fent leírt „ugrásokkal”, mivel az idegi tevékenység legősibb formáit jelentő érzékszervek is ebben az értelemben segítik az organizmust valaminek a felismerésére és belátására. Érzékelni valamit azt jelenti, hogy az organizmus ismerős és ismeretlen benyomásokat tanul meg, azaz vet össze, rendszerez a maga számára életben maradása érdekében. Valójában a múlt az elmében emlékezetként reprezentálja magát, s ez a reprezentáció helyettesíti.

⁷² Az „egyedi elmék” „munkájukat” csak egy kulturális helyzetben, illetve állapotban végezhetik el. A kultúra határozza meg azon gondolkodási kereteket, amelyekben a konkrét problémák megoldása végbemegy. Ennek megfelelően az idő fogalma és mai tudományos és hétköznapi használata sem jelent örök kategóriát, hanem folyamatosan változó, korához alkalmazkodó elvonatkoztatás eredménye. Az idő tehát mai formájában, dimenzióként, mérhető kiterjedésként nem mindig létezett. Fokozatosan alakult ki a jelenlegi időképzet, az időtudat, időmérés, az időnek mint a létezés dimenziójának tudata és használata.

sek. Vagyis az emlékezet részévé vált kép egy inger hatására „kelthető életre” vagy „újítható” meg. Az elme tehát bizonyos tekintetben és mértékben rekonstruálja saját korábbi állapotait mindenkori jelenhelyzete számára, amely „újászületés” azonban a „megidézett” állapothoz képest különbséget, illetve differenciát is tartalmaz. Ezért az ilyen újra és újra előállított elmeállapotok mégsem tekinthetők egymás pontos megfelelőinek vagy másolatainak, mivel ezek a képek minden alkalommal más helyzetben és némileg eltérően kerülnek újraelőállításra. Az emlékezet képei gyakran felhalmozódnak vagy egymásra rétegződnek, a korábbiaktól eltérő összefüggéseket alkotnak, s árajzolják az emlékező múltját.⁷³

„A LÁTHATÓ ÉS A LÁTHATATLAN”

Ha valamit nem látunk, az attól még létezhet, miként az is, amit nem mondunk ki. Bár a láthatóság és a kimondás bizonyítéka lehet a létezésnek, a lét nemcsak ezekhez a bizonyítékokhoz köti magát. Létezik például az emlékezet is, amelyet nem látunk, s nem is hallunk, a számok és a matematikai képletek, amelyeket jelekkel jelölünk, a fizika elemi részecskéi, amelyeknek csak a nyomát láthatjuk stb. De mindent, amiről feltételezzük, hogy létezik, s az is, amiről nem gondoljuk, hogy létezik, valamilyen módon az érzékek számára is elérhetővé tesszük.⁷⁴ A láthatóvá tétel lehet közvetlen és közvetett. A nagyítással például az egyébként is vizuális jelenséget tesszük látható méretűvé, ezért nincs szükség transzformációra. A jelekkel, szavakkal való megjelenítés viszont közvetett formája az érzékvé tételnek.

Amit egy kép megmutat, azt jelentős részben a nyelviség közegebe átfordítva, szavakkal reprezentálva is elő lehet állítani.⁷⁵ Miközben felidézünk egy korábbi

⁷³ De meg is ritkulnak, hiszen nem vagyunk képesek minden pillanatunkat emlékezetünkben megőrizni. Amikor valamiről megfeledkezünk (más, erősebb benyomások kiűtik emlékezetünkökből, maguktól érdektelenné válnak stb.), akkor az emlékezet „elhalványul” vagy kitörődik. Az emlékezetvesztés katasztrofális lehet bizonyos külső hatások vagy betegségek következtében, mivel a személyiség részbeni vagy teljes elvesztésével járhat. Az elme láthatatlanul hordozza magában múltját, az ember önmagával való kontinuitásának tudatát, azaz öntudatát is. Az egymással nem kontinuos időpillanatok összekötése az emberi egyed öntudatának a záloga, saját egzisztenciájának és éntudatának a feltétele. Az egymástól időben és/vagy térben távol eső események és jelenségek szálainak összehurkolása agyunk elsőrendű feladata, amelyet agyműködésnek, elmetevékenységnek, gondolkodásnak, tudati aktusnak stb. is hívunk.

⁷⁴ Egy dolog létezésének a tagadása is „lélet képző” eljárás, hiszen a nyelv tárgyává tételével már részben lélet tulajdonítottunk neki. Ezt a léttulajdonítást azonban csak a tagadásig tartjuk fent, mivel a tagadás során – ugyancsak a nyelv segítségével – ezt a lélet megvonjuk tőle. A léttulajdonítás és a léttagadás azért lehetséges egyszerre, mert a nyelv nem privát, hanem egy közösség nyelve, s benne az állítás és a tagadás egyaránt csak léttulajdonítással, azaz a nyelvi kommunikációban való megjelenéssel lehetséges.

⁷⁵ A látható és a nyelvi érzékelhető közötti eltérést jól érzékeljük, ha egy filmnek levesszük a hangját, s csak nézzük, illetve ha csak a hangok után igyekszünk megérteni, miről is van szó. Jól kivehető, mikor válik szükségessé a nyelvi artikuláció, s mikor veszi át a vezető szerepet a néma kép. Ha megpróbáljuk megfordítani a viszonyt, s a szöveg által közölt információkat képekkel, míg a képi információkat

helyzetet, állapotot, meg lehet nevezni az ott látott alakokat, formákat, jelenségeket, le lehet írni az események menetét, a körülményeket, a viszonyokat, a folyamatokat. Mindezt anélkül tehetjük meg, hogy a felsoroltak a tudatbeli felidézésen túl fizikai formát öltenének és az érzékelés tárgyává lennének. Az emlékező elsősorban saját ismereteire, érzéki tapasztalataira, emlékképeire és képzeletére támaszkodva érti meg a kommunikáció során feléje áramló információkat is.

A nyelvi értelem azt is képes a láthatóban vagy a látható „mögött” észlelni és explicitté tenni, ami a képi megjelenítésben éppenséggel csak közvetett módon, *jelek* segítségével mutatkozik meg vagy tulajdonképpeni értelemben a képen kívül található. Előfordul, hogy valaki egy érzéki jelenségben vagy egy „képben” olyan jelentésre, értelemre, tartalomra bukkan, ami mások számára nem jelenik meg. Ha egy képen felismerünk valakit, akkor a kép számunkra jelentéstöbblettel rendelkezik azokkal szemben, akik nem ismernek rá az adott alakra, tartalomra, jelentésre. Az egyéni emlékek meghatározó szerepe mellett az asszociációk, a félreértések, a műveltség és még sok egyéb olyan tényező játszik szerepet, amely további jelentések hordozójává teheti a képet.⁷⁶ Az ilyen helyzetben az egyéni vagy a közösségi értelem kiterjeszti magát a képre, s mintegy a kép világaként a maga számára valóvá formálja át. Az egyed vagy a közösség kulturális szintje a legviszonylagosabb, s egyben leginkább a befogadó személyéhez vagy egy közösséghez köthető. De ezen a szinten jelenik meg a kép végső értelme, amit semmivel sem lehet felülírni, mert ez az, amiben az érzékelő és értelmező személy vagy a közösség a képet önmagára vonatkoztatja.

Az emberi gondolkodás sajátos képessége, hogy emlékezetével, asszociációk, szimbólumok és metaforák alkalmazásával kiegészíti és környezetére is kiterjeszti jelenvaló létét és e jelenvaló létének világát. A gondolkodás segítségével az ember mintegy túllép a jelenlét pusztá „itt”-jén. Az emlékezet – akár mint tudás, amely korábbi tapasztalatok összefoglalója és konklúziója, akár a differenciálatlan, valamint részeiben és összefüggéseiben kibontatlan érzés – szinte észrevétlenül átszínezi a

nyelvi kifejezéssel igyekszünk helyettesíteni, rá kell jönnünk, hogy egészen jól elhatárolható terület jelent mindkettő, bár nem húzható közöttük éles határvonal. Az élménybeszámolók nehézsége abban rejlik, hogy tisztán nyelvi kifejezéssel él, míg a fotókkal dokumentált dolgok értelmetlenek maradnak, ha nem kísérik őket kommentárok.

⁷⁶ Maurice Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlan* című művében (Budapest, L' Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2007.), a „Látható és láthatatlan” fejezetében (288. o.) a láthatatlant így osztja fel: „1) az, ami aktuálisan nem látható, de az lehetne (egy tárgy takarásban lévő, éppen nem hozzáférhető vetületei – takarásban lévő, »máshol«, a látótéren kívül elhelyezkedő dolgok – »Itt« és »és máshol«); 2) az, ami a láthatótól elválaszthatatlan, ám maga mégsem válhat a látható dolgok módjára szemlélhetővé (a látható egzisztenciáléi, dimenziói, nem figuratív bordázata [nem a formai jellegzetességei]); 3) a csak a tapintásban, a kinesztéziában stb. hozzáférhető tartalmak; 4) a *Cogito* lektái. E négy réteget nem lehet logikailag a »láthatatlan« kategóriája segítségével összefogni.” Számunkra ebben az esetben a tudat tartalmi lényegesei, azok a tartalmak, amelyek semmilyen módon nincsenek jelen a dologban, mégis általuk konstituálódnak a dolog akként, ami. Ezáltal válik világossá, hogy nincs magáért és magában való lét.

környezővalóságot, és felszívódik belé. Nincs szükség arra, hogy az egyedhez köthető tudás ezen a szinten érzékiként jelenjen meg, mert a látható dolgok az ilyen ismeret és tudás által válnak azzá, amit számunkra a legáltalánosabb, de egyben a legmélyebb értelemben jelentenek. Ez a magában véve „láthatatlan”, de az érzékiből mégiscsak „kiolvasható”, kitetsző, személyes tapasztalatokkal és érzelmi töltéssel telített elmetartalom éppen úgy átítatja az érzékeltet, ahogyan a dolgok nem látható oldala vagy a megmutatkozón kívüli viszonyok. A dolgokra rávetített ismeretek és érzelmek teljesítik ki, azaz humanizálják a környezővalóságot és teszik értelmessé vagy „tartalmassá” a képeket, mintha csak azok is elmével rendelkező személyek lennének.⁷⁷ Ez teszi a dolgokat számunkra valókká. De nemcsak az egyedekre, hanem az emberi közösségekre is jellemző az ilyenfajta értelmi-érzelmi kisugárzás, illetve az elme tartamainak kivetítés segítségével végrehajtott kiterjesztése. Ez az érzelmi és értelmi átszínezés a környezet használatbavételének első lépcsőfokát jelenti, hiszen egy olyan szellemi előformálást jelent, amely megelőzi a cselekvést.

Mit „vetít ki” a környezetére az ember? A szellemét és a világát. Ugyanakkor ennek az átszínezésnek és humanizálásnak, amiről úgy érezzük, hogy a külső dolgok sajátja (tulajdonsága), de az előzőekben „rávetülésként” írtunk le, valójában pedig az elmeműködést jelöli, nincs szüksége arra, hogy fizikaivá váljon. A „kivetülés” fogalma tehát ebben az esetben egy éppen ellentétes irányú mozgást jelöl, hiszen az érzékelés során a kívülről érkező ingerből keletkező érzet észleletté, számunkra valóvá alakulását jelöli. A művelet a fejünkben agyműködésként, az elme tevékenységeként megy végbe. De mégsem csak ránk ható folyamat ez, hiszen relációink révén, közvetetten ugyan, de környezővalóságunkra is kihatással van. Saját tudásunk nem válik „objektívvé” a képen, azaz mások számára valóan is érzékelhetővé.

Am mindezek ellenére csak arra lehet konkrétan rámutatni és tárgyi létében körülhatárolni vagy képi formában megjeleníteni, ami érzékileg megmutatkozik. A látható a láthatatlan komponens, a láthatatlan pedig a látható által létezik.

A képi tapasztalat tette egyértelművé, hogy a dolog „észleleti képe” és nyomában képi megmutatkozása is túlmutathat közvetlen jelenvaló létén, és arról is számot adhat, ami kívül esik rajta. A képnek ez a sajátossága az észlelés aktusára vezethető vissza, hiszen a fenti pozícionáltsággal már az emlékképek is rendelkeznek, azaz a megmutatkozás mindig tartalmaz az észlelőre vonatkozó jeleket is. A jelek, amelyekből például a kép létrehozójának a helyzetére is következtethetünk, nemcsak a térbeli helyét jelölheti ki, de a megmutatkozónak az észlelőhöz való általánosabb értelemben vett viszonyát is világossá teheti.⁷⁸

A viszony a megmutatkozó „aktuálisan nem látható” oldalára vonatkozólag is információkkal szolgál. Az ilyen, a figyelem középpontjába nehezen állítható, több-

⁷⁷ Egy nő portréja semmit sem mond annak, aki az illetőt nem ismeri. De azonnal értelemmel telítődik a kép, ha a rokonát ismeri fel benne. Hasonló eset, amikor egy közösség egy szimbólumban önmagára ismer. A zászló jó példa arra, hogy miként válthat ki egy színes „rongydarab” mély érzéseket.

⁷⁸ Egy a képből kitekintő csodálkozó arcból vagy egy ugró állatról következtetni lehet arra a helyzetre, amelyből vizuálisan ki lett ragadva.

nyire jelekkel jelzett helyzetekkel és állapotokkal akarva-akaratlan számol a kép nézője is. A látható és a nem látható oldal viszont együttesen járul hozzá (Merleau-Ponty szavaival élve) a dolog „egzisztenciájának”, „dimenzióinak”, „nem figuratív bordázatának” az észlelhetővé válásához. Mindezen viszonyokat a kontúr vonalszerű kirajzolódása teszi egyértelművé, minthogy ott válik el egymástól a térben kiterjedő test látható és (aktuálisan) nem látható oldala. Ezzel szemben a szellemiként megjelenő tartalmak és jelentések nem kapcsolódnak közvetlenül a formához vagy a kontúrhoz, azaz nem formafüggők.

A képi megmutatkozás a vizuális megismerhetőség szintjére redukálva, a nyelv által generált értelem nélkül nem tekinthető teljes értékű kommunikatív eszköznek. Ám a jelek, a szimbólumok és a kifejezési sémák megértésével, az összefüggések felismerésével, illetve asszociációk segítségével mégis képesek vagyunk előhívni és a magunk számára jelenvaló módon megjeleníteni mindazt, ami feltételezhetően a kép előállítójának is a szándéka volt. A nyelvileg létrehozott értelem és kifejezés jelek formájában „lehető fel” a képjelenségen. De a megértés érdekében a kép befogadójának is rendelkeznie kell a jelentéssel. Nem jelenhet meg olyan a megértő elmében, ami legalábbis a lehetőség szintjén nincs már meg benne, vagy aminek legalább az előfeltétele nincs meg. Valamilyen módon és szinten a képben és befogadójában egyaránt jelen kell lennie annak, ami megértésre kerül ahhoz, hogy az a képben jelenlévőként felismerhető legyen. Láthatjuk, az értelem megosztása a kép és a befogadó között nem egyszerű. Csak a kép és észlelője, illetve az érzéki és a nyelvi értelem bonyolult összjátékának eredményeként jelenik meg az értelem, miközben szimbólumok, allegóriák, metaforák, utalások, jelzések sietnek a gondolkodás segítségére és teljesítik ki a megértést. Meglepő módon, még ha bizonyos denotációk, tartalmi kapcsolatok, amelyek a megmutatkozót jellemzik, csak a kép nézőjében találhatóak is meg, s a képen semmilyen konkrétum nem jelzi azokat, akkor is úgy érezhetjük, hogy a kép a hordozója e tartalmaknak.

Habár a képi megértés hasonlít a valóság megértéséhez, története során jelentős eltérések is végbementek, aminek következtében kialakult egy speciális képészlelési és megismerési mód. A közvetlenül érzékelhető valóságban és a képjelenségben egyaránt jelen kell lennie a kifejezett gondolat (eszme, szellem stb.) valamilyen jelének. A látásaktus tehát nem kizárólag vizuális formákat, anyagi-tárgyi létmóddal rendelkező dolgokat észlel, hanem mintegy ezekben a látóteret kitöltő dolgokban jeleket, jelzéseket, szimbólumokat, utalásokat stb. is „észlel”. Gyakran egy önmagát megmutató dolog vagy jelenség valami másra vonatkozó jelként is működik. Ekkor kettős minőségben lép fel. A látásaktus ezért egyben különleges „olvasási” műveletként is felfogható. A látásnak ez a sajátossága nem emberi specifikum, mivel jelek „olvasására” és az érzékinek bizonyos tartalmakkal való kiegészítésére az állatok is képesek. Ez viszont azt jelenti, hogy az érzéki, illetve a képi megmutatkozás mindig az érzékin túlra utaló komplexitással rendelkezik.

A vizuális percepciót nélkülöző, kizárólag a nyelvi kommunikációban megvalósult „jelenlét” a korábbi észlelések felidézésével, azaz belső képek használatával, önmagában is működőképes. A nyelv azonban csak kódolt, transzformált formában,

közvetetten képes megőrizni és „újra előállítani”, illetve az adott szituációban megjeleníteni a dolgokat. Az értelmező gondolkodás nem választható le a képszerű észlelésről és az azokat újra megjelenítő emlékképekről.⁷⁹

A képnek minden érzéki formája „néma”, de szükség esetén az észlelőben az immanens nyelvi értelmet a pusztá érzéki megmutatkozás is képes „működésbe” hozni. Amit látunk és látni vélünk, annak jelentős részét nyelvileg is megfogalmazhatjuk. Általában azonban nincs szükség az effektív nyelvhasználatra ahhoz, hogy értelmesnek lássunk egy képet, vagy hogy értelmet „olvassunk ki” belőle. A „néma párbeszéd”, amelyet a képpel folytatunk, bennünk lejátszódó folyamat, egy magunkban és magunkkal lefolytatott érzékelés és beszélgetés.

FORMA ÉS TARTALOM

A képnek nem lehetne története, ha az érzékelt valósággal, azaz a megmutatózóval vizuális szempontból minden tekintetben azonos lenne, és ha a képi megmutatózó egy hosszú fejlődési folyamat eredményeként nem alakult volna át egy saját szerkezettel és létmóddal rendelkező önálló jelenséggé. A kép pusztá megmutatózóból fokozatosan önálló képi jelenséggé válásának folyamatát követhetjük nyomon, amikor a nyelvnek a képbe való „behatolását” vagy a kép létmódjában bekövetkezett, elsősorban formai változásait részletezzük. A két egységet alkotó összetevőnek neve is van: *forma* (idea, képi emlékezet, megmutatózás, érzéki látszat stb.) és *tartalom* (értelem, jelentés, gondolat, kifejezés stb.). Lássuk tehát, miként is viselkedik ez a kettős gyökérrel rendelkező jelenség, amelyet egyszerűen képnek hívunk.

A nyelvi kommunikációban a *jelentés* és a *tartalom* jól megkülönböztethető attól, amit *érezéki formának* hívunk.⁸⁰ A forma és a tartalom hétköznapi értelme egy

⁷⁹ „A »látás« nemcsak a testi szemünkkel való észlelést nem jelenti, de nem jelenti valami kéznéllevőnek a tiszta, érzékmentes felfogását sem a maga kéznéllevőségében. A tekintet egzisztenciális jelentése szempontjából a látásnak csak az a sajátossága jön számításba, hogy az általa megközelíthető létezőt önmagában felfedetlenül engedti utunkba kerülni. Persze minden »érezék« ezt teszi a maga igazi felfedési körzetében. A filozófiai hagyomány azonban a kezdet kezdetétől elsődlegesen a »látásra« mint a létező és a lét megközelítésmódjára orientálódik. A vele való összefüggés megóvásáért a tekintetet és a látást olyannyira formalizálhatjuk, hogy ezzel egy univerzális terminust nyerünk, amely a létező és a lét minden megközelítését mint általában vett megközelítést jellemzi” – állítja Heidegger a *Lét és időben* (Budapest, Gondolat kiadó, 1989. 287. o.). A látással és a látás képpel kapcsolatos fejezeteiben éppen ilyen formalizálásra törekszünk, amely persze éppen általánosító jellege miatt sok szempontból nem lehet pontos. Ennek említését az tette időszerűvé, hogy az emlékkép, a látásaktus, a kép, a gondolkodás és a nyelvi megértés viszonya mostanra vált annyira komplikálttá, hogy könnyen lehet benne olyan hibát felfedezni, ami kilóghat az általánosítás alól.

⁸⁰ Másfelől tudjuk, hogy egyes tartalmak és jelentések csak a nyelv szintjén jelennek meg, s nincs más létmódjuk. Ilyenek például a fogalmak, amelyek olyan általános tartalmak hordozói, amelyeknek nincs és nem is lehet tulajdonképpeni értelemben vett vizuális formájuk, mert például viszonyokat fejeznek ki. Ha mégis konkrét formára tesz szert egy fogalom, azt allegóriának nevezzük. Amíg ugyanis a szép

egyszerű példával világítható meg. A kancsó a formáját „kölcsonzi” a belé öntött víznek, amelyet tartalmaz. Itt a két szó – *forma* és *tartalom* – úgy tűnik, igen pontosan fejezi ki a kancsó és a víz viszonyát. A kancsó formája és a víz mint tartalom egységet alkotnak az „egy kancsó víz” kifejezésben. Ebben az esetben alighanem azzal az eredeti értelemkapcsolódással állunk szemben, amelyre e két szó gyakorlati alkalmazása során tett szert az ember. Ám amikor képről vagy irodalmi műről, zenei darabról vagy más összetettebb szellemi, illetve társadalmi konstrukcióról van szó, a tartalom és a forma kifejezések egyértelműsége megszűnni látszik. Az ilyen esetekben ugyanis alighanem metaforákkal van dolgunk. Az érzéki tapasztalat és a nyelvi kifejezés az előbbi példánkban említett viszony átvitelével igyekezett megoldani azt a problémát, amit egy szöveg vagy írás, illetve egy zenemű felvet. De azt kell tapasztalnunk, hogy mintha a metaforikus használatban ez a szópár nem mindig működne kielégítően.⁸¹

Kezdetben a képi megmutatkozás a nyelvileg gerjesztett és ösztönzött értelem minimális jelenlétével valósult meg, mégpedig úgy, hogy a nyelvi értelemnek nem kellett sem explicit módon, azaz beszédaktusként, sem „némán”, implicit módon, az elme „hozzáadott értékeként” megjelennie a képészlelés folyamatában. A pusztán képi megmutatkozásnak nyelvi értelemegységként nem volt relevanciája, mivel még csak érzéki egységként működött.⁸² Az ilyen szerkezet nélküli képi megmutatkozás megértéséhez elegendőnek bizonyult a pusztán vizuális érzékelés. A megmutatkozás egyszerű, képi viszonylatokat, összefüggéseket és utalásokat nem tartalmazó jelenvaló léte nem tett szükségessé semmiféle nyelvi értelmező munkát. Az észlelő minden értelmezés és kiegészítő elmemunka nélkül a megmutatkozásban azonnal ráismert az érzékileg jelenlévővé váló megmutatkozóra, s azt azonnal minden tekintetben megértette. Az állóképek jelentős része ma sem „hordoz” olyan értelmező jeleket vagy képi viszonylatot, tartalmakat, amelyek differenciált és bonyolult értelmezést kívánnának meg a nézőtől. De minél összetettebb (társadalmibb) egy képjelenség, megértése feltételeként (háttér tudásként) annál nagyobb mértékben kell jelen lennie a megértőben egy némán működő, de már nyelvileg generált értelemnek.

Mivel a kép *érzéki értelme*, amely lényegét tekintve a megmutatkozó *megmutatkozásán* alapul, eredendően nyelv előtti értelmet hordoz, ezért a *képi megmutatkozás* a nyelv segítségével is működött. A nyelvi értelem tehát nem feltétele a formaalkotó tevékenységnek, miként ezt az eszközök készítésének és használatának hosszú története

fogalma még némileg konkrétizálható érzéki tartalmakat takar, amelyeknek könnyen megfeleltethetjük, addig például a *jó* fogalmának nem felel meg érzékileg semmi. Elbeszélhetünk egy eseményt, történetet, jelenséget, folyamatot, amelyet képek is képesek megjeleníteni, de nem jeleníthető meg érzékileg a *történelem* fogalma.

⁸¹ A témában lásd, Heller Ágnes: „A hülomorfizmus kétértelmű hagyatéka” című esszéjét. *Gond* no. 18–19. Debrecen, Osiris kiadó – Gond Alapítvány. 1999. 39–49. o.

⁸² Egy bölényről vagy vadlóról, azon kívül, hogy érzékeljük a formáját, ha megfelelt eredeti céljának és felismerhető volt, nem volt mit mondani. Nem vált sem vita tárgyává, s nem is elemezték ki, ahogyan manapság teszik ezt a műalkotásokkal.

bizonyítja. Ezért egyszerűbb képek, a „képi megmutatkozások” felismerésére a magasabb rendű állatok is képesek. De csak egy szintig, addig, ameddig a kifejlett nyelvet megelőző jelhasználatban, vagyis az érzéki megértésben eljutottak. Ami ezen túl jelként a megmutatkozásban fellelhető, az többnyire az alacsonyabb intelligenciák számára észrevétlenül marad vagy más jelentést hordoz.

A tudás vagy ismeret sajátos módon működik. Amint valamilyen tudásra szert tettünk, s ezt megfelelő módon magunkévá tettük, az „leszáll” az elménk mélyébe. Az igazán alaposan, illetve „mélyen” elsajátított tudáson és ismereten már nem kell gondolkodnunk. Ez a „leszállás” a gyakorlati elsajátítás magasabb fokát jelenti, azt, amikor a tudás *rutinná* válik, s alkalmazása automatikussá. Egy ilyen tudás birtokában már nincs feltétlenül szükségünk a beszédre, amely explicitté és egyben kommunikatívvá, azaz külsővé teszi a gondolatot, jelentést, mert a pusztá észlelés is elegendő ahhoz, hogy ráismerjünk erre az értelemre. A nyelvileg ösztönzött és generalált, illetve megvalósult értelem tehát „némán”, kimondott szavak nélkül is jelen van az érzéki (vizuális) megértés feltételrendszerében.⁸³ Ezért főleg akkor nincs szükségünk a nyelv használatára, amikor rutinfeladatot végzünk, vagy számunkra természetes helyzetben cselekszünk, megszokott módon viszonyulunk a dolgokhoz vagy másokhoz, s mások is tisztában vannak azzal, amit teszünk. Kommunikációra elsősorban ott van szükség, ahol a megértésben, az ismeretekben hiányosságok találhatóak, nem egyértelműek a dolgok, bizonytalanság vagy egy új helyzet lép fel. Főleg az emberi együttműködésnek ad irányt a beszéd menete, illetve társas létünket reprezentáljuk segítségével, amikor intencionálisan egymás felé fordulunk stb.

A nyelvi ismeret és tudás azáltal, hogy tisztázza beállítódásunkat és szituálásunkat, gyakran visszahat a percepcióra, és továbblandíti a megértést a pusztá anyagi-tárgyi formák felismerésénél. A képjelenség jelentéssé, értelemhordozóvá és „olvashatóvá” válik azáltal, hogy a nyelvi értelem ezt az „érzékin túlra mutató” adottságát érvényesíti a formával kapcsolatban. A nyelvileg előállított értelem az anyagi-tárgyi értelembe vett formaalakítás nélkül is „átalakítja” és számunkra valóvá teszi a képi megmutatkozást. A kép komplexé válását, azaz a világot hordozó képjelenséggé való fokozatos átalakulását a nyelvi értelem nyílt (kommunikatív formában) és rejtett (természetes értelemolvasásként való) megjelenésének köszönheti. Ám mégis azt tapasztaljuk, hogy az önmagában vett kép, e hozzáadott nyelvi értékek hatására sem minden tekintetben és nem minden vonatkozásában érthető. Az effektív nyelvi értelem hiánya bizonytalanságot okoz a kép megértésében. A „néma” nyelvi értelem „kimondásra” vár. Mintha a kép esetében, annak ellenére, hogy ez a „némaság” nem jelenti a nyelvi értelem teljes hiányát, nem működne teljes értékűen a nyelvi kommunikáció. Ezt a hiányosságot már az antik görögök és rómaiak is igyekeztek pótolni, amikor egyes híres képekről pontos leírásokat adtak

⁸³ Habár létezik a belső beszéd, amelyben az elme „önmagával folytat párbeszédet”, de gyakori, hogy erre a belső beszédre sincs szükségünk, mivel cselekvésünk egy még mélyebben elhelyezkedő, még kevésbé kimondott értelemszint által irányított, amely nélkülözi még a belső „néma beszéd” „explicitását” is.

(*ekphraszisz*), vagy értelmező szövegekkel, főleg névalírásokkal egészítették ki a képeket. Mások, például az egyiptomiak egybeszótták a képet és az írást (a hieroglifákat, amelyek maguk is képszerűek voltak). De a fentiek ellenére gyakran „néma beszédként” funkcionált az adott kép elhelyezése, az a helyszín, ahol felállításra került, hogy funkcióját betölthesse. A templomban, a palotában, a magánházban vagy máshol a környezet beszélt a kép helyett. Egy tipikus szituáció képi megjelenítéséhez nem volt szükség nyelvi értelmezésre. A szimbólumokban pedig teljesen összeforrta a nyelvi értelem és az érzéki forma. A képi megmutatkozás vagy a képjelenség tehát minden szándékos üzenet vagy tartalom híján is képes értelemhordozóként működni. Ez a kép egyik legalapvetőbb sajátossága, hiszen a megmutatkozás már önmagában is kifejezésként működik.⁸⁴

A KÉP NYELVI ÉRTELMET HORDOZÓ KÉPESSÉGÉNEK KORLÁTAI

Ha megfigyeljük a nyelvi értelemnek a képhez való viszonyát, azt tapasztaljuk, hogy egyfelől a képek folyamatosan kommunikációképességük korlátozott voltától szenvednek, amit többféleképpen lehet pótolni. Minél összetettebb egy kép, annál több nyelvi tartalom „elnyelésére”, azaz „befogadására” képesek. A nyelvi értelem lappangó, „néma” jelenléte tehát nem tűnt mindig és minden tekintetben kielégítőnek. A nyelvi értelem éppen úgy „külső létre”, hogy úgy mondjam, kimondásra, formára „vágynak”, ahogyan belső képeink is kifelé igyekeznek, amikor nyelvivé transzformáljuk őket beszélgetés közben.

A beszéd, illetve a nyelvi kommunikáció által keletkező tudás és ismeret az észlelés során megszerzett tapasztalathoz hasonlóan működik. A kommunikáció megértési módként kettős természetű, hiszen általa tudásra, ismeretre lehet szert tenni, miközben a közvetlen érzéki tapasztalathoz hasonlóan külsőleg keletkezik, azaz kívülről érkező hangingerként fogadjuk be, s változtatjuk át érzetté, illetve reflektálunk rá.⁸⁵ Tehát a nyelvi kommunikációnak is feltétele az érzéki befogadás.

⁸⁴ Egy prédaállat számára elegendő lehet a ragadozó képének meglátása is ahhoz, hogy kiváltsan bizonyos reflexeket, bár a menekülési ösztön gyakran csak a ragadozón látható bizonyos jelek megjelenése esetén lép működésbe.

⁸⁵ A közvetlen érzéki tapasztalatról eltérőek a vélemények. Husserl szerint eredendően nem tárgyakat (formákat, alakokat) látunk. Heidegger így foglalja össze Husserl véleményét: „Az érzéki alapja az, amit Husserl hülének nevez, azaz ami érzékiileg afficiál, röviden: az érzéki adottságok (a kék, a fekete, a térbeli kiterjedés stb.). Mit észlelünk érzékiileg? Magukat az érzéki adottságokat. Csakis ezekkel az érzéki adottságokkal megy végbe egy tárgy láthatóvá válása az észlelésben. A tárgy az érzéki benyomásban nincs adva. A tárgy tárgyisága érzékiileg nem észlelhető. Összefoglalva: az a tény, hogy a tárgy tárgy, az érzéki szemléletből nem derül ki”. (Martin Heidegger: Az 1973-as zähringeni szeminárium. *i. m.* 11–12. o.) Valóban, a színeket belső adottságokként látjuk, ám – mint már korábban említettük – más a helyzet például a formákkal. Habár Platón éppen a formákat (ideákat) tekinti olyanoknak, mint amiknek ismeretével születünk, ezek a formák nem lehetnek úgy adottak, mint mondjuk a színek. A színekre, azaz a fénybizonyos hullámhosszának az érzékelésére szakosodott látósejtek valóban csak azt

Az érzéki és a nyelvi megértés szoros összefonódása és egymásba illeszkedése a feltétele annak, hogy a nyelvi értelem és ezzel a nyelv maga is valósággá válhasson, illetve hogy az anyagi-tárgyi dolgokhoz hasonlóan valóságos létre tehessen szert. Még a hazugság vagy a képtelen állítás is „tartalmazza a valóságot”,⁸⁶ feltéve, hogy ismerjük és értjük a nyelvet.

érezkelik, aminek az érzékelésére képesek. Az alapszínek érzékelése tehát érzékelőképességünkben eredendően adott. A formákkal kapcsolatban azonban némileg más a helyzet. Formaérezkelő receptoraink ugyanis nincsenek. A formákat és más érzéki egységeket az egyes érzékelő sejtek közötti relációk hozzák létre. Úgy tűnik, hogy a forma a számunkra adott valóságában az érzékelés aktusát követően, az elme munkájának eredményeként keletkezik. A látás nem kizárólag az egyes fényérzékelő sejtek (vizuális membránunk) lehetőségein és adottságain múlik, hanem azon is, hogy ezek miként szerveződnek meg. Habár az egyes érzékelő sejtek (membránok, illetve receptorok) szerveződése, illetve relációja szintén bennünk lévő adottság, ami ebből számunkra kikerekedik, már nem az emberi képességek és adottságok pusztja megjelenését jelenti, hanem a külsőleg létező dolog érzéki megmutatkozásával lesz azonos. Hétköznapi létünket ez határozza meg.

⁸⁶ A „valóság tartalmazása” kifejezéssel arra utalunk, hogy a hétköznapi (azaz nem reflexív) nyelvhasználat is tud arról, hogy kapcsolata a „valósággal” mennyire nem egyértelmű. A nyelvet hol úgy fogjuk fel, mint ami „elmondja az igazságot”, hol pedig úgy, mint ami egyenesen „azonos vele”, tehát „igazság”-ként jelent *valóság*-ot. Az „igaz” kifejezés tehát valamiféle párhuzamosságot feltételez. Az „igazság = valóság” azonban semmit sem dönt el a kérdéssel kapcsolatban, mivel egyrészt feltételezi az azonosságot, másfelől viszont meg is különbözteti magát tőle, hiszen a nyelvi kijelentés (a beszéd, mint kommunikatív cselekvés, mint érzékiileg megragadható jelenség) nem azonos a jelentésével, tartalmával, azzal a dologgal, *amire vonatkozik*. (Ez azt jelenti, hogy az egyenlet két tagja az egyenlőségjel ellenére sem cserélhető fel, úgy ahogy a matematikai egyenletek esetében a felcserélhetőség esete fennáll.) A „igazság = valóság” igazolására szokás felhozni az úgynevezett cselekvésként működő nyelvi aktusokat. Ennek értelmében az átok, az áldás, a felavatás, az eskü, a fogadalom, a szitkozódás stb., maguk is cselekvések. Valójában ezekhez a „nyelvi cselekvések”-hez eredetileg mindig járult effektív fizikai cselekvés is. Ám a kimondás aktusának cselekvésértéke gyakran az előtérbe került, s átvette a tényleges cselekvés szerepét. Ezt bizonyítja például a szitok, amely csak a kimondás által válik érvényessé, hiszen az, hogy valaki mit gondol, nem számít cselekvésnek. A nyelv tehát az ilyen esetekben nem a gondolkodáshoz, hanem a cselekvéshez és a dolgokhoz kapcsolódik inkább. A kimondás azonban gyakran „testet ad” a gondolatnak azáltal, hogy nyilvánossá (mások által hallottá) válik. Nem a nyelvi kijelentés és a gondolat azonossága számít, hanem a nyelvi kijelentés „valóságtartalma”, azaz valósággként való működése. Más értelemben, de cselekvésnek tekinthető a tanítás, az előadás vagy az ünnepi beszéd stb. is. Az előbbiekkal ellentétes értelmű nyelvműködésként emlegetik a vallomást, a leírást, az elbeszélést és a mesét, amelyekben a nyelvi értelmet és formát erőteljesen megkülönböztetik a kifejezés tárgyától, azaz a „valóságtól”, vagyis attól, ami bennük megjelenik. Megint más értelemben valóság a nyelvi dokumentum. Csakhogy már az is a nyelv és a valóság különbségét jelöli, hogy azt mondjuk, a „nyelv kifejez” valamit, hogy jelentése, értelme, tartalma vagy tárgya van, hogy tehát szól „valamiről”. A nyelvnek ezt a kérdését a XX. században többek között Willard Van Orman Quine járta körül, például *A tapasztalattól a tudományig* című könyvében. (Budapest, Osiris kiadó, 2002) Quine a problémát többek között a nyelvi kijelentés és a valóság között „elhelyezkedő” két, a nyelvhez és a valósághoz

A kép esetében valóságon azonban inkább *valóságosságot* vagy *valószerűt* szoktunk érteni, semmint valamiféle pontos megfeleltetést (másolatot, utánezést, tükrözést). Könnyen tűnhet úgy, hogy a kép *valóságosságára*, ha nem is a *valóságtartalma*ra, a nyelvi értelem kevésbé van hatással. A valóságosság olyan érzéki létezését megalapozó alkotóeleme a képnek, amelyben a képen belüli vizuális alkotóelemek (legalább részben) az érzékelésben adottaknak megfelelnek, illetve paralel működnek vele. Ezért lehetetlenség, hogy egy képi megmutatkozás vagy a képjelenség a maga egészében értelmetlenné váljon. A kép ugyanis már magában tartalmaz egy valóság-elemet, mégpedig a formát. A valóságosság tehát nem a kép egészére, hanem annak érzéki-formai oldalára vonatkozik. Ezért például a nyelvi fantázia által szült képzeleti létezők létmódjának elfogadása annak a gondolkodási módnak a továbbélését jelenti, amellyel a képet elfogadjuk olyan létezőként, amely nem minden tekintetben egyezik meg hétköznapi tapasztalatainkkal. A képen fellelhető érzéki tapasztalattól (valóságtól) való eltérések nem valótlanságot, hanem csak a valóság meghatározott módon történt eltorzítását jelentik. Az ilyen képeket együtt látjuk azokkal a mintákkal, amelytől eltérnek. Pontosabban mondva, mi, nézők rendelkezünk azokkal a minta-képekkel, amikhez hasonlítani tudjuk a képen érzékelhető torzulásokat, torzításokat.

De mit is értünk *valóságosságon*, azaz mik a kép valóságosságának a kritériumai? Elsősorban a látás azon alkotóelemeinek a működését, amelyek között az észlelő a korábbi tapasztalataival egyező, azaz visszatérő és ezáltal megerősített vizuális jelenségekre, formákra, arányokra, viszonyokra, összefüggésekre, mozgásokra stb. bukkan. Ilyen a testek zártsága, térben való kiterjedése, a felismerhető és elkülönülő formák létezése, a mozgás típusai, a színek, a plasztikusság, a térbeliség, a megvilágítottság és az árnyékoltság vizuális tapasztalatai, a nézőpontnak való megfelelés. Ugyancsak ide kell sorolnunk a formák egymáshoz való térbeli igazodását (például a fent és a lent állandóságát), illetve a vizuális tapasztalat során megszerzett kauzális összefüggéseket, az anyagi-tárgyi létmódnak való általános megfelelést, mint amilyen a testek nehézkedése (súlya) és egyéb állandó fizikai jellegzetességeit is. A kép a kezdetekben nem is rendelkezett e vizuálisan jelentkező alkotóelemek mindegyikével, csak a legfontosabbakkal. Története során egyre gyarapodott ezeknek a „vizuális állandóknak” a száma. A formára vonatkozó elvárások növekedésének, a megmutatkozást szabályozó megkötések egyre növekvő mennyiségének a képi megmutatás lehetőségeit elvileg csökkentenie kellett volna. Ennek mégis az ellenkezője következett be. Mindenesetre a kép valóságossága szempontjából nem a nyelvi tartalmak, jelentések, utalások a meghatározók, hanem a vizuálisan felfogható érzéki elemek. A nyelvileg megragadható tartalmak nem a kép valóságosságára, hanem igaz vagy hamis állításaira vonatkoztak. Míg az előbbi feltétele a kép képszerűségének, az utóbbi egyáltalán nem az. A kép nyelvi tartalmai tehát a valóságosságon túl helyezkednek el, s nem érintik közvetlenül a kép képszerűségében rejlő valóságosságát.

egyaránt hozzátartozó elem vizsgálatával próbálta megoldani. Ezek a *tény* és a *jelentés*. Véleménye szerint nyelvi *kijelentés* (állítás) és *jelentés* nem azonosak.

A NYELVI ÉRTELEM MINT VALÓSÁG

Vita ezen a területen arról bontakozhat ki, hogy a nyelv mennyiben „hordozója” és/vagy mennyiben csak a reprodukciója, reprezentációja, szimbolikus kifejeződése stb. a valóságnak. A nyelv azért hat ránk, mert úgy érezzük, hogy kódoltan „tartalmazza” a valóságot. Ezért is különböztetjük meg a nyelvet a valóságtól, azaz a nyelvben éppen úgy nem maga a(z) anyagi-tárgyi létében autentikus) dolog jelenik meg, ahogyan a képben sem. Ugyanakkor a „tartalmazza” kifejezés, amely mint láttuk, a forma és tartalom gyakorlati alkalmazása során merült fel először, a nyelv és a valóság viszonyában azt is jelenti, hogy a nyelv „helyettesítő megfelelésként”, vagy akár még azon túlmutató értelemben, valóságként, „valóságot konstituáló erőként” is működhet, mivelhogy az ismeret, a tudás, illetve az értelem nem jöhet másként létre, csakis a nyelv segítségével. Megfelel neki, azaz nem egyszerűen vonatkozik a valóságra, nem is csak szoros kapcsolatban áll vele, vagy jelként reprezentálja, netán a szimbóluma a valóságnak, de úgy is mondhatnánk, hogy bizonyos esetekben valóság és nyelvileg generált és létrehozott értelem jóformán egyenértékűek, illetve gyakran „felcserélhetők” egymással.⁸⁷ Természetesen az érzéki észlelés és a nyelvileg generált értelem nem kompatibilisek minden esetben és minden tekintetben, mert akkor megkülönböztethetlenségről, illetve azonosságról kellene beszélnünk, vagy két egyenértékű, egymást helyettesítő, párhuzamos létmódról (paralelizmusról), amelyek közül az egyik felesleges. De olyan eset is létezik, amikor a nyelvi aktus nyomán létrejött értelem által megjelenített valóságnak nincs a nyelven kívüli létformája.⁸⁸ Csak az létezik, ami nyelvileg, illetve nyelvként megjelenik, és ez a létmód már nem az anyagi-tárgyi létezők empirikus szintjén lép fel. Tartalmilag a nyelv „igazodik” tárgyához, az általa megjelenített, illetve reprezentált érzékileg befogadható valósághoz. A nyelv meghatározott viszonyban áll az érzékileg megismerhető valósággal. E viszony nem egyoldalú, a nyelv nem teljesen alávetett az érzékileg megismerhető valóságnak, hiszen egy részét egyenesen maga hozza létre, illetve benne/általa (a nyelvi értelemben) válik létezővé az adott viszony, dolog, jelenség.⁸⁹ Ennyiben a nyelv nemcsak kommunikációként, azaz közvetítésként, jelként, információáramlásként

⁸⁷ Hogy egy konkrétabb példán is bemutassuk, mire gondolunk; a fizikai erőszak mellett létezik a nyelvi erőszak is. A nyelv segítségével képesek vagyunk társadalmi pozíciókat vagy a rólunk kialakított vélekedéseket megváltoztatni. De e közvetlen nyelvi hatások mellett léteznek másfélék is, amelyek alkalmasak arra, hogy a valóságot helyettesítsék. Egy esemény elbeszélése vagy egy dolog leírása a valóságot reprezentáló, azaz helyettesítő funkcióba állítja a nyelvet. A tanár elvont példái nem kizárólag az adott feladatra tanítják meg a diákokat, de gyakoroltatják vele az elvonatkoztatást is, amelyben a nyelvi forma helyettesíti a valóságot.

⁸⁸ Gondoljunk az irodalmi művekre, amelyeket anyagi-tárgyi létezőkként a nyelvi értelem helyettesít, ám ami a nyelvi értelemből mint sajátos egységből létrejön, az irodalmi mű, a nyelv nélkül már aligha létezne.

⁸⁹ Ez nem ritkán fordítva is áll: a cselekvés gyakran igazodik a nyelvhez. A nyelvi kifejezéshez és megértéshez igazodó állandósult társadalmi cselekvési módoknak tekinthetők például az olyan kommunikációs formák, mint a gyűlések, konferenciák, a tanítás/tanulás, a párbeszéd, a vita stb.

stb., de tulajdonképpeni értelemben vett valóságként is működhet. Minthogy a bennünket körbevevő dolgokat értelmeseznek gondoljuk, s ezt az értelmet a bennünk fellelhető érzéki és nyelvi megismerés egyaránt generálja, a nyelvi értelem ebben a kontextusban szemlélve kétségtelenül elő is állítja a valóságot.

Ami a nyelvileg generált és ösztönzött értelem kommunikációban kikristályosodott *formájaként* egyszer létrejött, az gyakran meg is őrződik, azaz állandó és általános érvényű jelenlétre lel az adott közösségben.⁹⁰ Az olyan esetekben, mint az ima, az átok, az áldás, a szidalom vagy a káromkodás stb. már azt tapasztaljuk, hogy a nyelv nem egyszerűen maga is a valóság egy jelenségeként viselkedik, hiszen kommunikációként mindig is az volt, de egyenesen cselekvő valóságot, bizonyos értelemben fizikai cselekvés is lehet.⁹¹ A nyelv tehát nemcsak tükrözi és közvetíti, de alakítja, illetve létre is hozza a valóságot, éppen úgy, ahogyan azt az eszközök készítésekor vagy használatakor tapasztalhatjuk.⁹²

Sehol nincs akkora jelentősége azon kijelentésünknek, hogy „a nyelv az érzékire támaszkodik”, mint éppen itt, a nyelv és az anyagi-tárgyi értelemben vett valóság viszonyának a tárgyalásakor. Amit a nyelvet „megelőző” valóságnak hívunk, azt az érzékin keresztül érzük el, s ha a képi megmutatkozás a megmutatkozóval való érzéki azonossága ellenére mégis különbözik a megmutatkozótól, akkor a nyelvi tartalom értelemként még kevésbé jelenthet azonosságot azzal, amire (csupán) vonatkozik.⁹³ A valamire való vonatkozás is a percepció segítségével megy végbe. Ugyanakkor a

⁹⁰ Ilyen például a kérdés, a parancs, a feltételezés, az elvárás, a kérés stb. olyan, a nyelvi kommunikációban megvalósult és állandósult formák, amelyeknek létezik ugyan az érzéki megértésben előzménye, de ebben a nyelvben kifejtett és differenciált formájában az érzéki észlelés nem tartalmazza.

⁹¹ Erre a képességére a nyelv azáltal tett szert, hogy az eredeti, tulajdonképpeni értelemben vett cselekvés kikopott a gyakorlatból, miközben funkcióját a nyelv átvette.

⁹² Egy parancs kiadásakor nem csupán a nyelvi kommunikációt kell látnunk, de azt is, hogy ebben a kommunikatív viszonyban olyan társadalmi viszonyok jelennek meg, amelyek nemcsak megmutatkoznak, de meg is szilárdulnak a nyelv segítségével. A parancs mint cselekvés olyan kommunikatív szituációt jelöl, amelyben a fizikai formát a kommunikatív forma hozzásegíti a megvalósuláshoz. A parancsnak nincs fizikai, illetve az érzéki-észleleti létben megfelelője. Habár az állatvilágban is létezik a hierarchia, de az közel sem képes olyan komplikált cselekvések kikényszerítésére, mint amilyenre a nyelvi kommunikáció segítségével az ember képes. Ugyanakkor a nyelvi kommunikáció és a cselekvés társadalmi formái sem választhatók el egymástól. Ezért nehéz arra a talán nem is teljesen releváns kérdésre válaszolni, hogy a parancsnak mint sajátos nyelvi kommunikációnak van-e cselekvésértéke. Egy hajó felavatása sem a cselekvés kijelentésével („ezennel felavatom”) valósul meg, mivel ezt a kijelentést, hogy cselekvésértékű legyen, csak meghatározott, társadalmilag legitimált helyzetben lehet megtenni, máskülönben nem rendelkezik sem kommunikatív értelemmel, sem pedig cselekvésértékkel a felavatásról tett kijelentés.

⁹³ Heidegger a *Lét és időben*, a 44. §-ban az igazság fogalmát a kijelentésre mint az igazság helyére, a „megegyezésre” (*adaequatio*) vagy vonatkozásra és a filozófiatörténetre, azaz Arisztotelészre vezeti vissza. „...az »igazság« ugyanazt jelenti, mint a »dolog«, a »megmutatkozó.«” Ám, „ha az egyenlőség a kettő egyneműsége híján lehetetlen, akkor talán ez a kettő (intellectus és res) hasonló?” – kérdezi

nyelvileg generált értelem tette lehetővé, hogy elválasszuk egymástól a valóságot, az érzéki észlelést, a tudást és az ismeretet, illetve a gondolkodást, az elmét, az agyműködést, az elvonatkoztatást, az általánosítást, a tulajdonságokat stb.⁹⁴ A nyelvben való gondolkodás ezeket oly módon formálta valósággá, hogy megkülönböztette őket, helyet biztosított számukra az emberi létben, saját használati módot, relációkat és „formát” ajándékozott nekik.

Az „igazság” fogalma olyan formula, amely a nyelven belül a valóság reprezentációja, és annak mértékéül szolgál, hogy a mondottak mint meghatározott nyelvi kifejeződések (tartalmak és formák) mennyiben fedik le a vélt vagy feltételezett valóságot.⁹⁵ De a nyelvnek a szavakban és a nyelvtanban explicitté váló belső viszonyát, szerkezetét és funkcionálását is jelzi, amely a valóságra való vonatkozásaként működik. Az *igazság* tehát párhuzamba állítható a *valósággal*, s a hétköznapi tartalmában csak ebben az értelemben van relevanciája. Ugyanakkor az igazság fogalmában a nyelv önmagára reflektál, azaz a nyelvileg (is) létrehozott valóságra, amely valóságként való működésében egyaránt vonatkozik az érzéki-észleleti valóságra. A nyelv működésének ez a kettős gyökere éppen úgy nem szüntethető meg, ahogyan a képi megmutatkozás is tekinthető 1) a megmutatkozóval azonosnak, 2) rá vonatkozóan és 3) ugyanakkor önálló (képi) jelenségnek. Mindhárom állítás egyszerre igaz, illetve helytálló, attól függően, hogy honnan közeledünk a jelenséghez.⁹⁶

Heidegger. „A »megegyezés« az »úgy-ahogy« reláció jellegével bír. Mi módon lehetséges ez a vonatkozás, mint intellectus és res közötti vonatkozás? (...) Az általános vélekedés szerint a megismerés az igaz. A megismerés azonban ítélest jelent. (...) Véletlen-e, hogy ez a probléma több mint kétezer éve nem mozdult ki a holtpontról?» Az igazság alapjai maradnak rejtve, ha nem tudatosítjuk, hogy mindenkor az érzéki észlelésre alapozva jön létre. A nyelv az érzékelésre építve állapítja meg a „valóságot”. Az igazság nyelvi alkalmazására a nyelven belül kerül sor, ám vonatkozása révén az érzéki észlelésen keresztül éri el a *valóságot*. Ha tehát az igazság „jogosan áll eredendő összefüggésben a *léttel*”, akkor ez az összefüggés csak ezen a módon, az észlelés segítségével mehet végbe. A nyelvi értelem kénytelen tudomásul venni, hogy közte és a valóság között egy alacsonyabb rendű megismerési mód helyezkedik el. Habár a nyelv az érzékin keresztül közvetített valóságra irányul, mégis saját létmódját követi, vagyis szerkezetében önmagát mindinkább kidolgozó nyelvi formaként lép fel. Amikor azt mondjuk, hogy „sikertül megragadnunk a valóságot”, akkor a nyelv a működésében például „hézagmentesen” fedi le az észlelést, és azt a tudást, amelyet az elme adott jelenség vonatkozásában tudásként, ismeretként megőrzött. Lásd: Heidegger: *Lét és idő*. I. m. *A hagyományos igazságfogalom és ontológiai alapjai* című fejezet, 377–379. o.

⁹⁴ Így például az uralkodó képi reprezentációja felbontható egy személy (tárgyak, dolgok, természeti jelenségek) érzéki képére, valamint jelekkel jelzett jelentésekre. Ez utóbbi hordozza az uralkodó fogalmának (társadalmilag működtetett) értelmét, és utal a személyére is.

⁹⁵ A nyelv használatának korai korszakában feltehetőleg nem ismerték a hazugságot, illetve az érzéki észleléstől vagy a nyelvi kommunikációtól eltérő nyelvhasználatot. Az igazság fogalmának bevezetése akkor vált szükségessé, amikor a „nem igaz” nyelvi kifejezések is teret nyertek, azaz amikor a nyelv és a tudat korábbi egyértelmű állítói viszonya átváltott az ellentétébe. Ez a nyelv fegyverként való alkalmazását jelenti.

VALÓSÁG ÉS IGAZSÁG

Az *igazság* fogalma még tovább bonyolítja a nyelv és az érzékileg megismert valóság viszonyát. E szó tartalma ugyanis nem egyszerűen egy meghatározott vagy lehetséges jelentésként jelenik meg, de egyenesen akként, ahogyan a nyelvnek általában reprezentálnia kell a valóságot. Az igazság fogalma ellenőrző szerepet játszik a nyelvben, azt mutatja meg, ahogyan a nyelvi kijelentéseknek és tartalmuknak viszonyulniuk kell egy érzéki mintaképhez, a valósághoz. Döntést hoz a nyelvben kimondottak valóságnak való megfeleléséről, azaz a valóság nyelvi értelemben való átfordításának működését ellenőrzi, hogy ugyanis valóság és igazság egymásnak való megfelelés fennáll-e. Amióta az „igazság” fogalma elvált a „valóság” fogalmától, s a nyelven belül önálló érvényre tett szert, nem alkalmazható közvetlenül az érzéki megismerésre. Használata csak metaforaként terjeszthető ki az érzéki dolgokra, jelenségekre. Ilyen átvitt értelemben beszélünk például „igaz emberről” vagy „igaz szerelemről” stb. Ezzel szemben a valóság fogalmával kapcsolatban folyton azt érezzük, hogy érvényessége a nyelv és az általa generált értelem keretein túlra is kiterjed, s működése az elmén kívüli létre vonatkozik, arra, amit az elménknek (még) meg kell értenie, a nyelvnek pedig meg kell ragadnia. Elménk úgy keresi a (rajta kívüli) létezés megfelelő bizonyítékait, az eljárást, amivel igazolhatná ezt a „rajta kívüli” létmódot, hogy minél erőteljesebb reflexív működésére törekszik. Ebben az értelemben a nyelvileg való gondolkodás kifejtett formája a filozófia. Ez gondolkodási mód nemcsak saját, nyelvileg generált értelmére reflektál, de önmagát a nyelv által kínált lehetőségeken belül tartva és kibontva működő létprezentációt is jelent.⁹⁷

Mínthogy „valóság” és „igazság” fogalmai között korábban nem volt különbség, az igazság fogalmának létrejötte a nyelvi értelem önmagára irányulásának, önreflexiójának a következménye. Megjelenését éppen az tette szükségessé, hogy a nyelv képes

⁹⁶ Hasonló, nem eldönthető kérdésként jelenik meg az érzékelésben az olyan szituáció, amikor például egy letörött faág ontológiai státusának megállapítása a feladat. A faág és a fa egyértelmű viszonyban áll egymással. A faág eredete a fa, mínthogy annak részét képezi. Ám a letört faág levált a fáról. Mint ilyen, egyfelől már nem része a fának, s ennyiben eredeti értelmét, faág (a fa ága) voltát elveszítette. Ám ezek után nem vált semmivé, hanem önálló jelenségként jelent meg. Habár a letörött faág már nem tekinthető a fa ágának, megnevezésében – „faág” – változatlanul megőrizte korábbi létmódjának érzékiségében adott értékelő viszonyát. A fa letört ága tehát mássá válásában is eredetére utal, mégpedig éppen úgy, ahogyan a megmutatkozás a megmutatkozóra. Ám amint e faágat eszközként alkalmazzuk, már más nevet vesz fel. Ha meggyújtjuk, fáklya vagy tüzelő lesz a neve. Ha valamit kifaragunk belőle, a forma fogja meghatározni a nevét, s nem az eredete. Korábbi tartalmait nem veszíti el, csak az a pillanatnyi hozzá való viszonyunkban nem kap jelentőséget.

⁹⁷ Ez némileg ellentmondásosnak tűnik, hiszen az elménken kívüli létet mindig úgy igyekszünk megragadni, hogy elménket mind erőteljesebb működésre sarkalljuk. Ebben is elsősorban a nyelv van a gondolkodás segítségére, azaz a nyelv által irányított agyi működés igyekszik megragadni a „valóságot”. Az *igazság* fogalma tehát a nyelv keretein belül tartja a „kijelentés tartalmát”, de úgy, hogy az végső soron mégiscsak a (rajta kívüli érzéki) valóságra vonatkozik.

az érzéki tapasztalattól, ismeretektől, tudástól bizonyos mértékig függetlenül működni (tévedni, hazugságot közvetíteni, alternatívákat megjelölni, szubjektív állításokat tenni, helytelenül általánosítani vagy rosszszem megfelelőenul megragadni az érzéket stb.). A nyelv önálló működése során könnyen elszakadhat az érzéki valóságtól, ami az alapját képezi, és amire többnyire mégiscsak vonatkozik, s amelyet ugyan kiegészíthet, de egészében nem helyettesíthet. Ha tehát nem jelöli viszonyát ehhez az érzéki megalapozású valósághoz, akkor talajtalanná és értelmetlenné válik. Az igazság fogalma a nyelv önkorlátozásának az eszköze. Ha ugyanis bármi mondható, aminek a mondására a nyelv képes, akkor a nyelv elveszíti funkcióját, a valósággal való analógiájának, vagyis az igazság kimondásának, az igazatmondásnak a lehetőségét.

A folyamat, amelyben igazság és valóság fogalmi elváltak egymástól, némileg hasonlít ahhoz, amit a képjelenség fokozatos önmagává válásával megragadni kívánunk, illetve ami a látásaktus és a „látás képe” kapcsán felmerült. Mindazonáltal az igazság fogalma nem válhat el teljesen a valóság fogalmától; érvényességét nagyrészt (bár nem kizárólag) ma is az előbbiből nyeri.⁹⁸ Feladatainak egyike, hogy összekösse a közösségi és az egyéni ismereteket, érzéki tapasztalatokat és megismerési módokat, illetve hogy közösségi igazolást adjon az egyes elmék számára működésük helyességéről azáltal, hogy más elmék kontrollként, „külsőként” lépnek fel egymással szemben.⁹⁹ Ez az a nyelvi mozzanat, amely elindította a gondolkodást a világ kialakításának irányába, s arra sarkallta az egyes emberi közösségeket, hogy átfogó tejjességre törekedjenek a közösségi tudás szintjén. Az igazság fogalma tehát a közösségnek a nyelv segítségével végrehajtott önellenőrzését jelenti, mégpedig az egyének valóság-tapasztalatán és valóságinterpretációján keresztül. E megállapításból már szinte következik az is, hogy az igazság és a valóság fogalmainak kettőssége az emberi világ kialakulásának a feltétele, egyben következménye, valamint hogy a megmutatkozó-megmutatkozás jelenségéhez sokban hasonló viszony jut érvényre a nyelv és az érzékelés viszonyában is.

A képi formában való jelenlét esetében, a vizuális érzékelés, illetve a forma szintjén közvetlen azonosságot feltételezhetünk a megmutatkozó és megmutatkozása között. Tudjuk már, hogy a képi megmutatkozás észlelésekor a vizuális látványra ráépül a nyelvi ismeret, és azok a közvetlen észlelésből származó képi emlékek, amelyek

⁹⁸ Előfordul, hogy az igazság éppen a valósággal szemben jelenik meg, mint olyan, ami a valóságnak éppen az ellentétét képezi. Ilyenek azok az etikai esetek, amelyben az igazság a valósággal szemben az ideális helyzetet jelöli. A nyelvtörténet megmutatja nekünk, hogy az idea platóni fogalmától mekkora utat tett meg az igazság fogalmáig. Máskor az igazság megmarad a nyelv keretein belül. Ilyen a logika, amelynek saját működéséhez való kötődése erősebb, mint az érzéki észlelésnek való megfelelése. Gyakran pedig éppen ez utóbbit helyettesíti.

⁹⁹ Ezt a feladatot az igazság fogalma nem mindig képes ellátni. Az igazság mindig egyéneknek vagy érdekcsoportoknak kiszolgáltató. Valójában vita tárgyát képezi, hogy milyen értelemben beszélhetünk igazságról és valóságról. Az igazság fogalma ember által létrehozott értékeket közvetít. Ezek az érték szempontok vizuálisan, de értelmezések, magyarázatok stb. formájában is megjelennek a valóságról alkotott képben.

segítségével a megmutatkozót azonosítjuk. Észleljük a különbséget is, amely az ember által alkotott, de a pusztá érzéki létére redukált megmutatkozást képjelenséggé avatja, s megkülönbözteti a megmutatkozótól, azaz a teljes értékű létezőtől. Az ember által alkotott kép mindenkori létmódja – miként használatának módja is – elsősorban az azonosságnek és különbségnek a játékán, illetve arányán alapul.

A nyelvhasználat, illetve a képhez hasonlóan saját érzéki léttel is rendelkező *beszédaktus* – amely ebben a szóban egy sajátos jelenségként lett megnevezve, valamint megkülönböztettük a „valóság” más jelenségeitől, többek között attól is, amire vonatkozik, amit kifejez és jelent – bizonyos értelemben maga is feltételezi a jelentettnak a jelentéssel való azonosíthatóságát, az utóbbinak az előbbivel való behelyettesíthetőségét. Ennek ellenére, a lét szempontjából vizsgálva határozottan önmagát, a nyelvet, a beszédet mit cselekvő aktust képviseli. Azt észleljük, hogy „valaki beszél” – s amit mond, annak értelme (jelentése, tartalma stb.) van, s ez a cselekvés bár a nyelvben/nyelvként valósul meg, ám végső soron mégsem a nyelvre vonatkozik. A fenti nyelvi műveletek a kommunikáció keretein belül zajlanak le, de hatásuk a valóság más formáival egyenértékű lehet, s velük együtt válik csak értelmessé és ennek köszönhetően valósággá.

A szavakban, a nyelvi kifejezésekben és a kommunikációban előálló értelem, mint-hogy saját létformával (beszédaktus) rendelkezik, önmagán túlmutatva, meghatározott vonatkozásban áll a valóságot megjelenítő olyan más, nem nyelvi kifejezési formákkal, mint a matematikai, illetve a tudományos és más formalizált megismerési módokkal. Miközben tehát a beszédaktus önálló jelenség voltában maga is valóság, kizárólag a rajta kívüli (tárgyi) „valóságra” való vonatkozásában, vagyis jelszerű működésén túlra való irányulásában nyeri el értelmét. Nem kíván magyarázatot, hogy nem a hangképzésben és a hallásban rejlik a beszédaktus lényege, hanem abban, amit a nyelv kimond, ami tehát a hangképző nyelvi aktuson és meghallásán átvél, mert ez az, ami a nyelvet értelemmel telíti. A percepció eseményében megjelenő nyelvi kifejezés valóságként, azaz a formai megjelenés, a hangképzés tekintetében nincs közvetlen összefüggésben a jelentéssel azon a módon, ahogyan a képi megmutatkozás kétségkívül egy az észlelésen alapuló formai azonosságot feltételez a megmutatkozó érzéki léttel. A beszédaktus képi megjelenítésében a beszéd vizuális jelenségként jelenik meg, vagyis a beszélőknek cselekvőkként való vizuális megmutatkozásával. A beszéd vagy kommunikáció ebben az esetben olyan cselekvésként jelenik meg, amelynek lényegéről a vizuális megjelenítés nem képes számot adni. Tehát nem az jelenik meg képi formában, ami a beszédben a valóságra vonatkozik, ami a beszéd tárgyában vagy tartalmában benne foglaltatik, ami a beszédnek mindig értelmet ad, hanem a beszélés beszélők általi eseménye, a beszéd külsőleges tényének néma, vizuális aktusa, a beszélés mint egy cselekvési mód. Pontosabban mondva úgy, mint valamilyen általában vett kommunikációs szituáció, vagy mint az emberre jellemző tipikus érintkezési forma.

Az auditív beszéd önmagában való, azaz a beszélők nélküli, a beszéd lényegét jelentő vizuális megjelenítésére a képjelenség nem alkalmas. Erre csak az írás lehet képes. A beszéd kívül esik a képi megmutathatóságon. Amikor a képjelenség a beszélőkön keresztül jeleníti meg a beszéd aktusát, akkor nem tudja megmutatni a beszéd aktusában megjelenő tartalmat, azt, amire a beszéd irányul, s amit a beszéd

(aktusként) maga előállít. A beszéd aktus voltát és a beszéd tartalmát egyetlen koherens képjelenség azért nem foghatja össze, azaz nem jelenítheti meg egyszerre, érzelmi egységként, mert nem tudja megszüntetni és felszámolni azt a távolságot és különbséget, amely a beszéd *aktusa* és úgynevezett *tartalma* között húzódik. Ez minden képi megjelenítés alapvető hátránya a nyelvvel szemben. Ha a hordozófelületen rögzített képjelenség mégis ilyen jelenet megragadásával próbálkozik, akkor az két képi megmutatkozást, illetve képi jelenetet eredményez; az egyik a beszéd aktusát és szituációját mutatja meg, míg a másik a beszédben előálló nyelvi értelem képi transformációja, illusztrációja lesz.¹⁰⁰ A képi megmutatás ugyanis kizárólag az aktuálisan adott térbeli és időbeli egységnek a megragadására képes, azaz nem rendelkezik azzal az időn és téren átívelő képességgel, amellyel a nyelv.

A NYELVI ÉRTELEM KÉPI LÉTMÓDJAI

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy a kép történetében mikor ment végbe az a fordulat, amelytől kezdve már nem a közvetlen érzelmi megmutatkozás, hanem egy előzetesen a nyelvben megragadott és megformált értelem vált a képi megmutatás fő feladatává. Nem húzható ugyanis éles határvonal a közvetlen érzelmi megjelenítés és a nyelvi előformált, azaz értelmezett dolgok közé. Ám az biztos, hogy amint a szellemi létezők és a különleges képességekkel rendelkező állat- és emberalakok, valamint a lelkek, a szellemek és az istenek megjelentek a képi megmutatkozásokban, ez a fordulat már megtörtént. Ez azt jelenti, hogy a kivetített képi megmutatkozás már egy olyan megmutatkozót jelenít meg, amely – mivel az elme értelmező-formáló működésén átment – létezőként már egy sajátos értelemtöbbletre tett szert.

A képjelenség a térben kiterjedő vizuális viszonyokhoz és a hordozófelülethez, illetve a kép általános szerkezetéhez igazítva jeleníti meg a gondolkodás érzékvé formálandó tartalmát.¹⁰¹ A nyelvi tartalmakat tehát az általános és megértett vizuá-

¹⁰⁰ Általában vagy a beszéd aktusát, vagy egy ilyen (lehetséges aktus) tartalmát jeleníti meg egy kép. Ez utóbbira a legtöbb példa az írás kialakulása utáni időkre tehető, amikor a szövegek a lejegyzés következtében viszonylag stabilabbakká váltak. De már a korábbi időkben is a nyelviség vette át a vezető szerepet a képi megjelenítések esetében, amikor például mítoszokat, szent szövegeket stb. illusztráltak képekkel.

Több egymás mellé helyezett vagy egy elvont szerkezetben egymáshoz illesztett képi megmutatkozás már képes lehet a beszéd aktusának és tartalmának vizuális megjelenítésére. Így elvileg semmi akadály nincs annak, hogy például az *Odüsszeiát* mesélő Homéroszt mesélés közben jelenítse meg egy kép, miközben a mese egy részét, Odüsszeusz valamely kalandját is látjuk. Ám a két esemény eltérő időbeliségét és térbeliségét a kép nehezen tudja elkülönültenként és mégis összetartozóként megmutatni, ami pedig lényeges szempontot jelent az eposz esetében. Az egyiptomiak „képregények” készítésével oldottak meg bizonyos képi problémákat, azaz hieroglifákat helyeztek el a képek mellé.

¹⁰¹ A kettőt együtt teszi, mivel a nyelvi értelemnek (mondának, mítosznak, mesének, regének stb.) a képi megjelenítése a nyelvi tartalom „visszaérzékiességét” jelenti. A nyelvi tartalom ekkor a képi megjelenítés és a valóság közé ékelődik, mivel csak e tartalom ismeretében válik érthetővé a képi megjelenítés.

lis létszerkezethez igazítva, s nem azok tulajdonképpeni létmódjának megfelelően állítja elő. Mivel a kép vizuális metakommunikációként működik, ezért csak részben képes az auditív nyelvi tartalmak megjelenítésére. A vizuális megmutatkozás ugyanis nem tekinthető teljes értékű kommunikációnak, ha mégoly telített is értelemhordozó jelekkel, szimbólumokkal, utalásokkal. A beszéd auditivitása, valamint lineáris szerkezete és ezzel szemben a képi megmutatkozásnak a vizuális adottságai – elsősorban szinkroniája – lehetetlenné teszik, hogy a nyelv tartalma a képen megjelenhessen. Ebből adódik, hogy nem a kommunikáció tartalma, hanem vizuális szituált-sága, a beszélők fizikai jelenlétén és egymás felé fordulásán válik érzékelhetővé. A kommunikáció, illetve az információközlés fizikai aktus voltában, azaz a beszélők cselekvéseként jelenik meg. Viszont a nyelviségnek a képi kifejezhetősége igen jól rávilágít a kép és a nyelv fentiekben leírt általános viszonyára, arra, hogy a képi megjelenítés miként jelenti a kommunikáció alapját, s mikor kell a vizuális megjelenítésnek belátnia a nyelvi értelem vizuálisba való további átfordításának lehetetlenségét. A kép a vizualitás szintjén a nyelvi értelem számára valóvá formálja azt az érzéki megmutatkozást, aminek a nyelvi értelmet, témát, jelentést vagy tartalmat hordoznia kell. A formának már nem közvetlenül egy érzékileg megismert megmutatózóval kell azonosnak lennie, mivel az maga is egy, a nyelvben megformált tartalommal vált azonosná. A megmutatózó vizuális megmutatózására ugyanis nincs mód, mivel azt a nyelv közvetíti, pontosabban mondva kizárólag a nyelvi megjelenési módja képviseli. A megmutatózó a szövegben kapott előformát és a képi megmutatózásának ezt a nyelvi előformát kell vizuálissá, azaz érzékivé tennie. A kép ezt az auditív formát transzformálja vissza a vizualitásba. A megmutatózásnak tehát olyan kritériumai vannak, amelyek magából a vizuális érzékeségből nem feltétlenül olvashatók ki a maguk teljességében.¹⁰² Miután a megmutatózásban már egy előzetesen a nyelv értelmezésén és rendszerezésén átment értelmezett megmutatózó jelenik meg, a kép tulajdonképpeni értelmét is ez fogja megjeleníteni. A kép nem közvetlenül a valóságba, hanem annak nyelvi konstrukciójába, értelmezett-ségébe fogja visszatranszformálni a megmutatózást.

A képi megjelenítésben a nyelvi kifejezés megjelenhet nem láthatóan, rejtetten, a vizuális érzékelés elől elzárt formában, zárványként, azaz csak jelekkel jelzett tartalomként is. Az ilyen nyelvi jelenlét olyan, mint a megmutatózások nem látható oldala, vagy a képi jelenlétnek a képen kívüli létezőkre való vonatkozása. De a nyelvi tartalom megmutatózhat átlátszóságában megjelenőként is, ekkor valóságra való vonatkozásában, és nem aktusként válik a vizuális megmutatózás tárgyává. Az utóbbi esetben azonban az előbbiekben említett tiltás következtében érzékelhetetlen kell, hogy maradjon a beszéd, azaz a kommunikáció aktusa.

¹⁰² A nyelv előértelmező munkája ellenére a benne megformált dolgoknak vizuális érzékeségükben követhetőnek, azaz könnyen felidézhetőnek kellett maradniuk. Ezért a nyelvből a vizuálisba való átfordítás általában nem jelentett nehézséget. A nyelv még mindig a vizuális nyomában járt, azaz kifejezésében a vizualitás dominált. Ez azt jelenti, hogy nem volt szükség arra, hogy a kép előállítója fantáziája segítségével találjon megfelelő formát egy vizuálisan nem megragadható jelenségnek.

A gondolkodás csak akkor vált át minden tekintetben a nyelvi kifejezés lineárisan működő szerkezetére, amikor valóban kommunikációként lép fel, vagyis amikor teljesen önmagát adva (beszédaktusként, írott szöveggént) tulajdonképpeni nyelvi formaként jelenik meg.¹⁰³ A nyelv ebben az esetben nem a nyelvet használó személy önmegértésének az eszköze, miként az érzéki képmegértés mögött hallgatólagosan, azaz szavak nélkül vagy a ki nem mondott szavakban¹⁰⁴ működő rejtett nyelvi megértés esetében általában tapasztaljuk, hanem a Másik (ember) felé irányuló kommunikatív kifejezőeszközként működik. A kommunikációban válik a nyelv valóban önmagává, tisztán saját szerkezete és tulajdonképpeni léte szerint megjelenővé. A kommunikáció segítségével az egyes elszigetelten működő, testi létükbe zárt emberi elmék összekapcsolódnak, s valóságos emberi tudásközösségként működnek.

Az eddigiekből világosan látszik, hogy a nyelvi tartalom önmagában, abban az értelemben, ahogyan a képi megmutatkozás a megmutatkozó érzéki jelenlétével azonos, képileg nem jeleníthető meg. A nyelvi tartalomnak ugyanis nincs saját vizuális léte; csak jelszerű formájáról, azaz a beszéd aktusáról és a beszéd aktusának auditív befogadásáról beszélhetünk. Vizuálisan már csak azért sem azonos önmagával, mert bár a beszédaktus egy cselekvési mód, ám lényegét, azaz tartalmát tekintve többnyire csak valamilyen vonatkozásban áll a valósággal, de nem jelenti annak a képi megmutatkozáshoz hasonló érzéki megjelenését. Amíg a képi megmutatkozást minden további nélkül érzékileg azonosítjuk a megmutatkozóval, addig a nyelvi aktus már az érzékiség szintjén alapvetően különbözik attól a valóságtól, amelynek az értelmi szinten nyelvi jelek segítségével való előállítás a feladata.¹⁰⁵ A nyelv szavai ugyanis jelszerűségükből fakadóan önmagukon túlmutató, azaz másra vonatkozó, jelként működő formák.¹⁰⁶ Mint ilyenek, elsősorban olyan dolgokra utal-

¹⁰³ Tárgyának létmódja ebben az esetben sem tűnik el teljesen, mivel a nyelv szerkezetének működése nem függetleníthető teljesen tárgyától, témájától. Saját adottságain és lehetőségein belül némileg a nyelv is igazodik ahhoz, amit kifejez. Az írásban pontosan nyomon követhető, hogy a téma miként hat a formára, s hogy a forma is miként képes meghatározni a témát.

¹⁰⁴ A nyelvi értelem sokféle módon megnyilvánulhat egy adott helyzetben. Megjelenhet úgy, hogy csak az értelem háttérében van jelen, vagy oly módon, hogy az elme belsőleg használ szavakat, anélkül, hogy azokat effektív hangalakká formálná; megjelenhet kimondott, elvileg kommunikatív szavak formájában is, miközben azok valójában nem válnak kommunikációvá; s végül jelen lehet valóságos kommunikációként, illetve álkommunikációként (megtévesztésként). Az első esetben nincs is tudomásunk arról, hogy a nyelvi értelem „működik”, mivel semmilyen, sem belső, sem külső jelét nem észleljük jelenlétének. Csak az általa generált értelemben, azaz implicit módon van jelen.

¹⁰⁵ Ez az eset tehát eltér attól, amikor a beszéd cselekvéssé, azaz maga is valósággá válik. A beszéd valóságként nem a valóság valamely elemének megjelenését jelenti, hanem azt, hogy a beszéd cselekvésértékűvé válik, s mint ilyen, a valóság egy új szintjeként jelenik meg.

¹⁰⁶ Paul Ricour összefoglalóan ezt írja *Az élő metafora* című könyvében: „A sassure-i megkülönböztetések közül még a legbiztosítottabb is zavarok forrása lehet: tudjuk jól, milyen szigorúan állítja szembe Sassure a jelölőnek és a jelöltnek jelen belüli, azaz tisztán immanens kapcsolatát az általa elvetett jel-dolog külsődleges viszonyal. A »dolog« itt már nem a jelentés tényezőinek részeként

nak, amelyek nem auditívak, hanem például tárgyiak (taktilisak), vagy éppen vizuális jelenségszinten léteznek. Ahol a nyelv igazán otthon van, az a többnyire vizuális érzéki dolgok, formák közötti reláció. A viszony (reláció) azonban önmagában nem rendelkezik az anyagi-tárgyi létezőkre jellemző létmóddal. A dolgok anyagi-tárgyi léte a viszony előfeltételrendszeréhez tartozik. Ugyanakkor a társadalmi szerveződés (hierarchia) képes a nyelvi értelem átértelmezésére, illetve új tartalommal való telítésére, ami annak a jele, hogy a nyelv nem a társadalomtól független képződmény. A nyelv nemcsak az egyedek és a társadalom közötti kommunikáció eszköze, de a dolgok mint részek „ragasztóanyagául” is szolgál, hogy a társadalom minél inkább egésként, világként működhessen. Természetesen más jelek is a jelentésükben nyerik el tulajdonképpeni tartalmukat, értelmüket. A „tartalom” vagy a jelentés azonban nem maga a dolog, szemben a képi megmutatkozással, ahol is a megmutatkozást a megmutatkozóval azonosítjuk. Ha beszélhetünk olyanról, hogy a „nyelvi működés lényege”, akkor az elsősorban a beszéd általános aktus voltának szabályaiban és szerkezetében, illetve lineáris kiterjedésében (időbeliségében) keresendő, amely lehetővé teszi, hogy értelemalkotó, közvetítő és cselekvő, valamint a cselekvést kiegészítő funkcióját ellássa. A nyelv univerzális eszközszerű képességét minden nyelvi megnyilvánulás tartalmazza. Az értelem, a jelentés, a tartalom, a kifejezés, igazság stb. azok a nyelvet értékelő – és mert maguk is nyelvek, egyben önreflexív – szavak, amelyek a nyelv univerzális eszközszerűségét kifejezik.

Ha összevetjük a képi és a nyelvi „formák”-at, akkor azt látjuk, hogy amíg a képi megmutatkozás, vagyis a kép univerzális formaként (legalábbis az érzékelés terén) azonosságot feltételez a megmutatkozóval, addig a nyelvre elsősorban az jellemző, hogy kifejez valamit, azaz valamire vonatkozó jelentése van. A kifejezés (jelszerű létmód) és a kifejezett (jelentett, tartalom) különböznek egymástól. A jel transzparens, minthogy azonnal továbbtal bennünket jelöltjéhez, illetve jelentéséhez. A képi megmutatkozás a megmutatkozótól való eltávolodása, látszólagos elszakadása és önálló struktúrává formálódása révén jut el önmagához, önálló képjelenségként való működéséhez. Mivel a jelek eleve különbséget, eltérést, önálló *jellétet* (és ennek megfelelően *jelformát*) feltételeznek a jelentettel szemben, az egyes jelek szerkezeti egységbe való szerveződése egy önálló nyelvi szerkezet működését jelenti. A kép önálló létmódot jelentő jelenséggé szerveződése során nem tud ilyen mértékben elszakadni a valóságtól.¹⁰⁷

szerepel: a nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít. (Lásd: Paul Ricour: *Az élő metafora*. Osiris. Budapest, 2006. *Metonímia, szinekdoché, metafora* című fejezet, 92. o.) Bár ezt az elválasztást az összes poszt-saussure-iánus nyelvész átvette, egy feloldhatatlan probléma mégiscsak származik belőle. A diskurzus referenciaciójánál fogva ugyanis a jel határozottan a dolgokkal áll kapcsolatban: a jelölés egy jel-dolog viszony, a jelentés viszont jelölő-jelölt viszony.” (Paul Ricoeur: *Az élő metafora*. Budapest, Osiris, 2006. 185. o.) Nem áll módunkban itt eldönteni e vitát, s bár a kérdést még többször is érinteni fogjuk kötetünkben. Nem is szükséges eldönteni, ám annyit megállapíthatunk, hogy e feloldhatatlannak látszó vita lényegét a nyelvi jel kétirányú elkötelezettsége okozza.

A nyelvvel más a helyzet, mint a képpel. Az auditív jelek nyelvvé szerveződése azt jelenti, hogy az önmagukban értelmes dolgokat jelölő „hangformák” (szavak) nyelvi értelemmé szerveződése során jönnek létre a mondatok, a nyelvi értelem e legkisebb meghatározott értelmet hordozó egységei. A puszta szavak, összeszervezűk és vonatkozásba állításuk nélkül nem alkothatnak itt és most érvényes nyelvi értelemegységet. Ráadásul a beszéd többnyire alkalomhoz kötött, s amikor nem az, akkor is jelzi alkalmazhatóságát, alkalmazásának idejét és módját, azaz kijelöli érvényességét.¹⁰⁸ A beszédet nyelvi szerkezete, szervezete, azaz formalizált használata tette nyelvvé. A nyelv szabályai rögzítették a nyelvi mondhatót, a lehetséges értelmet, összefüggéseket, viszonyokat, vagyis azt, ahogyan a nyelv állandó módozatokban összekapcsolódhat a gondolkodással és irányt szabhat, valamint „formát” adhat neki. A nyelvtan kifejlődése feltehetően párhuzamos folyamat volt a társadalom rétegzett és differenciált közösséggé formálódásával. Ugyanis aligha képzelhetünk el egy olyan nyelvet, amely az emberi közösségek önszerveződését megelőzve, minden funkció és elvárás nélkül válik a maihoz hasonlóan kiteljesedett nyelvvé.¹⁰⁹ A nyelv azt képes kifejezni, amit elvárnak tőle, s amit számára felkínálnak megformálásra. A nyelvtan változásai jól mutatják a gondolkodás és a társadalom változását. Ahogyan a nyelv szerkezete egy fejlődési irányba elindulva előbb mind bonyolultabbá vált, majd elérve egy fokot, újra leegyszerűsödött, követte azokat a társadalmi változásokat, amelyekre reagálnia kellett. Az új prioritások a korábbiakat a háttérbe szorították. A jelölések és differenciálási módok spontán fejlődtek ki. Egységes rendezőelv híján a nyelvtan túlságosan is bonyolulttá válhat. Amikor bizonyos korábbi megkülönböztetések és differenciálási módok feleslegessé váltak, a változásokat, ha lassan is, de a nyelv szerkezetének a leegyszerűsödése követte.

A nyelvi jelek társadalmi beágyazottsága azonban nem a jel általában vett létmódjának az egyetlen lehetősége. Sokféle jelet használunk, és sokféleképpen alkalmazzuk őket. A magában álló jel vagy természetes módon, a léte ágyazva, vagy

¹⁰⁷ A XVI. századtól kezdve mégis elindult egy folyamat, amelynek eredményeként az összetett művészi képjelenségre egyre inkább jellemző lett, hogy bizonyos mértékig maga is transzparensé vált, hiszen minden, amit érzékiérett megjelenített, egy nem vizuális tartalomhoz vezette el a nézőt.

¹⁰⁸ Az írás többek szerint azért veszítette el értelmét, mert ettől az alkalmiságtól és konkrét használatától fosztotta meg a kommunikációt, amikor időtlenné változtatták. A szent szövegek örök érvényűsége a nyelvhasználat paradoxonához vezetnek. Ami ugyanis mindig érvényes, az lényegében sohasem az.

¹⁰⁹ Minthogy a nyelv önszerveződése az embernek a természeti létből való kiválásával kölcsönhatásban álló, párhuzamos folyamat volt, az őskori nyelvet is csak azon a szinten működőként képzelhetjük el, amelyen a korabeli társadalom állt. Ha a nyelvi megismerés és megértés a társadalmiasultság mértékével függ össze, akkor alighanem megismerő és megértőképessége is ide köti a nyelvet. Ez viszont azt jelenti, hogy nincs egy eredeti és közvetlen nyelv, amely azután a ráakadásoktól terhelten fokozatosan eltorzult volna az idők folyamán. Nincs tehát olyan nyelv sem, amely a jelenleginél közvetlenebb kapcsolatban állhatott a valósággal. A nyelv mindig is kapcsolatban áll saját korával, s ez azt jelenti, hogy változásai a kor valóságának változásait is jelzik. Ennek értelmében a görögök nyelve sem mutatta pontosabban a léte és a valóságot, mint a mi nyelvünk vagy más nyelvek.

éppen ezzel ellentétesen, a természetből kiemelve és tőle elkülönítve működhet. Az érzéki formákon vagy formák között elszórtan működő jelek is jelölhetnek összefüggéseket, relációkat. De ezek a jelek sohasem állhatnak össze olyan átfogó, komplett és önálló értelemegységé, mint a nyelvtannal rendelkező beszéd, vagy később az ebből kifejlesztett írás, amely képes a *hic et tunc* pillanatnyi adottságától, azaz a jelenpillanat aktualitásától függetlenül működni, miközben olyan összefüggések, tartalmak, jelentések előállítására szolgál, amelyeket saját szerkezeti létének kialakulása tett lehetővé.

A nyelvi jel egyik legsajátosabb tulajdonsága, hogy transzformatív, vagyis mindent, amit megragad, átfordít saját szerkezetébe. A nyelvnek ez az önálló működésre való képessége tette azt is lehetővé, hogy elszakadjon az érzéki valóságtól, hogy tehát nem valóságos dolgokat is képes legyen jelölni, kifejezni és a valóságosakhoz hasonlóan elénk tárni. A nyelvnek ez a szó szerint határtalan képessége tette szükségessé, hogy létrejöjjön a nyelvi tartalmakat „megregulázó”, a nyelvi jelentést és a kifejezést az érzéki megismeréshez viszonyító fogalom: az „igazság”. Az igazság fogalma fokozatosan, feltehetőleg szinte észrevétlenül váltotta fel a nyelvben a valóságot, mégpedig azt követően, hogy felismertté vált a nyelv önálló, az érzéki észleléstől független működése.¹¹⁰

Ugyanakkor az elmúlt több mint harmincezer év azt bizonyítja, hogy az ember által létrehozott képek a nyelvi értelem nélkül, pusztán a vizualitáson (érzéki megértésen) alapuló formaalakításban rejlő lehetőségek eredményeként képtelenek lettek volna minden tekintetben önálló, zárt és egységes világot megjelenítő jelenséggé válni. A nyelvileg irányított értelem segítségével kiépült társadalom elvárásai tették lehetővé, hogy a képi jelenbeállításban rejlő lehetőségek kifejlődjenek, és mára a kép a közvetlenül érzékelhető valósággal szinte egyenértékűvé váljon. A nyelv annak ellenére, hogy saját formája (beszéd, írás, rögzített hang) és tere, illetve közege (kommunikáció) van, értelemként átjárta a társadalom minden szegletét és jelenségét. Így a képet is addig formálta, míg az egy minden tekintetben önmagával érzékileg azonos, zárt jelenséggé nem alakult át. Am a kép belső világgá formálódása nem nyelvi, hanem tágabb értelemben társadalmi állapotokat tükröz.

Azonban a nyelv gyakran túlságosan is „önmagát adja”. Az ember által alkotott kép identikus jelenséggé alakulásának alapvető feltétele volt a nyelvileg generált, illetve a nyelv segítségével kiteljesedett gondolkodás. A nyelvnek az érzéki megismerésben megalapozott, de azon túl önálló szerkezetre épülő létmódját mi sem bizonyítja jobban, mint hogy működése során tartalmát illetően gyakran nem szorul rá közvetlenül az érzéki megismerésre és megértésre. A nyelv a kommunikációból, azaz önmagából is meríthet, önmagával is számolhat úgy, mint az érzéki valósággal. Az általa irányított gondolkodás nem kizárólag a valóság közvetlen tapasztalatára épít,

¹¹⁰ Azért is nehéz kimutatni ezt a változást, hiszen az írásbeliség nem tette ezt a folyamatot világosabbá, minthogy annak kezdete egyfelől megelőzte az írás megjelenését, másfelől nem fejeződött be annak elterjedésével. De Platón szövegei már egyértelműen jelzik a probléma felismerését, s azt, hogy a nyelvnek az érzéki megértéssel való kapcsolata egyáltalán nem problémamentes.

de a nyelv szerkezetének és a gondolkodás különböző formáinak, törvényeinek a felismerésével képes a valóság megértésére és megismerésére, illetve előzetes, azaz tervként, „modellként” való megteremtésére, előállítására vagy éppen az átalakítására.

A nyelv, amely a komplett jelrendszerek között a matematikát is megelőzve a leguniverzálisabb, elsősorban beszédaktusként, kommunikációként és szellemi erőként vált az érzéki-észleleti dolgokkal egyenrangú létezővé. A jeleken belül a legfontosabb különbség a természetes és az egyezményes jelek között fedezhető fel, mivel csak ez utóbbiak képesek elválni az érzéki valóságtól és a nyelvhez hasonló önálló értelmi struktúrává szerveződni.¹¹¹ Az önállóvá szerveződés e tudásforma és tudás-mód alapfeltétele.¹¹²

A KÉP ÉRZÉKI ÉS NYELVI ÉRTELEM SEGÍTSÉGÉVEL TÖRTÉNŐ KITÁGÍTÁSA

A jelek, jelzések, vizuális utalások, asszociációk, szimbólumok stb. segítségével megragadható tartalmakról és jelentésekről gyakran úgy érezzük, hogy nem is „nyelvi értelmet” jelenítenek meg, hanem a nyelvi kifejezés által is jelölhető vagy jelölt „valóságként”, önálló érzéki jelenségként állnak elénk.¹¹³ Ezt egy példával is szeretnénk bizonyítani.

¹¹¹ A geometria például csak akkor válhatott önálló, azaz belsőleg fejlődő, önmagát kiépíteni képes tudománnyá, amikor leválva a hétköznapi gyakorlatról, elkezdhetette kidolgozni saját alapjait, elveit, működési módját. A görögök előtt az egyes már ismert geometriai ismeretek, amelyek azonban más ismerettípusokkal keveredtek, még nem állhattak össze önálló tudásterületté. Ugyanez a helyzet a többi tudománnyal is, ami azt mutatja, hogy a tudomány(ok) önállóvá válásához a társadalomnak és a gondolkodásnak is a korábbiaktól eltérő szerveződésére volt szüksége. Ha a geometriának (geo=föld, metria=mérés, mérni tudás) a képre tett hatását megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy az elvonatkoztatás, illetve a jelnek és a módszernek belsőleg fejlődő rendszerben való megjelenése, valamint a gyakorlattól való elválasztása – ebben az esetben a föld mérésétől való elszakadása – milyen új lehetőségeket teremtett. A forma, amely korábban elsősorban a megmutatózó érzéki-képi megmutatózásában játszott szerepet, a geometria tudományának a megjelenésével elindította azt a gondolkodási módot, amely a fejlődése során a XX. században a jelek azon új strukturálódásához vezetett, amely lehetővé tette a pontértékű pixelek létrejöttét. Segítségükkel új módon építették fel a képet.

¹¹² A geometria példájánál maradván, e tudásforma kifejlődésére nyilvánvalóan a nyelv mellett a társadalom (a földtulajdon, a gazdaság, a csereértékek, a termelési formák és módok stb.) önálló szerkezeti egységekké szerveződése volt nagy hatással. Amint a figyelem áttevődik a jelek használatának funkciójáról és alkalmazásáról magukra a jelekre, és azok egymáshoz való viszonyára, olyan reflexív viszony jön létre, amely már az adott eszköz eszközváltának megértését tekinti elsődleges feladatának. Ez az eszközre figyelő reflexió teszi lehetővé a dolgok önállósodását és sajátos szerkezeti működésének kialakulását.

¹¹³ Az Odüsszeia képi megjelenítésekor nem arra gondolunk, hogy itt egy nyelvi tartalom jelenik meg, hanem azt, hogy egy történet, esemény szereplőit látjuk. A képi megmutatózást tehát nem közvetlenül kötik össze az irodalmi alkotással, hanem közbeiktatódik egy *valószerűség*, amely a kép és az irodalmi

Veermer *Levelet olvasó nő* című festményén egy nyitott ablak előtt álló fiatal hölgyet látunk, aki egy kezében lévő levelet olvas. Első pillantásra ezt véljük látni a képen. Ez az elgondolásunk azonban könnyen megingatható. Honnan tudjuk, hogy olvas-e, vagy csak nézi a papírlapot, esetleg mészlik fölötte, miközben gondolatai máshol járnak, netán egy rajtot vagy az ahhoz tartozó szöveget értelmezi? Mindez éppen úgy nem derül ki egyértelműen a szituációból, mint az, hogy ha olvas, akkor mit olvas?¹¹⁴ Kinek a levelét olvassa?¹¹⁵ „A jelek arra utalnak”, hogy talán valóban levelet olvas. Nincs ugyanis értelme azonnal egy „másodlagos” értelmet feltételezni a közvetlenül észlelhető mögött, amíg ezt nem cáfolja meg valamilyen más képi elem vagy jel. Ruhájából és hajából, illetve arcából láthatjuk, hogy egy fiatal nővel van dolgunk.¹¹⁶ Minthogy azonban tudjuk, annak is jelentősége lehet, ami nincs jelen a

szöveget összeköti egymással. Amikor a képi megmutatkozást vizuálisan észleljük, felfüggesztjük a dolgok fikatív (irodalmi) voltát, s a valóságosnak megfelelő, azaz *valószerű* létet tulajdonítunk neki. Elfogadjuk, hogy amit látunk, az *van*, vagy hogy lehetséges, illetve hogyha lenne, akkor így nézne ki, minthogy a képi megmutatkozás nem képes a fikciót fikcióként megjeleníteni. A fikciószerűséget elménk elvont nyelvi tartalomként illeszti hozzá az érzéki megmutatkozáshoz. Egy kép *valószerűsége* abból fakad, hogy a nyelviként megragadott (megfogalmazott) esemény, történet, jelenség, stb. újrvizualizálása, azaz érzéki formában való megjelenítése bizonyos szabadsággal rendelkezik, minthogy a nyelv nem tartalmaz minden megkötést és utasítást a megjelenítés tárgyának képi megmutatkozására vonatkozóan. Ugyanazon nyelvi tartalom képi transzformációja végtelen számú képet eredményezhet. Ezek mindegyike lehet *valószerű*, de – a tiszta nyelviség közbeiktatódása miatt – kizárt, hogy valóságos legyen, azaz hogy olyan legyen, mint egy érzéki emlék képi kivetítése. A nyelvi irányítással létrejövő kép ugyanis a képszerűségét nem egy emlékképből nyeri el, hanem egy képi kreációnak (*fantasmának*, azaz az elmében előzetesen előállított képnek) köszönheti. Az ilyen kép tehát más emlékképek részeiből vagy képi sémákból, ideákból épül fel. A képeknek ez a típusa már igen korán megjelent, hiszen például az első idolként is éppen ilyen nem közvetlen élmények emlékezetben megőrzött képei voltak, minthogy a benne megmutatkozók érzéki „képevel”, azaz látványával a képek alkotói sohasem találkoztak.

¹¹⁴ A szituáció, amely a képértelmezésben a legvalószínűbbnek tűnik, éppenséggel ugyanúgy el is tarthat valamit, ahogyan a valóságban is félreérthetünk egy helyzetet. A példánkban maradván, a Veermer-festmény „olvasó nőalakja” lehet látszólagos is, amely valamilyen más szituáció elfedésére szolgál. Kinek a levelét olvassa a nő? A kedvese szerelmeslevelét, egy rokon halálhírét vagy valaki érkezésének hírét? Valóban levelet olvas, s nem valami mást? Mi lehet a hatalmas lepel vagy függöny mögött, amit mi nem láthatunk, de ami a képi tér (a szobabelső) jelentős részét, mintegy a harmadát eltakarja? Az a lényeg, ami látható, vagy az, ami éppenséggel elfedett marad a látható mögött? Félrevezet bennünket a látható jelenet, vagy valami lényegeset mutat meg, amit azonban nem mond el nekünk a maga lényege szerint?

¹¹⁵ Egy irodalmi mű esetében nem a levél olvasása, hanem az lenne a legfontosabb szempont, hogy ki írta a levelet, az milyen módon hat olvasójára, valamint hogy milyen kapcsolatban és összefüggésekben rendeződik el a levél tartalma. Ezekről Veermer festménye egyáltalán nem képes tájékoztatni a nézőt.

¹¹⁶ A ruha és a drapéria jelzi, hogy mely korban járunk, a nő arcának fiatalsága korát jelzi, kontyba kötött haja jelzi, hogy a kor szokásának megfelelően férjezett fiatalasszonnyal lehet dolgunk. Ezek olyan „képen kívüli” ismereteket jelentenek, amelyet felhasználunk a kép megértéséhez.

képen, – amit ebben az esetben éppen a levél jelez a legvilágosabban, – a szituáció megértésében jelentkező hiányosságokat, amelyek miatt nem egyértelműsíthető a kép témája, tartalma, jelentése, vagy figyelembe vesszük, vagy sem.¹¹⁷ A kép és a hétköznapi világunk közötti interakció tehát a kép zártsága, „saját világába való belemerülése” ellenére is létezik.¹¹⁸ A képből való „kitekintés” nem oldja fel annak zártságát, hanem éppen ellenkezőleg, jelen nem lévő dolgokat emel be a kép értelmi rétegébe, amelyet egy, a nyelvvel végrehajtható „szellemi művelet” tesz lehetővé. A vizualitás szintjén ugyanis szigorúan véve csak az van jelen a képen, amit látunk, kiegészítve a megmutatkozások nem látható oldalával, amit ha nem is érzékelünk, de ottlévőként fogunk fel. De a vizuális megértés is működésbe lép, hogy „szétrobbantsa” a képen adott és a kivágással körülfogott látványt. Azaz nemcsak a nyelv tágitja ki a kép értelmi rétegét, de az érzéki értelem is többet árul el nekünk, mint amennyit effektíve észlelni vélünk a képen. Így, bár nem látjuk a függöny mögötti teret, azt mégis jelenlévőként, a képen megjelenőként tételezzük. Hasonlóképpen úgy gondoljuk, hogy az ablakon beáramló fény egy az ablak túloldalán található nyílt és tágas térből érkezik a szobába. Nem látjuk, mégis biztosak vagyunk abban, hogy ennek a helyiségnek van ajtaja, amely egy ház többi részébe vezet. Ugyancsak feltételezzük, hogy a nő alaknak lába és teste is van, holott az előbbi a kép térbeli kivágása miatt nem jelenhet meg, míg az utóbbit a ruha takarja el előlünk. A nyelv azonban még ennél is bátrabban szakad el a konkrétan észlelhető jelenettől. Nincs szüksége arra, hogy a láthatóval közvetlen módon kapcsolatban álljon az, amit a kép értelmi rétegéhez hozzácsofol. A nyelv időn és téren átívelve köti össze a képet olyan dolgokkal, amelyek vonatkozásban állhatnak a képi jelenettel. Mivel azonban a vizuális oldal eldöntetlenül hagyja a kérdést, nincs határozott válaszunk arra, hogy mit is csinál a kép nőalakja, azaz „mit rejtőzik el a látványon belül” e talán nagyon is tipikus és hétköznapi jelenet mögé. A kép vizuális kitérítését úgy végzi el a néző, hogy észre sem veszi. A nyelvi egyértelműség hiánya viszont gyakran bizonytalanságot kelt a kép „tartalmát”, azaz a nyelvileg megérthető rétegét illetően.

A nyelv segítségével tehát az alternatívákat feltáró gondolkodás tovább lazítja az érzéki réteget. A példánkban említett értelmezésekből látható, hogy a vizuálisan adott réteget miként oldja fel és értelmezi tovább a nyelv, amely megtalálja és kijelöli azokat a lehetőségeket és összefüggéseket, amelyeket a vizuális jelenet vagy jelenség effektíve nem tartalmaz, amikhez azonban a látható elemek jelek, jelzések, szimbólumok stb. segítségével kapcsolódhatnak. Habár ezeket a külső elemeket nem érzékeljük, de létezésük feltételezhető, mivel a megmutatkozások jeleiből és összefüggéseiből következtetni tudunk rájuk. A képjelenség olyan kivágás, ami a széleivel nem ér véget. Éppen olyannak kell elgondolnunk, amilyenek Alberti a képet ablak-hasonlatában megfogalmazta. Minél összetettebb egy képi jelenet, annál több rajta

¹¹⁷ A művészettörténet éppen az ilyen hiányokat igyekszik dokumentumok segítségével pótolni, azaz beemelni a képbe olyan dolgokat is, amelyek nincsenek jelen, s jelüket sem olvassuk.

¹¹⁸ A kép kiterjesztéseként értelmezhető, ha például a levél íróját a kép világához rendeljük, aki aktuálisan nem jelenik meg, de e világ részét képezi.

kívüli, az érzékelhetőn túlmutató viszonyt, relációt kell feltételeznünk, amikhez láthatatlan szálakkal kapcsolódik a kép.

A nyelv ilyenén való működését az teszi lehetővé, hogy a kép vizuális szintje is rendelkezik a nyelvi értelem bizonyos képességeivel. Az érzékelés már működő tipizálás, általánosítás, formalizálás, halmaz- és sorozatképzés, és főleg a minta-képképzés és a sematizálás mintegy megelőlegezi és megalapozza a dolgok nyelvi megragadását. A tiszta vizualitás azonban egy ponton túl nem képes további általánosításra vagy éppen konkretizálásra, s főleg nem az egymástól térben és/vagy időben távol eső dolgok összekapcsolására, egymásra vonatkoztatására, sorba rendezésére, ahogyan ezt a nyelv teszi a szimbólumok, az utalások, a jelentések, a logikai következtetések stb. alkalmazásával. A nyelv bár saját szerkezetének, a *nyelvtannak* rendeli alá a dolgok reprezentációit, de ebben az elvont rendben egyben egységbe fogja és sorba rendezi az eltérő szinteken keletkező megértési módokat.¹¹⁹ Ugyanis nem a nyelvtan az egyetlen szelleminek nevezhető rendező elv. A logikai összefüggések, a tapasztalatok, a szokások, a számítások, a hitek, az előítéletek, a rész-egész viszony stb. nyelvtanon kívüli, a nyelvet megelőző értelemformáló eszközeit állítja bele a nyelv a maga sajátos jelszerkezetébe, vagyis ezt az előformált értelmet kell a nyelvnek artikulálnia, hogy az a közösség nyelvi szokásainak megfelelően.

A kép és általában a tisztán vizuálisan megjelenő jelenség – talán éppen konkrét-sága miatt többnyire – nem képes a nyelvben megragadottakhoz hasonló egyértelmű helyzeteket elénk állítani. Egyrésztől a vizuális megmutatkozásban túl sok a célirányos gondolkodás számára haszontalan információ, vagyis a látás szeketálja az információkat. Ugyanakkor kevés a valamilyen szempontból összeköthető és hasznosítható jel. A formák és az általuk hordozott jelek nem egyetlen meghatározott rendszert alkotnak, ahogyan erre a nyelv törekszik, hanem sokféle szempont és értelmezés szerint állíthatók össze. Egyszerre sokféle lehetséges összefüggés és viszony egymással összekeveredve, ugyanakkor nem hiánytalanul mutatkozik meg. A megmutatkozások szinkron volta elfedi a folyamatokat, a dolgok időbeliségét, eseményszerűségét. Az egy időben való megmutatkozás inkább szétszakítja a relációkat, mivel egymás mellé állítja a dolgokat, amelyek ezáltal gyakran szinte kiszakadnak a létfolyamatokból.

Ugyanakkor nincs is feltétlenül szükség arra, hogy egy képjelenség érzéki megértésekor a nyelvi értelem explicit módon is jelen legyen. A képben felismert, nyelvi értelem megőrizheti „némaságát”, s mégis kijelenthető róla, hogy „jelen van”, hiszen kommunikálunk a képpel, amelyet akár „meg is szólíthatunk”, amikor kutatni kezdjük a formák és a jelek összefüggéseit, hogy egységes értelemmé rendezzük őket. A beszédaktusra, a nyelv alapformájára más esetben sincs feltétlenül szükség. A nyelvi értelem azonban csak akkor olvasható ki a képből, ha az már az észlelő/olvasó gondolkodásában korábban helyet kapott vagy lehetőségként felmerült. A nyelvi értelem

¹¹⁹ Az érzéki értelem önmagában nem elég ahhoz, hogy olyan általánosítást hajtson végre, amely mások számára járható utat jelöl ki. Az explicit tétel hiánya könnyen elbizonytalanítja a közösség egyedeit valaminek a használatát illetően. A lehetőség és a szabály közötti átmenetek tisztázása, az alkalmazás módja és aktualitása egyértelműséget kíván a közösség egyedeitől.

tehát láthatatlan összetevője a képmegértésnek. A jel észlelésekor, azaz a „kiolvasás” műveletében az értelem tulajdonképpen a megértő elme háttéréből bukkan elő. A jelre, ha ismerjük, és jelentésével is tisztában vagyunk, éppen úgy ráismerünk, mint valamely karakteres formával rendelkező dologra, jelenségre. Az értelmet kereső elme persze most is a percepción keresztül kerül „kommunikatív viszonyba” a képjelenséggel. Értelmünkkel felismerjük a nyelvi generált, de a képben vizuálisan jelen lévő jeleket, s a képből „kiolvassuk” azokat. Ezekben a jelekben az elme általában saját tartalmaira (lehetőségeire, adottságaira, képességeire, konkrét ismereteire stb.) ismer rá. A jelek, miként a valóságban is, a dolgokkal, azaz a megmutatkozásokkal együtt, érzéki egységet alkotva jelennek meg. Ezért a természetes vagy az érzékiben feloldott jeleket általában nem tudjuk pontosan elválasztani a megmutatkozásoktól.¹²⁰

A képszélelés és képolvasás műveletében az nyer formát, amire a nyelvi értelem irányul, illetve amit „tartalmaz”, amit kimond és reprezentál, amivel tehát mintegy „azonosítja” magát; vagyis elsősorban, de nem kizárólag az érzékileg megismert valóság valamely dolga vagy jelensége. A valóság dolgai és jelenségei közül tehát azok képesek képileg is megmutatkozni vagy valamilyen módon képként jelen lenni, amelyek anyagi-tárgyi létmóddal rendelkeznek, illetve jelek vagy az értelem (például következtetés, a valóság valamely jelenségére való ráismerés vagy egyszerűen az összefüggések felismerése) segítségével képesek ehhez a létmódhoz kapcsolódni.

A képi jelenlétből ezért azok a dolgok is részesednek, amelyekre a vizuális jelek valamilyen formában csak utalnak, illetve amelyek az egyes megmutatkozásokat megszervezik, viszonyba állítják és vizuálisan egységes jelenséggé valamint jelentéstelivé formálják. Tehát a vizuális jelenlétének hiánya ellenére az is beleszövődhet a képi jelenlétebe, amire csak közvetett utalás vagy távoli célzás történik.¹²¹ Ez azt jelenti, hogy a képen való jelenlét a megértő elme értelmet konstituáló képességének határtalansága miatt nem zárható le, azaz nem határolható el más tudásoktól, ismeretektől. Az elmének a képhez hozzáadott tartalma a látás folyamatában, a látószög periferiájához hasonlóan, lezáratlan marad. Amint a kép a közvetlen megmutatkozásokon és jelenségeken túli jelenlétek, jelentések és tartalmak hordozójaként jelenik meg, a láthatóság addig zártnak tűnő formája azonnal megnyílik egy végtelen felé táguló, az értelem szintjén működő jelenlét felé, amelynek már sem a kép felületi lehatároltsága, sem az érzékelés vagy a vizualitás nem szabhat határt. Minél világosabb a kép, minél inkább hasonlít a látás aktusában keletkező „képhez”, annál inkább körülveszi egy láthatatlan érzéki és nyelvi értelmet és tartalmat hordozó holdudvar. Ráadásul ez a holdudvar sem állandó, hanem a befogadótól, kortól, kultúrától, a pillanatnyi elmeállapottól stb. függően változik. Ennek a holdudvarnak a fénye

¹²⁰ Egy futó alak esetében nem tudjuk leválasztani az alakról a futást vagy annak a jelét. Maga az alak az, aki fut, a formában ismerünk rá a futásra, mivel a forma hordozza a jeleket. Nincs semmi a formán kívül, hanem maga a forma az, amely állapotával, helyzetével stb. a futásra utal.

¹²¹ Egy vallásos jelenet azáltal, hogy felismertté válik, lényegében az egész vallásos hitet a szokásaival stb. együtt jeleníti meg. A jelenetre ugyanis csak úgy ismer rá valaki, hogy ismeri azokat az összefüggéseket, amelyben az adott jelenet értelmet nyer. A megértés tág köre tehát feltétele a megértésnek.

tehát nagyjából nem is a képből származik, hanem kívülről, az értelmező elméből vetül rá a képre, ami nem jelenti azt, hogy nincs ugyanolyan valóságosan jelen, mint amit úgymond vizuálisan jelenlévőként észlelünk. A kép a valósághoz hasonlóan, a társadalmiasulás mértékének megfelelően vált egyre többféle értelemben jelentés telivé. A társadalom szerkezetének rétegzetté válása a kép rétegzettségéhez vezetett. Ennek következtében ugyanazon megmutatkozás, jelenség vagy jel eltérő értelem hordozására vált képessé. A társadalmiság (miként a nyelvi gyakorlat) a kép és az „érzéki valóság” közé ékelődött. Az egyes képi megmutatkozások, amelyek eleinte maguk jelentették az érzéki jelenlétet, egy fokozatosan kiépülő nagyobb egység, a már összetettebb képfenomen, a szituáció részeként, elveszítették önállóságukat.

A KÉP KONSTRUKCIÓJA ÉS „TÖRÉSVONALAI”

A kép olyan érzéki *forma*, illetve *konstrukció*,¹²² amelyet létrehozunk, s amelynek mint létrehozott jelenségnek több dologhoz is igazodnia kell. Aligha mondunk újat azzal, hogy a képeknek egyszerre kell megfelelniük a valóság hétköznapi vizuális tapasztalatainak és a kép képszerűségét meghatározó elvárásoknak. A valóság tapasztalata, a képi adottságok és lehetőségek, valamint a nyelv és a társadalom által támasztott elvárások tehát együttesen határozzák meg a képi megmutatkozásokat. Miután a nyelv képes a vizuálistól eltérő módon is megragadni a megmutatkozót, arra is képes, hogy képi megmutatkozását az ahhoz társuló jelszerű elemekkel együtt értelmezze.

Azt látjuk tehát, hogy a képi megmutatkozás a nyelv segítségével túllépett a megmutatkozó általában vett ontológiai létmódján, és egyre komplexebb képként távolodni kezdett a megmutatkozók érzéki formára való redukáltságától. Ezzel a folyamattal együtt járt az idő és a tér egymást kiegészítő dimenzióinak képi megjelenése is. Erre a többletre a képi megmutatkozás csak azután tehetett szert, miután felmerült a társadalmi igény a meghatározott viszonyok, összefüggések, jelenségek, események és jelentések vizuális megjelenítésére. Amíg a képi megmutatkozás előállítására az érzékinél a megmutatkozó *létéről* való leszakítást jelentette, addig a nyelvileg generált értelmet is „tartalmazó” képek már a *létezés* eltérő módzatainak a megragadását célozták meg. A képjelenség önmagává válásához azonban ennél többre volt szükség, hiszen a megmutatkozásnak már nemcsak a megmutatkozóhoz, de a képszerűséghez mint társadalmi gyakorlattá vált formálási szokáshoz és módhoz is igazodnia kellett. A nyelvileg generált értelem a képi megmutatkozást a pusztán *jelenvaló léttel* szemben a *létezés* időbelisége, és ezzel párhuzamosan a kép önállóvá válásának irányába mozdította el. A nyelv ugyanis elsősorban a *létezés* eszköze, szemben a formával,

¹²² Forma és konstrukció rokonjelenség, bár lényeges eltérések is találhatók közöttük. Ám amíg a forma olyan érzéki egységet jelöl, amely természetes módon (organikusan, azaz szervesen, magától és magából felépülően) tartja egyben azt, ami részeit alkotja, a konstrukcióban az előállítottság, a létrehozottság, a megkonstruálás dominál. A konstrukció vagy szerkezet nem egy felület által egyben tartott és körülhatárolt egységet jelöl, hanem olyat, amelyet inkább a funkció, a célszerűség, a „valamirevalóság” szavakkal és kifejezésekkel lehetne jellemezni.

amely inkább a *létével* azonos. Igaz, a *lét* nem képes önmagában megmutatkozni: a *lét* a létezésen, a létezés a léten keresztül mutatja meg magát. De nem mindegy, hogy mi és miként csatlakozik hozzá. A forma inkább a léthez köthető, mivel a létező elsősorban általa *adott*. A nyelvi megértésnek viszont alapvetően a *létezéssel* van dolga, a létező időben kiterjedő folyamatával, e folyamat egymásba kapaszkodó, ugyanakkor egymástól elváló szakaszaival, s ezért egyben „mindig másként léte” jelent.

Amikor a kép nyelvi megragadható tartalmáról beszélünk, arról, hogy vizuális jelenségként miként „tartalmazza”, azaz hordozza a nyelvi értelmet, akkor ezt a tartalmat sohasem tekinthetjük közvetlenül és kizárólag a képjelenség sajátos képességének vagy tulajdonságának, hiszen környezetvalóságunk hasonlóképpen jelentésekkel és értelemmel telítettként mutatkozik meg. A képet azonban a befogadás számára elő kell készíteni. Ennek ellenére, amit a kép értelmének nevezünk, az nem benne jelenik meg. A kép is megformálása által válik alkalmassá arra, hogy összekapcsoljuk a bennünk felbukkanó értelemmel. Mindez igen hasonlít ahhoz, ahogyan a valóság jelenségeinek és érzéki egységeinek is értelmet tulajdonítunk. A kép előállítójának ismernie kell azokat a társadalomban meglévő gyakorlaton alapuló összefüggéseket, jelviszonyokat, metaforákat, amelyeket neki a képben megfelelő módon formába kell öntenie. De miután ezek a jelek vizuálisak, és a képfelületen „szétszórvva”, szinkrón módon jelennek meg, nem a lineáris szerkezetű nyelvi értelemnek megfelelően rendeződnek el. Mindazonáltal azt tapasztaljuk, hogy a képből szinte kiemelkednek azok a formák és jelek, amelyek a nyelvi megragadható értelem előhívására alkalmasak. A képből kiemelkedő információkat hordozó formák és jelek végsősorban a kép *tartalmaként*, jelentéseként tűnnek fel.¹²³ A „kiolvasás” művelete azt jelenti, hogy ezek a formák és jelek összetartozó értelemhordozókként úgy bukkannak fel, hogy eközben egy, a *lét* pusztája vizuális megmutatkozásán túli értelemről adnak hírt, amelyet az érzéki időben léthez tartozóként értünk meg.

A jelek azonban önmagukban még kevésbé jelentik a valóságot, mint a „pusztája megmutatkozások”. Akár észrevétlenek is maradhatnak. Az „észre nem vett” jel, illetve jelként funkcionáló jelentést hordozó forma nem létezik annak, aki nem észleli. Vagy azért, mert maga nincs e jelnek (formavariációnak vagy formamódosulásnak) és jelentésének a birtokában s a képi értelem e jel által uralt területe elzárta marad előtte, vagy ha felismeri, hogy itt valami jelölve lett, de azt nem képes megfelelően értelmezni, akkor hiányos marad a „kép tartalmáról” való ismerete. Ebből adódik, hogy a dolgok – akár közvetlenül formákként, érzékileg megjelenőkként, akár jelek, jelzések és utalások formájában – mindig egy meghatározott vonatkozásban jelennek meg, azaz *valaki számára* létezőn. Ez különösen igaz a komplexebb képjelenségekre, amelyekben mint előállított szerkezetben, sűrítetten vannak jelen az életből ismert jelek és összefüggések.

¹²³ Amikor már képi tartalomról beszélünk, a kép egyértelműen a nyelvi értelem „gyámsága” alá került. A tartalmat hordozó kép sajátossága ugyanis az, hogy a vizuális megjelenítésből kiolvasandó értelem már egyértelműen nyelvi természetű. Vele szemben az érzékire redukált megjelenítés áll, amely dekorativitásával „üres formaként”, „pusztája formajátékként”, díszítményként, ornamentikaként jelenik meg.

A kép egyre inkább olyan konstrukcióvá vált, amelynek nyelvi tartalmain keresztül a társadalmiasult valóságra ismerünk rá. A *tartalom* hordozásának képessége azonban nem kizárólagosan a mindinkább kiteljesedő és világot hordozó kép sajátossága, mivel ezen az értelmessé válási folyamaton az egész környezővalóság keresztülment. Minél inkább ember által alkotott vagy az ember számára való a környezővalóság, annál tartalmasabb is. Ugyanez érvényes a képekre.

A képből való értelemolvasás nyelv- és kultúrafüggősége miatt – legalábbis részben – a képek már igen korán specializáltakká váltak, s ezzel párhuzamosan meglettek fosztva attól a lehetőségtől, hogy az érzékileg megragadott létezők *léte* egészének a megmutatói és jelenbe állítói lehessenek. A képi megmutatkozásban a *létet* megjelenítő teljességet a képjelenségben fokozatosan az időben *létezés* egészen másfajta komplexitására cserélte fel az ember. Az eredmény azonban nem egy olyan képtípus lett, amelyben egy a létezést átfogó egészre ismerhetünk rá, mivel kialakultak a képi megmutatkozás sokrétű, sokféle funkciót ellátó területei, differenciált formái, tematikusan kijelölt keretei, amelyek a technikához és a hordozóhoz való viszonyon túl felosztották, azaz tipizálták és osztályozták, illetve rendszereztek (tematizálták) a képi megjelenítést és kifejezést. A kép fejlődési folyamatában tehát a világgá válásával majdhogynem párhuzamosan, de egy azzal ellentétes irányú folyamat is elkezdődött, amelyben a mind egységesebbé, kiteljesedettebbé és komplexebbé váló képi világ „feldarabolva” jelent meg. Az eltérő célokra használt képtípusok, a tematikus osztályozás stb. már jelzik, hogy a „világ”, amelyre a kép szert tett, sohasem válhat valóban teljessé. Amint létrejött, azonnal kisebb „világokra” kellett bomlania. Ez a tendencia ellentétes a világ fogalmának lényegével, ami azonban egyben annak is a jele, hogy a kép egészként és teljesként való megítélése nem jelenti azt, hogy a kép világszerűvé válásával lehetőségeinek határára ért. A telítettség megnyilvánulása után a kép előtt új utak nyíltak meg. A különböző típusokra, műfajokra, technikákra stb. bomlással egy időben a kép eltérő irányokban és eltérő célokat szolgálva fejlődhetett tovább.

A legátfogóbban értelmezhető létmód az érzékiség számára hasonló jelentőséggel bírt, mint a nyelvben a nevek és a fogalmak, azzal a különbséggel, hogy nem azon a módon volt konkrét, ahogyan a konkrétságot ma meghatározzuk. A képi megmutatkozás annál inkább tekinthető *léte* legátfogóbb értelmében konkrétnek, minél kevesebb benne az alaki-formai változásokat megragadni szándékozó „itt és most” mozzanat, vagyis minél inkább az egyes megmutatkozók egzisztenciális jeleitől mentes, alakszerű, általános érzéki létre szorítkozik. A képi megmutatkozó létét tehát valamely dolog vagy jelenség időbeli kiterjedésén túliként értjük. A léten nem egyszerűen valami olyasmi értünk, amelyet a létezés eltérő módozatai ellenére minden időben és folyamatosan „tartalmaz”, hanem a létező önmagával kontinuos időbeli kiterjedésének egészét átölelő fogalomként értelmezzük. E megfogalmazásban nem jelenik meg az a differenciáltság, amely a létezők létezését egyébként általában jellemzi, s amelyben az egyes megjelenési módok csak azáltal képzelhetők el, hogy kizárják a többi. A lét fogalma számunkra éppenséggel a létező létének változatlanóságát, s nem a létező időben való egzisztálását jelenti. A létezés (egzisztálás) ellenben az idő dimenziójában való kiterjedést jelenti a létező (megmutatkozó és megmutatkozása) vonatkozásában. A

létezés tehát az a folyamat, amely a létezőt mindig konkrétumaiban, azaz mindig egy kicsit másként, valamint viszonyaiban, összefüggéseiben, illetve változásaiban, mozgásában ragadja meg.¹²⁴ A lét úgy fogja át a létezőt teljes időbeli kiterjedésében, ahogyan például a név teszi, amely az általa jelölt dolgot minden változása, átalakulása ellenére keletkezésétől megsemmisüléséig identikusként megőrzi.

A „puszta vizuális formára” való szorítkozás a megmutatózó *létezése* megragadásának érzéki eszközeként ebben az időben minden más érzékszervi ismerettel (szaglással, hallással, tapintással) szemben elsőseget élvezett. A közvetett módon, bizonyos távolság áthidalásával érzékelő érzékszervi megismerési módok nem az anyagi-tárgyi lét jelenvaló létéből adódó formai egységek megismerésének (azaz a tér-időben meghatározható testfelületet kijelölő kontúrnak) köszönhetik jelentőségüket, hanem úgynevezett jelfelismerő voltuknak, valamint a viszonyt, összefüggést, kapcsolatot kijelölő funkciójuknak.¹²⁵ A szaglás és a hallás is jeleket felfogó érzékelés. A tapintás ugyan a látást is megelőzve az elképzelhető legközvetlenebb bizonyítéka valamely létező dolog jelenvaló létének, de az érintkezés következtében túlságosan is leszűkíti a létezőt a test halmazállapotára, kiterjedésére, fizikai tulajdonságaira. A távolságtartás teljes hiánya miatt nem ad eligazítást arra vonatkozóan, hogy a jelek segítségével megismert dolog miként van jelen mozgásában, viszonyaiban, irányultságában. A képi megmutatókozásról viszont annak ellenére, hogy nem jelent a tapintáshoz hasonlóan közvetlen érintkezést észlelésnek tárgyával, mégis úgy érezzük, hogy *magát a dolgot* állítja elénk. Ugyanakkor *jelek* hordozására is képes. A létező érzéki létmódjának a jelenbeállítása és a jelek hordozásának képessége a képnek a látástól örökölt legfontosabb tulajdonságai közé tartozik, amelyek egyben a kép alapját képezik. A képnek ezek az egymással ellentétes irányba mutató, de mégiscsak a vizualitás egységében megtartott tulajdonságai tették lehetővé,

¹²⁴ A létező folyamatos létezése a létben való benne állás stabil fennállását jelöli. A lét a *van* szó megfelelője, s a nyelvben egészen addig használható, amíg a létezőre vonatkozó relációkban a *van* esete *igaznak* bizonyul. Ezért a lét szónak nem kizárólag a létezőre való vonatkozásával számolunk, de azzal is, ahogyan a létező számunkra valóan megjelenik és *van*-ként érvényességét fenntartja. A létező létének megszűnése azonban nem jelenti a létező létre való vonatkozásának a teljes elvesztését is. A nyelvben való lét nem azonos a létező érzéki létével. A lét ezért olyan kiürült fogalom, amely eredetileg az érzéki tapasztalatban felmerülő megismerés tárgyának állapotára vonatkozott, de a nyelvhasználatban a nyelvhez igazodva fokozatosan elveszítette eredeti tartalmát. Ez abból is látszik, hogy a lét szó a tagadásához, a *nincs*-hez és a *nem létezik* gyakran éppen a létet tagadó szavakhoz is hozzákapcsolható. A *lét* szó a nyelv játékaiban egyik legfontosabb kifejező eszköz.

¹²⁵ Aligha beszélhetünk egy lombos fa felületéről, kontúrjáról, pontosan meghatározott kiterjedéséről, mint olyanról, amely jelöli a formát. A növények esetében a forma, a formát jelölő kontúr és a felület nem hozható olyan módon összefüggésbe egymással, miként az állatok vagy az emberi alakok esetében. A fa felülete elválik számunkra való, azaz érzékileg releváns formájától, amely lényegében csak a felülettől való elvonatkoztatással állapítható meg. Ebben az esetben jól látható, hogy a megfigyelés tárgyától való távolságnak milyen jelentős szerepe van abban, hogy a tárgyak miként kontúrozhatók, azaz felületük határa miként jelölhető ki. Egy nagyobb távolságból szemlélt fának ugyanis már kijelölhető a kontúrja, amellyel érzékelhetővé lehet tenni a formáját.

hogy különböző társadalmi funkciókkal lássák el. A kép kezdeti létét állítását nem kellett teljesen feladnia. A képi szituáltság, a jelenségek megragadása, a létezés sokféle sége nem a létet-állítás helyébe lépett, hanem rátelepedett arra: csak a léttel rendelkező létezőnek lehet állapota, s kerülhet valamilyen szituációba, válhat egy jelenség részévé.

A kép minden lényegszerű változása mögött – éppen úgy, mint más társadalmi jelenségek mögött – az egyre komplexebbé, összetettebbé váló társadalmi létnek a gondolkodás iránti újszerű elvárásai álltak. Ahogy növekvő mértékben telítődött a képjelenség ezekkel a tartalmakkal, egyre nagyobb mértékben vált elfedetté ontológiaiainak nevezhető alapja, az érzéki formában reprezentált létszerűsége.¹²⁶ A nyelv, kihasználva a kép érzékiségében rejlő adottságokat, a képben való közvetett jelenlétével éppen úgy önmaga lehetőségeit tágitotta ki, ahogyan a képek olyan nyelvi alkalmazásával is, mint metafora, a metonímia, a szimbólum, a hasonlat, a trópusok, a leírás.

Természetesen az első képalkotó embereken még fel sem merülhetett egy nem anyagi-tárgyi létezőnek, egy csak nyelvileg megragadható létmódnak vagy egy jelenségnek a képi megjelenítése. A korai kultúrákat hordozó közösségek nem rendelkeztek egy a mai értelemben vett összetett fogalomrendszerrel, amely nyelvi-szellemi világunkat meghatározza, s amely elvontságá miatt szorul rá egyre nagyobb mértékben a kép segítségére. Nem is volt módjuk egy ilyen tartalmú képjelenség létrehozására, s ha mégis valami ilyesmit akartak volna megjeleníteni, a megjelenítés általánosan elismert anyagi-tárgyi alapokon nyugvó eljárását, technikáját mindenképpen ki kellett volna előbb dolgozniuk.¹²⁷ Az elvont, érzéki léttel nem rendelkező, s ezen a módon nem is megjeleníthető dolgok kifejezésére gyakran jeleket, később pedig már szimbólumokat is használtak. Ezek azonban, ha nem vonták be őket a képbe, különállóak maradtak, s nem szerveződtek egységes jelrendszerbe, mint a nyelv. A kép korlátaira tehát igen hamar rá kellett, hogy ébredjenek, s ez a nyelv technikailag egyszerű, de szerkezetében (nyelvtanában) mind bonyolultabb használatát ösztönözte.

¹²⁶ A kép fejlődése kapcsán felhalmozódásról kell beszélnünk. A képjelenség ugyanis nem a tudományos tudáshoz hasonlóan működik, amelyre inkább jellemző a Thomas Kuhn által leírt paradigmákban való gondolkodás. (Thomas Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, gondolat, 1984.) Habár a tiszta szellemi (tudományos) képződményekre is jellemző, hogy megőrzik korábbi állapotukat, s bizonyos tekintetben felhalmozzák a tudást és az ismeretet, nagyon gyakori az is, hogy ezt az ismeretet elvetik, s új ismeretekre cserélik. A régi ismeretet az új tudás vagy gondolat gyakran egyszerűen kizárja, s ezért a megőrzése és fennmaradása lehetetlen. Máskor az új ismeret vagy elképzelés csak módosítja a korábbit, netán az egyik beépül a másikba s így éli túl saját korát. A képre viszont az jellemző, hogy minden lényeges fordulatot, amely alapszerkezetében (s nem konkrét, egyedi képi struktúrájában) változtatásokat eredményezett, megőriz.

¹²⁷ Ismerünk olyan őskori képi megjelenítéseket, amelyeken az állatoknak vagy a lehelete, vagy a lelke (?) látható. Az ilyen képeken az állat orrnyílásán vagy száján kifelé áramló páraszerű jelenséget láthatunk, de erről nem lehet tudni, hogy az az élet vagy a hideg jele-e? Feltehetőleg azonban ezek a képi jelek sem az állat bizonyos állapotát, illetve közérzetét akarták rögzíteni, hanem egy olyan jelenséget, amelyet az állat alakjának részeként értelmeztek.

De nem véletlen, hogy az ember által létrehozott képi megmutatkozás sokáig szorosan kapcsolódott ahhoz a jelenségvilághoz, amely *létmódjában* még a test és az anyag közvetlenségét, illetve az alakszerű *létmódban* a létezőt *léteben* reprezentáló, érzékileg megragadható működését hordozta magában. Csak egy, a pusztá érzéki megmutatkozást követő többlépcsős folyamatban vált lehetségessé, hogy a saját testi léttel nem rendelkező jelenségeket, eseményeket és egyéb megkülönböztethető minőségeket is megjelenítsék képileg.

A NYELV KÉPHEZ VALÓ KAPCSOLÓDÁSÁNAK KEZDETEI

A nyelvi értelem képjelenséghez való kötődésének első, még indirekt formája az lehetett, amikor a képjelenséget nemcsak szemlélték, de beszélni is kezdtek róla. A képnek a kommunikációban való megjelenése azt jelentette, hogy még ha csak rejtett formában, implicit módon is, de a képi megmutatkozás sajátos, a megmutatkozótól független jelenség voltát elismerték. Erre alkalmat leggyakrabban talán éppen az adhatott, ha egy képjelenség valamilyen szempontból nem volt megfelelő. Egy elrontott vagy befejezetlen képi megmutatkozás szinte maga „szólt meg”, amikor láthatóvá vált, hogy hol és miként tér el a megmutatkozótól, illetve az érzékelés mindenkiben fellelhető „normájától”. A képen a felidézés vagy a kivetítés aktusában megjelenő „hiba” a képszerű létmód és jelenlét nem teljes értékű megvalósulásaként készítette elő a nyelv képben való „helyfoglalását”. A kép nem kielégítő érzéki volta szinte a nyelvi tagadás ekvivalense. A kép nyelvben való megjelenése, azaz a képi megmutatkozás nyelvi tematizálása egyben ennek a fordítottját, a nyelvnek a képben való megjelenését is jelentette.

A nyelvnek ugyanis a kép kezdeti korszakában még nem lehetett túl sok mondanója egy sikeres képi megmutatkozásról. Habár a megmutatkozás önmaga szemléletes voltában, azaz a megmutatkozó érzéki jelenbe állításával kimerítette lehetőségeit, ehhez a nyelvnek mégsem volt hozzáfűznie. A nyelv azonban képes „beszélni” a „nem megfelelő” képjelenségről. Az ilyen esetekben a megmutatkozás „hibáján” keresztül a beszéd kifejezhette a „valóságot” (a megmutatkozót) és – némileg már vele szembeállítva – a képet (a megmutatkozást), illetve akaratlanul is kettőjük „kapcsolatát”, „egymást nem teljesen fedő voltát” is felfedhette. A nyelvi artikuláció az igazság, a kép pedig a valóság nevében lép fel. De míg a képi megmutatkozás hibáját a nyelv az érzékelésre támaszkodva ugyan, de mégiscsak képes saját eszközeivel kifejezni, ugyanerre, azaz a nyelvi tévedések és hibák kijavítására a kép nem alkalmas.

A nyelvhasználat által ösztönzött és kifejezésre jutó értelem képbe hatolását tehát részben a kép „kritikája”, a megmutatkozásnak a megmutatkozóval való nyelvi összetevése készíthette elő. A nyelv a képen keletkezett „hiba”, hiányosság, tévedés stb. feltárással, a megmutatkozás megmutatkozóval való azonosságának kudarcát, vagyis egy csak a nyelvben kifejezhető létmódot, a *tagadást* állította elő, mint a valóság megragadásának egy sajátos eszközét. A nyelvi tagadással éppen úgy a kép képszerűsége került veszélybe, ahogyan például egy elrontott szerszám használhatatlanná válásával eszközzerűsége válik kétségessé. Az ilyen képek sorsa is ugyanaz lett. A

tagadás ugyanis *viszonyként* ragadja meg a megmutatkozó és megmutatkozásának érzéki egységét. Az azonosságban, az „ugyanabban” rejlő különbséget, differenciát, pontosabban a megmutatkozó két vizuális megjelenési módjában fellelhető eltérést állítja a megismerés és a kifejezés középpontjába, azt a magát feltáró önmagától való elválást, amely ugyan jól érzékelhető, azaz vizuálisan is felfogható, de képileg nem mutatható meg, nem fejezhető ki.

Egy képi megmutatkozás „kudarca” (a kép sikerületlensége) az ember környezővilágához való viszonyának egyik lehetséges aspektusát képviseli. Ekkor a nyelvi értelem bár kétségtelenül az észlelésre (valóságra) támaszkodva, de mai szóhasználatával élve mégiscsak „ítéletet mondott” a kép felett. Mikor ez általános gyakorlattá vált, szinte észrevétlenül kezdődött el az a sok ezer éves, lényegében máig tartó folyamat, amelyben a kép a nyelvi értelem irányítása alá került. Az univerzális igénnyel fellépő nyelvi megértés tehát már igen korán igyekezett a képjelenségbe befészkelődni, aminek eredményeként egyre inkább a valóságot reprezentáló tudásként, az emlékképekkel (legtöbbször éppen belőlük merítve tartalmát) majdhogynem egyenrangú képalkotó erővé vált. Ez az idolkora volt.

A nyelvi megértés feltehetően a kezdetektől fogva megkülönböztette a megmutatkozót a megmutatkozástól. Lényegében a nyelvi értelem is az érzéki létmódban alapozódik meg, annak kettős tapasztalatára támaszkodva mond ítéletet, ami azt jelenti, hogy alapvetően az általa képviselt kétely is az érzéki megismerésből fakad.¹²⁸ Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a látás és a megismerés aktusa itt mintegy kettéválik, s míg az egyik irányban megőrzi vizuális érzékiségét és képelemként való felidézhetőségét, a másik irányban nyelvileg artikulálható értelemként, önálló jelszerkezeti rendszerbe zárva, mégis függetlenebbül működve léphet fel. Noha nem szünteti meg a megmutatkozó és megmutatkozása között az érzékiség szintjén csak részben fennálló azonosság érzetét, de azzal, hogy továbbviszi az értelmet, képes felülrni, felülbírálni azt. Ez kétségtelenül egy, az emberi gondolkodáson belüli olyan ellentmondás, amely nem oldható fel. Az „érzéki állítás” és a rá alapozódó, de vele mégis szembe került nyelvi tagadás ma is egyszerre van jelen a megértés mozzanatában.¹²⁹ A nyelv maga is reprezentálja a tagadottat, a korrekcióra szorulókat, mégpedig azáltal,

¹²⁸ A látásaktus időbeli (egzisztencia, létkiterjedés) érzéki teljességként a forma teljességével kerül összeütközésbe. Az emberi látásra jellemző formacentrikusság a látás központi eseményként tételeződik, amely azonban nem foglalja magába a látásaktus egészét. Ezért beszélhetünk arról, hogy a differencia, az önmagától való elválás a látás aktusán belül keletkezik, de csak a nyelvi megértés képes tematizálni és feltárni ennek a differenciának a lényegét. Minthogy azonban a nyelvileg generált és kiteljesedett értelem nem veszítheti el érzéki alapjait, a róla alkotott ítéleteiben is jelen kell, hogy legyen a fenti kettősség. A nyelvileg generált értelem tud a képi megmutatkozás másik gyökeréről, az elmében keletkező képről, mint amelyben a megmutatkozó érzéki jelenségként megjelenik, de amikor ítéletet mond a kép jelenségéről, akkor ezt a háteres tudását figyelmen kívül hagyja.

¹²⁹ Az „érzéki állítás” megmutatásként valósul meg, azaz válik állítássá. Az érzéki sohasem lehet tagadó, mert amit tagadhatna, azt csak jelenlévőként lenne képes tagadni, ám a jelenlévőség – azaz a megmutatkozás – már eredendően csak állítás lehet. A nyelvben a tagadószó (nem, nincs, sehol stb.)

hogyan megnevezi. A nyelvi értelem sajátossága, hogy a tagadottnak vagy korrigálnak jelszerű (nyelvi) jelenlétével meg kell előznie a tagadást, s ez pontos „leképezése” az érzéki megismerés és a nyelvi generált értelem egymáshoz való viszonyának. A tagadás maga tartalmazza a tagadottat, ami azt jelenti, hogy bizonyos törlést, zárójelbe illesztést, megvonást, a jelenvaló létből való eltávolítást visz végbe, amelyben a kitörölt nem tűnik el, csak éppen az adott kontextusban érvényét veszíti. A nyelvi tagadást mindenképpen valamilyen módon állításnak kell megelőznie.

Am a képi megmutatkozásban keletkező „hibának” a kommunikációba való bevonása azt jelentette, hogy a képszerűséget még csak kivételesen, a képi megmutatkozás létrehozására való törekvés elvétekor, a „képi megmutatkozássá alakulni nem tudás” alkalmával tették a nyelvi reflexió tárgyává, s ezért ez a nyelvi értelem – egyelőre – kívül rekedt a megmutatkozáson, illetve a képszerűségen. A sikertelen képi megmutatkozás nemcsak nem lehetett azonos a megmutatkozóval, de egyben kizárja magát a megmutatkozások sorából is, miközben éppen hiányossága miatt vonta magára a nyelvi figyelmet, s ezzel előkészítette a nyelv képben való megjelenését.¹³⁰ Az ilyen kép a nyelvi kritikát követően feledésre ítéltetett. Ami érzékileg elfogadhatatlan, az létezik ugyan, de érvénytelen. Az érvényesítés a társadalom pecsétje. A nyelv működési módjából fakadóan is így fejezi ki a tagadást, vagyis egyfelől kénytelen elfogadni a tagadott létét és megjeleníteni azt, majd pedig az így jelenlévőt érvényteleníti. A hibás megmutatkozással szemben kritikus nyelvi reflexió – részben vagy egészben – megvonja a kép megmutatkozóval való azonosításának jogát. Ezzel a nyelvi értelem indirekt módon elismeri, hogy megmutatkozás és megmutatkozó a vizuális észlelés tekintetében lényeg-karakterét, azaz formáját illetően egyrészt azonos, de részben el is térnek egymástól.

Egy másik, hasonló „érvényességvesztés” az lehetett, amikor a megmutatkozás elveszítette aktualitását. Az ausztráliai sziklákon található egymásra festett képi megmutatkozások arra utalnak, hogy aktualitásuk elvesztése után nem volt szükség e képek direkt módon történő eltávolítására, azaz az érzékiség szintjén történő megsemmisítésére, mivel azok azzal veszítették el aktualitásukat (bár nem feltétlenül érvényességüket is), hogy új képek kerültek rájuk, az aktuális képeknek mintegy átadták a helyüket. A korábbi képek érvénytelenségét azzal fejezték ki, hogy aktuálisan

lényege, hogy amire vonatkozik, azt felfüggeszti jelenvaló létében, azaz a tagadással érvényteleníti aktuális létezését. Erre csakis azért lehet képes, mert jelszerűsége révén túl van a jelenlétben, tehát jelöltjének helye nem a jelenvaló létben található, mivel ez a hely meghatározatlan marad. A nyelv legfontosabb hozzáadása a léthez éppen a tagadás képessége, a jelenvaló létből való megfosztása felmutatása volt.

¹³⁰ A megmutatásra való törekvés leolvasható az elrontott képről is, miközben képszerűsége és annak eszközei még feltűnőbbé válnak, mint a sikeres megmutatkozás esetében. A vonal vonalszerűsége, a folt foltszerűsége, azaz önértéke feltűnőbb lesz, mivel nem volt képes tisztán megmutatkozássá válni. Ugyanakkor a sikerületlen képi megmutatkozás is valamilyen szinten megjeleníti azt, ami általa nem valósult meg a maga teljességében. A nyelvi generált és ösztönzött értelem az ilyen képi megjelenítések esetében éppen ezt a sikertelenséget ragadja meg mint kifejezendőt, s nem a megmutatkozóval való azonosítást.

nem vettek tudomást létezésükről, azaz nem vonatkoztatták azokat magukra. Az új kép előállítására megszüntette a régi érvényességét.¹³¹ A korábbi megmutatkozások új megmutatkozásokkal való lefedése azt mutatja, hogy a képek számára kijelölt helynek mint az érzéki jelenbe állítás helyszínének, bizonyos tekintetben akár nagyobb is lehetett a jelentősége, mint az egyes képeknek.

A képek ilyen palimpszeszteként való megjelenése – azaz egymásra vetítésük és egymást elfedésük – azt mutatja, hogy az időbeliségnek egy, a cselekvésben megvalósuló módja, illetve mint a dolgok kiterjedésének a kijelölése és felosztása vagy tagolása (múlt, jelen, jövő, visszatérő idő, örök idő stb.) megfelelő eszköznek bizonyult ahhoz, hogy a lét és a létezés különbségének kérdését meghatározhatóvá tegye. Nem kellett a képi megmutatkozások számára kijelölt hordozófelületet a korábbi megmutatkozásoktól megtisztítani, minthogy ebben az esetben a hordozó is elveszítette volna különleges státusát, azt, hogy képek helyeként működik. Feltehetőleg ugyanis nem minden barlang és sziklafelület volt kijelölve ilyen megmutatkozások számára, ahogyan a mobilképeknek is meghatározott helyük lehetett.

A KÉPI MEGMUTATKOZÁS NYELVI FELFEDHETŐSÉGÉNEK KORLÁTAI

A képjelenségben rejlő nyelvi megjeleníthetőség valódi korlátaira – amelyek egyben az érzéki észlelés behatároltságát is jelentik – csak akkor derült fény, amikor már a nyelvben rögzült, s csak az ott megragadható tartalmak megjelenítését is elvárták tőle. Az „elvonat” tartalmak, azaz a viszonyok (az utalások, szimbólumok, kapcsolatok), vagy az időbeliség és térbeliség, a tagadás és vonatkozás stb. elsősorban nyelvi módon ragadhatók meg, s ezért nincs az egyes létezőkhöz hasonló alakjuk, önálló anyagi-tárgyi értelemben vett testi létük vagy pontosan meghatározható térbeli és időbeli kiterjedésük. Egy példával élve, a vadászat eseményként nem azonos a vadász és a vad pusztai képi megmutatkozásával. Ehhez szükség van kettőjük viszonyának a feltételezésére és e viszony érzéki megjelenítésére is. A képi megmutatkozást alkalmassá kellett tenni az ilyen tartalmak hordozására. Ám előbb az igénynek kellett megjelennie és a képi gondolkodásnak átalakulnia, hogy a megfelelő forma, amely érzékileg és a maga példaszerepében már egyébként is lényegében „készen volt”, a képen belül is megjelenhessen. A képi megjelenítés már a kezdetekben is jelentős hiányosságokkal rendelkezett, s az, hogy a kép és a nyelv átfedik, de nem fedik le egymást, a mai napig megmaradt.

A képről való tudományos (művészettörténeti, muzeológiai, régészeti, szociológiai, pszichológiai stb.) és filozófiai (esztétikai, ismeretelméleti, fenomenológiai) diskurzus, illetve a képjelenségeknek az önálló kutatási területté válása már önmagában is azt jelenti, hogy akad, amit a képjelenség nem képes a nyelvi kommunikáció segítségével nélkül bemutatni és érvényre juttatni. A képjelenségnek ezt a hiányosságát a nyelvi kifejezés feltehetőleg már a kezdetekben is képes volt legalább részben pótolni, mégpedig oly módon, hogy a maga eszközeivel, azaz szavakba

¹³¹ Úgy kerültek egymásra a képi rétegek, ahogy a generációk váltják egymást. A korábbi képek palimpszesztekévé váltak.

foglalt gondolatok segítségével „kiegészítette” vagy korrigálta a képi megmutatkozást.¹³² Nem történt más, mint ami a környezővalóság és az ember közötti, illetve az emberi közösségen belüli kapcsolatokban már egyébként is működött: a nyelv közvetített az észleleti valóság és a vele szemben támasztott elvárások, igények között. A mind nagyobb mértékben artikulálódó beszéd által az emberi értelem is mindinkább kiteljesedett, s ez a képi megmutatkozásokon is kimutatható.

Miután megmutatkozó és megmutatkozása vizuális szinten azonosságot mutat (az egyikben a másíkra lehet ráismerni), logikusnak látszik, hogy a helytelen megmutatkozásnak a megmutatkozó egzisztenciájára is hatással kellene lennie. Ez a gondolat, legalábbis ebben az explicit nyelvi formában, talán sohasem merült fel az első képek alkotóiiban. A megmutatkozó és a megmutatkozás viszonyában sokáig az utóbbi egzisztenciálisan függött az előbbitől. A képi megmutatkozás megmutatkozóról (annak egzisztenciájáról) való leválását feltehetőleg a korabeli képalkotók is véglegesnek látták, s a visszamenőleges hatást, a kauzális viszony természetes, érzéki formájának a felrúgását és megfordítását nem tartották lehetségesnek. Különösen azért nem, mert a képet egy nem teljesen konkretizálható megmutatkozóra kell vonatkoztatni. Egyes kauzális viszonyok irreverzibilitásával a természet körforgása ellenére az ember már ekkor, a paleolit kor idején is tisztában volt. Ám a megmutatkozóknak a megmutatkozásán keresztül való megragadása mégiscsak a megmutatkozó feletti hatalom jele volt.

A „sikertelen”¹³³ megmutatás tehát kizárólag keletkezésének helyén hat, vagyis a képi megjelenítésben. Ezért minden képi megmutatkozás során keletkező anomália közvetlenül a megmutatkozásra korlátozódik, s nincs visszamenőleges hatása a megmutatkozó egzisztenciájára úgy, ahogyan később, a mágikus gondolkodás kialakulása után egyes kultúrákban egy ilyen visszamenőleges hatással mégiscsak megpróbálkoztak.

A KÉPI ÉRTELEM „KIOLVASÁSA”

Az első képjelenségek még tisztán a vizuális észlelésen és egy nyelvileg nem megragadott, azaz még nem reflektált belső készleten nyugodtak. Nyelvi értelem és képi megmutatkozás inkább csak szinkrón módon, a valóság és egymás reprezentációjaként (és kiegészítéseként), de egymást nem igazán vagy nem minden tekintetben

¹³² Hogy valóban kialakult-e közvetlen nyelvi diskurzus a képi megmutatkozások körül, nem tudjuk. De nincs is szükség egy ilyen beszédmódra ahhoz, hogy igazunkat bizonyítva lássuk. A nyelvi értelem rejtett működés formájában „szivároghatott be” a képjelenségbe.

¹³³ Az „elrontás” kifejezés a nyelv azon jelölése, hogy a dologgal szembeni elvárások nem teljesültek. (Elrontani csak azt lehet, ami korábban jó volt, vagy aminek létezik/lehetséges a jó megjelenítése is. Ebben az esetben a megmutatkozó közvetlen érzéki megmutatkozása képviseli a rontatlan formát.) A beteljesületlen elvárás a képi megmutatkozás esetében egyszerűen „meg nem mutatkozást” jelent. Amit tehát a képi megmutatkozás esetében hibásnak tartanak és nem teljesült elvárásnéként kezelnek, az a megmutatkozásnak a megmutatkozóval való azonosíthatatlanságából adódik. Az ellentmondás ezt a fajta jelenséget a jelekhez közelíti, miközben a jelek sajátos tulajdonságával (a jelentéssel) nem rendelkezik. Viszont alkalmas arra, hogy a megmutatkozás nem teljesülése miatt láthatóvá váljon a technika és a képszerűség.

tetben áthatva működtek. Éppen hogy a képi megmutatkozás, pontosabban mondva az elme képe volt jelen minden nyelvileg megragadott és kifejezetté vált értelem háttérében, sokkal egyértelműbben és világosabban, mint manapság. Vagyis a nyelv, illetve annak érzéki formája, a *beszéd* erőteljes vizualitáson, belső emlékképeken nyugodott. Ez azt jelenti, hogy jóval szorosabban és felismerhetőbben kötődött az elme képeihez, mint korunkban, amikor az elvont értelmek, szimbólumok és jelek közbevetett elemekként eltakarják előlünk ezt a ma is létező alapviszonyt.

De az emlékképeknek, képi benyomásoknak, vizuális hatásoknak és a nyelvileg generált és ösztönzött értelemnek ez a harmonikus „együtt” élése nem lehetett tartós. Amint az ember kénytelen volt egzisztenciája érdekében megváltoztatni környezetét, a képnek és a nyelvi értelemnek a korábbi diszkrét, visszafogott viszonya is megszűnt. Miután mindinkább vitathatatlanná vált a nyelvileg generált értelem képben való jelenlétének nem minden tekintetben kielégítő volta, azaz fény derült a kép kommunikációs eszközként való alkalmazásának korlátaira (elsősorban a kifejezőképességének behatároltsága, illetve amikor eltérés mutatkozik érzéki és nyelvi megértés között), ez a folyamat oda vezetett, hogy az önmagát érzékileg megjelenítő nyelvi értelem önállóan működtethető, de változatlanul vizuálisan befogadható szerkezeti formára lelt és kivált a képi megmutatkozásból. A nyelv a vizuális jelhasználatban rátalált egy, a beszéddel jóformán egyenértékű lehetőségre, az írásra. Az írás mint jelrendszerként működő, de mégiscsak vizuális kifejezési forma némely vonatkozásában meg is haladta a beszédet. Ám ezzel a nyelv egyben elveszítette közvetlen érzéki kapcsolatát a valósággal: a képi megmutatkozása jelenlétet állító létmódja nélkül ez az új, önállóosodott jelrendszer elvontsága révén némileg „lebegővé”, megfoghatatlanná vált, hiszen amíg befogadása vizuális volt, tulajdonképpeni lényegét illetően a nyelvhez, a nyelv által generált hangképzésen alapuló szimbolikus értelemhez tapadt. De vizuális befogadása ellenére a valóságból immár semmi konkrétummal (meghatározott, a környezővalóságban fellelhető érzéki formával) nem rendelkezett. Az írás eltávolította a nyelvet a közvetlen érzéki létől, a párbeszédes formától, hogy közelebb hozza az elme működéséhez. Amit a jelek kifejeztek, azok a minden emberi elmében fellelhető képek és elvont, meghatározott szimbólumokkal megragadott ismeretek segítségével váltak értelmessé/értelmezhetővé, azaz a beszélőt és a beszédet helyettesítő kifejezési formává. Ezáltal a nyelvi kifejezés, a mindig konkrét párbeszéd, amely a beszélő felek találkozásán alapul, tehát a kommunikációnak ez az alapvető formája, elvont információforrássá, mai szóval médiummá (közvetítőközeggé) vált. Az idő minden másnál nagyobb mértékben fészkelte be magát az írásba. Az írásban az idő kihagyások és ugrások révén mutatta meg magát, szemben a képi megmutatkozással vagy a képjelenséggel, amely folyamatos jelenlétet állít, s ezzel elfedi az idődimenzió sajátos természetét, folyamatoságát meg-megszakító diszkontinuos megjelenési módját. A kivetített vizuális kognitív tartalmak és a külső formába öntött elvont nyelvi ismeretek eltérő időtapasztalatokat eredményeztek.

A nyelvi értelem azonban még ebben az új létmódjában is az érzéki észlelésre támaszkodott, hiszen az írást úgy értjük meg, hogy a képekben jelen lévő jelekhez hasonlóan vizuálisan észleljük, mégpedig azzal a fokális látással és formafelismerő képességgel, amelyet évezredek alatt elsősorban a képalkotásokban és az egyes jelekben, jelzé-

sekben, formákban és tárgyakban tudatosított és dolgozott ki az ember.¹³⁴ A letisztult írás teljesen levált a képi megmutatkozásról, és saját, rá és az olvasás műveletére jellemző lineáris, egydimenziós szerkezetként jelent meg a képi megjelenítések két dimenzióban „szétszórt” elrendezésével szemben. Ez annak a jele, hogy az írás a képi megmutatkozásnál elvontabb formaképződmény, amely már nem rendelkezik a megjelenített közvetlen jelenléte állításának lehetőségével. Az írásnak azonban a nyelvbe való beágyazottsága ellenére is szükségszerűen a vizuális érzékelés a feltétele, bár nem kétséges, hogy „nyelvi kifejezés”-ként, azaz (értelem)olvasásként valósul meg. Vagyis amíg egyik gyökere – a jelek előállítása és felismerése – a vizuális észlelésben (a kép értelmének kiolvasásában) keresendő, addig a másik a nyelvi értelemben és kifejezésben, azaz nyelvileg irányított elmefolyamatként jelenik meg. Az írás tehát a képi és a nyelvileg generált értelem közös gyermeke, s ez azt mutatja, hogy a nyelv és a kép viszonya már korábban is szoros volt.

KÉP ÉS KULTÚRA

Az emberi elme a hordozón rögzített képjelenségek létrehozásával mintegy közvetlen önmagán, a benne felmerülő és a közösség számára ellenőrizhetetlen emlékképén (*phantasia*) túlra, az érzéki valóságba vetíti ki tartalmát. A képi megmutatkozást tehát az elme úgy hozza létre, hogy önmagát mint *belső képet* egy érzékelhető kép létrehozására serkenti, azaz egy meglehetősen összetett folyamatban *belső képét* kivetíti, és egy erre a célra kijelölt hordozófelületen rögzíti.¹³⁵ Az észlelés a képjelenségben feltárja eredetét, a valóságról alkotott képet, mint „csak” érzéki jelenlétet, hogy azután azt visszautalja a környezővalóság érzéki létezői közé, oda, ahonnan a látás aktusa korábban kiemelte. Az elme képi tartalmainak ez a kivetítése és az érzéki létezés területén való rögzítése azonban az észlelés folyamatával éppen ellentétes jelenségnek tekinthető. Ugyanis 180°-kal megfordítja a percepció „természetes” irányát, a látási folyamat megismerési aktusát, vagyis a külsőnek a belsővé tételét. A *belső kép*, amely lényegében az észlelés aktusában a környezővalóság számunkra való megjelenési módját jelenti, most külsővé, érzéki jelenséggé válik. Ami így megjelenik, az a korábbi látásaktus emlékképe érzéki képpé formálása, a tárgyalkotásból már jól ismert jelenség. Elvileg akár egymás mellé is állítható megmutatkozó és képi megmutatkozása.¹³⁶

¹³⁴ A vakok írása ugyan már nem kapcsolódik közvetlenül a vizualitáshoz, de csak annak révén lehetett létrehozni. A kéz, az ujjak érzékelése, a tapintásos (haptikus) megismerés sajátossága, hogy a jeleket formákként értelmezi. A tapintásnak mint eredendőbb érzékelési módnak a jelként és nem jelenlétként való alkalmazása csak azért lehetséges, mert létezik a beszéd és a kép viszonyában megszületett vizuálisan megismerhető és olvasható írás.

¹³⁵ A vetítés művelete, hogy tehát minden képjelenség létrehozása lényegében a vetítés abszolválása, sokáig, egészen Platón híres barlang hasonlatáig rejtve maradt.

¹³⁶ Erre az egymás mellé állításra került sor, amikor portrékat kezdtek el festeni modellek után. Az ilyen képek esetében a „hasonlóság” dönti el a kép érvényességét. A kép mint „hasonlító” több szempontból is problematikus, számunkra azonban az a szempont az elsődleges, amelyben a portré csak akkor lehet

A képi alkotások esetében azonban már nem egyszerűen a szokásos inger-válaszreakcióról van szó, hanem jóval aktívabban kezdeményező és alakító cselekvésről. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a képjelenségben az emberi öntudat egyik első tetten érhető megnyilvánulását látjuk magunk előtt, amelyben az ember saját környezővilágához való viszonyát – legalábbis részben – tisztázta. Az ember a természet más teremtményeihez hasonlóan érzéki és jelszerű impulzusokat bocsát ki önmagából, és ezekből újfajta válaszokat alkot maga számára. Ezáltal már nemcsak a reakcióit irányítja, de a számára jelentőséggel rendelkező „ingereket” is önmaga állítja elő, aminek eredményeként fokozatosan képessé vált arra, hogy a természeti környezővilágot az ilyen ingerkeltő jelenségek segítségével felcserélje saját világára. A képi megmutatkozások a természeti jelenségek helyébe léptek, és újszerű tudati aktusok kiváltóiként az embert önmaga érzéki valósággá vált elmekepeinek vetületeivel vették körül. Az ember azáltal, hogy elméje nyelvi és képi formában átlépte testének határait, jelentős mértékben meghaladta az állatok biológiai adottságát, azok önmagukba zárt létmódját, amely sokkal merevebben választja el őket környezőviláguktól, illetve kevesebb kapocs köti őket össze. Ennek következtében a *belső* (az organizmus) és a *külső* (környezet) határa a korábbinál relatívabbá vált. Az ember természetes környezővilágából való kiválása és fokozatos társadalmiasulása azt jelentette, hogy kezdte a „természeti jelenségeket” kialakulófélben lévő világával felcserélni. Az első lépés azonban a környezővilág formai alapon való megkülönböztetett dolgainak tudatosítása után ezeknek az érzékileg megragadott dolgoknak az elmén kívüli tárgyakhoz hasonló érzéki formában való rögzítése volt.

A képek létrehozását időben messze megelőző eszközkészítés is az elme képi tartalmának kivetítését jelentette ugyan, de a tárgyak létrehozását mégsem tekinthetjük abban az értelemben képek alkotásának, ahogyan a környezővilág már készen talált formái esetében tapasztaljuk. A tárgyak eszközként való használata ugyanis eltér a képek „használatától”. Az első képi alkotások létrehozása nem tekinthető eszközkészítő tevékenységnek, bár bizonyos tekintetben kétségtelenül annak mintájára járt el az ember. Ám az állat- és emberalakok képi megjelenítésekor az eszközszerű használati tárgy elvont formájának helyébe az alak érzéki formája lépett. Az eszközkészítés is tartalmazza a képközpontú egyes mozzanatait, hiszen az eszközök előállítás, lényegében reprodukálása és manuális sokszorosítása is a belső képközpontú és e képek kivetítő megformálásán alapul. Vagyis eszköz és képi megmutatkozás egyaránt egy forma előállítását jelenti. De a képjelenség nem anyagi természetű, mint a tárgyakalkotások.¹³⁷ A tárgyat használatba vesszük, és fizikai értelemben használjuk ki anyagának a formája által elnyert tulajdonságait. A tárgyakban az anyag tulajdonságai a forma által mintegy az előtérbe nyomulnak.

az, ami, ha nem hasonlít, hanem megfelel a „modellt álló” személynek, azaz a „leképezettnek”.

¹³⁷ A tárgyak alkotása és a plasztikus képek létrehozása rokontevékenységnek tűnik. A tárgy tárgyszerűségéhez hozzátartozik, hogy a megformálás művelete az anyagot közvetlenül mint a tárgy anyagát formálja meg. A tárgy anyaga és megformáltsága révén válik identikus tárggyá. A plasztikus képjelenség esetében viszont azt kell látnunk, hogy a forma és az anyag nem tárgyat hoz létre, hanem képi megmutatkozás eredményez. Ebben az esetben ugyanis az anyag nem felel meg annak a formának, amely benne megva-

Ezzel szemben a képi megmutatkozásoknál kizárólag az érzéki jelenbe állítás és ennek a jelenbe állításnak vizuális-szellemi befogadása volt a cél. A formában rejlő adottságok és lehetőségek feloldódnak és szinte eltűnnek a kép képszerűségében, illetve a megmutatkozásban. A forma ebben az esetben nem a célszerű vagy a fizikai értelemben vett eszközszerű használat kikényszerítését jelenti, hanem a megmutatkozás megmutatkozóval való azonosságának a bizonyítékát. Az előállított forma az érzéki ráismerés és azonosság „eszköze”.

A fenti folyamat eredményeként fokozatosan megváltozott az embernek korábban a mindenkori jelenben feloldott tér- és időképzete. A jelenre fókuszáló figyelem azelőtt alig engedte észrevenni az idődimenzió szélesebb, a jelenen túlmutató kiterjedését. A képi megmutatkozás azáltal, hogy a jelenlétnek az általa képviselt lehetőségével felváltotta, egyben ki is tágitotta a környezővilág természetes létmódját, „tér-idejét”. Ugyanakkor olyan anomáliát teremtett ezen a téren, amely csak egy új létszerkezet és létszemlélet továbbalakításával és kiépítésével volt helyreállítható. A kép ugyanis szétbontotta és elemeire szedte a – mai szóhasználattal – térnek és időnek, azaz a magát érzékileg közvetlenül átadó létezés dimenzióinak a korábbi természetileg adott és magát inkább elfedő, semmint feltáró szerkezetét, az állati léttapasztalat differenciálatlanságában gyökerező merev és megváltoztathatatlan struktúráját azzal, hogy jelenlévőként mutatta meg a jelen nem lévő. Ezzel nemcsak a valóságra vonatkozó, de a valóságot át is alakító szerkezettel hozza az ember önmaga tudomására, hogy a korábban eleve adótnak és megváltoztathatatlanak hitt létszerkezeti elemek másként is felállíthatóak és működtethetőek. A nyelvi értelem (amely csak folyamatosan ártértelemeződő jelek formájában valósította meg a tér-idő kitágítását) és a képek előállítás (amely viszont érzékileg is láthatóvá és egyben valósággá tette a tágulást) együtt indította el azt a folyamatot, amely elvezette az embert a szélesebb értelemben vett kultúrához, saját lényegi létmódjának ehhez a nélkülözhetetlen formájához, illetve segített beindítani e jelenség öngerjesztő és önmagát erősítő folyamatát. Ezt követően az ember a természeti környezővilág önfenntartó folyamatainak a fokozatos visszaszorításával, a természet antropomorfizálásával terjesztette ki létének és nembeli énjének határait.

Az ember kognitív folyamatainak az érzékelés területén való megjelenítésével önmagát tette „külsővé”. Ezt nevezzük ma a környezet humanizálásának, avagy kultúrának, civilizációnak. Az önmagára reflektáló humanizálási folyamat első jól elkülöníthető fázisa kétségtelenül a képjelenség megjelenésével és használatával valósult meg. Az ember tehát a képek segítségével nem egyszerűen állatokkal, saját formájával, egy hiány láthatóvá tételével vagy a természet bizonyos jelenségeivel vette magát körül, hanem önmagával, illetve elméjének a környezővilágra mint valamiféle sajátosan működő hordozófelületre való rávetítésével. Habár az ember számára a képileg megmutatkozó állat alakja nem volt még más, mint ezen élőlény érzéki-észleleti jelenbe állítása, azaz kép és jelenség az észlelésben nem váltak még határozottan szét, implicit módon már önmaga állt minden átformálásra, kisajátításra, meghódításra váró természeti létező mögött.

lósul. A megformálás aktusa olyan anyagon megy végbe, amely nem tárgyat eredményez, minthogy az anyagnak átadott forma egy tőle „idegen” anyag formája.

A TUDATTÓL A KÉP KÜLSŐVÉ VÁLÁSÁIG

A LÁTÁS A TEST ÉS A TUDAT KÖZÖTT

Az ember által alkotott képjelenséget annak ellenére a percepció határozza meg, hogy megalkotásában részt vesz legfontosabb tapintószervünk, az anyaggal közvetlenül is érintkező és azt effektíve alakító kezünk, valamint magasabb rendű tudati tevékenységünk. Szemünk az érzékszervek egyikeként a test része, akárcsak a levegőt a tüdőbe továbbító és a szaglást végző orrunk vagy a hangokat fürkésző és egyensúlyunkra vigyázó fülünk. Működése megelőzte a nyelvi elvonatkoztatásokra képes emberi elme kialakulását, hiszen a fény segítségével való tájékozódás igencsak ősi képessége az élő szervezetek többségének. Ezért mondjuk, hogy „a testünk érez”, és minthogy a tudati tevékenység a részét képezi, egyben észlel is. Ha ez így van, akkor nem lehet kétséges, hogy az érzékelést érzékszervei segítségével a testünk végzi el.

A testtől „elszakított”, bizonyos önállósággal ellátott és a test pusztá biológikumával szembeállított tudat(i tevékenység) vagy „elmetevékenység” viszont értelmez, feldolgoz, ismereteket raktároz el, aktualizál, és általában összetett szervezőmunkájával irányítja a test tevékenységét.¹³⁸ A tudat tevékenységének fetiszizálása azonban egyoldalúvá teszi a tudat és a „külső valóság” közötti viszonyról alkotott elképzelésünket.

Ezért bár azt mondjuk, hogy az észlelés, a megértés, a tudás, az ismeretszerzés az elme működésének a feladata,¹³⁹ azonban ha pontosabban akarjuk kifejezni ma-

¹³⁸ Az elme is összetartozik a testtel, éppen úgy, mint például a belső szervek. Az ember esetében azonban akár meg is fordíthatjuk a „tulajdonviszonyokat”, s azt is mondhatjuk, hogy a test is az emberi szellem részét képezi, mégpedig azon részét, amely összeköti őt az anyagi-tárgyi valósággal.

¹³⁹ Az emberi megismerés ennél bonyolultabb. A látás ugyan valóban testi szervben, a szemben keresztül történik, de az így szerzett „nyers”, még értelmezés előtti információ feldolgozása az agyban elmetevékenységként megy végbe. A szem az agy fényérzékelő nyúlványaként működik, s éppen úgy a külső erőket érzékeli, mint a hőmérsékletet, az illóanyagokat, a hangokat vagy a nyomást érzékelő idegsejtek. A test közvetlen érintkezése idegen testekkel vagy a környezővalóság valamely állapotával is elsősorban a testre való hatásként értékelhető. A tapintást az érzőidegek érzékelik, s ezek behálózják az egész testet. A látás szerve ellenben a test egyetlen (pontosabban mondva két, egymáshoz közel álló) helyén koncentrálja ezt a képességünket. Ennek ellenére a magasabb rendű észlelést lehetővé tevő idegi tevékenység és a test nem választható el és nem különböztethető meg élesen egymástól. Nem a test vagy a szellem, lélek, tudat, elme stb. érez és értelmez, hanem az egész organizmus, mégpedig hol inkább testként, hol pedig inkább tudati működésként. Attól függően beszélünk erről vagy arról, hogy milyen aspektusból vizsgáljuk a látást.

gunkat, akkor azt is mondjuk, hogy a fentiek nem egyszerűen feladatai az emberi elmeműködésnek, hanem az maga az elme működése, ahogyan magasabb szinten megismerő tevékenységében (*kognitív*ként) önmaga előtt megjelenik. Az elme ugyanis az agy „munkájának”, illetve az agyban végbemenő folyamatok eredményeként mutatkozik meg, egy szerv funkcionálását jelenti, amely szerv adott pillanatban „irányítása alá vonhatja” az egész organizmust. Feladatai közé azonban nem kizárólag a magasan szervezett gondolkodás tartozik, de a mozgás koordinálása, a cselekvések összerendezése, irányítása, s mindezeket megelőzve a vegetatív folyamatok fenntartása és megfelelő megszervezése. Ebből a szempontból nézve viszont az agy egyike a belső létfenntartó szerveknek. Feladata éppen úgy a kívülről az organizmusba hatoló ingerek feldolgozása, ahogyan a gyomoré, veséké, a beleké és a májé az, hogy a testbe jutó élelmet feldolgozza, vagy a tüdőé, hogy a levegőből az oxigént kivonja, s a vért feldúsítsa vele.

A látási folyamattal kapcsolatban minél inkább a semmilyen kognitív előfeltévéstől, elmeműködéstől „nem torzított” tiszta látásaktusról beszélünk, annál inkább a legprimitívebb állati látást, az agy alacsonyabb tudati műveletekben megalapozott tevékenységét kell értenünk rajta.¹⁴⁰ Amint elhagyjuk a megismerésből az agyban megőrzött korábbi ismereteket aktualizálni képes működést, egy kevésbé összetett, alacsonyabb szintű elmeműködést, illetve kisebb mértékben differenciálni képes látásaktust kapunk eredményül.¹⁴¹ Az ember esetében azonban az optikai eseményekre redukált látás feltételezése vagy a „tiszta vizualitás” gondolata, azaz a tudat magasabb rendű működésétől, valamint a kultúrától, az ember nem közvetlenül adott érzéki információitól, tudatos tudásától elvonatkoztató vizuális tapasztalatszerzés lehetőségének feltételezése torz, illetve hiányos képet eredményez. Nem létezik olyan helyzet, amikor látásunk a fényképezőgépekhez hasonlóan kizárólag vizuálisan, optikai észlelésként működik, leválasztva az elme egyéb, magasabb rendű (értelmező és megértő) működéséről, mivel az érzékelés elemi szintjét mindig kiértékeli és átalakítja a magasabb rendű tudat, aminek hatására az *érzékelés észleléssé* válik. A „tiszta vizualitás” elérhetőségének gondolata a biológiai létmódnak a

¹⁴⁰ Ez az ún. filogenetikum terület irányítja a mozgásunkat, tájékozódásunkat, színérzékelésünket stb. A másik (a perceptuális) pályán végigfutó ingerület olyan területre fut be, amely az információkat „tárolja”, azaz a tudásunkat, a dolgokról kialakított képünket. Ezzel mintegy a dolgok „állandóságát” (például a formák alapján való felismerést) biztosítja. Ehhez kapcsolódik a nyelvi megértés és megismerés is.

Az élőlények jelentős része képes a tanulásra. A látás egyik funkciójává vált, hogy nem csupán tájékoztatja az organizmust pillanatnyi helyzetéről, de a korábbi látási ismereteket hasznosítja, azokat tapasztalatként felhasználja.

¹⁴¹ Általában vett állati látás nem létezik, hiszen minden állatfaj másként lát. Ezért az úgynevezett állati látást a magasabb rendű tudati tevékenységet nélkülöző emberi látással azonosítják, egy olyan absztrakcióval, amely feltételez egy lehetséges állapotot, amelynek azonban még fejlődéstörténetileg sincs realitása. A törzsféjlődésben a mai embert megelőző homo fajok látását sem tudjuk minden tekintetben a mai magasabb rendű tudati tevékenységet nélkülöző emberi látással azonosítani.

mechanikus gépek működéséhez való hasonlításából fakadt. Ennek eredménye volt a XVIII. és a XIX. században a látásaktusnak mint az elmeműködés és az akarat által nem irányított folyamatnak a feltételezése. Ez az elgondolás csak annyiban helytálló, hogy ismereteinknek, tudásunknak, tapasztalatainknak a látásaktusban való megjelenését és a látás folyamatában való részvételét valójában viszonylag csekély mértékben tudjuk irányítani.¹⁴² Nem, vagy csak nagy erőfeszítések árán vagyunk képesek szándékosan kevesebbet figyelembe venni valamivel kapcsolatban, mint amennyit ténylegesen tudunk. Ez pedig azt jelenti, hogy nem vagyunk képesek meglévő tudásunkat teljességgel kikapcsolni, amikor vizuálisan érzékelünk, vagyis szinte sohasem csak érzékelünk, de mindig észlelünk, azaz értelmezünk is. Ezért bármely képi megmutatkozás vagy képjelenség megértéséhez elengedhetetlen a magasabb rendű kognitivitás, amely értelmesként, illetve összetett képi jelenségeként dolgozza fel az érzékelés „tárgyát”. Akár akaratunk ellenére is értelemmel telítjük a látványt és a képnek nevezett jelenséget is, amely „önmagában”, ezen értelmezés hiányában nem csupán értelmetlen lenne, de meg sem tudnánk nevezni jelenségeként.

Másfelől a „tisza vizualitás”, az optikaira redukált látás híveinek el kell ismerniük, hogy az ilyen látás ideája is az elme magasabb rendű működéséből fakad. Ebben az esetben az elme önmagával szemben, önmagát kizárva kíván működni, miközben saját alacsonyabb rendű működésének a megfigyelője marad. Egyszerre akar lenni az érzékelő és annak tudatos megfigyelője. Az állati értelmi szint megismerését egyfajta megéléssel/beleéléssel tudjuk csak megfelelően reprodukálni. Egy ilyen önmagunkon végzett kísérlet megértő aktusként azért nem kivitelezhető, mert ebben az esetben nem lennének képesek magasabb szinten értelmezni látásaktusunk eredményét, minthogy nemcsak észlelő tekintetünk, de a megfigyelő és megértő tudatunk is az állati értelem szintjén állna. Az elme eltérő működési szintjei közötti szabad ugrálás nem lehetséges, illetve nem vezet eredményre. Alacsonyabb észlelési szinten sem azt látjuk, „ami a dolog a maga pusztája vizualitásban”, hanem egy értelmetlenné redukált formát észlelünk, amely bármely általunk nem ismert tárgy esetében előfordulhat velünk. Nem vagyunk képesek egérként és sasként is látni, csak emberekként, akiknek elképzeléseik vannak arról, hogy miként lát az egér vagy a sas. Mi képzeljük el az alacsonyabb rendű észlelést vagy egyenesen a pusztája érzékelést, ami nem azt jelenti, hogy tudjuk, mi az, hanem csak azt, hogy képesek vagyunk ilyen képzetek *előállítására*. Magunk hozzuk létre e képzeteket, s nem reprodukáljuk az állatok érzékelését-észlelését.

¹⁴² Amikor hosszasan figyelünk valamire, s e merev figyelemösszpontosítás következtében egyszer csak a dolog idegenné válik, és ismeretlenként fordul felénk, az igen érdekes játéknak tűnik. De a megismerés kérdésében általában nincs lényegi jelentősége, tartalmi hozadéka ennek a fajta redukciónak. Az önkorlátozás azonban egyes helyzetekben mégis eredményes lehet. A gondolkodás rutinjainak elhagyása, felfüggesztése egy másik lehetőség érdekében gyakran az új és kreatív megoldásoknak ad teret. Mindazonáltal az elme ilyen játékára csak ritkán kerül sor, mivel az élet főleg rutintevékenységekből tevődik össze. Ugyanakkor elménk az új jelenségeket a már ismertekhez viszonyítja, s ennek megfelelően értelmezi. Ezt az értelmező folyamatot azonban alig tudjuk irányítani. Éppen fordítva, agyunknak ez az akaratlagosan nem befolyásolható működése irányít bennünket.

A testtel oly gyakran szembeállított elme viszont (amelynek központi, de nem kizárólagos helyszíne és működési területe az agy) annak ellenére, hogy a testhez hasonlóan egyfajta munkamegosztás szerint különböző területekre oszlik, maga is egészként és az „egészre való tekintettel” működik. Ebből adódik, hogy a test és az elme szembeállítása az ember öntudatra ébredésének a következménye. Miközben az ember teste egy a testek között, az öntudatra ébredt elmetevékenység saját kitüntetett létét, önmaga létre való ráébredését ünnepli. Az éntudat ugyanis nem a test, hanem az elme önmagáról való tudása. De az elme öntudatra csak a testben működőként ébredhet, s amint a test valamilyen anomáliája jelzi ezt a hozzá való kötődést, az öntudat visszavonul a testtel szemben.

Elménk működése tehát akkor válik a legszembetűnőbbé, amikor önmagára reflektál. A látásaktust azonban nem tekinthetjük önmagában vett, kitüntetett elme-működésnek, legalábbis az elme magasabb rendű működésének értelmében. Ezért különböztetjük meg az észlelést a gondolkodástól, holott a látás is egy igencsak összetett és elvont elmebeli folyamat, miközben általában az elme önmagára reflektáló magasabb rendű működése sem nélkülözheti teljesen az érzékelést.¹⁴³ Az érzékelést úgy szokás elkülöníteni az elme magasabb rendű tevékenységétől, hogy ez utóbbit kizárólag az elme belső folyamataira korlátozzák, ami azonban, mint láttuk, szinte lehetetlen vállalkozás. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a vizuális érzékelés a látásaktus azon alapzata, amelyre a látás folyamatának egész építménye épül. Azért oly nehéz észrevennünk és elválasztanunk az észleléstől, mert csak az látható, ami ezen az alaprajzon kiépült, vagyis az észlelés eredményét, az észleltet, s csak absztrakcióval tudunk következtetni a látásaktus tisztán optikai oldalára.

Habár a szemünk a testünk „eszköze”, ez egy olyan szervünk, amelynek egyelőre főleg az optikai oldalát ismerjük jobban. Csakhogy, amit a *szemünkkel észlelünk*, az

¹⁴³ Az észlelésnek és a gondolkodásnak ez a fajta szétválasztása, amely szerint az előbbi a *külsővel* (környezetvalósággal, „külvilággal”) fenntartott kapcsolatért felelős, míg az utóbbi olyan, már tisztán *belső* művelete az elmének, amelyből újabb külső érzéki elemek megismerése és megértése, illetve ilyen elemnek az elme játékába való belépése ki van zárva, mesterséges határvonalat húz a gondolkodáson belül, mintegy elválasztva egymástól a gondolkodást és a fizikai értelemben vett létezést. Az ilyen kategorizálás - annak ellenére, hogy esetünkben nem alkalmazható - nem tévedés, hiszen a mindennapok tapasztalatán nyugszik. Ami veszélyes ebben a szemléletben, az nem más, mint hogy a gondolkodást és a látásaktust teljesen elvágja egymástól, holott mindkét elmebeli művelet olyan összetett agyi folyamatok megvalósulását jelenti, amelyekben a gondolkodás és az érzéki észlelés egymást „tartalmazza”, és a legteljesebb mértékben egymásra vannak utalva. Amikor tehát látásról beszélünk, s ennek szerveként a szemet jelöljük meg, pontatlanul fogalmazunk, mivel egy komplex elmebeli művelet egyik részét elválasztjuk a másiktól. Ugyanakkor „a szem a látás szerve” kijelentés nem tekinthető tévedésnek, ha ezzel arra gondolunk, hogy a szemben indul be az a fajta agyi tevékenység, amely végül a látásaktus eredményeként egy, az elmében keletkező képet (és/vagy gondolatot) eredményez, amely kép (vagy gondolat) az érzéki valóság megmutatkozása. Minden szétválasztás akkor igaz, ha végül visszanyerheti eredeti összetett formáját. Ugyanakkor az, amit *optikai képnek* hívunk, s amit a megértés és az értelmezés műveletéről leválasztunk, szintén az elme elvont működésének eredményeként keletkezik.

nem e szervünkben kerül feldolgozásra, nem a szemben lel „önmagára” a látás (azzal válik öntudatunk tárgyává, *Én*felismerésünk részévé, általunk észlelt látvánnyá, érzéki-észleleti „képpé”), hanem agyunk más részeiben. Mégis úgy érezzük, a szemünkkel látunk, mivel ott található az a hely, ahol észlelési képünk megjelenik. De nem azt látjuk, ami a retinán „puszta optikai” jelenségként megjelenik, hiszen az ott megjelenő „képet”, illetve a retinára vetülő fénymintázatot az elménk dolgozza fel, s csak ennek eredményeként mondhatjuk azt, hogy a retinánkon optikai kép jelent meg. Amit ott látunk, azt sohasem mi látjuk, hanem a mi szemünkben látja valaki más, vagy mi látjuk mások szemében éppen úgy, mint bármely más képet.

TEST ÉS ELME SZÉTVÁLASZTHATATLANSÁGA

Az elmeműködésésként, illetve az e működés eredményeként (is) megjelenő kép (azaz a látásaktus képként értelmezve)¹⁴⁴ többek között éppen azért érdekes, mert több szinten kerül feldolgozásra, s a tapasztalat szerint ezek a szintek bizonyos aspektusaikban akár ellent is mondhatnak egymásnak. A „elme képe”, vagy másként a tudatként keletkező kép paravánja mögött a tudat sokféle belső, a maga számára sem felismerhető, nem mindig és nem is minden részletében észlelhető műveletben dolgozza fel saját érzéki lehetőségeit, illetve formálja meg az érzéki lehetőségeket (vizuális ingereket) „értelmes”, artikulált „képpé”, azaz észleletté. Ha egy észlelési aktus során keletkezett „képünk” valamely megmutatkozójáról azt gondoljuk, hogy az azonos egy másik, egy korábban észlelt megmutatkozóval, tehát megint „ugyanazzal a megmutatkozóval” van dolgunk, akkor aktuális észleleti képünk megmutatkozója valójában már egy másik képen belül jelenik meg. Az „ugyanaz a megmutatkozó” megmutatkozásának feltételezése az elme célzott feltételezése önmagáról és tárgyáról, ami bizonyos szinten és bizonyos tekintetben valóban helytálló. Vagyis az „ugyanaz” azt jelenti, hogy az elme korábbi tapasztalatokat őrzött meg és aktualizált, s egy meghatározott vonatkozásában az emlékezet tartalmát azonosítja az aktuális érzettel. Ám miként az adott helyzet is új, a korábbi ismeret, tapasztalat tudásként is egy új helyzet, állapot, szituáció létesülését jelenti. A korábbi tapasztalat (tudás, ismeret) ebben az új helyzetben helyezkedik el, hiszen minden „isméltés” vagy „visszatérés” egy korábbi állapothoz, valójában egy újabb helyzetet jelent, amelyben a „vissza-” egy reflexiót (ismeretet, tudást, tapasztalatot) tartalmaz, amely reflexió a korábbi eseményben, szituációban még nem volt jelen.

Amikor azonban elmeműködésünk során egy, az ember által alkotott képjelenséggel kerülünk szembe, egyszerre észleljük a képet a megmutatkozó jelenléteként és annak elkészítettségét (mesterséges voltát). Egy freskó esetében például a festett falfelületet agyunk meghatározott területe egy „tárgy” felületeként regisztrálja. Agyunk különböző ingerekre szakosodott területei meghatározott érzéki minőségek

¹⁴⁴ A tudat működését képként csakis egy külső megfigyelő szemével láthatjuk. A külső megfigyelő számára a megfigyelt személy érzéki észleletének tárgyával és az e tárgyról alkotott tudatával együtt, egyetlen egységes jelenségégségként jelenik meg, amely csak ebben a formájában értelmes.

jeleként való „olvasásával” és osztályozásával jutnak arra a „következetésre”, hogy a retinánkon keletkező kép nem valamely dolog effektíve kitapintható tárgyi jelenlétét jelenti, hanem annak csak a képével van dolgunk. Agyunk analitikusan értelmezi az „észlelési kép” és benne az adott felületen megjelenő képjelenség térbeliségét, illetve más szempontból a téren kívüliségét, valamint a kép belső terét, s minden mást, amit a kép érzékileg és értelmileg látványként nyújt számunkra. Az eredményt azután összeveti ugyanazon vagy egy másik agyterület eredményeivel és az emlékképekkel. Szemünkkel egy színes felületre fókuszálunk, ami annak a jele, hogy a valóságos térben pontosan kijelöljük a képnek és hordozójának a helyét. Tudatunk magasabb szinten működő területének azon képessége, amely értelmes formát, alakot, azaz egy meghatározott élőlényt lát a festett, karcolt, mintázott jelenségben, kiegészítéseivel felülbírálja az előbbi „puszta felületi festékészleletet”, vagyis a(z „üres”, alakatlan) színfoltok és vonalak „fantáziátlan tényyszerűségét”. Nem törli el, nem semmisíti meg a korábbi vagy az eltérő tapasztalatokat, mivel ez a képi megmutatkozás alapja. Csak éppen rájuk telepszik, kiegészíti, illetve átértelmezi azokat. Elménk önmagával kerül konfliktusba, amikor bensővé teszi az észlelés eseményében többértelműen adott jelenséget. Ezt a belső ellentmondásból fakadó feszültségét szintén belsőleg, elméleti munkával oldjuk fel, mivel agyunk azon területeinek működése, amelyek az optikai észlelésért felelősek, nem jutnak a kérdés bizonyos aspektusait pro vagy kontra egyértelműen eldönteni képes újabb információ birtokába. Ezért elménk már nem az észlelés további információitól várja a feladat megoldását, hanem önmagára, saját működésére is ráismerő belső működésétől, amely a későbbiekben, az ilyen esetekben már automatikusan, belső „mintái”, „modelljei” alapján hozza meg újabb döntéseit.

Az érzéki észlelésnek a testre vonatkozását tehát mindenképpen megelőzi elménk munkája, amikor is felszínre kerülnek az észlelésben adott és a feldolgozásában keletkező ellentmondások. A jelenség felismerése után ez az ellentmondás csak a képértelmezés első szintjére érvényes, ahol a képjelenség tárgyi azonosítása során az azonosság és a különbség játéka még szinte antagonisztikus ellentétként jelenik meg. De miután ugyanazon elme működéséről van szó, az ellentmondások a „feldolgozás”, azaz a megértés során mégiscsak feloldódnak a képjelenség képszerűségének felismerésében. Csak azért észlelünk képjelenséget, mert tudati tevékenységünk az alak és a forma anyagi-tárgyi létmódjától némileg függetlenül, a képben az önmagától (anyagi-tárgyi értelemben) elvált, az érzéki létére, formájára és színére redukálódott létezőt is képes felismerni és e redukált létmódjában „megérteni”. A megértés azonban az érzéki létre, a vizuálisan felfogható létmódra korlátozódik. Képesek vagyunk „valamit” látni ott, ahol a nem integrációs idegi gócaink tevékenységükkel csak puszta felületet és színfoltot/festékfoltot vagy karcolást, netán egyszerű vonalat érzékelnek. Képesek vagyunk tehát képeink kivetítésével önmagunk elmetartalmait a testünkön kívülre helyezni. Az általunk létrehozott kép esetében egy két irányban elkötelezett létmódot képviselő jelenséget értünk meg. Ráismerünk valamire, amely testtel és formával rendelkezik, ugyanakkor ezt a jelenséget belső képünként, elménk részeként (elmeképződményként), saját szellemi képességeink

kifejeződéseként is elismerjük. A formalítás (Gestalt) oly erősen észlelésünk leglényegesebb értelmező tevékenysége, hogy jelentős mértékben irányítása alatt tartja elménket, s ha nem is számolja fel, de a háttérbe szorítja a vele ellentétes egyéb információkat.

Elménk több terület is szimultán működik. Az az agyi „hely” vagy központ, amely a különböző szintű és eltérő feladatokat ellátó agytevékenységek (például az örökletes és tanult megértési módok, analitikus és szintetizáló képességek megkülönböztethető szintjeinek a) „koordinálását” végzi, együttműködésre, egymásba és egymásra épülésre, azaz többszörös integrációra vagy akár saját, eltérő szinteken való működésének (az érzéseknek, az észleléseknek és értelmeknek) felülbíráására is képes.¹⁴⁵ Ezért vagyunk képesek adott esetben a képjelenséget mégis egy alacsonyabb szinten, pusztán színes felületként is megérteni, feltéve, hogy a forma- és alaklítás feltételeinek legalább egy részét sikerül kiiktatnunk.¹⁴⁶ Újra hangsúlyoznunk kell, hogy hétköznapi életünk tapasztalatai szerint nem húzható éles határvonal az érzékelés, az észlelés, az ebből fakadó „közvetlen”, azaz nem reflexív vizuális megértés, valamint az általános értelmezés, illetve az elvont gondolkodás között. Ez arra vall, hogy az „észlelő test” és a „gondolkodó elme” – annak ellenére, hogy megkülönböztetjük őket egymástól – nem két külön dolog; mindkettő mi vagyunk: a mi testünk érez, és a mi elménkben tudatosodik ez az általa keltett érzés.¹⁴⁷ Elmetevékenységünk és testünk ugyanazon dolognak, *Én*ünknek a két oldala.

¹⁴⁵ Ha a látás azon képességére vagyunk kíváncsiak, amely lehetővé teszi, hogy a látottat a dolog jelenlétéként értsük meg, akkor az agyi érzékelés és a test helyi észlelése közötti differenciára kell gondolnunk. A fájdalom érzete is az agyban jelenik meg, mégis az adott testrészen érezzük a fájdalmat. Hasonló közvetítettség áll fenn a tudat és az észlelt jelenség között is, amelyet azonban nem kizárólag idegsejtek, hanem fényhullámok is közvetítenek.

¹⁴⁶ Ez nem is olyan könnyű. Egy festményt fejtetőre kell állítanunk ahhoz, hogy el tudjunk tekinteni a benne észlelt megmutatkozásoktól, s csak színes foltokat lássunk a helyükön. A fent és a lent állandó viszonyának felborítása kihat a formalításunkra is, és megkönnyíti a formák és viszonyok megszokott érzetének átértékelését, elvont észlelését, a képi kompozíció és színezés szempontjainak az érvényesítését.

¹⁴⁷ Amikor azt mondjuk: „fáj a kezünk”, akkor nem egy tulajdonunkra vagy egy külsőleg adott dologra vonatkozó kijelentést teszünk, hanem körülhatároljuk testünk azon részét, amelyben valamit (fájdalmat) érzünk. Mi vagyunk azok, „akik fájnak”, akik állapotukat a fájdalommal jellemzik, akik számára a fájdalom pillanatnyi létállapotuk részeként jelenik meg. A fájdalomérzet önmagunk érzékelését jelenti, még akkor is, ha az testünk egy meghatározott területére lokalizálható. De nem agyunk reflex-tevékenységére gondolunk, azaz nem bizonyos belső idegi folyamatra, amely végső formájában fájdalomérzetként jelenik meg. Testünk egy meghatározott pontja fáj, amely ugyan az idegrendszer működésének az eredménye, de a testben keletkezett működési zavarra utal. Ha tehát azt kérdezzük: „mi fáj”, akkor sem azt nem mondhatjuk, hogy a testünk, sem azt nem állíthatjuk, hogy az elménk (agyunk, idegrendszerünk), mivel a kettőt nem választhatjuk el egymástól. A tüneti jelenséget és a mögötte meghúzódó tényleges folyamatot megkülönböztetjük ugyan egymástól, de ez nem teszi lehetővé, hogy a test és az elme kérdéseiben is döntést hozzunk, vagy hogy érzeteink, érzéseink helyébe azon belső biológiai és egyéb folyamatokat állítsuk, amelyeket a tudomány állít róluk.

Elmének és testünk akkor is összetartozik és egységet alkot, ha adott esetben úgy tűnik, hogy a testünk pillanatnyilag nem vesz részt aktívan a tudati folyamatokban, mert ezek a folyamatok kizárólag a különböző agyi területeken zajlanak, s nem jutnak kifejezésre, illetve nem jelennek meg a testen külsőleg is érzékelhetően. Más-ként kifejezve: a test pillanatnyi passzivitása nem jelenti a test és az elmefolyamatok egymásba játszásának megszakadását, vagyis az elmeműködésnek a fizikai világról való leválását. Vagy fordítva: amikor azt látjuk, hogy a test „cselekszik”, akkor gyakran úgy gondoljuk, az elme „pihen”.¹⁴⁸ Valójában mindkét esetben „mindkettő” működik, csak éppen különböző mértékben és feladatokon dolgoznak, amely más módon veszi igénybe az elmét és a testet. Éppen a kép példája mutatja, hogy ahol a test érezve és észlelve, meghatározott eszközök segítségével képet hoz létre egy hordozófelületen, ott ez a kép egy meghatározott elmetevékenységet is magába foglaló eseménysor következtében keletkező jelenség megvalósulását jelenti. Mert aligha lenne képes az emberi kéz a barlang falán vagy a vászon felületén fizikai cselekvés formájában (a festés vagy a rajzolás műveletével) visszaadni azt, amit a szem észlelt, ha nem segítené, nem irányítaná és koordinálná egy magasabb rendű és igencsak összetett gondolkodás a belső elmekép kivetítésének folyamatát. A kép önálló jelenség voltának felismerését jelenti, hogy a hordozófelületen megjelenő megmutatkozás nem magától jön létre, hanem meghatározott előzetes fizikai munkálatok (például a festék elkészítése), valamint elvont, nem közvetlenül a formát hordozó anyagot, testet alakító tevékenység (a képi megmutatkozás emlékképi előhívása és rögzítése) eredményeként születik meg. A képkötés műveletében az elme mintegy „visszafelel” követve játssza le azokat a folyamatokat és eseményeket, illetve azok egy részét, amelyek az észlelés során végbementek, s (újra) „külsővé”, pontosabban érzékivé és a többi elme számára is észlelhetővé, azaz hozzáférhetővé teszi azt, ami eredetileg a külsőnek (a környezetvalóságban található létező érzéki-észleleti jelenlétének) az elmébe vetüléseként ment végbe.

A KÉP A REFLEXÍV TUDAT „ÍTÉLŐSZÉKE” ELŐTT

Az eddig itt felvázolt hétköznapi tapasztalatainkból adódik, hogy a reflexív nyelvi gondolkodás számára az ember által alkotott kép meglehetősen ellentmondásos és összetett jelenség. A képjelenség, amely az érzékelés és a gondolkodás egy hosszú kerülőúttal érzékivé kristályosított formája, végeredményét tekintve jelentős mértékben eltér a nyelvben való gondolkodás elvontságától. Ebből könnyen fakadhat *kognitív disszonancia*, ami azt jelenti, hogy az érzéki és a nyelvi tudás között ellent-

¹⁴⁸ Amikor az elme (gondolkodás) tudatában van önmagának, azaz gondolkodásának (ez a tudatos tudat vagy öntudat), s „befelé figyel”, azaz önmagában elmerül, akkor a külső ingereket (így a látást is) kizárja magából. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy a tudat saját folyamatszerűségével van elfoglalva, amelyből a test kimarad. Valójában azonban az ilyen gondolkodás – annak ellenére, hogy úgy tűnik, ideiglenesen felfüggesztette a testi folyamatok gondolkodásba való beemelését – egy állandó készenléti állapotot tart fent.

mondás keletkezik.¹⁴⁹ A nyelvileg generált értelemnek is sajátos lehetőségeiből kidolgozott és kibontott „módszerei”, eszközei és megoldásai vannak. A szavak összefűzéséből keletkező gondolat, a metaforák alkotása, a szimbólumképzés és minta- vagy mintaképkövetés, illetve az ideaképzés, a fokozatosan kialakult s az írással kikristályosodott fogalomhasználat, a jelenség nyelvben való analitikus megragadása és leírása, a rendszerezés vagy éppen az egészen későn elkülönült logika hagyományosan mind a magasabb rendű intellektuális gondolkodás műveletének különböző, eszközszerűen alkalmazott, nem közvetlenül az érzékek segítségével elsajátított részét képezik. Amint azonban egyre konkrétabb kidolgozásra kerültek a különböző, szintén a nyelv segítségével felszínre hozott, egymástól megkülönböztetett, a társadalmi tapasztalatoknak megfelelő, komplex, meghatározott keretekkel rendelkező gondolkodási formák (főleg a még differenciálatlan és az önreflexiót nem ismerő vallást követő tudomány és a filozófia), kiderült, hogy a képjelenség működése és észlelése bizonyos pontokon alapvetően eltér a tudat fenti megértési módjaitól. A képjelenség a reflexív nyelvi tudat számára nem minden tekintetben egységes és nem is könnyen meghatározható jelenség. Ezért a mindinkább elvonttá váló, elméműködésként végrehajtott gondolkodás számára a képjelenség „gyanússá” vált. Erre a mai napig Platón közismert képellenes kijelentései és a középkori és újkori képrombolók érvelései szolgálnak a legjobb bizonyítékkal. A nyelvi megismerésnek és megértésnek a képtől való elidegenedése egyfelől annak a folyamatnak az ellentétes, a képhez (mint „önmaga termékéhez”) negatívan viszonyuló oldalát jelenti, amellyel a nyelv behatolt a képjelenségbe, s amelynek következtében a képjelenség eredendően vizuális jellege elfedte a lényegét, azaz elrejtette a nyelvet saját tulajdonképpeni létmódja elől. A nyelvi értelem „öntudatosodásának”, azaz saját létét és világot alkotó lehetőségei megértésének a jele volt az, ahogyan a képpel szemben fellépett. Akkoriban, amikor a nyelvileg irányított gondolkodás a képpel mint az érzékiség szintjén „megrekedt” jelenséggel „szembeszállt”, s a képet kritikusan kezdte értelmezni, az ember az elvonatkoztatás „szellemi programját hirdette meg”. Ez azt jelentette, hogy a nyelvi megismerés általában a megismerés és megértés magasabb szintjét jelenti, s ez a mai napig élő hitünk.

A nyelvi elvonatkoztatás eredményeként már nem kizárólag a „közvetlenül, taktikusan is jelenlévőként megmutatkozóknak” az „emlékezet képeiben felidézettekhez” való viszonyában értelmezték a létezőket, illetve azt a mindent megalapozó létstruktúrát, amelyben a világ először csak halványan ugyan, de azután mindinkább időbeli szerkezetében kibomlóként megmutatkozott.¹⁵⁰ A nyelvben a jelenvaló lét bármikor

¹⁴⁹ Tipikus példa erre a Nap látványa és a róla megszerzett tudásunk közötti ellentmondás.

¹⁵⁰ Ennek kezdete nagyjából ugyanakkorra tehető a Közel-Keleten (a zsidóságnál) és a görögöknél (Platónnál). A képellenesség egy lassú folyamatban odavezetett, hogy már az érzéki valóság is szkeptikusan fogadó nézetté vált (például a gnosztikusoknál vagy Berkeley filozófiájában). A reflexív nyelvi gondolkodás gyakran már nemcsak a képjelenséget, de az észlelést mint a megismerés és megértés egyértelmű forrását is megkérdőjelezte. Ennek némi alapot adott, hogy az empirikus észleléssel szemben a Kopernikkusszal kezdődő heliocentrikus gondolkodás is a gondolkodás elvont, nem érzéki formáját

kiterjedhet az érzékileg nem jelen lévő létezőkre is. Ráadásul, amikor a képjelenség „magába fogadja” a nyelvileg létrehozott értelmet, egyben tulajdonképpeni létmódjában észlelhetetlenné is teszi, hiszen mintegy elrejtí az érzéki közvetlensége mögé. Pedig mint minden értelemközléskor, az ember ebben az esetben is törekszik a közvetlen kifejezésre, a kifejezés „felszínre” juttatására, „megmutatására”, azaz a kommunikációra, vagyis észlelhetővé tételére. Bár a kép néma, de némasága ellenére is a beszélt, vagyis a nyelvileg generált és kidolgozott értelemmel telített jelenség. Nevezhetnénk akár „hangok nélküli beszédnek” is azt, ahogyan az értelem megjelenik a képen, ha úgy gondolnánk, hogy valóban a kép „szólal meg”. Valójában azonban mi magunk vetítjük (látjuk és gondoljuk) belé az értelmet. Ezáltal könnyen az a látszat keletkezik, hogy a kép észleléséhez és megértéséhez nincs szükség a nyelvre, hiszen az értelemátvitel vagy értelemtulajdonítás azért néma, mert erre az átvitelre effektíve nem is kerül sor: a kép érzéki és a nyelvileg generált értelem szintjén való megértése, azaz értelmet hordozóként való megjelenése bennünk lezajló folyamat, amihez nincs szükség kommunikációra, nyelvre. Amíg a nyelv működése maga is az auditív észlelés folyamatában valósul meg, addig a képjelenség esetében minden tulajdonképpeni nyelvi értelem (kommunikáció és formalizálható megértési művelet) a képen kívüliként jelenik meg. A kép ugyanis eredendően néma, szemben a környezővilággal, amely hangokkal, neszekkel, zajokkal és beszéddel telített. A képhez valamilyen módon kapcsolódó nyelvi értelem a hangosfilm megjelenéséig néma is maradt, azaz csak a képen kívül „szólalhatott meg”, de nem lényegének megfelelően, hangalakban, auditívan, hanem írásban.¹⁵¹ De ezen a történeti szálon legalább folyamatos volt a képnek a környezővilághoz való közvetlen kötődése. A képjelenség a művészetként fellépő képiség korában sem vált teljesen belsővé, „önmagába záródóvá”, hiszen értelmének a nyelviség szintjén működő részét külsőként, mellérendelten, auditívan vagy az írásos formában „hordozza”. (E feladatot látják el korunkban a kritikusok, és a képek egyéb értelmezői.) Az ilyen külsőleg mellérendelt nyelvi értelem akár le is választható a képről, s másikkal cserélhető fel, ami a nyelv és a kép közötti dialektikus viszonynak s e viszony képlékenységének a jele.

Azt azonban szinte minden gondolkodó elismeri, hogy a „valóság” – bármi is legyen az, amit ezzel a szóval illetünk – mint mindent magába foglaló közeg egyaránt tartalmazza a magukat érzékileg megmutató létezőket és az ezt észlelő és

részesítette előnyben. A descartes-i „gondolkodom, tehát vagyok” elhíresült kijelentés szintén ebben a folyamatban helyezhető el, minthogy Descartes nem azt mondta, hogy „észlelek, tehát vagyok”. Ugyanis a belsőleg gondolkodás, amely a gondolkodó saját egzisztenciájára való odafigyelést, azaz egzisztenciájának tudatos észlelését jelenti, sokkal inkább tartozik a reflexív gondolkodáshoz, mint a hétköznapi, kevesebb figyelmet kívánó, természetesebb, és ezért észrevétlenebb észlelés. A reflexív gondolkodás maga a tudatosított figyelem, amellyel a megfigyelő azonosítja magát.

¹⁵¹ A film esetében sem a képjelenség a hangos, hanem a kép mellé hangeffektusokat kevernek, illetve szinkron módon helyezik el a hangot és a képet. Ez a fajta megosztottság természetes, ha arra gondolunk, hogy a vizuális jelenségeket a szemünkkel, az auditívakat pedig a fülünkkel fogjuk fel, s elménk koordinálja ezt a kétféle észlelési módot.

értelmező elmét, mégpedig tudásával, hitével és tévedéseivel együtt.¹⁵² A *megismerő* (én) és a *megmutató* (a dolog) az a két lényegszerűen összetartozó alkotóelem, melyeket a látásaktusban önálló entitásokként nevezünk meg. Az ember által alkotott képjelenség észlelő megértésekor ez a két, egyébként szorosan összetartozó komponens a képjelenségben egymástól elváltan és egymással szembeállítva jelenik meg. Egyszerre érzékelhetjük a megmutatót képi megmutatózásával. A képi megmutató máshol helyezkedik el, mint ahonnan az őt megmutatózásán keresztül észlelő és megértő figyelem ráirányul. Vizuálisan lokalizálható a jelenléte, de ez az észlelhetőség mégsem azonos a háromdimenziós térben való anyagi-tárgyi létezők elhelyezkedésével, azok közvetlen taktilis észlelhetőségével. A tér egyben mozgástér is, illetve a minden irányba kiterjedő dolgok és egzisztenciák tere, és ennek megfelelően nyitott a tapintás, a szaglás, az ízlelés és a hallás irányába is. A képi tér metafizikus és végérvényes, amelyben nem mennek végbe mozgások, változások. A hétköznapi tapasztalati térben viszont a dolgok, a jelenségek és a viszonyok folyamatosan változnak. A látás – ha csak kismértékben is, de – mindig mást és másként kapcsol össze vizuális egységgé, azaz „észleleti képpé”.

Az ember egy általa kijelölt és meghatározott tér vonatkozásában megkülönböztetünk külsőt (észlelt környezővalóságot) és belsőt (önmagát mint észlelőt és értelmezőt, illetve ami benne megjelenik). Ezt reprodukálta az ember, amikor elméje tartalmának kivetítésével létrehozta a külső és belső képi teret. De előfordul, hogy észlelésének tárgya egyszerre külső és belső (például egy sérült végtag, amelyet egyszerre lát és érez).

A mindezt először totálisan egybefogó, meghatározott szerkezetbe terelő, összetartó „forma” az egyes emberi kollektívák általános tartalmú, fokozatosan világgá terebélyesedő hitén alapuló vallásos gondolkodás volt, amely szintén alkalmazta a megkülönböztetésnek belső és külső formáját, mégpedig elsősorban (bár nem kizárólagosan) az immanens és a transzcendens megkülönböztetésével. Miközben a hitszerű (vallásos vagy transzcendens) gondolkodás a nyelv mind finomabb artikulációra való képességének köszönhetően a megismerhetetlenbe utalt bizonyos immanens módon (aktuálisan) nem megoldható kérdéseket, problémákat, vélt vagy valós jelenségeket és összefüggéseket, egy idő után már lehetségesnek, mi több, megkerülhetetlennek tűntek az e kérdésekre adott konkrét válaszok. Ennek következtében azonban nem a külső és a belső dualitása szűnt meg, hanem csak más formát vett fel ez a kettősség, amely először alighanem az öntudat első megnyilatkozásában, a testben és a vele szembeállított lélek relációjában nyilvánult meg. A test és lélek dualitása minden dualitás alapja.

¹⁵² A helyzet az, hogy ez fordítva is igaz, minthogy csak azt tarthatjuk világunknak, ami valamilyen módon bennünk (is) jelen van. A világ bennünk van (tudásként, ismeretként látás- és gondolkodásmódként), mi pedig a (fizikai és a közösségi-szellemi értelemben vett) világunkban vagyunk (benne), s ez annyit jelent, hogy a világ fogalma kívül esik a pusztán fizikai létmódon és a hétköznapi értelemben vett téridőn. Világunk velünk együtt pusztul el, s ezért az egyszerre a miénk és azon közösségé, amelyet társadalomnak vagy emberi közösségnek hívunk. De azzal is azonos, amely körbevesz bennünket. Ha ez a viszony megszűnik, megszűnik világunk is.

A KÉPFELÜLET MINT JÁTÉKTÉR

Amíg arra a kérdésre, hogy „miért kellett az embernek az elméjében keletkezett képeket önmagán kívülre vetítenie, mintegy ismételten a látószervével szembeállítania és a környezővalóság jelenségei között szemlélnie”, hogy azután újra belsővé tegye, amit így tapasztalt, nem tudunk egyértelmű választ adni, addig újra és újra fel kell tennünk ezt a kérdést. Mire jó egy ilyen szembesülés? Talán látni akarta az ember, hogy a képben a külső és a belső együttes munkájának eredményeként jelenik meg az a jelenség, amely modellezni képes a környezővalóságot? Vagy azért volt erre szükség, mert érzéklni szerette volna, hogy elméjének termékeiként a dolgokról alkotott ismereteivel és tudásával valóban a rajta kívül lévő dolgok lényegét ragadja meg?

Ha a megmutatózó percepcióval létrejövő elméleti képét, azaz a megmutatózást látásaktusként fogjuk fel, akkor ez a kép nem lehet más, mint a „külső” és a „belső” játékának egyik alapesete. A látás aktusa során környezővalóságunk képként jelenik meg bennünk, de ugyanakkor amit környezővalóságunkként észlelünk, abban benne tudjuk magunkat. Lehetséges-e, hogy önmagunkat környezővalóságunkkal együtt, önmagunkban elhelyezkedőként érzékeljük? A kint és a bent e játéka teszi lehetővé, hogy a lét folytonossága fennálljon, hogy a létben ne születhessenek zárványok, amelyek kiválnak a létből, és önmagukba záródva eltűnnek a világból. Ezért minden kint lévő bent lévőként mutatkozik meg, és ami bent lévőként mutatkozik meg, a kintlét számára valóan létezik. De mégsem egy elhagyható, fölösleges, öncélú nyelvi játékról van szó, hanem a létezők létezésének sajátos módjáról. Ennek a létezők létrehozásához szükséges játéknak a legkorábbi példája a kép, amely hasonló módon működik kintként és bentként.

De a látás folyamatát a „kint” és a „bent” játékan túl másként is megközelíthetjük. Főleg, ha csak az elménkben végbemenő folyamatokat vesszük alapul. Ha az élénk álló megmutatózóra figyelünk, akkor általában egy „identikus formát”, meghatározott anyagi-tárgyi kiterjedést, felületet látunk. A látás aktusára mint aktív cselekvésre és e cselekvés eredményére figyelve, egyszer elmeállapotról, kognitív folyamatról, agyműködésről, máskor belső kép megjelenéséről, tudati működésről vagy vizuális figyelemről beszélünk. Ha pedig teljesen eltekintünk a megmutatózótól, azaz a megismerés tárgyától, s csak a megismerőben végbemenő észlelési folyamatot akarjuk megragadni, akkor „pszichés állapotot”, „mentális történetet” vagy valamilyen „biofizikai, biokémiai folyamatot” emlegetünk. Amikor pedig egy társadalom vagy egy életközösség valamely egyedének vizuális ismeretszerzési gyakorlata felől közelítünk a látás aktusához, akkor az egyed vagy szubjektum élményét, illetve beleéléséről az Én befogadásáról beszélünk. De e terület részét képezi a fény, illetve a fénynek a látásban játszott szerepe is, valamint az általa közvetített „mintázat”, „optikai játék” mint a fény visszaverődése is, amely összeköti a látható-, illetve a fényt visszaverő felületet a látás szervével, a szemmel. Nem hagyhatjuk ki a felsorolásból a geometriát sem, amely szintén „magukkal a dolgokkal” foglalkozik, azok térbeli elhelyezkedésével, a szabályos formákkal, azok típusaival, s azzal, hogy miként lehet ezeket elvont elvek alapján megszerkeszteni, azaz mintaképeket, érzéki és matematikai ideáikat létrehozni. Felsorolásunk annak ellenére, hogy közel

sem teljes, jól mutatja, hogy az ember milyen sokféleképpen viszonyul saját magához és megismeréséhez.

A látás aktusának azonban három alapvető komponense létezik: 1) a látható dolgok, 2) a látás feltételeként jelen lévő (közvetítő) fény, és végül 3) az észlelő személy. A látásaktus egy kívülről befelé haladó folyamatként értelmezhető. Ebben a felállásban a külsőt a fényvisszaverő felület jelenti, amely úgy válik érzékivé és észleletté, illetve elmeképpé, hogy a fény ingerként visszaverődik e tárgyi felületről a szembe, onnan érzetként az agyba kerül, ahol elmeműködésként jelenik meg.

A megnevezés, illetve a szóhasználat mindig attól függ, hogy honnan és milyen szempontból közelítjük meg a látás igencsak összetett folyamatát. Manapság már csak az egyértelmű, hogy amit e szavakkal megnevezünk, végső soron mindig az agyunkban lejátszódó elmefolyamatként realizálódik. A megközelítés módja azonban minden esetben némileg átértelmezi, és az aktuális nézőponthoz, megközelítési módhoz igazítja azt a dolgot, amelyet egyébként a fenti nevek és kifejezések, illetve leírások mindegyikével jogosan illethetünk. A fogalmak és a kifejezések közötti különbségek tehát nem abszolút érvényűek, hanem az észlelési folyamathoz, e folyamat egyes alkotóelemeihez való pillanatnyi viszonyunktól függenek. Ez nem jelenti azt, hogy a kifejezések és a megnevezések tetszés szerint felcserélhetők egymással. A látás jelenségének a leírására használatos szavak közötti, többnyire a megközelítésből fakadó különbségek már egy nagyfokú, a gondolkodásban beállt nyelvi differenciáلت-ságból következnek. Erről már aligha mondhatunk le.

A megmutatkozás, amely tehát alapvetően a „látható láthatóságával” azonos, végső soron az anyagi-tárgyi felületek fényvisszaverő képességéről ad hírt. Úgy mondjuk, hogy a megmutatkozó külső felületét látjuk belső, azaz elmebeli képként, éppen úgy, ahogyan a szemünkben is egy felületen, a retinán jelenik meg e megmutatkozó képe, és természetesen a hordozóanyagának is a felületén helyezük el a képjelenséget. Ugyanakkor ez a látóhártján látható kép mégsem azonos azzal, ami az elménkben megjelenik, minthogy ez bárki által külsőként (saját elméjének a feldolgozásában) észlelhető.¹⁵³ A *kint* és a *bent* eltérő helyszínei, a felületek játékaént egymást feltételezik. A megmutatkozó *felülete*, az *elmebeli „kép”* és az *észlelt* fogalmi – az előbbi példánkhoz hasonlóan – egymást reprezentálják. A három megfogalmazás (*megmutatkozó*, *felület* és *észlelet*) a *kint* és a *bent* játékaént megfelelően ugyanazon dolog eltérő helyszíneken való felbukkanását jelöli. Habár a megmutatkozót környezetvalóságunkban látjuk felbukkanni, elménk képe a fejünkben jelenik meg, s a képi megmutatkozást a hordozóra bíztuk, mindhárom esetben ugyanazon felületről beszélünk, ugyanazt a felületet helyezzük át, előbb az elménkbe, majd vetítjük ki a hordozóra. Már nem egyszerűen az agyban végbemenő folyamatról van szó, mivel a felület, amely képként

¹⁵³ A látóhártján (retinán) megjelenő képet a külső szemlélő azonosítja a belső képpel, amelyet feltételezése szerint az általa megfigyelt szemlélő lát. Ám az elmében nem ugyanaz jelenik meg, mint amit látunk. Ez csak kívülről tűnik ugyanannak a képnek, hiszen ez az ingereket közvetítő hártya még nem rendelkezik az agy által feldolgozott érzéki és nyelvi értelemmel.

megjelenik, egyáltalán nem az elmeműködés sajátosságát jelöli, hanem *azt a dolgot, amelynek a felülete képként* (elmeállapotként, tudataktusként, mentális eseményként stb.) *megjelenik* az agyunkban. A felület fogalmát az adott dolog felől megközelítve, azaz egy megmutatózó test kiterjedésének határaként, de a testhez tartozóként, vagyis *belülről*, magából a dologból kiindulva értelmezzük. Azt feltételezzük, hogy felülete mögött magára a dologra bukkanunk rá. A képi megmutatózás ugyanannak a felületnek a kívülről történő észlelése, a testnek mint kiterjedésnek a velünk közös térbe való elhelyezkedése lesz, amelyet elsősorban külső fizikai tulajdonságai alapján, azaz a forma, valamint méretei s más tulajdonságai alapján értünk meg. A felület eleve a külső megfigyelés számára adott, s csak egy, mégpedig a kívülről látható oldala érzékelhető. A felület, ha egyenmű dologról van szó, nem választható le arról a dologról, aminek a felülete.¹⁵⁴

Kétségtelen, hogy a felületre a felület elméleti képként való megjelenéséből következtetünk, ami azt jelenti, hogy a kép a maga sajátos tulajdonságaival visszautal bennünket eredetéhez. A tulajdonképpeni értelemben vett felület a vizuális észlelés felől megértve még nem jelenti egyben az anyagi-tárgyi létezők tapinthatóságát, hanem egy a látás aktusában is felismerhető térbeli határt jelöl, illetve ezt a határt a test műs dolgoktól való elválásaként és ugyanakkor azokkal való összekapcsolódásaként jeleníti meg. Az így értelmezett testhatárfelület már maga is lényegénél fogva képi tulajdonsággal rendelkezik. A tapintás, amelyről nem mondhatunk le, hiszen a látás háttértudásaként mindig hozzákapcsolódik a dolog érzéki „képéhez”, ugyanazon felületnek egy másik megismerési és megértési módja. De amíg a tapintásnak nincs feltétlenül szüksége a látás aktusára, addig a látásaktus nem képes lemondani arról a rajta kívüli tudásról és ismeretről, amely a tapintásban, a közvetlen érintésben felgyülemlött. Ez az ismeret akarva-akaratlan megjelenik a látás aktusában is.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ha mégis leválasztásra kerül, miként ezt a megnyúzott bőr bizonyítja, többé nem tekinthető a test felületének. A felület azonban egy másik értelemben is használatos: a dolgot beborító, azaz elfedő értelemben. Ebben a felfogásban a felület a lényegét elfedő lepelként működik, s utat enged egy radikális elgondolásnak, amelyben a felület elleplezésként, elrejtésként működik. A kettő közötti létmódban a felület egyszerre mutatja meg, ami alatta van, s fedi azt el a tekintet elől. A képi megmutatózás a megmutatózó felületeként ennek megfelelően lehet elfedő és megmutató. Innen már csak egy ugrás azon elgondolás, hogy a kép is valaminek az elfedésére szolgál. Később ennél is továbbléptek, s már a kép egy részét is el lehetett fedni. Ilyen például Raffaello: *Sixtusi Madonnája*, amelyet két oldalról egy-egy elhúzott és beakasztott függöny szegélyez, mintegy lehetővé téve a nézőnek, hogy megszemlélje a Madonnát és a többi szereplőt. Mivel a függönyök is festve vannak, egy kép a képben kompozícióval van dolgunk, amely a megmutatás és elleplezés lehetőségével játszik.

¹⁵⁵ A látásnak nincs közvetlen köze az anyagi-tárgyi dolgok olyan tulajdonságához, mint például a lágyág vagy a keménység. A szem erre vonatkozó megállapításokat csak közvetve tehet. Amiről azonban meghatározott jelek alapján vizuálisan azt állapítjuk meg, hogy bizonyos tulajdonsága tekintetében ilyen vagy olyan, azt az elmében a látáshoz kapcsolódó tapintási (taktilis) tapasztalatunkkal egészítettük ki.

A LÁTÁS KÉPÉTŐL A KÉPLÁTÁSIG VEZETŐ ÚT

Nagyvonalakban a látást úgy jellemezhetjük, hogy az nem más, mint a környezővalóság anyagi-tárgyi dolgainak a felületéről a szembe visszavetülő fényinger segítségével egy, a szem optikáján keresztül a fényérzékelő idegrostokig hatoló, majd impulzusok formájában az agyba továbbított, onnan pedig különböző agyi területekre „szétszóródó”, s végül észlelésként újra egyesülő „információkból” keletkező kép. De az emberi elmében emlékezetként felbukkanó és onnan egy hordozófelületre kivetített, azaz újra a környezővalóságban megjelenő és immár önálló képjelenségként is értelmezhető megmutatkozás sajátos kettősségben jelenik meg. Egyfelől magát „képként” pusztá felületében megmutató anyagi-tárgyi létezőként áll elénk materiális, taktilis, azaz tulajdonképpeni létmódja nélkül, mintegy „önmagán kívül” kerülve, „tisztá érzetként”. Másfelől, miután a megmutató egzisztenciájáról „levált” és attól megkülönböztethető, „idegen felületen rögzített” létmódról, azaz „pusztá megmutatkozásról” van szó, a képjelenséget önálló létezőként, egy sajátos új létmódként észleljük, illetve értjük meg. Mindazonáltal a képi megmutatkozás annak a bizonyítéka, hogy az immateriálissá változtatható felület minden anyagi-tárgyi dologról leválasztható, és önálló jelenségként bemutatható. A képi jelenség nem teljesen azonos se a megmutatóval, azzal, ahogyan az a közvetlen észlelés pillanatában és aktusában előtűnik megjelenik, sem az elmében megőrzött emléképpével. Azonban bár a képjelenség „levált” a megmutatótól, a hordozófelülethez kötött létmódjával mégsem azonosíthatjuk minden további nélkül, hiszen sajátos képi minőségét éppen annak köszönheti, hogy egy másik, a testi valóságában jelen nem lévő érzéki-formai létet állít elénk. Mégpedig bizonyos értelemben ezt éppen azzal a hordozóval szemben teszi, amelyet anyagi-tárgyi létben is jelenlévőként észlelünk és tudunk. A képi megmutatkozás lényegi tulajdonsága, hogy éppen azzal az anyagi-tárgyi létmóddal szemben állítja a megmutató érzéki jelenlétét, amellyel részben, elsősorban materiálisan azonos, s amelynek érzékelését, illetve észlelését nem is tudjuk kizárni látásaktusunkból. A hordozót, a formát, a festéket és mindazt, amely a megmutatót megmutatóként elénk állítja, önértékében ugyan visszaszoríthatjuk észlelésünk háttérébe, de érzékeljük és tudunk arról, hogy a kép ezek segítségével működik. A képi megmutatkozás a közvetlen és elsődleges látásélménytől, vagyis a megmutatótól egyértelműen megkülönböztethető jelenségként csak az emberi elme számára létezik.¹⁵⁶

Az ember által alkotott kép története azonos azzal, ahogyan az ember a tudatában megjelenő és kivetítésre szánt képekből identikus, érzéki-észleleti képjelenséget formált, azaz ahogyan ennek a vizuális jelenségnek az önazonosságát (képszerűségét)

¹⁵⁶ Nem tudjuk, hogy azok a fejlett intelligenciájú állatok, amelyek képesek a képjelenségen jelen lévő alakokat, formákat stb. felismerni, mit is látnak valójában? Nem tudhatjuk, hogy pontosan miként értelmezik a képi megmutatót. Bizonyos eszközökkel (például tükrökkel) végzett kísérletekkel ki lehet mutatni, hogy mely állatok képesek felismerni a képet, illetve azt, hogy a tükrőben önmagukat látják.

különböző megoldásokban és funkciókban alkalmazva kidolgozta, valamint egyre komplexebb egységgé és mind önállóbb, saját jogán létező jelenséggé fejlesztette.

A képjelenségek készítése tehát adekvát módja annak, ahogyan az ember elméleti képességeit, az érzékelést és az észlelést emlékképként abszolválja, majd pedig mintegy „kitessékeli” magából saját alakba zárt testének határain túlra, egy újra érzékileg megismerhető létmódba, mintha az csak egy tárgy lenne. Abba a környezővilágba űzi vissza az ember a belső képét, ahonnan az származik, hogy mint említettük, azután egy újabb percepció által megint tudata tartalmává, azaz belsővé tehesse, vagy másként megfogalmazva, hogy az agyában a sajátosan szerveződő tudata egy új „mintázata” formálja,¹⁵⁷ amelyet azonban újra belsővé téve mégis képjelenséggé (valaminek a megmutatkozásaként) észlelhet és érthet meg. Ez a kép immár nem minden szempontból azonos a megmutatkozóval, de még annak elméleti képével sem, hanem mellettük bizonyos mértékig önálló jelenséggé, saját érzéki létre szert tett vetületi képként jelenik meg. Az ember által alkotott képjelenség ezért nem pusztán a biológiai test érzéki észlelésének belső folyamatait, „eseményeit” tükrözi, és nem is csak az elme-működés pillanatnyi, a fénytől megörökölt és saját neuronhálózatába transzformált „mintázata”, illetve formai jellegzetességét ismétli meg, hanem egy, a tudati aktus egyéb összetevőinek ösztönző közreműködésével keletkező újfajta, korábban nem létezett jelenségcsoportot alkot. Az ember képei segítségével saját belső, kialakulóban lévő szellemi létének alapjait helyezte közösségének nyilvánossága elé, oda, ahol egyébként a környezővilágnak, illetve az egyes létezőknek kell megmutatkozniuk. Azáltal, hogy az emberi elme képként a környezővilágba visszavetítve, újra külsővé válva észleleti jelenséggé, vagyis valamely létező megmutatkozásaként és ugyanakkor megmutatkozóként jelent meg, bebizonyította, hogy maga is *valóságként*, s nem annak ellenőrizhetetlen utánzataként, illúziójaként vagy káprázatként működik. Az ember a képben saját elméjét látta kivetítve, azt, ahogyan tudata meghatározott szempontok kiemelésével és érvényesítésével megragadja környezetét. A kép segítségével a fokozatosan kialakított, vagyis az önmaga által megformált környezetét és az abban való elhelyezkedését készítette elő. Az általa alkotott kép megszüntette az egyedi tapasztalat és észlelés önmagába zártságát, amely ettől kezdve már nem csupán ellenőrizhetetlen képzelgés volt, hanem faktum, olyan prekommunikatív kifejezési mód, amelyre tudásként és tapasztalatként az egész közösség számíthat. A kép által a közösséget alkotó egyes elmék tartalmukban a nyelvi kommunikáció segítségével nélkül nyíltak meg és váltak láthatókká, valamint ellenőrizhetőkké egymás számára. Az elme képei a legintimebb emberi sajátosságok közé tartoznak, melyekben önmaga számára is feltárul

¹⁵⁷ A mintázat azt jelenti, hogy az agy az ingerből egy sajátos mintázatot alkot. Ez nem azonos a benne keletkező képpel vagy gondolattal. Inkább úgy mondanám, hogy ez a mintázat az agy külsőleg regisztrált, szimultán működés alatt lévő részeinek az értelmezés előtti „ingertérképét” jelenti, s azt mutatja meg, hogy mely területek vannak ingerületnek kitéve. Egy ilyen mintázat feltételezése egy külső szemlélő jelenlétét kívánja meg, aki ezt a mintázatot észleli, s nem a tudatot látja, amint ami éppen képjelenséggé vagy vizuális észlelésként megvalósulva működik. A tudat mintázatának fogalma éppen úgy egy elvonatkoztatás, egy értelmi redukció eredménye, miként a fénymintázat fogalma.

léte. Leginkább emlékképeinkkel tudunk azonosulni, mivel azokban egzisztenciánk az idő dimenziójában tárja fel magát. A közösség elé vitt és nyilvánossá vált kép az egyes társadalmi közösségek kulturális tervezetének és alapjainak bemutatását és lerakását jelentette, amely már alapvetően különbözik az állati közösségekben tapasztalható metakommunikációtól. Ez utóbbiak ugyanis sohasem képesek egyedek elméjének működését ilyen mértékben és ilyen fokon az adott faj közössége számára megnyitni. A képi megmutatás nyilvánossá válása azonban lassú folyamat volt. Nem kizárt, hogy egyes formái sokáig megőrizték készítőinek intimitását.¹⁵⁸

A TUDÁS ÉS A LÁTÁS „HELYE”

A tudást hétköznapi értelemben többnyire valamiféle önálló, de meghatározott és különböző formákba öntött elméleti „tartalomként”, egyfajta sajátos „kivonható”, esszenciális szellemi dologként vagy az agy meghatározott állapotaként, elmeműködésként értelmezik, amely általában egyszerűen a valóságnak a „megemésztett”, szimbolikusan megformált vagy transzformált jelenlétét jelenti. A tudás természetesen sem eseményként, sem mintázatként, sem pedig „tartalomként” vagy más módon nem választható el a tudó személyétől. Csak az tudhat, aki „rendelkezik” valamilyen tudással; amely tudás azonos a tudóval. A tudásnak nincs minden alanytól, illetve emberi egyedtől független létmódja.

A tudás személyes, mert az mindig valakinek a tudatában fellelhető tudásaként létezik.¹⁵⁹ Ugyanakkor az egyéni tudással szembeállított kollektív tudás, illetve – kiterjesztve és általánosítva – a „közösség szelleme” (a korszak, a kultúra, a kollektív szellem stb.), annak ellenére, hogy egyetlen konkrét elme tudásával és képességével sem azonosítható, mégiscsak az egyes elmékben és az egyedek egymáshoz, valamint környezetükhöz való viszonyában konkretizálódik. Aki tud, az tudása által az aki, vagyis az emberi tudás helye csakis a közösségben meghatározott helyet elfoglaló, de mindig konkrét ember lehet.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Erre abból következtetünk, hogy a barlangok legmélyén, eldugott zugaiban megjelenített képek feltehetőleg még nem a közösségi szemléletet szolgálták. Ugyanakkor a kisplasztikákat nem volt könnyű eldugni a közösség kíváncsi pillantása elől. Vagyis a képi megmutatkozásnak már ebben a korszakban sem csak egyetlen funkciója lehetett. A kisplasztikák minden valószínűség szerint más célt szolgáltak, mint a barlangok festményei.

¹⁵⁹ A közösség tudása is az egyedekben valósul meg. Minden egyed a maga szintjén és képességeinek, helyzetének stb. megfelelően rendelkezik a közösség tudásával, ami egyben azt is jelenti, hogy ezt a tudást a közösségen keresztül képes csak érvényesíteni, mivel tőle nyerte el. A tanulás a közösség tudásának az egyedek számára való átadását jelenti, azaz a tudás a közösség felől (egyedeken keresztül) „folyik” az egyedek felé. De mindez fordítva is igaz, hiszen az egyén tudása teszi lehetővé, hogy a közösség tudása létrejöjjön. Egyed és közösség tudása kölcsönösen feltételezi egymást.

¹⁶⁰ Ez mégsem jelenti azt, hogy az egyedek szabadon bánhatnak közösségük tudásával (a hagyományokkal, ismeretekkel, mítoszokkal, technikákkal stb.). Mivelhogy tudása nagy részét az ember készen kapja – azaz számára már más tudásaként jelenik meg –, inkább az alakítja őt. A közösségi

Az ember nembeli tudása nem egyéb, mint az a képessége, hogy a „külsőt”, amelyet valóságnak hívunk, transzformálja, mintegy a „maga képére” formálja, hogy ezen a módon önmagát megteremtse.¹⁶¹ A tudás és az ismeret ezért nem azonosítható minden további nélkül a tárgyával sem, vagyis azzal, aminek a tudása, amiről való tudás, ami tudásként megjelenik, vagy ami a tudásban feltárja magát. Az önmagáról tudó elme megkülönbözteti magát tárgytól (tudásától), illetve minden konkrét ismerettől és tudástól, s a tudó részéről ez a megkülönböztettség tekinthető az öntudat megjelenésének.

Ha ez így van, akkor a nyelvi generált tudás több szempontból is hasonlít a képjelenségre. Ugyanis az egyes emberi tudatoknak konkrét közösségi kultúráként való kidolgozódása és az egyes kultúrákban megvalósuló fokozatos szellemmé válása sok hasonlóságot mutat a képjelenség „önmagává válásával”. Minél inkább „tudatában van” egy elme saját tudásának (önmagának mint tudónak), annál inkább elmondható, hogy önmaga előtt identikusként jelenik meg, miközben nem mondhat le tárgyaról, illetve a tudásról mint a külsőnek bensőként való megjelenéséről sem, hiszen az tudásként őáltala és ő is tudóként a tudása által létezik. Ugyanez vonatkozik az egyes későbbi korokban kialakult kultúrákra, amelyek önmagukról való tudásukat úgy alakították ki, hogy annak általános elemeit, például a gondolkodásmódot, a hitet, a viselkedést bizonyos állandó „formákba” (sémákba) öntötték, s ezen a módot tették vizsgálatuk tárgyává. Így némileg el is távolodtak maguktól. A kollektív tudat – mint egy közösség önmagáról való, explicitté tett ismerete – azonban csak egy ilyen ellépéssel, önmagától való eltávolodással (ön-reflexióval) válhat meg. Ez olyan pozíciót jelöl ki a megértők számára, amelyet nem vizsgál-

tudás, minthogy alternatíva nélkül működik, olyan, eredendően egyedek által szerzett, de fokozatosan kollektívvé vált tapasztalathalmaz, amely meghatározott módon elrendezést nyert, és legfontosabb funkciója, hogy a közösség egyedeit a közösségben megtartsa. Valójában ez a tudás az, ami az egyedeket irányítja és létüket meghatározza. Ezért bár a tudásra minden egyed egyénileg tesz szert, ez a tudás minél inkább közösségi, annál kevésbé az egyén által megszerzett tapasztalatot jelenti. A kollektív tudás mintegy elrendezi az egyedi tapasztalatokat, hogy azok a közösségnek megfelelően irányítsák az egyedet. Az egyedi ismeret és tapasztalat, valamint a közösségi tudás, hagyomány egymást átszöve, átfonva alakul és változik maga is.

¹⁶¹ Csak az ember törekszik környezetével új típusú viszonyok, relációk kialakítására. Az egyes állatfajok már meglévő viszonyaik tökéletesítésével (kiválasztódás) képesek fennmaradni. Az ember az egyetlen élőlény, amely nem saját adottságának, testi képességeinek tökéletesítésével, az egyedek kiválasztásával és adottságaik átörökítésével, hanem tökéletlenségének külső segítséggel való kiegészítésével éri el fennmaradását. Ez azt jelenti, hogy mind nagyobb mértékben megnöveli az őt a környezővilághoz kötő kapcsolatokat számát. A relációk számának növelése csak úgy képzelhető el, hogy az ember a nem kizárólag közvetlenül rá vonatkozó dolgokat képes megkülönböztetni egymástól, és képes környezővilágának minden területén ilyen megkülönböztetéseket tenni. Erre a differenciáló képességre a formaismeret segítségével tett szert az ember. Ha pedig a látás törzsféjlődésén végigtekintünk, láthatjuk, hogy az első fényérzékeli sejtektől, amelyek a fény jelenlétét jelezték, milyen hosszú út vezetett a formalítás kialakulásáig.

hatnak és nem értékelhetnek másként, csakis egy még újabb reflexióval. Az ön-reflexió olyan kényszerítő eszköze lehet az emberi kollektívának, amely a közös-séget vagy társadalmat mintegy folytonosan kilendítheti korábbi állapotából.

A látásnak (mint érzéki megismerő képességnek) a megértése biztosíték az ön-magáról tudó tudat számára, hogy alapjai megfelelőek. Olyan megismerési mód ez, amelyet leginkább a kép igazolhat. A kép az egyéni és a fokozatosan kikristályo-sodott kollektív megismerés és megértés új társadalmi formáinak feltételeként kez-dett el működni. Egyszerre volt önreflexió, a valóság megértésének bizonyítéka és a kollektív tudás alapja.¹⁶²

Az eddigiekből láthattuk, hogy a nyelvileg generált tudat öntudatosodása során folytonosan szembetalálta magát a képjelenséggel és a képjelenségben egy számára nehezen feldolgozható, erősen irritáló problémával, mégpedig avval, hogy a dolgok nem minden tekintetben határolhatóak körül önazonosságukban, mivel nem egy-gyökerűek. Ugyanakkor a képalkotásokat „ugyanaz” az emberi elme hozza létre, mint amelyik elvont, nyelvileg generált önmagára ismerésével rácsodálkozik erre a jelenségcsoportra, hiszen minden tudat (az elme és a test együttműködéséeként) egységre és ellentmondás-mentességre törekszik. A nyelvi reflexió alól azonban sem-mi sem vonhatja ki magát. Nemcsak az idegen vagy külső dolgok, hanem saját érzéki-képi, azaz vizuális megismerési módja is magára vonja a nyelvileg generált gondolkodás figyelmét. Ez pedig azt jelenti, hogy nem kizárólag a külső dolgok, illetve a természeti környezővalóság lehet a reflexív tudat figyelmének tárgya, de önmaga is, mégpedig a maga konkrétságában, azaz mint környezővalóságába illesz-kedő, illetve (e folyamat eredményeként) környezővalóságát fokozatosan önmagába illesztő, önmagát (természetét és létmódját) felismerő, gondolkodó, cselekvő és döntéseket hozó *emberi egyed*, aki közössége különböző szerveződéseinek részét alkotja. Ez az *önreflexivitás* jelentette a kultúra kezdetét, amelynek az első, máig fennmaradt emlékei a képek.

A kép ugyanis tudatműködéséeként (e művelet végeredményeként), de kivetített érzéki jelenségéeként is lényegesen eltér a nyelvileg generált és ösztönzött tudat műkö-désétől. A képek alkotása olyan emberi tudást feltételez, amelyről úgy érezzük, hogy bizonyos értelemben sokkal kevésbé „alakítja át” a dolgokat (a környezővalóságot), és közvetlenebbül is bánik velük, mint a nyelvileg generált értelem. Az ember ugyanis képes a képet belsőleg megőrzni, majd pedig újból tudati képként (em-lékképként) előállítani, és eredeti létmódjának több szempontból is megfelelően visszavetíteni a környezővalóságba. De képes arra is, hogy az érzéki létmód felől a megmutatkozó és megmutatkozását egymással azonosítsa, miközben a jelenlét más szempontját (például az anyagi-tárgyi létmódot) alapul véve, egymástól meg is kü-

¹⁶² Pontosán tetten érhető az a korszak is, amikor a gondolkodás először próbált meg önállóvá válni s eltekinteni saját érzéki alapjaitól, hogy önálló létszerkezetéeként építse fel magát. A vallásos hiedelmek kialakulásának a kora az a korszaka az emberiségnek, amelyben a látáson alapuló megismerés elveszítette elsőségét a nyelvben kialakult önálló, nem érzéki, elvont (a vallásos hitben kiteljesedő) gondolkodásmóddal szemben.

lönbözötteti őket. A képalkotás és a képalkotó képesség mind nagyobb figyelmet váltott ki az önmagát nyelviileg kidolgozó egyedi és kollektív tudatműködés részéről. Ennek az önmagára irányuló reflexív folyamatnak ezért sokkal nagyobb a jelentősége az emberi kultúra kialakulásában, mint ahogyan azt korábban gondolták.

A képek létrehozásával azt bizonyította be önmagának az ember, hogy az érzéki észlelet – amely a létezők létét bizonyítja – képként, illetve egyfajta belső tudati jelenségként vagy „tudatformaként” akkor létezik és válik megragadhatóvá, ha azt önmaga elé kivetítve, újra az érzéki létbe állítva jeleníti meg. A tudat ezen a módon önmagát és a dolgokat egyszerre ellenőrizheti.¹⁶³ Az ember által alkotott kép az ember önmagára irányuló reflexiójának első megnyilvánulási módja volt, amelynek során az ember ezt a sajátos képességét először tette önmaga és egész faja számára nyilvánvalóvá azzal, hogy érzéki objektummá formálta az elméjében rejtőző képi tartalmakat, hogy az akár az egész közössége számára is hozzáférhetővé váljon. A képek alkotása az elvont gondolkodásra is ösztönzőleg hatott, hiszen az itt felvetett problémák, ha nem is mindig explicit módon, de folyamatosan foglalkoztatták az emberi elmét.

Ezek után azt a kérdést, hogy „miért készít képeket az ember?”, annak a kérdésnek kell megelőznie, hogy „miért kell az embernek önmagát meggyőznie arról, hogy benső elméleti működése – amely külső jelenségekre adott reflexiót jelent – csak akkor tekinthető valóságosnak, ha képes azt külsőként, a környezetvalóság egy *dolga*ként is megjeleníteni”. Ugyan miért kellett az embernek saját elméjét, megértését és tevékenységét figyelme tárgyává tennie, ha nem azért, mert saját maga előtt enigmaként, kérdésként jelent meg?

¹⁶³ Nem azt állítjuk, hogy az őskor emberének fejében ilyen vagy ehhez hasonló gondolatok jártak, hanem csak azt, hogy a tudat öntudatra eszmélése, azaz saját létezésének észlelése ezen a módon ment végbe.

MEGMUTATKOZÓ – MEGMUTATKOZÁS

A LÁTÁS IDŐBELI VÁLTOZÁSAI – ÚT AZ IDENTIKUS KÉPJELENSÉGHEZ

A címben jelölt gondolat első felét csak akkor tudjuk a korábbiaknál részletesebben és pontosabban kifejteni, ha a múlt képi szemléletét összevetjük a sajátunkéval. De hogyan lehetséges egy ilyen összevetés, amikor éppen az a feladatunk, hogy rekonstruáljuk a múltat? Erre választ akkor kapunk, ha feltételezzük, hogy az emberi gondolkodás biológiai és fizikai adottságait tekintve változatlan, hogy tehát a változások mellett létezik valamiféle állandó is, amely lehetővé teszi az összevetést. Csak valamilyen feltételezhető azonos alapból, a matematika nyelvén „közös nevezőből” kiindulva olvashatunk a múlt fennmaradt dolgaiból és jelenségeiből. Az értelmezés kényszere viszont éppenséggel az eltérések, differenciák miatt vetődik fel. A múlt az a változó komponens, amelyet nevezhetünk történelemnek, idegen kulturális sajátoságnak vagy bármi másnak, amelynek a lényege azonban éppen a történelemben, a mássá alakulásban, másként működésben található meg. A történelem mint a múlt megértésének egy lehetséges módja, mint egy a már jelen nem lévőről alkotott lehetséges „kép”, ebből a szempontból semmiben sem különbözik környezetünkétől, amely hasonlóképpen folytonos alakulásban, változásban működve vesz körbe bennünket. A múlt is értelmezésre váró nyersanyag, akárcsak a természeti környezetünk, azzal a különbséggel, hogy a természettől eltérően nincsenek állandó törvényei, formaváltozatai, alkotóelemei.

Az eddigiekben a megmutatkozót, amelyet hagyományosan „ábrázoltnak”, mi viszont modellnek, mintaképnek, ideának, megjelenítettnek, reprezentáltnak neveztünk, és az előállítás során keletkezett képének, azaz a megmutatkozásnak a viszonyát – vizuális lényegüket illetően – azonosságként értelmeztük. A megmutatkozó önmagáról való érzéki létmódjának a „leválása”¹⁶⁴ és megmutatkozásként egy másik létmódba és téridőbe való átlépése éppen úgy nem szünteti meg az eredeti azonosságot, ahogyan az emlékezet is megőrzi a múltat. Az emlékező elme azonos és ugyanakkor nem azonos azzal, amire emlékezik.¹⁶⁵ Ha nem így lenne, nem lenne

¹⁶⁴ A forma „érzéki leválását” nem úgy kell érteni, mint egy héjat, amely elkülönül az érzéki formától, illetve a dologtól, hanem úgy, mint ami végtelenül nagy számban sokszorozódhat meg anélkül, hogy önmagát a dologhoz való tartozásában elveszítené. Minden formának az „önmagáról való leválása” úgy megy végbe, hogy attól a megmutatkozó anyagi-tárgyi értelemben vett érzéki formája nem válik kevesebbé, mivel ami érzékileg „levál”, nem anyagi természetű. Ami megmutatkozik – az anyag térben kiterjedő felülete –, maga is anyagi természetű. Ennek ellenére az „érzéki leválás” nem érinti alapját, az anyagi természetű formát. Ami levál az a képe, amely viszont nem anyagi természetű, hanem egy viszony kifejeződése.

¹⁶⁵ Amikor valamire ráismerünk, úgy gondoljuk, nem a „ráismerésünkkel” (emlékezésünkkel és/vagy

tanulás, megértés stb., amely mind a felismerésen, illetve a ráismerésen alapul. Korunkban ugyan a képeket is sokan (például a szemiotikusok és gyakran a filozófusok is) két vagy három dimenzióban kiterjedő jelek rendszereként fogják fel, de éppen a rendszer fogalmának tekintetében nem kielégítő a kép jelként való értelmezése. A jelekből felépülő rendszer vagy struktúra és a képi megmutatkozás alapvető különbsége, hogy az előbbi megőrzi saját alkotóelemeinek elvontságát, szerkezetiségét,¹⁶⁶ nem formai szerveződését, mégis, ami benne érthetővé és jelenvalóvá válik, e rendszeren túllévőként (jelentésként, értelemként, tartalomként) jelenik meg. A dolog amellet, hogy megragadható egy rajta kívüli eszközzel, például egy olyan jelrendszer segítségével, amilyen a nyelv, maga is felfogható úgy, mint aminek struktúrája van. Ám a dolog struktúráját (és strukturális működését is) megkülönböztetjük a dologtól. Azt mondjuk, „a dolognak szerkezete van”, azaz szerkezettel rendelkezik. Ha a szerkezettel úgy rendelkezik a dolog, mintha csak a tulajdona lenne, akkor nem lehet azonos vele, még ha az a lényegét alkotja is. Heidegger szerint éppen így áll a helyzet a tulajdonságokkal és a dolgok ismertetőjegyeinek összességével is.¹⁶⁷ Az érzéki megmutatkozás éppen úgy, mint a szerkezet, a tulajdonságok és a jellegzetességek, nem abban az értelemben „azonos a dologgal”, ahogyan azt a forma esetében tapasztaljuk. A szerkezet, tulajdonságok, jellegzetességek azért létezhetnek a nyelvben a dolgokra vonatkozó eligazításként, mert tartalmukban általánosak, azaz mert más dolgokon is felfedezhetjük őket, s ezáltal lehetővé válik a dolgok osztályozása, csoportokba rendezése és összehasonlítása.¹⁶⁸ Összességük együttesen sem azonos valamely dologgal. Inkább csak rájuk vonatkoztathatóként jelennek meg. Jelenlétük lehetővé teszi, hogy el tudjuk helyezni más dolgok között. Az érzéki megmutatkozás formaszerűsége, ahogyan formája vizuálisan és tapinthatóan kijelöli a dolgot, egyben különbözik a dologtól. Ezt pontosan tudjuk, hiszen ezért vagyunk képesek megkü-

a ráismerés aktusával) azonosítjuk a dolgot, hanem azzal, *amire emlékeztünk*, ami tehát a ráismerés aktusában (tudottként, ismertként) megjelent. Amire tehát ráismertünk, lényegét tekintve mégiscsak maga az emlékezet tartalma, akár képként, akár más formában jelenik meg. Emlékezésünk az aktusban tartalmazza azt, amire ráismertünk. Az emlékezés aktusát ugyanakkor leválasztjuk az emlékezet tartalmáról. Az emlékezés kétféleképpen érthető meg: 1) az emlékezet tartalma felől és 2) az aktusból, amely bennünket jelenít meg. Minthogy mi emlékezünk, az emlékezet is a miénk, azaz mi magunk vagyunk azok, akik emlékeikkel azonosak.

¹⁶⁶ Ilyen egy tervrajz, amely csak végső, illetve külső formájában jelenik meg dologként, ám szerkezetiségében egy elvont rend (jelrendszer) kifejeződése.

¹⁶⁷ Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 43–49.

¹⁶⁸ Ezáltal utat nyitnak az általánosítások és a világ dolgainak csoportokba rendezése felé, amely művelet kétségtelenül elvezet bennünket a konkrét dologtól. A „hasonlóság” általunk többször is bírált fogalma, amelynek segítségével a dolgok különböző szempontok alapján elrendezhetőkké válnak, éppen azért nyert teret a nyelvben és lépett a megmutatózó és megmutatkozása esetében jogosulatlanul az *azonosság* fogalmának helyébe, mert egy csoportot vagy halmazt nemcsak az azonosságok, de a hasonlóságok alapján is ki lehet jelölni. A hasonlóságban az azonosság és a különbség minőségei könnyen elveszhetnek, de legalábbis megnevezetlenek maradhatnak.

lönbözteni a dolgot érzéki formájától, s nem hisszük azt, hogy a forma minden esetben és teljes egészében azonos lenne vele, s nem csak reprezentálja. A képi megmutatkozás tehát nem kisajátítja vagy eltulajdonítja az általa megjelenített érzéki formát, hanem az közös jellegzetessége neki és a megmutatkozónak. Amikor tehát a megmutatkozó és megmutatkozása esetében a forma azonosságáról beszélünk, akkor a formát visszautaljuk eredetéhez, oda, ahol számunkra valóan eredetileg megjelent, s ahonnan érzékletként „levált”. Mivel eredetileg is elsősorban érzéki létezőként ismertük meg, a dolog megmutatkozásában mindig azonos marad önmagával. Csakhogy a „puszta érzéki forma” nem rendelkezik az anyagi-tárgyi létmóddal, amelynek a formájaként megismertük. De mint látni fogjuk, éppen ez a leválaszthatóság teszi lehetővé, hogy a formát észleljük, megjegyzzük, újra felismerjük, vagy éppen képként megjelenítsük, illetve ismételten előállítsuk.

A képi megmutatkozásban tehát valamely dologra közvetlenül ismerünk rá, amely nem egy elvont alkotóelemekből felépülő szerkezet, s nem is egy rejtekező működési mód, vagy jelek rendszere, hanem egy meghatározott valóságos és konkrét dolog érzéki jelenléte.¹⁶⁹ A jelrendszer működésének megértése nem a benne, illetve a segítségével „életre keltett” dolgot fedi fel, hanem a képi struktúra¹⁷⁰ sajátos létét

¹⁶⁹ Habár az érzéki megjelenés, s általában az érzékelés is különböző szempontok alapján bontható részekre, és kisebb egységekből (fragmentumokból, vagy akár jelekből stb.) tevődik össze, ami sajátos rendszerszerű működést előfeltételez, ám a látás formai-alaki egységei sohasem szűnnek meg eredeti érzéki egészekként létezni. Még az általunk létrehozott tárgyak esetében sem a lényegyet hordozó struktúrákat ismerjük fel, hanem a formát, amely számunkra jeleníti meg a dolgot. Ebből következően a szerkezet vagy struktúra, ha mégoly lényegi is a tárgy szempontjából, meg kell hogy őrizze belsőleg való működését, s nem válthatja fel az érzéki létmódot.

¹⁷⁰ A képnek nem formája, hanem szerkezete és stílusa van. Abba a többnyire szabályos geometriai formába, amelybe a kép bele lett szorítva, éppen úgy nem a kép formája, ahogyan az ablakkivágás sem a benne megjelenő külső vagy belső valóságsegmentumot jellemzi. Ugyanis a térben kiterjedő dolgokkal szemben a kép térbelisége negatív, és nem pozitív. A képbe belelátunk, s nem meglátjuk, mint egy tárgyat. Amit ennek ellenére a kép formájának nevezünk, vagyis azt a befoglaló síkformát, amelyben a kép megjelenik, az semmiképpen sem tekinthető a belső kiterjedéssel rendelkező kép tulajdonképpeni értelemben vett külső, azaz kontúros formájának. A képjelenség belsőleg formálódik meg, éppen úgy, ahogyan a világ is. Ezért az utóbbinak van kiterjedése, de nem lehet formája. Habár úgy tűnik, hogy a szemlélő a képen kívül helyezkedik el, s ezért képes a képet kívülről szemügyre venni, azaz észleli a formáját (kiterjedésének mikéntjét, kontúráját látja), valójában miután a képjelenségnek nincs testi kiterjedése, és a néző a tekintetével éppenséggel a képen belülré tekint, ilyen külső formát nem észlelhet. Ezért lehet a képet befoglaló forma egy egyszerű, elvont síkgeometriai szerkezet, amely semmi lényegeset nem mondhat a képről, szemben a dolgok formájával, amely lényegi információkat képes szolgáltatni a dologról. A képet magába foglaló forma külső determináló elemként rendelkezik jelentőséggel, éppen úgy, ahogyan az ablak formája is befoglalóként határozza meg a pillantás során keletkező látványt. Nem része a képi megmutatkozásnak, de közvetlen kapcsolatban áll a kép vizualitásában elrejtett, a megmutatkozón túl szerkezetével. Ha tehát a kép megértése során a megmutatkozók alatti metaszintre figyelünk, megpillanthatjuk a kép saját, megmutatkozásoktól független struktúráját, amely

megalapozó metaszintjét.¹⁷¹ A struktúrát fel lehet fedni, meg lehet érteni, de ennek ellenére az, amit e szóval illetünk, nem azonos az „identikus dologgal”.¹⁷² Kétség-telenül a dolognak *van* struktúrája, szerkezete, s nem a struktúra vagy a jelrendszer rendelkezik egy neki alárendelt „dologisággal”. Annak ellenére, hogy úgy tűnik, a szerkezet kijelöli a dolog lehetséges létmódját, ez a szerkezet (akár mint jelek rendszere, vagy mint strukturális képződmény) alárendelődik a dolognak, ami úgy tűnik, hogy a szerkezetisége mellett még „valami más is”. A kifejtett képjelenséggel szemben az egyszerű képi megmutatkozás esetében azonban a kettő lényegében ugyanaz.¹⁷³ Ha a dolgot érzéki rendszerként is felismerjük, az akkor is megmarad annak, ami volt. Csak az összetett és zárt képjelenség esetében válik szinte teljesen ketté a puszta motívummá, fragmentummá süllyedt megmutatkozás és a kép önálló egészként észlelhető és értelmezhető létmódja. A kép szerkezetként már nem azonos a benne megmutakozókkal és relációikkal. De ez a szétválás sem abszolút, mivel mindkettővel a *szemlélet* és nem az érzéki képi felület rendelkezik.

A képpel kapcsolatban beszélhetünk vonaljátékról, tömegeloszlásról, mozgásirányról, elhelyezkedésről stb., de ezek nem a megmutakozót, s még csak nem is a megmutakozást jellemzik, hanem azt, ahogyan a képjelenség sajátos létmódja összeáll. Mindezek az önálló érzéki egységgé, azaz a képjelenséggé válás feltételeit jelölik. A saját léttel rendelkező képjelenség létmódját tekintve különbözik az egyes megmutakozásoktól. Nemcsak hogy a megmutakozások összességével és relációikkal nem azonos, de létmódjában éppen úgy eltér alkotóelemeitől, az egyes megmutakozásoktól, miként a dolog különbözik jellemzőitől, tulajdonságaitól.

a mind összetettebb funkcionális tárgyak belső szerkezetiségére hasonlít.

¹⁷¹ Habár egy képjelenség esetében nem beszélhetünk ugyanolyan értelemben belsőről, mint egy tárgy vagy élőlény esetében, hiszen minden vagy érzéki formából tevődik össze, vagy azok jelzik valaminek a jelenlétét, mégis a kép szerkezetét a képi megmutakozások saját érzékiségükkel elfedik. Ezért egy elvonatkoztató látásmódra van szükség ahhoz, hogy ebből az elfedettségből előhozzuk és láthatóvá tegyük. Ám mindezt csakis a kép érzéki közvetlen láthatóságával szemben, egy elvonatkoztató művelettel vagyunk képesek megtenni, aminek eredményeként a tulajdonképpeni értelemben vett kép képszerűsége eltűnik, vagy legalábbis az észlelés háttérébe szorul.

¹⁷² Az általunk előállított tárgyakhoz hasonlóan az egyes természeti képződményeket és az élőlényeket is „strukturális” dolgokként képzeljük el. Az anatómiai, a fizikai, kémiai, biológiai stb. ismeretek éppen úgy jelennek meg, mintha csak maguk is rendkívül összetett, sokszintű struktúrák lennének, amelyek maguk is egy nagyobb struktúrának, az adott terület ökológiájának részét képezik. (Nem véletlen, hogy az óra szerkezetével szimbolizált mechanika évszázadokig oly erősen uralta szemléletünket.) Mégsem ezt a struktúrát látjuk, hanem ezt ismeretként hozzágondoljuk a dolog látványához, illetve annak képéhez.

¹⁷³ Mivel az anatómiai ismeretek és azoknak a képben való megjelenése az érzéki megmutakozást kiteljesítik, nincs kétségünk a tekintetben, hogy az anatómia, amely egyébként az ember belső szerkezetét és vázát jelöli, nem tekinthető a megmutakozás lényegi elemének. Az ember anatómiáját csupán látni engedi a képi megmutakozás, s nem annak lényegét fejezi ki, mivel ő hordozza az anatómiai ismereteket (jelek vagy érzéki kifejezés formájában), s nem fordítva.

Az is tagadhatatlan, hogy a kifejtett és világgal rendelkező képjelenségre nagyon is jellemző az elvont szerkezet, amely már nem kizárólag az egyes megmutatkozásokat állítja elénk, hanem a kép érzéki-elvont és nyelvi megértést is igénylő struktúráját, amely egy a megmutatkozások mögött meghúzódó önálló jelenségeként válik felfedhetővé. A XVI. századtól művészivé vált kép esetében ez odáig fokozódott, hogy az egyes megmutatkozások mögött – mint valamiféle transzparens, ugyanakkor összefüggő felületen – egyre inkább érzékelhetővé vált és mind nagyobb jelentőségre tett szert a kép saját szerkezete. A művészivé vált kép esetében a mozgásirányok, az erővonalak, a súlypontok és a tömegek elrendezése, a világos és sötét felületek játéka, a középpont és a periféria viszonya, a méretarányok ritmikája, a képet átható dinamika, a kiegyensúlyozottság, vagy éppen az egyensúlyvesztés, és mindaz, amivel a képeket jellemezni szokták, már az elvont és az egyes megmutatkozásoktól függetlenül működő képi absztrakciót jelölik. Ez már nem az egyes konkrét megmutatkozásoknak, hanem egyértelműen a képjelenségnek mint önálló jelenség egységnek a sajátja.¹⁷⁴ A megmutatkozások e szerkezetiség szempontjából nem többek, mint a képet alkotó részegységek, fragmentumok, amelyek néha már csak ürügyül szolgálnak az önálló képalkotás szerkezeti megformálásához. Az ilyen, önnön szerkezetiségét a megmutatkozások elé állító kép a saját életét éli. Innen már csak egy lépés a kép képszerűségének kiiktatása és absztrakt műalkotássá válása. A megmutatkozás jelentősége e nyelvi felfedtet és kidolgozott elvontság során annyiban csökkent, hogy e folyamatban bármi megjelenhetett megmutatkozásként. Ezzel lényegében a képi „representáció kora” (Foucault) valóban a végére ért. Ha a káposzta a király személyével egyenrangú „képi motívum” lehet, ha a rút a szép mellett foglalhat helyet, akkor a kép már bármit reprezentálhat: önmagát, alkotóját, a nézőt, valamely elvont gondolatot vagy a művészetet, netán a kép, illetve a művészet történetét. Ez a hagyományos hatalmi reprezentáció végét jelzi, s a kép új alkalmazási módozatainak és technikáinak a kezdetét, amely egy radikálisan új korszakot hozott el a kép számára. Ez az a pozíció, ahonnan nekünk vissza kell tekintetünk a kép keletkezésének korára, és ez jelöli ki azt a helyet, ahonnan meg kell értenünk az első képi alkotásokat.

A FÉNYÉRZÉKELÉSTŐL A FORMALÁTÁS ÉS A JELÉRTELMEZÉS KIALAKULÁSÁIG

Az érzéki formák és a jelként működő fragmentumok nem a kép végső alapegységei. A még csak csírájában kialakult látás, az egyes fényérzékelő sejtek az érzékelés leg-

¹⁷⁴ Az alaknak és a formának is keresztül kellett mennie ezen a folyamaton. Az anatómia és minden analízis, boncolás, tagolás, részekre bontás stb. a hagyományos megmutatkozások mögé való látás eszközeként a vizuálisan észlelt dolgot vagy jelenséget egy elvonatkoztató szemléletnek veti alá. A feltárás műveletével az érzéki mögé pillanthatunk be, ami azt jelenti, hogy a nem láthatót láthatóvá, érzékivé tesszük, azaz a belsőt külsőként napvilágra hozzuk. A belsőnek a külsővé válása egyben annak képként való szemléletét is jelenti, s ez a tudás azon sajátosságára vet fényt, hogy az érzéki tapasztalat, azaz a látás aktusa a tudásnak feltétele, s nem állítható vele szembe.

kisebb információhordozóiként működtek. Mindegyikük egy-egy olyan, tovább nem bontható végső érzékelő egységként lépett fel, amely egymaga jelentett egy teljes érzéki „jelet” és/vagy „jeltípust”. Az egyes különállóan működő fényérzékelő sejtek önmagukban egyre kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű információt szerezzenek a környezetről, s ezért e sejtek közös fellépése, együttműködése volt az a hatalmas lépés, amelynek következtében a látás összetetté, azaz némileg már képszerűvé vált. Mint a látószerv legkisebb elkülönülő egységei, az egyes sejtek vagy érzékeltek fényt, vagy nem.¹⁷⁵ Az organizmusok azonban mind kevésbé hagyatkozhattak az egyes önállóan érzékelő sejtekre. A sejtek idővel együttesen határozták meg a fény jelenlétét vagy éppen hiányát. Együttműködésük egészen új szintre emelte a fényérzékelést. Koordinációjuk eredményeként fokozatosan kialakult a látás¹⁷⁶, mivel az egymás mellett elhelyezkedő sejtek felületet alkottak. Már nem külön-külön impulzusaik határozták meg a környezővilág állapotát. Együttműködésük eredményeként új minőségi szintre emelkedett a korai látás, és az együttműködő sejtek felületként a rájuk vetülő fényből már egy képszerűen működő mezőt alkotottak. A látás szempontjából még ekkor sem léteztek külön jelek és formák, azaz nem volt önálló érzéki megismerés és jelolvasás, jelértelmezés. Az egyszerű sötét és világos foltok értékelése nem jelekből való olvasást, de nem is formák látását jelentette. E kettő szétválására csak egy későbbi fejlődési fázisban kerülhetett sor. Kifejlődésük feltehetőleg többé-kevésbé párhuzamosan mehetett végbe, hiszen a foltokból következtetéssel előálló elkülöníthető formák észlelése is jel- vagy jelzésértékű volt.

Az érzékelés kialakulásának köszönhetjük a *jelenvaló lét* kialakulását, hiszen az érzékelés e módja nélkül az „itt és most” pillanatnyi komplex egységként, tehát mint a totális most elválása a korábbi és későbbi időpillanatoktól, aligha lenne lehetséges. A látás kialakulása ebből a szempontból döntő jelentőségű volt. Ahogyan a látás egyetlen érzéki teljességbe összefogja a jelen pillanatot, szituáltságában egyben el is választja más, korábban érzékelt pillanatoktól. A látás kialakulása tehát az idő érzetének megjelenését hozta magával. Vagyis a látás a pillanatnyi szituáltságot, az aktuális viszonyok megismerését és más viszonyoktól való elkülönítését, s ezáltal a tanulást is lehetővé tette az egyes organizmusok számára. Ahogyan nőtt a látás komplexitása, s kialakult a formalítás, úgy csökkent az egyes fényérzékelő sejtek önállóságának a jelentősége. Végül az egyes sejtek önálló értékelésének a lehetősége (a pusztán fényérzékelésen túl) teljesen megszűnt, hiszen gátolta a kibontakozó formalitást, a nagyobb egységben való megismerést, mivel a különálló sejtek a formák jelértékénél kevesebb információ megszerzésére voltak képesek.

¹⁷⁵ Az átmenet, azaz a fény hiánya és a fény jelenléte közötti állapot érzékelésére feltehetőleg már az első sejtek is képesek voltak, s ez némileg finomította, differenciálta a látásnak mint információszerzésnek a lehetőségeit. Az egyes fényérzékelő sejtek érzékenysége a formaként és a jelként való értelmezés szempontjából egyaránt jelentős lehetett.

¹⁷⁶ Habár a vizuális érzékelést és a látást egymás szinonimájaként használjuk, valójában az érzékelés eredendőbb a látásnál, amelyet „komplex érzékelésként” definiálhatunk.

Nem szükséges végigkísérnünk a látás törzsfejlődésében a jelészlelés és a formaészlelés kialakulásának folyamatát és egymáshoz való viszonyát, számunkra most elegendő, ha tudjuk, e két érzéki-értelmi lehetőség egy töről fakadt, s ugyanazon célt szolgálják, a tájékozódást.

Láttuk, hogy a pontszerű látás, azaz a legkisebb érzéki egységek vizuális észlelése az önálló fényérzékelő sejtig vezethető vissza, s ez tekinthető minden vizuális érzéki egység őseinek. Ugyanakkor, ha a pontról nem teoretikusan beszélünk, hanem mint gyakorlati-tapasztalati dologról, ez a „kiterjedés nélküli legkisebb egység” a mai látás szempontjából vizsgálva a látás *léptékhatarát* jelöli ki. Az optikai látás minőségileg új szintje megváltoztatta az érzéki egység határait. A látás fokozatos differenciálódása, az elme mind nagyobb mértékű munkavállalása a látási folyamat feldolgozásában a forma (a közvetlen érzéki információ) és a jel fokozatos különválását eredményezte. A jelszerű megismerés többlépcsőssé vált, hiszen a jel nem minden esetben valamely dolog legkisebb értelmezhető alapegységét jelenti, de gyakran nagyobb érzéki egységek (foltok, formák, kapcsolódások, folyamatok, differenciálódások stb.) együtteséből kerül kiolvasásra. Ugyanakkor a formát, ezt az érzéki egységet is fel lehet bontani kisebb részformákra vagy akár jelértékű egységekre. A jelértelmező látás a formaészleléstől eltérő összefüggéshálóként jelenik meg a látás aktusán belül. Amíg a jelek maguk a részek, utalások együttese, addig a forma mindennek az ellentéte, egység, egybenlét, összetartozás. Az érzéki formalítás (egységekben való látás) a jel látásának – mint értelmező és információszerező módnak – egy másik aspektusát jelenti, amely a formák látásától eltérően, de nem tőlük függetlenül működik.

A rész és az egész vagy másként egység kérdése már a látás legelső formáiban kódolva volt, s a látás kiteljesedő képességként eleve magában hordozta a később megvalósult lehetőségeket.¹⁷⁷ Miután látásunk megőrizte kifejlődésének minden lényeges fázisát, az időben visszafelé haladva képesek lehetünk azon folyamatok feltárására is, amelyek az emberi intelligencia nyomán okoztak változásokat látásunkban. Ezek között a legnagyobb jelentőséggel számunkra a már említett formalítás (*Gestalt*) és a jelek érzékelése és észlelése bír. E két eredendően érzéki megismerési mód ugyanis közös az állatok és az ember vizuális megismerésében. A magasabb rendű állatok elméjük segítségével szintén képesek jelek „olvasására”, azaz értelmezésére. De csak egy szintig. Mind a formaértelmezésnek, mind a jelértelmezésnek van egy határa, amit csak az ember képes meghaladni a nyelv használatának segítségével.

Első megközelítésben könnyen úgy tűnhet, hogy ez a határ ember és állat között nem a formaészlelés, hanem a jelértelmezés területén jelent szintugrást. De, ha arra gondolunk, hogy annak ellenére, hogy eszközöket az állatok is használnak, az előre meghatározott formák kialakítására vagy előállítására csak az ember képes. Csak az ember tudja a belső képeit kivetíteni, vagy elképzelt formákat létrehozni. Régóta az eszközkészítést tartjuk az emberi intelligencia specifikumának, ám nem ez jelenti a

¹⁷⁷ Ilyen lehetőségek például az egységes, 360° térlátás, a jobb és a bal szemmel való külön- és együttlátás, a térlátás, az éles látás stb.

valódi választóvonalat az állatokhoz képest, hanem a sokféle meghatározott funkcionális és nem funkcionális forma létrehozása. Eszközök ugyanis megfelelő anyagokból célszerű formák előállításával hozhatók létre. Ahogyan az eszközök egyre összetettebbekké váltak, úgy vált egyre világosabbá a forma szerepe az eszközök előállítása terén. Az egész és a rész összefüggéseinek jelentőségét is a formán keresztül ismerte fel az ember.¹⁷⁸ Az ember formacentrikusságára jellemző, hogy a nem célszerű, de jellegzetes formák látványa izgalommal tölti el. Az ember a tárgyaival, azaz a maga konstruálta formákkal és képekkel veszi körül magát, s gyakran e formáknak vagy nincs konkrét funkciójuk, vagy csak később sikerül funkciót keríteni nekik. A forma mindig a láthatóság keretein belül működik. A törzsfajlódás során még a tapintás is csak a látáson keresztül, a látás kialakulása után tett szert a formák kitapintásának képességére. A tapintás és a látás szoros kölcsönhatásban működik egymással, s nehéz lenne megmondani, hogy egy felületnek vagy egy anyagnak a tulajdonságait, sajátos minőségét a látás vagy a tapintás segítségével sikerül-e elsődlegesen megállapítani.

A LÁTÁS HATÁRAI

A látás megértése során felmerül a legkisebb és a legnagyobb érzékelhető egység,¹⁷⁹ a pont és a látvány észlelésének kérdése. A legkisebb, még felismerhető „értelmes egységnek” formaként kell megjelennie, mivel csak akkor lehet azonosítani, azaz fel- vagy ráismerni, ha észleljük, hogy mivel állunk szemben. Ám a forma, akár egy létezőé, akár egy jelé, maga is összetett jelenség, s aligha érzékelhetnénk, ha nem összetettségében, azaz részei összetartozásaként látnánk. Ha ez így van, akkor nem lehet a legkisebb érzékelhető egység. A legkisebb érzékelhető egység tehát önmagában nem lehet „értelmes”, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy benne sem ismerhetünk rá. De láthatjuk-e a színét, ha a formáját nem is észlelhetjük? A színre és az árnyalatra nem ugyanaz vonatkozik-e, ami a formára, hogy csak az lehet színes, aminek kiterjedése van?

A forma tehát bármilyen kicsiny legyen is, összetett jelenség. Ha a legelemibb vizuális jelenséget keressük, akkor minden kétséget kizáróan a ponthoz jutunk el.

¹⁷⁸ Örkény István így fogalmazta meg a formának mint összeillesztésnek a problémáját:

„Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégsem koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkodik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.”

(Örkény István: *Egyperces novellák*. Magvető Kiadó, Budapest. 1977. 332.

¹⁷⁹ A legnagyobb érzékelhető egység nem jelenti azt, hogy az egyben a legteljesebb is. A legnagyobb ebben az esetben nem a látószögre utal, hanem arra az objektumra, amelyet még önálló dologként meg tudunk különböztetni más dologtól.

Ennél egyszerűbb érzéki jelenségre ugyanis aligha bukkanhatnánk. A pontnak nincs formája, vagy ha netán egy pontszerű kiterjedésű dolognak mégis lenne formája, azt pontszerű méretében nem érzékelhetnénk. Ám a hagyományos euklideszi geometriából úgy tudjuk, hogy a pontnak egyáltalán nincs kiterjedése. Csakhogy a „kiterjedésnélküliség” a gyakorlatban csak a látás határáig érvényes. Ami azon túl van, új léptéket, s ennek megfelelően újabb létszintet jelent. Ebből következik, hogy a pont geometriai meghatározása, amely a pont abszolút kiterjedésnélküliségének állításából fakadóan metafizikai abszurditáshoz vezet, ezen állítás nyelvi túlzásából fakad. Ha ugyanis a pontnak nincs kiterjedése, akkor végtelen számú pont egymás mellé helyezésével sem jutunk el sem a vonalig, sem a kétdimenziós felületig, sem pedig a térbeli kiterjedésig. A térben ki nem terjedő létezők végtelen számú összessége sem hozhat olyan változást e létezők létében, hogy azok meghaladják a kiterjedés számukra megszabott határát.

A gyakorlatban azonban a pont egészen másként működik. Nem kiterjedésnélkülisége, hanem tovább nem oszthatósága jelenti a lényegét. Ebben az értelemben rokona a pont a pixelnek, a raszternek és a szemcsézettségnek.¹⁸⁰ A kép szempontjából a „legkisebb” vagy „oszthatatlan érzéki egységnek” sokáig nem volt különösebb jelentősége. A jelenség először alighanem a szövéssé megjelenésével vált láthatóvá. Mára azonban a kép alapegységeként értelmezve már megelőzi a formával kapcsolatos problémákat is. Azonban a rész-egész kérdése szempontjából mégiscsak meg kell vizsgálnunk, mivel ha azt kutatjuk, hogy az érzékelésben mi miben alapozódik meg, akkor fel kell kutatnunk a legelemibb érzéki tényezőket.

A jelek és a részformák ugyanis csak a legkisebb *értelmes* vagy *értelmezhető alapelemei* a képnek. Ezzel szemben a pont nem képe és nem jele semminek sem, csakis és kizárólag önmagának. Pusztán helyet és relációt jelöl. Ezért nem jelent értelmes alapegységet sem a kép, sem a jel elméleti reprezentációja számára. A pontból ugyanis nem lehet eljutni sem az érzéki egységekhez, sem a jelekhez. Mi több, általában még csak észlelni vagy érzékelni sem lehet az egyes pontokat mint még „közömbös” minőségeket, minthogy ezek érzéki észlelése zavarja mind a jel, mind pedig a kép felismerését.¹⁸¹ A pont azonban „minőség nélküli” „oszthatatlan egységként”, „atomként” a látás érzéki és nyelvi értelem előtti alapegysége. Nincs jelentése, és nem mutatkozik meg formaként sem. Ez viszont annak a jele, hogy a nála nagyobb egységet jelentő egyszerű és önálló léttel rendelkező jel jelszerűsége is összetett, és formaként jelenik meg a pont oszthatatlanságával, pusztán hely- és reláció-potenciáljával szemben. A pont tehát a nyelv végtelen megfogalmazásában abszolút „kiterjedésnélküliségével” szemben, a gyakorlatban léptékhátart jelöl, mégpedig a láthatóság, azaz a vizuális érzékelhetőség határát.

¹⁸⁰ A különbség közöttük az, hogy amíg a pont fogalmi konstrukció, és ezért metafizikailag értelmezett, addig az utóbbiak gyakorlati szinten működnek, azaz érzéki jelenségekként (is) értelmezhetők.

¹⁸¹ A léptékelterés ebben az értelemben úgy segíti elő a látás aktusát, hogy nem engedi meg, hogy az eltérő létszintek megzavarják egymást. Nem láthatjuk egyszerre az atomokat, molekulákat és az azokból összeálló alakokat, formákat.

A képi formákban nem feloldódó jelről tudjuk, hogy jelöltjétől függetlenül maga is meghatározott formával rendelkezik.¹⁸² Ez biztosítja felismerhetőségét. A képi megmutatkozásról azonban – annak ellenére, hogy tartalmaz jeleket, s hogy gyakran az egyes képi elemek jelfunkciót is hordoznak – az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy bizonyos tekintetben éppen a jel ellentéte. Amit ugyanis érzékileg, formájában megjelenőként észlelünk, azt jelenlévőként látjuk, míg a jel funkciója, hogy transzparensként működjön, s továbbutaljon bennünket valamihez, ami vagy nem jelen lévő vagy nem látható. A jel nem rendelkezik testi létmóddal, ezért semmiképpen sem tekinthető azon a módon azonosnak a jelölttel, ahogyan a megmutatkozás vizuálisan azonos a megmutatkozóval. Nem egy test formájával azonos, hanem egy eredendően elvont forma, amely e forma által létre tett szert. A pont viszont olyan semleges tulajdonsággal rendelkezik, amelynek értékét a képmezőben elfoglalt helye határozza meg. De már nem magányos pontként válik érzékelhetővé, hanem egy forma vagy egy jel részeként, amely feloldódik más pontok sokaságában. A pont tehát metaszintként nem magyarázza sem a formát, sem a jelet, de azok – akár észrevesszük, akár rejtve marad előttünk – kétségtelenül pontok sokaságából épülnek fel. Hogy nem pontokat, hanem formákat, összefüggéseket, jeleket és jelentéseket látunk, azt bizonyítja, hogy az egyes pontok teljességgel feloldódnak a formákban és a jelekben. Ha a formák és jelek mellett pontokat is látunk, illetve ha azt tapasztaljuk, hogy az előbbieket „pontokból épülnek fel”, akkor ezek a láthatóvá vált pontok eltérnek az érzéki léptékhartától, és saját minőségüket is észlelhetővé téve olyan kiterjedéseként jelennek meg, amelyek megzavarják a kép képszerűségét.

A képlátás során azon képességünk lép működésbe, amelynek köszönhetően nem a térben vagy valamely felületen egymás mellé és alá rendezett, meghatározott helyet (felületet, teret) elfoglaló és konkrét minőséget hordozó pontokat olvasunk ki. Még csak nem is arról van szó, hogy az ilyen pontok adott pillanatban egyszerre kiterjedő és közösen regisztrálható szinkroniája bizonyos absztrakt mintázatot vagy jelentést hordozó jeleket rajzol ki, amelyet azután e mintázat által irányított érzet formájában valóságként élünk meg, hanem arról, hogy értelmes egységekből álló, összefüggő érzéki teljességet kapunk környezetünkről. Azt állítjuk, hogy a színek mindig valaminek a színei, a formák és a sötétebb vagy világosabb foltok valaminek a formái és foltjai stb. Nem egyszerűen jelölik ezeket a dolgokat, mint a jelek, hanem bennük testesül meg a dolog jelenlévőként. Egyetlen forma létezik, amely éppen ezért érzékileg maga van jelen, s nem egy másik forma (a jel formája) reprezentálja az adott formát. Csak akkor beszélünk foltokról, ha eltekintünk attól, hogy a folt minek a jelenlétét mutatja vagy jelenti, s némileg a jelhez hasonlóan meghatározatlan, konkrétumoktól elvonatkoztatott formaként értelmezzük. Az értelmes, azaz felismert formákból, vagyis megmutatkozókából és összefüggésekből (jelekből) álló elrendezettséget nevezük képnak. „Észlelési kép” = a látásaktus egy adott pilla-

¹⁸² A jelet éppen úgy az elmében kialakult ideális képe teszi felismerhetővé, miként bármely más megmutatkozást. A jelrendszer egyes jeleinek legfontosabb tulajdonsága tehát az, hogy a valóság dolgaihoz hasonlóan formailag különböznek egymástól, de ugyanazokból a formaelemekből épülnek fel.

natában keletkező totalitás, illetve az ilyen totalitások folyamatos mozgásban feltároló, jól értelmezhető és követhető változásai.

Előbbi megállapításunkban azonban már benne rejlik a valóság és kép eredendő viszonyának ellentétébe fordulása is, vagyis hogy nyelvhasználatunkban és gondolkodásunkban a kép egyre inkább a valóság mintaképeként kezdett el működni. A pont, a jel és a forma jelenti a térnek egy adott léptéken belüli méretbeli eltéréseit. Létezik azonban a térnek a növekedés és a csökkenés irányában való nagyobb léptékű megnyílása, illetve „kitágulása” is. Az emberi lépték és a közvetlen észlelhetőség határán túli méretek a létezők körének egy újabb terét nyitják meg. A léptékek ilyen mértékű eltérése a jelenlévőket elrejtí elölünk. Az emberi lépték és láthatóság határán túli létmód távol tartja tőlünk az ott lévő megmutatkozókat. A mikroszkóp és a távcső, ez a két léptéket megváltoztató eszköz bizonyítja, hogy a kis távolság nem feltétlenül jelent valóban észlelhető és az észlelés szempontjából közvetlenül megragadható ittlétet, de még jelekkel jelzett reprezentációt sem. Az eltérő léptékvilágban létező dolgok észlelhetetlenségük és megragadhatatlanságuk miatt vannak távol tőlünk. A mikroszkopikus méretű dolgok jelen vannak minden általunk tapintható anyagban, de a megismerés szempontjából a mikroszkóp nélkül jelenvaló létük mégis oly mértékben távolivá teszi őket, hogy sohasem lennének észlelhetőek és megismerhetőek. Habár atomok és elemi részecskék milliárdjait érintjük meg, mégsem mondhatjuk, hogy megfogtunk egy atomot vagy egy protont. Az észlelhetőség ugyanis mindig léptékazonosságot feltételez. A miénktől eltérő kicsiny vagy éppen óriási létmódot annak ellenére, hogy nézzük, nem látjuk, mert egy érzékelhetőség alatti vagy feletti szintet jelentenek.¹⁸³ A kicsiny méretek irányában a pont jelenti a határt. A „pontban”, azaz a mikroméretek tartományában a dolog annak ellenére, hogy részegezzük tekintetünket, láthatatlan marad. Csak tömegük kiterjedésében látjuk őket, s nem alkotóelemeikben. De a világegyetemet sem vehetjük szemügyre úgy, mint egy tárgyat, mivel hallatlanul nagy a kiterjedése, és amiatt, hogy létünkkel benne helyezkedünk el, nem látjuk a peremét, azaz a formáját. Csak a földet foghatjuk meg, de ez nem azonos a Földdel. A léptékkülönbség megakadályoz bennünket abban, hogy a Földet a tárgyakhoz hasonlóan fogjuk kézbe. A Földnek ugyanis csak a képével vagy az elvont fogalmával végezhetünk műveleteket, vagyis azokkal a reprezentációival, amelyek az ember léptékére emelik megismerésének tárgyát.

A láthatóság határának a kis méretek irányába történő átlépése azt jelenti, hogy a *megnyílás*, amit saját léptékünk felől megközelítve a méretcsökkenés jelent, negatív irányban megy végbe. Ebben az esetben is éppolyan kitágulással van dolgunk, mint ha az ellenkező irányba, a hallatlanul nagy dolgok irányába tájékozódnánk. Amit a tudomány az optikai eszközök segítségével az érzékiség tartományában felfedezett,

¹⁸³ A Föld és a Nap égitestként (bolygóként és csillagként) Kopernikusz és Galilei munkássága előtt, illetve a modern csillagászat megszületéséig távol volt tőlünk, hiszen nem tudtunk róluk mint égitestekről. Ez a léptékbeli eltérésből fakadó távollét egyben az észlelés és a megértés szempontjából is távollétet eredményezett. Azt látjuk, hogy a léptékek felismerése a megismerés és a megértés lényeges elemét képezi.

az éppen itt található meg. A mikroszkopikus és a makroszkopikus léptékmegnyílás egyaránt ebbe a tapintással és közvetlen vizuális érzékeléssel megragadhatatlan észlelhetőségi tartományba vezetnek bennünket.¹⁸⁴ A két léptéktípust vizuális észlelhetősége érdekében ugyanazzal a módszerrel kell megközelíteni. Ezért a tér illetén való kitágítására irányuló eljárásnak a távcső és a mikroszkóp a szimbolikus eszköze. A léptékeltérések kiküszöbölésével mindkettő azt teszi lehetővé, hogy észleljük és megértsük a mienkétől eltérő léptékvilágokat.

A KÉPPÉ TRANSZFORMÁLÁS MŰVELETE ÉS A JEL MINT A LÉPTÉKEK KÖZÖTTI KÖZVETÍTŐESZKÖZ

Létezik-e olyan eszköz, amely lehetővé teszi, hogy a léptékeltérések ellenére a velünk nem léptékazonos dolgokat is láthatóvá tegyünk a magunk számára? Léteznie kell, ha arra gondolunk, hogy csak azért tudunk a miénktől eltérő léptékű „világokról”, mert azokat valamilyen közvetítőeszköz segítségével saját érzéki világunkban is képesek vagyunk észlelhetővé tenni. A léptékeltérésekről az optika eszközeivel szerezhetünk tudomást. Ezek az eszközök a látás biológiai adottságát jelentős mértékben kitágítják. Az így érzékelhető léptékűvé méretezett jelenségeket ezért a képek alapján ismerjük meg. A léptékünkben eltérő dolgok¹⁸⁵ képi megjelenítése a képek azon sajátos természetét világítja meg, hogy azok akármilyen eljárással is készüljenek, lényegüket tekintve optikai vetületek. Ha képről van szó, akkor a transzformálás műveletének tartalmaznia kell a nem optikai érzékelés optikaivá válásának aktusát is. Mégsem kizárólag az eszköz dönti el, hogy valamit milyen módon érzékelünk, hanem legalább annyira az is, hogy a megfigyelt dolgot képként, vagy másként szeretnénk megérteni. Valójában a léptékbeli eltérést a megismerés eszközének optikaiba fordításával küszöböljük ki. Vagyis a látható fény és a mi mérettartományunkba kell átfordítani megfigyelésünk tárgyát és a róla szerzett ismereteinket. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy a kép vajon a fényhez és a mi léptéktartományunkhoz kötött-e, vagy ettől eltérő képtípusok is léteznek, illetve más léptéktartományokban is találkozhatunk-e képi jelenséggel (vetülettel)? Másként megfogalmazva, felfedezzük a természetben a képeket, vagy előállítjuk őket? Ha azonban

¹⁸⁴ Ám érdekes, hogy mindkét esetben nagyításról van szó. A mikroszkopikus és a makroszkopikus mérettartományok itt, a nagyító közvetítésével találkoznak. Az előbbieket a méreteik miatt kerülnek ide, az utóbbiak viszont annak a hatalmas távolságnak köszönhetik „mikroméretüket”, amely elválaszt bennünket tőlük. Egyaránt jellemző mindkét mérettartományra, hogy tulajdonképpeni létmódjukat és formájukat tekintve az észlelhetőségen túl helyezkednek el. Mind a mikroszkopikus, mind pedig a makroszkopikus világok szereplői tekintetében a méretek csökkenésével egyre kevésbé beszélhetünk formáról. Mindez azt mutatja, hogy a forma a megismerés és a megértés eszközeként a látható méretek tartományában működik. A nagyon távoli dolgokat éppen úgy „kicsinységük” miatt nem látjuk, ahogyan a rendkívül apró dolgokat. Növeli a paradoxont, hogy a világegyetem csak egészében van távol tőlünk, hiszen általunk lakott kicsiny szeglete jelenti azt a léptékvilágot, amely számunkra ki lett jelölve. ¹⁸⁵ Lépték- és méreteltérés között a legfontosabb különbség az, hogy amíg az előbbi csak jelekkel, elsősorban számokkal fejezhető ki, az utóbbit vizuálisan is érzékeljük.

visszaautalunk arra a gondolatunkra, hogy a természetes tükröződésekön kívül képet csak az ember állít elő és használ aktívan, akkor azt kell mondanunk, hogy az ilyen mikro- és makroméretekből transzformált képek csak akkor válhatnak valóban képekké, ha olyan módon ragadjuk meg a megmutatkozókat, hogy azok a már általunk korábban megismert és megszokott képi formákban és feltételrendszerben tűnjenek fel. Az így kapott kép tehát részben a mi kreációnk, s nem pusztán egy tőlünk független optikai képződmény. Habár biológiai adottságaink jelölik ki észlelésünk határait, azaz, hogy mit láthatunk, ám úgy tűnik, semmi sem vethet gátat annak, hogy eszközeink segítségével úgy tágítsuk ki e határokat, hogy az azon kívül eső dolgokat transzformálva beemeljük biológiai adottságaink keretei közé. Ha nem látnánk, fel sem merülhetne a kép létezésének kérdése. De ha nem lennének a természetben olyan fizikai jelenségek, amelyeket mi saját adottságaink segítségével optikaiként értelmezünk, szintén nem beszélhetnénk képekről. A hétköznapi világunkon belüli, érzékszervileg megállapítható méretbeli eltérések a belátható, azaz a „léptékazonos” környezővalóságban való tájékozódást segítik elő. Mégis elmondható, hogy nincs minden alárendelve a léptékeknek. Létezik az embernek egy ősi érzéki-szellemi eszköze, amely a képek mellett az ilyen óriási differenciák és különbségek ellenére is működőképes marad, mivel teljes lépték-közömbösség jellemzi. Az ember által alkotott és használt jelek kívül esnek a léptékek által elrendezett világok határain, azaz mivel nem kötődnek a dolgokhoz közvetlenül, közömbösek a mérettel és a távolsággal, de még az idővel szemben is. A miénktől eltérő léptékű kiterjedéseknek a képek segítségével emberi méretűvé formálása mellett ezért a jelek alkalmazása teszi lehetővé a mikro- és makrovilágok megértését.¹⁸⁶ A jel maga emberi léptékű, hiszen csak azért érzékeljük, mert a mi világunk méreteivel rendelkezik, s mert többségüket manapság már magunk hozzuk létre. Amikor a mi léptékvilágunkba fordítunk át más léptékvilágokhoz tartozó dolgokat, jelenségeket, azok jeleit is konvertáljuk. Ezek a „természetes jelek” a dolgokhoz (formájukhoz, tulajdonságaikhoz) kapcsolódnak. Az átfordítás, illetve léptékváltás a hozzájuk tartozó jeleket is az általunk olvasható, már jól ismert jelekhez teszi hasonlatossá. Az ilyen képek képszerűsége némileg kérdéses, mivel legalább olyan mértékben tekinthetők formát nem alkotó jelek két dimenzióban való elrendezésének, mint érzéki megjelenítésnek. De éppen ez bizonyítja a kép emberhez való köthetőségét, hiszen a jelekből és a képekből is csak az ember képes kiolvasni értelmüket, illetve értelmesnek látni őket.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Például a számok, minthogy tiszta jelek, éppen úgy reprezentálhatnak egy mikroméretű eseményt, ahogyan egy gigantikus csillagászati eseményt.

¹⁸⁷ A léptékek létezését olyan jelenségek is jól kifejezik, mint valamely színézeknek egy folyadékban való feloldódása. A feloldódás pontosan mutatja, hogy ami elvegyül, az alkotóelemeit tekintve kisebb annál, hogy elvegyülését érzékelhessük. Erre azonban csak akkor jött rá az ember, amikor már megismerte a más léptékben működő „világokat”. Ehhez a felismeréshez természetesen először az optika segítette hozzá az embert. Később pedig itt is előtérbe kerültek az elvont matematikai számítások, majd az olyan vizuális eljárások, amelyek nem optikai természetűek, de működésük transzformálható az optika (az emberi látás) területére. Ilyenek például az elektronmikroszkópok vagy a „hamis képek” előállítására alkalmas egyéb technikák.

Mivel az ember által létrehozott jeleknek jól felismerhető saját formájuk van, helyettesítő (reprezentatív) funkciójuk lehetővé teszi, hogy bármit reprezentáljanak. A jel tehát immunis az általa jelzett dolgok tulajdonságaira, jellemzőire; a dolgokat a maguk egészében (létükben, s nem létezésük aktualitásának megfelelően) fejezi ki. Az ember által alkotott jel jelölő funkciója, azaz transzparens volta ellenére maga is érzéki létezőként áll elénk. Ezzel szemben az érzéki formákban felfedezhető „természetes” jeleket, ha nem is valóságosan, de képzeletünk segítségével leválasztjuk ezekről a formákról. A leválasztás bizonyos tekintetben önkényes, hiszen az adott jel mindig a megmutató megmutatkozásának részét alkotja. Ám a jel megkülönböztetése a létező létezésétől nem feltétlenül annak jeleként, illetve rá vonatkozó jelként jelenik meg. De maguk a megmutatkozások is viselkedhetnek jelekként, hiszen például a felhős, borús égboltot a közelgő eső vagy vihar jeleként értelmezhetjük. Az eddigiekből is kiderült, hogy az ilyen nem akaratlagos, az érzéki formáról ténylegesen nem leválasztható jelnek nincs saját állandó jelképe, hanem a megmutatkozásokon belül az érzéki jelenség részét alkotja. A formáról vagy jelenségről való leválasztás maga is egy sajátos formaalakítási mód, olyan művelet, amelyben az elénk kerülő jelenséget elménkben érzékileg átalakítjuk azáltal, hogy leválasztjuk róla a jelként funkcionáló alkotóelemet. Ez a formaalakítás azonban részben még közös az állatok forma- és jelérzékelésével, és nem hoz létre valóságos (anyagi-tárgyi) formát. Leginkább méreteiben, alkalmazása gyakoriságában tér el az ember illetően történő jelölés az állatok jelmegértésétől. Általában a nyelvi irányított értelem képi értelmezésben való jelenlétére utal, s amint kiiktattuk, újra a tiszta érzéki jelenvaló léthez érkezőnk el.

KÉPI ÉS NYELVI TUDÁS OSZCILLÁLÁSA

Vizuális észlelésünk során a látómezőnket szinkron módon kitöltő, környezetvalóságunkra vonatkozó, képnek nevezhető (bár az időben pontosan nem kijelölhető kiterjedésű) egységekkel van dolgunk. Érzékileg alapvetően és elsődlegesen a „valóságot” látjuk, s nem jeleket, szimbólumokat, vagy éppen ezek transzformációit, jóllehet ez a valóság éppen ezekkel a jelekkel telített, és ezért nemcsak látási, de „olvasási képességet” is igényel tőlünk. Az ember által létrehozott képjelenségre is az ilyen egységekben való látás, például az alaklás (*Gestalt*) vagy a képi egységként való látás (látvány) a jellemző. Az érzékileg megragadott képnek a dologgal, jelenséggel való lényegi azonosságát még a magasabb rendű gondolkodásunkkal szemben is fenntartjuk.

Ugyanakkor a klasszikus görögök óta az explicit tudás, azaz a tudatos (reflektáló) tudat szintjén ennek éppen az ellenkezőjét gondoljuk és valljuk. Ez azt mutatja, hogy tudatunk működésében és értékítéleteiben egyaránt megosztott, s benne egy antagonisztikus ellentmondás fedezhető fel. Egyfelől, mint láttuk, minden képjelenség előfeltétele a formára, alakra, s ezen keresztül a halmazállapotra, a kiterjedésre, a színre, a felületre stb. való ráismerés. Mindez nem alapulhat a pusztán hasonlóságon (illetve *mimézisen*).¹⁸⁸ Ha a képjelenség csupán hasonlóságon alapulna, akkor

¹⁸⁸ A mimézis és a kép valósághoz való hasonlóságának a gondolatát a kép világszerűvé válásának

sohasem azonosíthatnánk azt, amit képként látunk, valami olyannal, ami nemcsak ezen a módon létezik, de egzisztenciálisan éppen nincs jelen, csupán párhuzamot vonhatnánk a hasonlóságok tekintetében. Ám egy képi megmutatkozás láttán nem azt mondjuk, hogy „ez hasonlít valamire”, hanem minthogy *ráismerünk* benne valamire vagy valakire, azonosítjuk vele.

Hogy a képjelenséggel kapcsolatban miként alakult ki a történelem folyamán az elmeműködés és a megértés két eltérő szintje – vagyis az érzéki tudás és a nyelvileg generált gondolkodás – közötti ellentét, amelyben a megmutatkozó és a megmutatkozó (részbeni) azonossága meghatározatlan és bizonyos értelemben nyelvileg, elsősorban logikailag megalapozhatatlan viszonyra alakult át, ez tanulmányunk egyik legfontosabb kérdése. A kép történeti léte úgy rejtette el ennek a kezdeti azonosságnak a képlátást meghatározó jelentőségét, miként az épületek teszik saját alapjaikkal: ráépülnek, s ezzel elfedik azt, ami kijelöli és meghatározza létüket. Vagyis nem *diszjunkcióról*, azaz szétválasztásról van szó. Nem az történt, hogy egy korábban azonos dolog kettévált, és fokozatosan más dolgokká alakult, mint például amikor a törzsfajlódásban egy faj kettéválik, s két új faj keletkezik. Ebben az esetben valóban a képen belüli elfedettségről és rejtett működésről kell beszélünk. A felépítmény az alapokat elfedő és egyben annak ellentmondó szerkezetű formálódott. Úgy őrizte meg ezt az alapot, hogy közben érzékelhetlenné tette, mi több, sok szempontból vele ellentétesen működőként tűnt fel. Az explicit nyelvi értelem ebben a kérdésben alighanem azért vitte el ebbe az irányba a gondolkodást, mert kevésbé alkalmas az olyan dolgok megismerésére és megértésére, amelyek „nem egyértelműek”, illetve amelyeknek a felépülése, működésének módja, történeti kialakulása stb. lineárisan nem megközelíthető, illetve nem fűzhető és fejthető fel lineárisan.¹⁸⁹ Nem véletlen, hogy gyakran az ízléssel vagy a szagokkal, a fájdalomérzettel és érzéseinkkel kapcsolatban is bizonytalanságban hagy bennünket nyelvi kifejezőképességünk. Valójában mégsem félrevezette a nyelv az emberi gondolkodást, hanem csak olyan szempontot vezetett be a kép megértésének aktusába, amely a percepcióval szemben egyoldalúan saját kifejezési lehetőségét érvényesíti.¹⁹⁰ Ez a gondolkodás azon korszak

leírásakor fogjuk értelmezni, mivel ez a gondolat a görög gondolkodók írásaiban, elsősorban Platón és Arisztotelész filozófiájában nyert jelentőséget.

¹⁸⁹ A hasonlóság fogalma ebben az esetben egyfelől megőrizte a megmutatkozásnak a megmutatkozóhoz való viszonyát, miközben a nyelvi értelem szintjén felszámolta az érzéki létmódra vonatkozó azonosság tudatát. Ugyanakkor kiemelte a megmutatkozás (képjelenség) érzéki önállóságát, amely már nem lehet minden tekintetben azonos a megmutatkozóval. A hasonlóság fogalma mégsem alkalmas arra, hogy megmagyarázza azt, hogy a nem elhanyagolható különbség ellenére miért tartjuk ugyanannak a megmutatkozást és a megmutatkozót.

¹⁹⁰ Amikor egy képen felismerünk valakit, rámutatunk, s azt mondjuk: „ez X”. Nem azt mondjuk, hogy „ez X-re hasonlító kép”, hanem egyértelműen azonosítjuk a képet azzal, akire ráismertünk „benné”. De tisztában vagyunk azzal is, hogy amit szemlélünk, az „csak” kép. Azt is tudjuk, hogy ez a kép a megmutatkozótól független, önálló hordozóval rendelkezik, amelyet gyakran a kép *corpusaként* értelmezünk, s ennek megfelelően bánunk a képpel.

ka, amelyben az elvont elmeműködés „láthatatlan szubsztanciaként” szembekerült az érzéki észleléssel mint a dolgok és jelenségek *akcidens* (azaz látszólagos, másodlagos, esetleges, nem a lényeg megjelölő, véletlenszerű stb.) oldalával, amelyet elsősorban a látás aktusa testesített meg és a képjelenség reprezentált. Ennek a korszaknak a terméke a teológia és a filozófia,¹⁹¹ illetve bizonyos értelemben még az olyan vizualitáson alapuló tudományok is, mint amilyen a geometria.¹⁹²

A nyelv ezzel saját alapjával szállt szembe, hiszen maga is csak az érzékelésen keresztül képes működni. A nyelvnek kommunikációként kell működnie, ha tartalmait *igazságként* el akarja fogadtatni, hogy az egy közösség tudásává váljon. Ugyanakkor egy meghatározott érzettel más érzékelési tapasztalatok is szembeállíthatók, amelyek alátámasztják a nyelv elvont gondolkodáson alapuló *igazságát*, amely az érzéki megismerést nem tartja (minden esetben) kielégítőnek. Más kérdés, hogy ezek után a nyelvi megértés, élve saját univerzalizmusának lehetőségével, időnként túlságos általánosításával elabstrahálja ezt a kritikai reflexióját. Ezért válhatott a felület, amelyet a képi megmutatkozás, illetve a kép reprezentál a legpontosabban, felszínességgé és látszattá, a felszínesség és a látszat pedig a megtévesztés szinonimájává.¹⁹³

Ha azonban a megmutató és az ember által alkotott képjelenség percepciója teljesen azonosságot mutatnának, akkor aligha lenne szükség jelölésükhöz több szóra, s nem követelne erőfeszítést azonosságuk bizonyítása.¹⁹⁴ Ez az azonosság tehát

¹⁹¹ A nyelvileg generált értelemnek az érzéki értelemmel való felváltására tett kísérletek közé tartozik a filozófiai gondolkodás is, amely az összes tudásforma közül a leginkább támaszkodik a nyelv belsőleg adott lehetőségeire.

¹⁹² A geometriáról könnyen azt hihetnénk, hogy az érzéki megismerést bizonyítja. Valójában azonban a geometriai szabályoknak a felfedezése és törvényekben való megfogalmazása éppen e nem látható szabályoknak és törvényeknek a működését szemlélteti. A geometria szabályrendszerként ellentmond a közönséges vagy hétköznapi látás során keletkező elméleti kép képszerűségében rejlő, nem egyes szabályokat, tiszta ideális formákat megragadó és kiemelő, hanem egy komplex észlelést megvalósító, azaz másfajta működésnek. A geometriai ábra bizonyítja a legtisztábban, hogy az elvont elméleti működés miként ellenőrzi saját elvont igazságát azáltal, hogy érzéki létmódra tesz szert.

¹⁹³ Az érzéki megtévesztés egy tipikus példája a fénytörés, amely akkor jön létre, ha a fény az egyik közegből a másikba lép át. A törés a két közeg anyagsűrűségének eltéréseiből keletkezik. Amit látunk, az megtéveszti szemünket, hiszen törést mutat ott, ahol a dolog a közegváltás ellenére törés nélkül folytatódik. A látás tehát megtéveszt bennünket, hiszen mást látunk, mint ami a valóság. Ám ha tudjuk, hogy miért keletkezik fénytörés, azaz ha erre nyelvileg generált ismereteinkkel rájövünk, korrigálni tudjuk az „érzéki látszatot”.

¹⁹⁴ A név kétségtelenül mint az azonosság és az identitás egyik biztosítéka illeszthető bele ebbe a sorba, mégpedig mint olyan, amivel az ember azonosul. A név tehát nem egy érzéki és nem is egy eredendő azonosságot jelent, hanem egy közösségi/társadalmi elvárásnak való megfelelést. A névvel a közösség kijelöli az egyén helyét, szerepét, identitását stb. A vele való azonosság korábban küzdelemben valósult meg, vagyis az egyén számára feladatot jelentett nevének megszerzése és nevével való azonosságának megőrzése. A név sokáig beszélő szó volt, s ez a konkrét tulajdonságot kifejező képesége csak mára felejtődött el, s vált absztrakt megkülönböztető jellé, amelyet például az aláírás, a geneti

számunkra nem magától értetődő. Ugyanakkor az a különbség, amelyet a megmutatkozó, illetve annak az elmében megjelenő érzéki képe, azaz a közvetlen, elsődleges megmutatkozása és az ember által létrehozott képjelenség (a képi megmutatkozás) között tapasztalunk, igen jelentős és mindenki által felismerhető. (A későbbiekben még többször is szó lesz ezekről az eltérésekről.)

Arról már ejtettünk néhány szót, hogy az érzéki megmutatkozó és képi megmutatkozásának különbségét abból a történelmi távolságot megértő szemléletből kiindulva határozhatjuk meg a legjobban, amely a nyelvileg generált értelmén alapuló tárgyalkotó kultúrának a kibomlását is láthatóvá tette számunkra. A történetiként kibomló és működő időbeli távolságból történő megismerés tette ugyanis lehetővé a nyelvben való gondolkodás és a tárgyalkotás kulturális folyamatának felvázolását. Ezért a nyelvnek alávetett gondolkodás ezt a távolságot eredendő adottságaként és lehetőségeként építi be működésébe.¹⁹⁵

A NYELVI ÉRTELEM KÉPRE GYAKOROLT HATÁSA

A nyelv azért működőképes, mert az észlelés tálalja fel számára azt a „nyersanyagot”, amelyet transzformál, azaz nyelvileg működő értelemmé, tudássá, ismeretté, jelentéssé, valamint a kommunikáció tárgyává és végül világgá formál. Ugyanakkor a nyelvi értelem visszahat alapjaira, és beépül az érzékelésbe. Ezért épülhetett be a képjelenségbe is. A látásaktus ugyanis észlelésként csak azért képes meghaladni a pusztán érzékelés szintjét, mert ebben a nyelvileg generált gondolkodás a segítségére van. Amit tehát a nyelvi gondolkodás valaha is megértett, az akkor sem egy egyén vagy egy korszak tévedése volt, ha ma nem értünk vele egyet. Éppenséggel egy korszak felismerését, tudását, látásmódját, lehetőségeit jelenti, s azt mutatja meg, hogy a gondolkodás a nyelvileg ösztönzött képességeivel miként lendült túl a pusztán érzékileg adottakon.

Nem véletlen tehát, hogy a nyelvi értelemnek a képbe való behatolása a képjelenség folyamatos szerkezeti átfomlódásához vezetett. Természetesen nem arról van szó, hogy a nyelv, amely korábban gesztus, viselkedés, kinézet (azaz metanyelv) és természetesen auditív beszéd volt, netán hangok segítségével épült volna be a képjelenségbe, hogy értelmes, artikulált beszédet kölcsönözzön neki. Arról sincs szó,

kai meghatározottság, az újlényomat, a szem íriszének egyedisége hitelesít. A név tehát azon másodszeri megszületéskor kerül viselőjének birtokába, amikor a biológiai születést követően a társadalom is elismeri és befogadja az egyedet. Az egyed nevével a kommunikációban és a közösségi életben való jelenlétét lehet reprezentálni. Ám miként a valóságban, úgy a névhasználat esetében is jelen van a kép, annak a képe, aki a nevet viseli. Ez az elsődleges és pótolhatatlan kép arckép. Az arc képe (illetve az arc mint kép) és a név (valamint a közösség által használt egyéb jelek) együttesen teszik az egyént azzá, aki. Az arc ebben a helyzetben az alakot úgy helyettesíti és azonosítja az egyént, mint egy képként működő újlényomat, vagy mint az állatoknál a szag. Így alakulhatott ki már az ókorban a portré műfaja.¹⁹⁵ Itt a legátfogóbb értelemben vett történeti *antropológiáról* van szó, arról a tudományról, amely az időt tette meg az ember jelenvaló léte magyarázatának.

hogy a képi megmutat(koz)ás elvont írásjelekkel egészült volna ki, mint ahogyan azt az egyiptomi kultúrában a képek és szövegek egyazon mezőben történő összekapcsolásának oly gyakori esete mutatja. Igazi, kifejezési és megmutatkozási hézagok nélküli, a taktilis valósággal rokonítható összekapcsolódásra csak korunkban, a hangos mozgóképpel (a filmmel, a televízióval, a digitális képpel stb.) került sor.¹⁹⁶

Éppen ellenkezőleg: a nyelv, az új technikai médiákat is ideszámítva, oly módon generált értelmet a képjelenségekben, hogy egyre több, a környezővalóságban vizuálisan és nyelviileg fellelhető érzéki és észleleti, illetve auditív dolgot, jelenséget, vagyis jelet, szimbólumot stb. vont be a képi megmutatás körébe, s ezekből összefüggéseket, viszonyokat, vonatkozásokat, majd végül egyenesen belső képi struktúrárt és világot hozott létre. Korunk már képes akár ugyanazon világot különböző aspektusokból vagy egyenesen különböző világokként, illetve eltérő világokat bemutatni. Eközben lényegesen átértelmeződött az embernek a képhez való alapviszonya. A képjelenség érzéki eszközeinek kibővítésével, valamint azzal, hogy egyre inkább egyfajta sajátos belső, rá vonatkozó szabályoknak megfelelő szerkezetként kezdett működni, képessé vált az így keletkezett összefüggések nyelviileg jól megragadható, közvetlenül kiolvasható, explicitté tehető és önmaga sajátos vizuális létmódjára visszautaló tartalmak hordozására. Ehhez a mintát mindig is az érzékiként megjelenő környezővalóság szolgáltatta, hiszen mindazt, amit a kép megmutatott, ebből az érzéki környezeti valóságból emelték be a képalkotók a kép terébe. De csak olyan mértékben, amilyen mértékben azt a nyelviileg generált és kiteljesedett, társadalmivá formálódott és a közösség által ellenőrzött értelem megengedte. A képek alkalmazói a képet is mind gyakrabban a számukra fontos jelenségek és összefüggések megőrzésének és bemutatásának lehetséges helyeként, azaz egyfajta reprezentatív funkciót ellátó eszközként értelmezték. A kép nem ritkán a másként nem megjeleníthető és nem megőrizhető dolgok transzcendens helyszínévé vált. A kép ebben a funkciójában mintegy kiegészítette a környezővalóság bizonyos hiányosságait. Eközben észrevétlenül kialakult egy kimondottan a képekre jellemző érzéki megjelenítési és kifejezési mód, amely végül a kép térszerkezetének létrehozásával, a kép elvont

¹⁹⁶ Az egyiptomiak és más népek kísérletei, hogy a képeket a nyelv írásos formájával összekapcsolják, funkciójukat tekintve egyáltalán nem különböztek a mai filmképtől. Az egyiptomi képeken a reprezentatív megjelenítés mellett jól látható a korai időbeliség, illetve a kauzalitás és az értelem nem képi formájának kifejezésére való törekvés is. Saját technikai lehetőségeik azonban csak egyfajta „pszeudofilmet” vagy még inkább képregényt eredményezhettek. Ahogy a filmek esetében a hang társul a képhez, úgy társult náluk az írott szöveg a képekhez. Jellemzőségük, hogy vizuális olvasással értjük meg őket, amely megértési módnak lineáris elbeszélő szerkezetük is eleget tesz. Ha most az e képeket befogadó egyiptomi néző személyét akarjuk megérteni és megismerni, nincs nehéz dolgunk. A képek képszerűsége segítette az írni és olvasni nem tudó nézőt a megértésben. A kép mellett található (hieroglifákból álló) szöveg nem mondott mást, mint amit a képből is ki lehetett olvasni. A szintén képszerű szöveget könnyen el lehetett sajátítani, hiszen Egyiptomban a tulajdonképpen értelemben vett írás és az olvasás képessége sokáig privilégiumnak számított, s másféle volt, mint amit a képek mellé illesztettek (lásd: démotikus írás).

tartalmakkal való telítésével, végül pedig a technikai kép megjelenésekor a mozgással és az idő dimenziójával való kibővülésével érte el csúcspontját. A kép ekkorra „érzéki zárványként” önálló világgá vált, amelybe beleláthatunk ugyan, de amely immár tőlünk elzártan, önálló, „alternatív világgként” működik. A képjelenség mára identikussá és némileg önállóvá vált. De teljes önállóságra és zártságra sohasem tehet szert, mert ennek következtében elzáródna attól a világtól, amelyben közös léte van a társadalommal, amely kitermelte magából.

Az egyes vizuális megmutatkozások létből való kiragadása és kivetítése változatlanul a kép alapját jelenti, de a létezés konkrét lehetőségeinek köre jelentősen kibővült. Az implicit nyelvi és nem nyelvi tartalmak segítségével¹⁹⁷ meghatározott kompozícióba, azaz képi környezetbe (szituációba) rendeződő megmutatkozások által a jelenlét vizuális oldala is mind teljesebbé és sokrétűbbé, kifejezési és megmutatási lehetőségeit tekintve pedig szinte kimeríthetetlené vált. Ez pedig a képi megjelenítésre kerülő, egymással valamilyen kapcsolatban lévő formák és jelenségek vizuális jelekkel való telítését tette lehetővé. A kép egyre komplexebb tervezést kívánt meg, akár csak egy épület, ami azt jelentette, hogy ebben a vonatkozásában a képnek kétségtelenül a valóságot kellett modelleznie. Ez a modell (=kép) alapstruktúráját tekintve elvont egységekből épül fel. Végző formáját tekintve azonban újra érzékivé válik, azaz képként működik. Mára gyakran megfordul a valóság és a kép korábbi viszonya, s a képi tapasztalat teszi lehetővé, hogy a valóságot el lehessen képzelni.

¹⁹⁷ Nem kizárólag nyelvileg megragadható tartalmakról van szó, hanem olyan, kimondottan érzéki jelenségek megmutatásáról is, amelyek a nyelvileg kifejlődött emberi értelem nélkül észrevétlenek, jelentéktelenek vagy legalábbis általánosíthatatlanok maradtak volna. Mindazok a sajátosságok, amelyek például egy festmény érzéki karakterét jelentik – a színhasználat, ecsetkezelés, az egyedi fény-árnyék használat, látásmód stb. –, tehát azok a képi jellegzetességek, amelyek közvetlenül nem nyelviék vagy nyelvileg nem megragadhatók, közvetve ugyan, de a nyelvileg generált értelemnek köszönhetik létrejöttüket.

ÁLTALÁNOS ÉS KONKRÉT KÉP

ÁLTALÁNOSÁG ÉS KONKRÉTUM AZ EMLÉKEZET KÉPEIBEN

Mai szemmel nézve a képi megmutatkozásként felbukkanó megmutakozónak a pontos *ki*-léte gyakran azért bizonytalan, mert ez a lét túl sok tényezőtől függ, és nehéz eldönteni, miként értelmezzük, illetve adott esetben hogyan is kell megközelítenünk, mely szempontok lényegesek, illetve melyeket hanyagolhatunk el.

Az első képi megmutatkozásoknak – annak ellenére, hogy érzékileg azonosaknak tekintették őket a megmutatkozókkal – még nem volt pontosan meghatározható, illetve megjelölt alanya, mint ma egy portrénak. Ekkor még feltehetőleg nem merült fel az egzakt egyedi azonosíthatóság igénye.¹⁹⁸ A megmutakozó és a hordozón megjelenő képi megmutatkozása közötti összekötő kapocs, a közösségi tapasztalat számára „rejtett létmódú” egyedek elméiben megőrzött képek (az emlékképek) ugyanis nem feltétlenül egyetlen meghatározott megmutakozó időben és térben pontosan kijelölhető emlékképét jelentették. Ezért a hordozón elhelyezett kép nem egy fényképszerű pillanatfelvétel volt. Legalábbis a képi megmutatkozás létrehozásakor bizonyosan nem egy konkrét megmutakozónak az elmében „fényképszerűen” megragadott és kivetített emlékképét rögzítették.¹⁹⁹ Éppen ellenkezőleg: a megmutatkozás a legáltalánosabb tapasztalat szintjén működött még akkor is, ha támaszkodott konkrét – ma így mondanánk – „élményekre” és „élményként megőrzött jelenségekre”. Ennek megfelelően készítője többnyire nem egyetlen emlékképből, illetve a közösség által ismert és elismert mintakép

¹⁹⁸ Minden valószínűség szerint az is a korabeli tapasztalat része lehetett, hogy a dolgok időnként mássá alakulhatnak. Ezért az önazonosság mint a dolgok megingathatatlan törvénye, azaz mint metafizikai bizonyosság éppen úgy nem létezett, mint az ellenkezője, a követhetetlen, megragadhatatlan és folytonos mássá levés. A természetben fellelhető körforgások egyszerre jelzik a folyamatos átalakulást és a dolgok változatlanságát. Az ismertetőjegyek nem feltétlenül ugyanazon a módon jelenítik meg a dolgokat, s akár keveredhetnek is, miként az az álomban, hallucinációban, vízióban oly gyakran elő is fordul. Az alak akár mást is takarhat, nem csak az adott faj valamely egyedét. A rokonság, összetartozás rejtett is lehet, hiszen sem az egyes anyagi létezők, de a szellemek sem mutatják meg magukat minden esetben. Az elrejtőzéstől való előhívásnak kialakultak a mai szóhasználatlalt irracionális technikái, s nem kizárt, hogy a képi megjelenítés is ezek közé tartozott, hiszen a megjelenítés jelenbehívásként is értelmezhető. Ha így fogjuk fel a képei megmutatkozást, akkor az érzékileg jelenlévővé válás a jelenlétet és annak leleplezését is jelentheti, ahogyan ez az istenek esetében tapasztalható.

¹⁹⁹ Azok a késői naturalisztikus barlangképek, amelyek meghatározott helyzetben, állapotban jelentették meg az állatokat (elsősorban bölényeket), már a kép egyfajta önértékének megjelenéseként értelmezhetők. Az ilyen megjelenítések kétségtelenül a korrekt megfigyeléseknek az eredményei, amely megfigyelések feltehetőleg konkrét helyzetekre utalnak vissza. Azonban mégsem ezek a mnemotechnikailag újszerű képek jelentették a későbbiekben a kép fejlődésének valódi útját.

felhasználásával állította elő a képjelenséget. Az egyén tudatának emlékképe, amely a hordozófelületre kivetített kép mintaképeként, azaz *ideájaként* (általános és mértékadó formájaként) működött, érzéki képek és irányadó konkrét képi tapasztalatok sokaságából állt össze egyetlen képpé. A képi megmutatkozás ebből a szempontból nézve nem egy konkrét vizuális tapasztalat stilizált formája. Sokkal inkább az érzéki tapasztalatokból és ismeretekből szintetizálódott ideális képről kell beszélnünk. Az emlékezet különböző képeire jellemző, hogy gyakran nem jól elkülöníthető és meghatározható képelemkékké állnak össze, vagyis egy „reprezentatív kép(emlék)ben” egyesülnek, amely azonban csak akkor válik megragadhatóvá, ha külsőleg, érzéki formában rögzítik.²⁰⁰ De az is előfordulhat, hogy az egyes emlékképek meghatározott formában megjelenő képpé való összeolvadása csak a hordozóra kivetített képben valósul meg. Míközben ugyanis az egyes emlékképek csak akkor lehetnek valóban az *emlékezet képei*, ha konkrétan valamely korábbi eseményt vagy jelenséget „elevenítenek” fel, az emlékezetként megőrzött elméleti képekre az is jellemző, hogy más képek emlékképeire is támaszkodnak, s azok akár érzékelhetően, akár csak látenszen, de megjelennek a felidézésre kerülő képekben. A konkrét és az általános egyszerre lehet jelen a hordozóra kivetített képekben, éppen úgy, mint a nyelvileg generált gondolkodásban. Az azonban nem kétséges, hogy az első képi alkotások nem meghatározott érzéki-képi emlékek kivetítései, sokkal inkább tekinthetők általános vizuális tapasztalatok megjelenítéseinek. Ez azonban nem változtat a képi megmutatkozásnak a megmutatkozóval fennálló azonosságán, hiszen az emlékezet képei, amelyek pedig mindig közvetlen érzéki tapasztalatokon alapulnak, maguk is átmennek egy olyan sematizálódáson, amelynek eredményeként a megmutatkozó konkrétsága tekintetében kétségek merülnek fel. Az emberi elme általánosításai, elvonatkoztatásai, sematizálása mind az emlékezet használhatóságát, általános érvényű működését segítik elő. Az emlékezet képei minden esetben átmennek egy sűrítésen, összegzésen és sematizálódáson. Az így kapott emlékképet azután már könnyű a dolgokra visszavetíteni, a dolgokból keletkezett érzetnek tulajdonítani és azok egyfajta vizuális esszenciájaként értelmezni. Ez a lényegre törő, a lényegtelen elemeket kiszűrő kreatív összefoglalás általában jellemző az elme működési módjára.

A kép tehát úgy tűnik, hogy eredetileg nem volt, mert nem lehetett a portréhoz hasonlóan egy meghatározott megmutatkozóval azonos, vagyis egy személyhez köthető „portré” (*ímágó*, másszóval „képmás”), vagy az egyedi forma pontos lenyomata. Míután ekkoriban még az érzéki forma, a megmutatkozás jelentette a dolog önmagával való azonosságát, nem létezett a nyelvben csak később kialakult logikai kétely, amely ezt az azonosságot felülbírálta volna. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy konkrét képi megmutatkozás meghatározott megmutatkozóval való azonosításának az igénye ekkoriban feltehetőleg még nem merült fel általános igényként.

²⁰⁰ Amikor valaki egy rég nem látott egyén képét idézi fel magában, az emlékezetben előtölülő kép látszólag konkrét szituációhoz kötődik, valójában azonban az így felidézett arc vagy alak csak egy kváziszituációban jelenik meg. A konkrét szituációkra való visszaemlékezés és egy arc felidézése az emlékezet számára mnemoteknikailag eltérő feladatot jelent. A vizuális emlékezet nem egyenmű, hanem alkalmazkodik a jelen helyzethez, illetve a múltbeli helyzetekhez.

De a konkrét (és főleg az érzéki megmutatkozás sajátosságaiban tetten érhető) azonosíthatóság hiánya nem jelentette azt, hogy a megmutatkozás nem egy megmutatkozó megmutatkozása, hogy tehát benne nem egy létező van vizuálisan jelen. Azt nem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy az első képeket készítő emberek esetleg effektíve is azonosították az általuk készített képi megmutatkozásokat valamely esemény konkrét megmutatkozójával, hiszen saját emlékképeikből alkották meg a képi jelenségeket, s ezek az elméleti képek számukra gyakran nagyon konkrétak is lehetnek. Ám az önreflexió ekkoriban még feltehetően nem ért el olyan fokot, hogy a konkrétság kérdése a mai értelemben felvetődhessen. Ezért nem kérhetünk számon e korszak emberétől olyat, amivel az nem rendelkezett. A mi számunkra sem jelent problémát, ha egy fotón emberi alakokat látunk, s azokat nem tudjuk meghatározott személyekkel azonosítani, azaz nem ismerjük fel őket személyükben, bár (a technika ismerete miatt) tisztában vagyunk azzal, hogy azok mégis pontosan azonosítható megmutatkozások, hogy tehát mögöttük egy valóságos létező húzódik meg. Ettől függetlenül nekünk is el kell ismernünk, hogy ezek a nem azonosítható megmutatkozások valóságos megmutatkozók képi megmutatkozásai, hogy tehát bennük egyértelműen bizonyos nem meghatározható, legfeljebb behatárolható létezők érzéki jelenlétére ismerhetünk rá.²⁰¹

A képi megmutatkozásnak a folyamatos formaváltozások sorozatában végbenő képjelenséggé alakulása során a képek alkotóinak módjuk nyílt arra is, hogy ne csak az általánosság és az így keletkezett meghatározatlanság irányába tágtátsák ki a megmutatás lehetőségeit.²⁰² Látni fogjuk, hogy a kép egy másik haladási vonalon mind konkrétabban kapcsolódott a benne megmutatkozó egyedekhez, azaz megmutatkozó és megmutatkozás pontos azonosításának, illetve azonosíthatóságának a problémája egyre élesebben vetődött fel. A folyamat magával hozta az észlelésben adottak rejtett ontológiai aspektusának felértékelődését és a nyelv által felfogható tartalmakhoz való hozzákapcsolását.²⁰³

201 A képi sematizálódás felerősödésével párhuzamos folyamatok jelzik a gondolkodásban és a társadalomban bekövetkezett változásokat. A későbbiekben látni fogjuk, hogy bár a sematikus látásra mint az egyes konkrét dolgok és jelenségek csoportosításának, rendszerezésének a feltételére már az első képjelenségek esetében is szükség volt, a kép általános sematizálódása mint elabsztrahálódás a kép történetének azon fejezete volt, amelyben a kép képszerűsége először került a nyelvileg generált gondolkodás hatása alá. A sematikus képi megmutatkozásban a forma sematizálódása egyben azt is jelenti, hogy a hangsúly áttevődött valami másra, elsősorban a relációkra, összefüggésekre stb.

202 Ilyen általános meghatározatlanság jellemezte az olyan létformákat, amelyekben a mennyiségi tényező játszott a főszerepet. Az állatok a legritkább esetben voltak „egyéniességükben” képileg megjeleníthetők. A portrészzerű, azaz egyedi vonások által beazonosítható képi megmutatkozás meglehetősen kései fejlemény volt. Az egyedhez vagy egyénhez köthető képi megmutatkozás a maszkkal jelent meg. Előtte az egyedi megjelenítésnek ez a meghatározott személyre lebontható formája nem létezett.

203 Itt elsősorban az olyan leletekre gondolunk, mint a Jerikó közelében talált szoborkoponyák, amelyeket agyagból fejjé, „portrévá” formáltak át, hogy ezzel visszaadják az elhunyt eredeti arcát (és testét). A koponyának az erre a célra való felhasználása jelezte, hogy az így készült portré és a halott

AZ ELME MINTAKÉPEI (A KONKRÉT ÉS AZ ÁLTALÁNOS VISZONYA)

A mintaképként is működő *idea* („általános forma”, amely emlékkép formáját ölti) nem lehet egy konkrét megmutatózó képi megmutatózása. Az érzékelés tekintetében meghatározatlan, azaz sematikus elméleti kép, amint kivetítésre kerül, maga is egy általános megmutatózó érzéki megjelenéseként működik. Olyan létezőre utal, illetve olyan megmutatózóval azonos, amely legfeljebb csak ezen a módon van jelen, de anyagi-tárgyi létmódban egyáltalán nem létezik.²⁰⁴ Az ilyen megmutatózóról mégsem állíthatjuk, hogy pusztán fantazmagória, kitaláció, amely nem felel meg semminek sem. Bizonyos értelemben az ideális, illetve szabályos geometrikus formákkal tartozik egy kategóriába, amelyeknek – legalábbis Platón intenciója szerint – egyetlen megvalósulása sem „utánzata” valamely már létező anyagi-tárgyi formának, dolognak vagy jelenségnek. Az ideális eszközök ideális használhatóságot feltételeznek. Az egyes eszközök egymáshoz való hasonlóságát nem egyszerűen a formai egyezések alapján kell elgondolnunk, hiszen elsősorban a használhatóság, a funkcionális megfelelés az, ami ezeket az eszközöket ideális formába rendezi. A geometriai ideák megjelenése, azaz a formák végső megtisztítása és leegyszerűsítése, illetve önállósodása már egyfajta tudatos, a pusztán (értsd: funkció nélküli) formákra irányuló reflexió eredménye.

A képi ideák az ideális (sematikus) formával rendelkező használati eszközök és a konkrét funkciótól megszabadított ideális formák között helyezkednek el. Az idea-

között mindenképpen (részbeni) azonosságot feltételeztek, bármi is volt az eredeti szándék. Ennek az azonosság-gondolatnak a megléte, valamint a képjelenség és a megmutatózó azonosítása a halál, azaz a lét megszűnésének élményével járt együtt. Ez új módon vetette fel az azonosság kérdését, mivel a képi megmutatózás (a szoborkoponya) megmutatózója már nem létezett, hiszen éppen annak pótlására készült a szoborportré.

²⁰⁴ Gyakran a bennünk lévő mintaképnek nincs megragadható, kizárólagos formája. Nem tudjuk minden esetben (feltételezve) mintaképeinket kivetíteni vagy másként konkretizálni, mivel nincs egyértelmű elméleti képe. Platón ideáinak sem volt érzéki képük, azaz nem tekinthetők meghatározott formáknak. Ezért is lehet Platón ideafogalmát könnyen félreérteni. A mintakép nem ritkán csak nyelvi kifejezésként létezik, s azt jelöli, hogy miként követjük korábbi tapasztalatainkat, érzéki emlékképeinket egy megragadhatatlan, de feltételezett belső kép alapján. A konkrét mintaképek „elvesztése” nem jelenti azt, hogy többé nem rendelkezünk irányadó érzéki mintaképekkel. A mintakép megragadhatatlansága nem hiányát, hanem nem konkrét voltát jelenti. A konkrét mintaképre jó példa, amikor a mesterember valamely maga készítette tárgyát a tanulók elé helyezi, hogy mintául, mintaképül szolgáljon számukra. Ám képtelen lenne a mester egy nem konkrét tárgyat, például saját mintaképét elébük helyezni, ugyanebből a célból. A mintakép érzékelhetetlensége azt jelenti, hogy a minta olyannyira belsővé vált, hogy már nincs szükség (és mód) érzékivé tételére, mivel az összefonódott azzal, aminek mintájául szolgál. Ilyenkor csak a mintaképtől való eltérést érzékeljük. Mindez mégsem jelenti a mintakép semmivé foszlását. A mintakép rögzülése nem egy forma rögzülését jelenti, hanem egy viszonyhoz, helyzethez, állapothoz való alkalmazkodást. Ezért a mintakép maga is változó képet jelent, s ezért nem lehet magábanlévőként megjeleníteni, csak egy relációban, viszonyban jelenhet meg, mégpedig mindig önmaga egyik lehetséges modusaként, annak a dolognak a háttérben, aminek mintául szolgál.

ként működő elméleti kép általában nem egy konkrét tapasztalati kép, nem valamely meghatározható emlék képének a lenyomata, hanem egy az elfolyamatban megkonstruálódott kép. Ennek megfelelően nincs egyetlen megmutatózója, s tulajdonképpen értelemben vett anyagi-tárgyi létmódja sincs, minthogy nem egy, hanem több létező érzéki formájának az elmében való rögzítése által keletkezett.

Az első képi megmutatózások részben mégis ilyen konkrét létezővel nehezen azonosítható létmódra visszavezethető elméleti képek „lenyomatai”, azaz meghatározható megmutatózók nélküli általános képi megmutatózások. Ráadásul a kivétel mozzanata még meg is erősítette az így keletkező képeket az „általános létezők” megmutatózásainak szerepében. Akkor is ilyen képi ideák kivételüként kell elgondolnunk őket, ha létrehozásuk során alkotójuk elméjében egy (vagy több) konkrét „élménykép” is „ott lebegett”, amelyből azután a kivétel során csak egy „lenyomatot” készített. A hordozón rögzített kép ugyanis az emlékezet képein kívül más képi megmutatózások általános tapasztalatát is magában hordja, azaz ezek a tapasztalatok is beépülnek a hordozón megjelenített képbe. Ezzel a konkrét és általános jól ismert kérdéskörének képi alkalmazásához érkeztünk el.

A kép a megmutatózón túl nem kizárólag létrehozójához, de aktuális nézőjéhez is kötődik. Bár a kép befogadója direkt módon nem alakít a formán, ám a forma értelmező befogadása maga is az alakítás egy módja. A képi megmutatózás alkotójának konkrét, képi emlékezetként megőrzött élménye nem lehet azonos a kép nézőjének egyetlen élményével sem. Ha tehát máshol és más értelemben nem is, itt, a befogadás alkalmával, a megmutatózóval való azonosíthatatlansága miatt mindenképpen ilyen általános, azaz ideális képpé válik a megmutatózás. Ez mégsem gátolja meg a befogadót, hogy a képi megmutatózást egy létező megmutatózó megmutatózásaként értse meg, még ha nem is képes azt konkrétan egíetlen ilyen emlékképével sem azonosítani. A kép nézője azért ismer rá a képre, mert saját tapasztalatai a kép sematikus észlelése (befogadása) által, számára is egy lehetséges megmutatózó érzéki jelenlétét jelenti. A sémává redukálás segíti az eltérő képi tapasztalatokat egymáshoz közelíteni. A konkrét létező kikerülését tehát az általában vett létező létének gondolata teszi lehetővé. A nyelv is hasonló általánosítással képes megjeleníteni és kifejezni tárgyát. Az „általános létező” gondolata nem egy minden konkrét létmódtól idegen dolgot feltételez, hanem egy olyan dolgot, amely bár elvonatkoztatás eredményeként született meg, minden adott kategóriába tartozó létezőre jellemző létmóddal rendelkezik. A séma és az általánosítás kategóriába rendezést és megerősítést jelent. A platóni *idea* nem más, mint az elmében őrzött több emlékkép „sűrítmenyéből” eszményi képként megalkotott sematikus forma. Hogy eszmény és séma mikor és milyen mértékben térnek el egymástól, az kultúrafüggő. Mai nyelvhasználatunkban a séma fogalma már inkább negatív csengésű, az „általános forma” lesüllyedését, sablonná válását jelenti, míg az *idea* szó az ezzel jelölt képi forma felemelkedését, mintaképpé válását fejezi ki. Azaz a két kifejezés egymástól eltávolodó általánosítási módokra utal. A sematikus jelző a vele jellemzett kép túlzott leegyszerűsítését hibául rója fel, míg az ideális kép egy mindenki számára elérendő célként kitűzött idealképet csinál az általános, konkrét megmutatózóval nem rendelkező képi megmutatózásból. Habár

más korokban a képi sémák is mintaképként jelentek meg, ma már egy nem követhető mintaképet jelentenek. Az ilyen képi sémák inkább negatív mintaképként működnek, amelyektől el kell térni.²⁰⁵

A képi megmutatkozás tehát nem valamely konkrét élmény mechanikus képi vetületeként jelenik meg, hanem egy „általános létezőként” meghatározott megmutatózó ugyancsak általános képeként, s ezt a megmutatózót bármely képi megmutatózást észlelő befogadó a saját tapasztalatával helyettesítheti be.

Már a vizuális memória is rendelkezik a nyelvnek az általánosítást lehetővé tevő képességével. A sémaszerűség a konkrét formákban is fellelhető, hiszen egy állatfaj egyedei is, ha nem a szaguk vagy a hangjuk, akkor vizuális formsémáik alapján ismerik fel fajtársaikat. A nyelvi értelem egyébként is csak akkor működhet, ha a kommunikáció során felkeltett elmekepek általános képekként is működőképesek, azaz a nyelv elvonatkoztatása mellett képes az elme a képeinek a szintén általánosító felidézése segítségével információt, tudást és ismeretet átadni. Szavaink az ilyen séma-kepek nyelvi transzformációi, s általánosítások, azaz sematizálás, illetve absztrakció nélkül a beszéd sem létezne.

Ugyanaz a folyamat, amelyet a nyelvben explicit formában észlelünk, előzőleg implicit módon a tapasztalatban is lejátszódott. Az egyes állatfajok, növényfajták megkülönböztetésére csak azért kerülhetett sor, mert az ember (miként az állatfajok többsége is) képes az általánosításra. Ez a képességünk tehát nem fajspecifikus, mivel más fajok is képesek az általánosításra. Ezért semmiféle szellemi megerősítést nem jelentett az első képalkotóknak, hogy „ideális” megmutatózásokot hozzanak létre. Az általánosítás az elmében a reflexív gondolkodás elől rejtve történik. Nem tudjuk, miként általánosítunk vizuálisan és azt sem, hogy ez miként megy át a nyelvbe. Az általánosításokban való gondolkodás már olyan adottságunk, amelyen nem gondolkodunk. Éppenséggel ahhoz kellett a későbbiekben bizonyos szellemi teljesítmény, hogy a képi megmutatózást valamilyen konkrétumhoz kössék. De erre a szellemi átforgalmazásra nem közvetlenül a képmegértés során került sor, hanem a társadalmi környezet megértésével és a nyelv segítségével ment végbe a gondolkodásban egy olyan átalakulás, amely a dolgok konkrétá válásának irányába hatott. Ez a látás szellemi irányultságának átalakulását jelentette, jóllehet az ilyen típusú „éleslátás” nem optikai, hanem szellemi természetű, hiszen ez a fajta differenciálás a gondolkodás nyelv segítségével való finomodásának az eredménye. A nyelv ugyanis eredendően sémák alkalmazását jelenti, s a sémák használata válik konkrétá. A nyelv visszahatása az érzékelésre megerősítette a sémaként való látást. A látás sematizálódása a képi alkotásokból száműzte a véletlent, a nem séma szerintit, az esetlegeset, mindazt, ami az első képi alkotásokat oly érdekessé és nagyszerűvé tette. A kép történetében pontosan nyomon követhető az a folyamat, amelyben a spontánnak érzett, de a

²⁰⁵ A XX. század elején például az absztrakt festők számára ilyen negatív sémaképekként működtek az úgynevezett figuratív képek, azaz általában a képek mint megmutatózások. De említhetnénk az ikonokat is, amelyektől a reneszánsz festők igyekeztek eltérni és más képi mintaképeket létrehozni, illetve az új igényeknek megfelelően új sablonokat kialakítani.

valóságban még kevésbé általános érvényű képalkotási módot felváltotta egy sematizálóbbról és elvonatkoztatóbbról, egyben kevésbé képszerű képalkotási korszak.

Számunkra az „általános formát” mutató képi megmutatkozások, amelyeket képi ideáknak nevezünk,²⁰⁶ már nem közvetlenül az anyagi-tárgyi világhoz tartozóknak, hanem inkább önállóként értelmi konstrukcióknak, pontosabban a nyelvi és az észlelési elvonatkoztatás közös konstrukcióihoz kötődő szellemi létezőknek tűnnek, ahogyan ezt már Platón is gondolta. De azért az ideák megőrizték a „valóságos” anyagi-tárgyi létezőkkel fennálló viszonyukat is. Az ilyen képet ma már úgy fogjuk fel, mint ami a képszerű megjelenés elvonatkoztatásából keletkezik. Minthogy azonban a differenciálás foka az első képi alkotásuktól még nem kívánta meg ezt a szoros megfelelést megmutató és megmutatkozás között, mi sem várhatjuk el e képalkotóktól, hogy ilyennel rendelkezzenek. Ahhoz pedig még kevésbé van jogunk, hogy megvonjuk elképzelésüket a megmutatkozásoknak a megmutatkozókhoz való tartozását illetően, illetve ezeknek az érzéki szinten való azonosságát. Ennek ellenére az ilyen megmutatkozást ma sem akarjuk oly módon konkretizálni, mintha az egy meghatározott személy portréja lenne.²⁰⁷ Azokra a képi megmutatkozásokra is ráismerünk, amelyek általános (vagy meghatározatlan, illetve csupán a képzeletben megszületett, vagy pusztán feltételezett stb.) megmutatkozókhoz hasonlíthatók. Az viszont kétségtelen, hogy ha a megmutatkozás mögött nem feltételezünk egy meghatározott megmutatkozót, akkor az általános érzéki megmutatkozás a nyelv azon tulajdonságára tesz szert, amelyben a valóságra vonatkozás zárójelbe kerül. A megmutatkozás valóságosságának nem feltétele, hogy ismerjük azt a megmutatkozót, amelyre vonatkozik. Mi több, az sem feltétel, hogy egy ilyen, amúgy sem feltétlenül megismerhető konkrét megmutatkozó álljon a megmutatkozás mögött. Amilyen mértékben kerül zárójelbe a megmutatkozásnak egy meghatározott megmutatkozóval való azonossága, amely azonosság a tulajdonképpeni értelemben vett valóságot hivatott reprezentálni, olyan mértékben tolikódik az értelmezés előtérébe a kép saját világszerűsége, feltéve, hogy a megmutatkozás nem sematizálódik nagyon, azaz nem válik túlságosan elvonttá.

²⁰⁶ A Platón által használt idea fogalma a dolgok ilyen formai meghatározásának azon történeti szakaszát jelöli, amelyben sor került az általános formák reflexív nyelvi megértésére és felismerésére. Ezek az általános, bennünk képi alakban fellelhető formák váltak a nyelvi differenciálódás során ideákká, olyan szellemi létezőkké, amelyeket ma is az idea szóval jelölünk.

²⁰⁷ Az egyedi karakterrel nem rendelkező „ideális” formák váltak a sokszorosítható tárgyak modelljeivé. Ugyanakkor az ideák a formák sokfélesége és egységesíthetlensége miatt elveszítették vizuális alapjukat. Manapság a széknek vagy az ágynak nincs olyan ideális formája, amelynek elmebeli képével rendelkezhetnénk. A dolgoknak gyakran a hangtani alakja vagy e hangtani alak leírt formája jelenik meg tudatunkban. Amíg tehát korábban az ideális forma képi alakban jelenhetett meg, ma gyakran már csak a nyelv jelzi, illetve tölti ki a dolog „általános formájának” érzéki helyét. Miközben tehát az ilyen szintű általánosíthatóság lehetősége elveszett, az egyes konkrét formák sokszorosítása pusztán technológiai problémává vált. Az egyes és az általános összetett, eltérő szempontokat érvényesítő viszonya mára lehetetlenné tette, hogy a tárgyak formáit idealizáljuk, s ezen a módon elmebeli érzéki megőrizzük.

Am feltehetőleg az érzékileg (képként) megjelenő „ideális forma”, illetve az ilyen formák használata sem létezne a nyelv közvetítő szerepe nélkül. A csak pár ezer éves geometriát és elvont elveit²⁰⁸ is a nyelvi elvonatkoztatás, az idealizálás segítette hozzá önálló vizuális és elvont diszciplínaként való kialakulásához és kifejlődéséhez. Az elmében fellelhető, de sajátos létmódjában, „általános érvényű képi megmutatkozásként” nem észlelhető képi idea²⁰⁹ az elme egyes képeinek és a nyelvi kifejezéseknek az egymásra tett hatásából keletkezik. A konkrét képi emlékek és más, már ismert kivetített képek mintaadó emlékképei együttesen kerülnek megragadásra a megmutatkozások létrehozásakor. Az egyes képi emlékek a tudat mögött észrevétlenül addig korrigálják egymást, amíg végül létrejön egy részleteiben és egészében is még mindig meglehetősen homályos és kialakulatlan, a konkrétumoktól elvont, általános érzéki jegyekkel rendelkező képi „idea”. Az elme ilyen „ideális” képei azonban mégsem úgy jelennek meg (belsőleg megformálva/megtapasztalva), miként a külső észlelés során megismert dolgokról kialakult emlékképek. A képi ideák olyan általános képzeleti képek, amelyeknek nincs taktikusan jól megragadható formájuk. Képi ideákkal a tárgyak világában sohasem találkozhatunk, s ezért nem lehet a képeket sem visszavezetni ilyenekre. Ezért legalább olyan kevésbé rendelkeznek állandó és stabil létmóddal, mint az egyes emlékképek. Megragadásukra és rögzítésükre a legjobb módszer az, ha egy valószínűségi felületre kivetítjük őket, amely hordozójuk lesz, és amely lehetővé teszi, hogy alkotója mellett az egész közösség is bármikor újra szemügyre vehesse őket.

AZ EMLÉKEZET KÉPEI ÉS A DOLGOK RENDSZEREZÉSE

A megmutatkozóról nemcsak az egyes pillanatok észlelésének sorrendjébe állított, az emlékezetben újra lejátszható képet őriz meg az ember vizuális emlékezetében.²¹⁰ Gyakran egy vagy több, illetve nem meghatározható mennyiségű, némileg „általáno-

²⁰⁸ A geometria tudományánál természetesen jóval régebbi az egyes geometrikus formák ismerete és alkalmazása. Ez arra vall, hogy nem kérhetünk számon teoretikus ismereteket, amikor ilyen formákra bukkanunk. A geometriai formák ideális formákként az ember praxisában felbukkanó érzéki tapasztalatként jelentek meg, s nem elvont elvekből keletkeztek. A geometria tudománnyá válása csak egy kései fejleménye az ideális formák képzésének és megalkotásának.

²⁰⁹ Az elme képi ideáinak meg kell előzniük a konkrét képeket, hiszen csak ilyen belső képek jelenléte teszi lehetővé a mintakövető képalkotások létrehozását. A képi idea (elméleti forma) akkor élte virágkorát, amikor valamely dolog formai keretei szűkek voltak. Ma, amikor a formajáték jóvoltából nem is vagyunk képesek átlátni egy szó vagy név mögött meghúzódó formák sokaságát, aligha rendelkezhetünk Platónhoz hasonlóan konkrét belső ideákkal (formákkal). Ezért is nehéz számunkra megérteni, hogy Platón pontosan mit is értett ideán. Az idea szó története azt mutatja, hogy e fogalom fokozatosan tett szert az ideális jelentésre.

²¹⁰ Még ha egy-egy helyzetre való visszaemlékezés vagy annak felidézése során sikerülhet is a konkrét szituációt és benne a meghatározott jelenséget, megmutatkozót felidézni, a tudat emlékként már magában hordja azokat az általános tulajdonságokat, amelyek alapján az emlékezet egyfelől megőrzi az egyes emlékképeket, másfelől viszont meghatározott séma szerint általánosítja azokat.

sított”, azaz összevont, reprezentatív, ugyanakkor karakteres, de egymástól teljesen nem elváló, nem minden tekintetben rögzült és részleteiben sem pontosan megragadott képet alakít ki az észlelt megmutatkozóról, jelenségről vagy akár folyamatról. Az elmében a több eltérő képből „összevont” képkonstrukció a sűrítőménye mindannak, ami egyébként létezőként elsősorban a változásaiban, létezésének folyamatában tárja fel magát. A megmutatkozóról megőrzött emlékképek ezért általában nem választhatóak el egymástól, azaz nem teljesen bonthatók fel különálló képekre, csak ha erre az emlékezetnek szüksége van.²¹¹ Az elme így alakítja saját szerkezeti működésének lehetőségeihez megismerése és megértése tárgyát. Memorizálása ugyanakkor minden leegyszerűsítés és összevonás ellenére a környezővalósághoz is alkalmazkodik. Csak egy adott helyzetre vagy állapotra koncentráló intenció képes a reprezentatív képmélekek mögül előkeresni a konkrét képi emlékezet meghatározott részleteit is. Az emlékezetnek persze része a felejtés is, hiszen a lényegtelennek tűnő részletek gyakran egyszerűen „kiesnek” az emlékezetből, illetve feloldódnak az ideális vagy sematikus képekben. Nem terhelhető meg az elme és az emlékezet azzal, hogy mindent válogatás nélkül megőriz, mivel ez feloldhatatlan ellentétet szülne környezet és ember között. Felejteni tudásunk éppen akkora adományunk, mint emlékező-képességünk. Ez nem elménk működésének gyengesége, hiányossága, hanem inkább erénye, különös adottsága, és bizonyos értelemben még új lehetőségek forrása is.

Az emberi elme ugyanakkor, mai szóhasználattal élve, képes elválasztani a konkrét helyzetet, teret és időt a létezőktől, illetve képes megkülönböztetni az egyes képmélekek összetevőit, s arra is alkalmas, hogy ezeket analizálja és szintetizálja, azaz szétválassza, majd újra egyesítse. Ám ha ez így van, akkor az elme a megmutatkozót mégiscsak kiemeli az egzisztenciájából, hogy attól megkülönböztesse.²¹² Képmélekeink között, akár egy holmikkal teli fiókban, kutakodni is tudunk. Amikor például olyan részletre vagyunk kíváncsiak, amely korábban nem állt figyelmünk fókuszában, de a későbbiekben valami miatt mégis jelentőségre tett szert, felidézhetjük, vagyis az elfelejtettnek vélt emlékeket „rekonstruálhatjuk”, vagy éppen megkonstruálhatjuk.

Miután a megmutatkozó egyes emlékképei az emlékezetben gyakran összevonódnak/összefonódnak, más, alaki-formai létmódjukat tekintve vele megegyező vagy épenséggel csak hasonló létezők képi emlékeivel, létrejön egy olyan *általános kép*, amely már nem egy *konkrét létezőé*, hanem a jelenségek és dolgok egy meghatározott csoportjéé. Mint láttuk, az ilyen nem meghatározott megmutatkozóhoz tartozó

²¹¹ Az egyes emlékképeknek az egymáshoz való viszonya azért nem merül fel, mert mindegyik a megmutatkozóhoz kötődik, s csak ennek figyelembevételével viszonyulhatnak egymáshoz is. Például egy fiatalkori képmélekké és egy öregkori kép egymáshoz való viszonya már az azonosságra vonatkozóan komoly kérdéseket vet fel, s ezek a kérdések az irodalom, a filozófia s a művészi képkalkotások terén is kifejezést nyernek.

²¹² Így jöhetett létre például az olyan filozófiai kifejezés, mint a „létező léte”, amely éppen ezt a megkettőzést hagyja jóvá a nyelvi értelem szintjén. Ehhez hasonlóan a nyelvben rejlő lehetőség mozgatták a filozófiai gondolkodást, amikor a *létezőt* megkülönböztette a *léttől*, holott ennek a nyelvi distanciának nincs érzéki alapja.

kép képszerűsége akár meg is szűnhet, vagy éppen észrevétlenné válhat, ha a nyelv teljesen átveszi a szerepét. Az egyes emlékképek egymásba játszanak, áthatolnak egymáson, s hol az egyik reprezentálja a másikat, hol fordítva. A tudat képei a megőrzés és a gondolkodás során integrálódnak, egyszerűsödnek, némileg át is alakulnak, és csak viszonylag ritkán, kivételes alkalmakkor vésődnek bele emlékezetünkbe az eredeti szituáció nyújtotta konkrétságukban, a fényképekhez hasonló pontossággal.²¹³ Általában mégis úgy érezzük, emlékképeink megfelelnek az eredeti észlelésnek, s annak ellenére, hogy ez tautológiának tűnik, éppen „jól megőrzött” képi emlékeink felidézése segítségével tudjuk ellenőrizni ezt a „pontosságot”.²¹⁴ Ha nem bízhatnánk meg emlékezetünkben, nem létezne olyan eszköz, amely helyettesíthetné emlékezetünket. Az emlékezet ugyanis gyakran a hiányt, a belőle kiesett részt is jelzi. Nem ritka, hogy tudjuk, mi az, amire emlékeznünk kellene, s hogy egyes emlékképeink hol váltak hiányosakká vagy éppen csak nehezen felidézhetőkké, előhívhatókká. Az erős igyekezet az emlékezet előhívására nem ritkán gátló tényezőként hat, s csak akkor járunk sikerrel, ha másra tereljük figyelmünket.

A manapság már gyakran valamilyen digitális hordozón rögzített képi emlékeinket elménk képemlékeivel hitelesítjük, s csak kisebb mértékben vagyunk képesek ennek a fordítottjára is, arra, hogy fotók segítségével „hitelesítsük”, pontosabban mondvá felfrissítsük emlékképeinket. Mindez az elme működésének a közvetlen érzékeléstől való viszonylag független működését bizonyítja, azt, hogy az elme adott esetben alkalmas egy közvetlen tapasztalati valóságtól idegen belső képi világ kialakítására. Az emlékezet nélkül azonban a külső képeknek nem lehet dokumentumértéke, mivel kizárólag maguk a képek semmit sem hitelesíthetnek.²¹⁵ Az érzéki kép ugyan létezésével valószínűsíti a dolgokat, s dokumentumként működik, ám értelmét veszti, ha az emlékezetből kiesik mindaz, amire a képben rá kellene ismerni.

Az ember tehát képes az elméjéből kivetített képet egy meghatározott helyen rögzíteni. Ugyanakkor nem beszélhetünk olyan hordozó- vagy vetítőfelületről sem, amelyre (megőrzés céljából) az emlékezet képe belsőleg rávetülhetne. Az emberi agyban nincs olyan felület, amelyen az emlékképeket úgy lehetne megőrizni, ahogyan ezt a múzeumok falain és katalógusaikban vagy a vetítővásznak és képernyők esetében

²¹³ A két elmebeli folyamat párhuzamosan működik. Minél több konkrét képélmény rögzül, annál nagyobb az esélye az ezekből keletkező általános tapasztalatnak, amely képekben is rögzül.

²¹⁴ Amikor azt állítjuk, hogy valaminek az emléke élesen megmaradt bennünk, akkor egyben arra is gondolunk, hogy ezen emlékképünk pontos, és nem torzít. Ez utóbbi hitünket azonban csak e kép élességével és részletességével tudjuk magunknak bizonyítani. Valójában még abban sem lehetünk biztosak, hogy érzeteink nem csalnak, hogy amit emlékezetünkben képként megőriztünk, az valóban annak a képe-e, amit látnunk kellett, ami tehát megfeleltethető a látványnak (vagy megmutatkozóznak, helyzetnek, jelenetnek).

²¹⁵ Mivel az emlékezetkihagyás vagy emlékezetvesztés nem a látás, s nem is a kép képszerűségét kérdőjelezi meg, hanem a konkrét emlékeket, a „semmire sem emlékezés” a látás vizuális alapjait érintetlenül hagyja. Az is látja a képet, akinek emlékezetkihagyása van, csak éppen önmagát (emlékezetét) nem leli meg a képben.

tapaszthatjuk.²¹⁶ Az elme a számítógépek memóriájához hasonlóan virtuálisan, s nem analóg módon, képként őrzi meg tartalmát. Az emlékképek csak akkor jelennek meg (újra), azaz kerülnek felidézésre, amikor ez valami miatt aktuálissá válik. Az elme a vizuálisan megszerzett és rögzített tartalmakat többnyire, bár nem minden esetben, képileg rekonstruálja. Mégis előfordulhat, hogy egy eredetileg vizuális tartalom bizonyos hatásokra auditívává válik, vagy egy nyelvi tartalom vizualizálódik. Az elme ezen átjátszásai a gondolkodás alapmódozatai közötti átjárhatóságra világítanak rá.

A különböző dolgokhoz és jelenségekhez való viszonyunk nagymértékben meghatározza azt is, hogy miként emlékezünk rájuk. Léteznek „pótolhatatlan”, egyedül létükben szemlélt dolgok, mint például az egyes hozzánk kötődő személyek, tájak, illetve műalkotások. A sokk vagy erőteljes élmény hatására mélyen belénk vésődött emlékképeket is sokáig megőrizzük. Velük szemben megtaláljuk a sorozatszerűen visszatérő, egymástól nem megkülönböztethető sokaságban fellelhető tárgyakat, viszonyokat, helyzeteket, szituációkat, amelyek fajtájukon, típusukon stb. belül számunkra valóságukban nélkülözik a karaktert vagy a megkülönböztethető minőséget. Ilyenkor az egyes konkrét helyzetekre nehezebb visszaemlékezni, mivel nem tudjuk elválasztani más, hasonló emlékeinktől, illetve mert ismerőssége és/vagy érdektelensége miatt korábban nem figyeltünk rá. Az ismétlődő dolgok és szituációk lehetővé teszik, hogy bármikor tetszés szerint felcseréljük egy csoport egyes egyedeit vagy tagjait egymással, vagy hogy ne emlékezzünk egy-egy konkrét szituációra. A természetben is megtalálhatók az ilyen szélsőséges különbségek a mennyiségi és a minőségi differenciálás tekintetében. Számunkra azért fontos ennek a viszonynak és/vagy létmódnak a tisztázása, mert a képi alkotások esetében a meg nem különböztetett, pusztán mennyiségileg meghatározott dolgokkal kapcsolatban általában nem vetődik fel a konkrétság kérdése, s ez azt jelenti, hogy nincs értelme annak, hogy egy bizonyos megmutatkozást azonosítsunk egy konkrét megmutatkozával.²¹⁷ Az azonos mi-

²¹⁶ Hasonló folyamatok a nyelv területén is végbementek. Az általános nevek, majd a fogalmak elvont jellegüknel fogva jelenségcsoportokat jelölnek ki. A csoportok egyes tagjai reprezentálják a csoport összes többi tagját, ezért az egyes tagok felcserélhetők egymással. A fogalomban ugyanis a csoport általános léte kerül előtérbe az egyes konkrét létezőkkel szemben. Egy általános név vagy fogalom megjelenésekor csak úgy gondolhatunk egy meghatározott létezőre, hogy az reprezentálja, illetve illusztrálja az adott nevet vagy fogalmat. A konkrét létező egy jelenségcsoport reprezentánsává válik. Egy példával élve: egy szarvas őskorban készült képi megmutatkozása és a szarvas (mai) fogalma egyaránt bizonyos mértékű elvontsággal működik. Habár a képként megmutatkozó szarvas egy létezőre utal, készítője nem egy, hanem meghatározatlan szarvasok képi emlékképének segítségével készítette el az adott képi megmutatkozást. Mégsem tekintjük a képet elvontnak, jelszerűnek, mert úgy érezzük, hogy előttünk valóban egy szarvas jelenik meg képként, még ha ezt a képi megmutatkozást egyetlen valóságos szarvassal sem tudjuk azonosítani. Elménkben egyébként is egyfajta meghatározatlanság jellemzi minden távollévőnek, aktuálisan nem észlelhető dolognak a létmódját.

²¹⁷ Nem egyénítjük az egyes búza- vagy a homokszemeket, miközben például egy emberi közösség az egyedeit nagyon is megkülönbözteti egymástól. De ez a differenciálás is eltérő szinteken mehet végbé, hiszen az egyes közösségek megkülönböztették például az asszonyok vagy a fiatal fiúk csoportját is.

nőségű dolgok együttesen halmazokat vagy csoportokat alkothatnak, vagy akár egy új jelenséget, minőséget is létrehozhatnak, amit már új névvel illetünk.²¹⁸

A csoport és a halmaz fogalmát az egynemű vagy valamilyen szempont alapján együvé tartozónak gondolt dolgok meghatározásakor alkalmazzuk, amikor is az egyes elemek közös tulajdonságai, funkciója, alkalmazása, formája stb. határozzák meg a csoportképzést/csoportképződést, illetve a csoporthoz tartozást. A csoportképzés, az osztályozás vagy a szekvenciák képzése tehát olyan művelet, amely egyfelől meghatározott szempontok alapján differenciál, másfelől általánosít és egyszerűsít, mivel a csoport tagjainak lényegi tulajdonságait egyfajta általánosító, elvonatkozóztató szemlélettel határozza meg, amely eltekint az egyedi sajátosságoktól, az úgynevezett partikuláris jegyeiktől. Ez a viszonyulási mód a csoportot mint egyes összetevőkből álló egységet vagy halmazt akár pusztán mennyiségére is redukálhatja, vagyis az „egészet” az egyes tagok együttes számbeli vagy egyéb módon meghatározott mennyisége jelöli ki. A pusztán mennyiségileg meghatározott csoport egymással felcserélhető, ám szerkezetet nem alkotó, azonos értékű elemekből áll.²¹⁹ Ezért egyfajta közömbösség jellemzi a „résznek” az egészhez való viszonyát.²²⁰ Ha a részek egymással bármikor felcserélhetőek, akkor pusztán mennyiségek. Az egész egyetlen eleme nem tölt be sajátos feladatot, nem különül el a csoport többi tagjától, bármely másik elem bármikor a helyébe léphet anélkül, hogy az egészen belül változás történne.

²¹⁸ A sok fa erdőt alkot, a szélén elterülő füves területet legelőnek, rétnek, ligetnek nevezzük, az ott legelősző állatokat csordának, nyájnak hívjuk.

²¹⁹ Nem érezzük szükségét annak, hogy belemenjünk a filozófia egyik klasszikus területének, az *univerzálék* problémájának a vitájába. Azt gondoljuk, e nélkül is világos, hogy szeretnénk elkerülni a nyelv játékának azon meddő próbálkozásait a képi megismerés tekintetében, amelyben az ilyen típusú kérdések felvetődnek. Úgy érezzük, kellő magyarázattal szolgáltunk arra vonatkozóan, hogy amit a nyelv ilyen típusú játékaik reprezentálnak, nem nyelvi eredetük miatt nyelvtanilag megoldhatatlanok. Ezért nincs szükség arra, hogy csatlakozzunk valamelyik filozófiai hagyományhoz annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy például valamely dolog milyen értelemben tekinthető azonosnak vagy hasonlóknak egy másik tárgyi létezővel, amely az érzékelés szintjén ugyanazon tulajdonságokat birtokolja. Az általánosítások területén a mintakép fogalma nem egy meghatározható képet jelent, hanem egy olyan képzetet, amelynek nincs konkrét léte. A „hasonlóság” fogalmát nyelvhasználatunkban az eddigiek során jelentősen korlátoztuk, ami lényegében esetünkben kizárja ezt a fajta magyarázatot. Ám ha nem a hasonlóságok és nem is egyszerűen a „példaszerűség”, akkor mik azok, amelyek alapján általánosíthatunk vagy csoportosíthatunk? Mit jelentenek ebben a szituációban a mintaképek? A nyelvi értelemnek azon igyekezete, hogy egy a logika kialakulása előtti érzéki megértésbe behatoljon, s ott saját létmódjának megfelelően működjön, véleményünk szerint ebben az esetben meddő próbálkozás, mivel itt arra a létmegismerési szintre léptünk vissza, amely éppenséggel még nem ismeri a nyelvi formákat, eszközöket és módszereket. Nem arról van szó, hogy az érzéki megismerés megértésével milyen választ kaphatunk ezekre a kérdésekre, hanem arról, hogy az érzéki megismerés feleslegessé teszi az ilyen kérdéseket.

²²⁰ Minden borsószem meghatározott méretű, ízű és zöld, s minden ribizli savanykás és piros. A két csoportot ebben az esetben a színbeli, ízbeli stb. eltérés jelöli ki, s a csoportokon (borsó, ribizli) belül van mód az egyes szemek közötti differenciálásra.

Bizonyos esetekben a csoportokra a mennyiségi követelménynek és az egyedi megkülönböztetésnek együttes alkalmazása a jellemző. Ilyen, mindkét mércét egyszerre alkalmazó esetre bukkanunk például a csapatjátékokban vagy a munkacsoportokban, illetve például egy könyvtár könyveinek, a múzeum katalógusának esetében vagy a hadsereg működésében. A képjelenség történetében a tisztán mennyiségi szemlélet, a teljesen egyediként kezelt dolgok, valamint a köztes állapotok kialakítása, elkülönítése és megkülönböztetése mindinkább alapvető fontosságúvá vált. A képi megmutatkozás hol egy pontosan meghatározható megmutatkozóval azonosítható, hol olyan általános létezőket jelöl, amelyekre a csoport fogalma illik, attól függően, hogy miként közelítünk hozzá.²²¹

AZ ARC KÉPE – A KONKRÉT ÉS AZ ÁLTALÁNOS KÉPI JELENBEÁLLÍTÁS

Általánosan elterjedt szemlélet, hogy az egyes létezők tekinthetők konkrétaknak. Ennek ellenére a kép szempontjából nézve egy állatról vagy annak fejről készült képet mégsem tekintünk konkrétnek, s különösen nem gondoljuk, hogy az portré lenne. Az ilyen kép, annak ellenére, hogy egy meghatározott egyedet jelenít meg, mégis az adott fajt reprezentálja, s csak mellékesen vagy véletlenszerűen e faj meghatározott egyedét. Csak az emberi arc működik „képként”, és reprezentálja az egyedet, bár az élővilágban nem kizárólag az emberre jellemző, hogy az egyed karakterét, megkülönböztető jegyeit is figyelembe veszi. Az emberi arc kifejezőképessége, kommunikatív célokra való kihasználása messze meghaladja az állatokét. Mivel pedig az ember az egyetlen rendszeresen képet előállító és használó élőlény, az arc reprezentációs célokra való alkalmazására is csak az embernél kerülhetett sor.

Nem kizárt, hogy a képi megmutatásnak az *általános létet* megjelenítő képessége már az első képalkotások esetében is felvetette az absztrakció és a konkrétság egymásnak ellentmondó lehetőségeit.²²² Az elvonatkoztatás a korai képalkotó időszak-

²²¹ Az egyiptomi festészet igen alkalmas ennek a kérdésnek az illusztrálására. Amíg a képeken a fáraót igyekeztek egyéníteni, konkrét személyként megmutatni (megnevezni, vagy akár egyéni vonásokkal, történettel, képességgel ellátni), addig például a növénytermesztést vagy az egyes kézműves tevékenységeket nem egyéneken keresztül, hanem az általában vett parasztok vagy munkások sematikus megjelenítésével mutatták meg. Az általános név igencsak jól mutatja a személyestől vagy egyedi konkrétól való elvontság érzékileg és nyelvi is megragadható és kifejezhető állapotát. Ezek az alternatívák gyakran igencsak nehezen megoldható probléma elé állítják a képek alkotóit, minthogy nem mindegy, milyen mértékben általánosít vagy egyénit egy-egy emberi alakot az alkotó.

²²² Azt feltételezhetjük, hogy az őskori vadászok szemében az egyes állatok, az emberi közösségek egyedeihez hasonlóan, karakterrel rendelkezettek. Az állatok is tudatosan cselekednek, szervezetekben élnek, lelkük van stb. Ez a fajta karakterizálás az emberi közösségek *mintájára* történt. Az ember ön-maga képére képzelte el az állati közösségeket és az állatvilágot is. Később, a földművelés és az állattartás korában az állatok karakterizálása már egy direktebb humanizálás eredménye volt. A zoomorfikus és az antropomorfikus elgondolások ellenben éppen az állatokkal való szorosabb kapcsolatra teszik a hangsúlyt. Az állatok humanizálása, valamint az emberi és állati alakok összevonása párhuzamos

ban a megmutatkozás vizuális, érzéki-észleleti oldalát még aligha érintette. Ez részben annak köszönhető, hogy a képi megmutatkozás jelenségként a létezők egy jól elkülöníthető csoportjának (állat- és emberalakok) megjelenítőjeként maga is olyan sajátos létkarakterrel rendelkezik, amellyel az adott csoportba tartozó minden egyes képnek, illetve minden képi megmutatkozásnak rendelkeznie kell.²²³ A képi megmutatkozás sematizálása, a konkrétumoktól (azaz a megmutatkozótól) való elvonatkoztatás egészen a jellé válásig vagy az ideális formák és a sémák kialakításáig terjedhet. Habár a képnek sem a sematizáló, sem a konkrétat megjelenítő képessége nem fedi le teljesen azt, amit a nyelv a konkrét és az általános szavakkal jelöl, de az kétségtelen, hogy a képnek ezt a nagyfokú képlékenységet használta ki az ember új, elsősorban, bár nem kizárólag az érzékiség szintjén megmutatható értelmek felmutatására.

Nem véletlen tehát, hogy a nyelvi értelmet már a képi megmutatkozásokba való behatolását megelőzően is valamilyen vonatkozásba hozhatjuk a képjelenségekkel. A kép ugyanis története során nem egyszerűen a megjelenítéssel/megmutatkozóval került közvetlen korrelációba, mert a nyelv az emberi gondolkodást irányító képességként mindig is ott volt a képjelenség és befogadója mellett/mögött/között/körül, hogy – mint az emberi tudat és egzisztencia része – kikerülhetetlen alakító tényezőként beleszővődjön a képfenomén történeti létébe, valamint a megmutatkozókval és a valósággal való kapcsolatába, viszonyába. Az első képjelenségek azért nélkülözhetők mégis a nyelviként megragadható tartalmakat, mert ezen az egyszerű szinten az érzéki megismerés még sokkal nagyobb mértékben rendelkezett az elvonatkozató és általánosító képességgel, mint a nyelvi megismerő- és kifejezőképesség. A formáról alkotott nyelvi képzetek összességükben éppen azon a differenciáltsági fokon álltak, amely megfelelt a korszak emberének. De e képzetekben nem egyforma erővel képviselte magát az érzéki és a nyelvi megértés. A nyelvi megértés még nem hatotta át teljes mélységében az emberi cselekvést, az érzéki megértésen alapuló gyakorlati tudásnak sokkal nagyobb volt a szerepe, s ezen a területen a nyelvnek ma is korlátozottabbak a lehetőségei, mint a gyakorlati tudás területén. A képi jelenbeállítás, követve a gyakorlati ismereteket és a nyelvet, mind az általánosítás, mind a konkretizálódás irányába igyekezett kiterjeszteni lehetőségeinek határát. Egyre nagyobb elvontságra vagy absztrakcióra (piktogramszerűvé válás, sematizálódás, szerkezetiség stb.) tett szert, majd egy idő után, főleg az első olyan magasan szervezett kultúrákban, amelyekben megindult a társadalmi differenciálódás is, már a képi megmutatkozás konkrétsága (portré, majd a „reprezentatív célú dokumentálás” stb.) iránti igény is kialakult.

jelenség volt, s nemcsak a korai kultúrákra volt jellemző, mivel az a kérdés, hogy milyen az ember alapviszonya az állatokkal, végighúzódtott az egész történelmen, s ma főleg a tudományt foglalkoztató kérdések körébe tartozik.

²²³ A képi megmutatkozás egységisége reprezentálja az állatfajt. Erre a kép ugyanúgy képes, mintha csak valóban egy konkrét állat megmutatkozása lenne. De a megmutatkozó egyedi léte és a megmutatkozás egységisége mégis két eltérő dolgot jelöl. A kép készítője számára jelenthette az általa készített képjelenség egy meghatározott egyed képét, ezt a kép többi nézője nem így értette meg, mivel a kép ennek a megjelenítésére nem képes.

A társadalmi differenciálódás jól mutatja, hogy a két ellentétes irányba mutató igény miként jelenthet meg egyszerre. Két lehetőség volt a társadalmi rang kifejezésére. Vagy magát a rangot, a közösségi pozíciót és szerepet állították a kifejezés és a megmutatás középpontjába, s akkor az elvonatkoztató és általánosító gondolkodás ezt a társadalmi funkciót emeli a képi megmutatás középpontjába, vagy éppen ellenkezőleg, a személyt a maga egyediségében igyekeztek kiemelni (mint e rang és pozíció hordozóját), s akkor a portré vagy a dokumentatív célzatú esemény képi reprezentációja jelentette a megoldást. Történetileg nézve ez utóbbi követte az előbbit. Először ugyanis a társadalmi pozíciókat kellett megszilárdítani, elismerést és tekintélyt szerezni nekik a képi megmutatkozások segítségével, hogy azután az ezeket betöltő személyek is részesedhessenek az e pozíció által nyújtott előnyökből.²²⁴

Nem véletlen, hogy az ember esetében az arc vált az egyén személyes jegyvé (természetes „képévé”), s még ma is legtöbbször arca segítségével ismerünk rá valakire.²²⁵ Az őseinktől örökölt metakommunikációs kifejezőképességünknek köszönhetően az arc ragad meg bennünket a leginkább, azaz elsősorban az arca prezentálja szemünkben a másik embert. Ezzel szemben a társadalmi pozíció (a rang) személytelen, vizuálisan csak közvetett, főleg jelekkel és szimbólumokkal kifejezhető megjelenítésre alkalmas, mivel lényegét tekintve nem vizuális. A társadalmi rang vagy pozíció jeleit leolvassuk a képi megmutatkozásról. Az emberre jellemző kommunikáció az arc nyelvi tartalmakat megelőlegező és megalapozó képszerű játékanak köszönheti, hogy oly széles skálán mozgó, közösséget teremtő kifejezési formává válhatott. Az emberi arc szinte egyedülálló képessége az összetett metakommunikatív céllal működő *mimika*, amely annak ellenére, hogy nincs nyelvtana, hogy csak érzelmi alaphelyzeteket és állapotokat képes megjeleníteni/kifejezni, maga is a verbális nyelvhez hasonló funkciót lát el. Mintegy előformálja a nyelvi kifejezést, s ezzel beállítja a másik kommunikáló felet a megfelelő alappozícióba. Az emberi arcot ez a vizuálisan felfokozott szerepe tette képessé és alkalmassá arra, hogy az egyén reprezentatív megjelenítője legyen. Az arc az egyed karakteréhez kötött vizuális játékaival érte el, hogy az ember ne csak általában tanulja meg ennek a tőle elválaszthatatlan metakommunikatív eszköznek a használatát, de egyben egyediségét, azaz önmagát is kifejezésre juttassa segítségével, s e kifejezési módot megtanulja egyidőben „olvasni” és játékba hozni a kommuni-

²²⁴ Először tehát az intézményi rendszernek kellett társadalmilag megszilárdulnia, hogy azután az azt betöltő személy a maga szubjektumában mutathassa be annak működését.

²²⁵ Az arc kommunikatív jelentőségének felismerésére feltehetőleg valamely korábbi emberösünk tehetett szert. Az emberre jellemző arcjáték kezdeti formája a majmoknál is fellelhető. Az arcról olvasni, illetve az arcot vizuális állapotának, változásának megfelelően értelmezni egyszerre jelent képként való működtetést és olvasható jelek rendszerét. Ugyanakkor az arc játéka csak akkor hihető és hiteles, ha nincs ellentmondásban a test mozgásával és állapotával, illetve az adott egyed szándékával. Az arc tehát jelek hordozójaként aktuális, és várható állapotokat, viszonyokat, helyzeteket jelöl. Az arc érzéki komplexitásként tartalmazza az egyed jellegzetességeit, illetve „egyediségét”. Az arc jelentőségét bizonyítja, hogy az arcnak a képi bemutatása általában kielégítően reprezentálja a személyt. Ezért jöhettek létre az olyan képi műfajok, mint az egész vagy félalakos portré, illetve az arckép.

kációval párhuzamos műveletként.²²⁶ Az arcból való olvasás, az arcjáték megismerése mellett, annak megtanulását segítő eszköz is. A másik ember arcának játéka *mintaképe* annak, hogyan kell bánni, azaz jelezni, kommunikálni, kifejezni az arccal.²²⁷ Ezt már a csecsemőkorban megtanuljuk. Az arc egyszerre működik képként és leolvasható nyelvi kifejezésként, hiszen az arcmimika különböző formavariációkból tevődik össze, amelyek eltérő tartalmak hordozói. Az ember az arcán megjelenő mimikával olyan jeleket vetít ki arcára, amelyek kifejezésekként működnek. Az arcjáték egyezményes jeleket tartalmaz, amelyeket a nyelv közvetítése nélkül sajáthat el az ember. Az arc *karaktere* biológiailag adott, és megalapozza az arcmimikát. Amit viszont ebből a karakterből „kiolvassunk”, az a tartalmát, az arc kifejező és kommunikatív játékát jelenti, amely az arcra a kivetítés következtében „kíródik” vagy „kirajzolódik”. Ahogyan az érzelmek is csak nehezen ragadhatók meg nyelviileg, inkább csak megnevezhetők, az arcjáték is olyan kifejezés, amely hordozója az érzelmeknek, belső állapotoknak, gondolatoknak, de azokat nem képes differenciáltan és okaival együtt megmutatni. Ezért legfeljebb „hullámvázában”, változásaiban tudjuk közvetíteni a másik arcjátékán az érzelmek változását, de a kiváltóját vagy azokat a belső történéseket, amelyeknek hatására az érzelmek létrejöttek, nem vagyunk képesek leolvasni az arcról. Az arcmimika legnagyobb hibája tehát az, hogy nem jelzi, mi váltotta ki azt az állapotot, amit prezentál, s ezért kifejezőképessége sokkal korlátozottabb a nyelvénél.

Az arcunkkal való vizuális kommunikatív játék tette lehetővé az általános és az egyedi összekötését és egyben megkülönböztetését is. Azt nem állíthatjuk, hogy ez volt az egyetlen olyan lehetőség, amelyből az ember az egyedi, konkrét és az általános viszonyát megismerhette volna, de azt igen, hogy a lehető legközvetlenebb és a legtöbbet tanulmányozható esettel állunk szemben, amely egész kultúránkat mind a mai napig meghatározza. Ezen a téren feltehetően semmilyen lényeges változáson nem ment keresztül az ember.²²⁸ A kulturális változás egyedül az arcjáték negatívba fordításával, eredeti tartalmának elfedésével gazdagodott. Az ilyen elfedő arcjáték a nyelvi hazugságnak felel meg, s megtévesztés céljából alkalmazzuk.

A DOLGOK ÉS A KÉPEK ÖSSZETARTOZÁSA

A képi megmutatkozás a megmutatkozóval való érzéki azonossága mellett egy jól elkülöníthető, más képekkel, illetve képi megmutatkozásokkal közös jelenségsopor-

²²⁶ A nyelv eredendően kommunikatív funkciója, amely irányítása alatt tartja az egyedek megnyilvánulásait, kifejezőképességét, az arcjáték és a gesztusok egységisével ellensúlyozódik. A nyelv egyedi használata (irodalmissága) is a nyelv általános közösségi lehetőségeinek megvalósulását jelenti, s csak ezen keresztül, közvetve jelenhet meg az egyed egyénként.

²²⁷ A csecsemő vagy a gyermek nem utánozza a felnőtt arcát, hanem megtanulja, hogy miként használja maga is ugyanúgy, ugyanarra a célra, ugyanabban a szituációban.

²²⁸ Csak az arcunkat (és kezünket) nem fedjük el mások előtt, ami a nyíltság és a másokra való nyitottság jele. Mégpedig azért nem, hogy szándékainkat le lehessen olvasni róla. Az arc elfedése az elzárkozás, elzáródás, elzárttság és a metakommunikációtól való tartózkodás jele.

tot, a képek csoportját alkotja. Ám egy konkrét megmutatkozóról megőrzött eltérő megmutatkozások – annak ellenére, hogy ugyanazon megmutatkozó megmutatkozásai – képként mégis egymástól megkülönböztethetőek lesznek. Nemcsak a tükörkép, az élet és a test képei vagy a színészi játék különbözik az elme képétől és a hordozón rögzített képektől, de ugyanazon képtípuson belül egyazon megmutatkozó képeit is megkülönböztethetjük egymástól. E megkülönböztethetőség ellenére mindegyik az ember által alkotott képek csoportjába tartozik. Az ember által alkotott képi jelenbeállítások egy még átfogóbb jelenségcsoport részét képezhetik, azokét a jelenségeket, amelyeket közös szóval képjelenségeknek hívunk.²²⁹ E nagyobb csoport a képek „családját” jelöli, s itt már az összetartozás definiálása közel sem egyszerű. Wittgenstein családfogalma²³⁰ feloldotta a kategóriák, a csoportok és a halmazok merev kontúrait, hogy egy lazább, többszintű, többféleképpen felosztható leszármazási kötelékben rendezze el, illetve csoportosítsa az egyes jelenségeket és alcsoportokat.

Tapasztalatból tudjuk, hogy egyetlen meghatározott megmutatkozónak több, egymástól eltérő képi megmutatkozása is lehetséges. Ezek a megmutatkozások képjelenségekként ugyanazon „alcsoport” eltérő, egymástól megkülönböztethető egyedei lesznek, amennyiben a besorolást a megmutatkozó alapján határozzuk meg. Más, képeket elrendező csoportosítás is elképzelhető. Például lehet a létrehozó személye, stílusa, a korszak, a technika stb. alapján is csoportosítani. De ha egy megmutatkozásról nem dönthető el, hogy konkrétan mely megmutatkozó megmutatkozása, akkor, mint láttuk, több megmutatkozó megmutatkozásaként, egyfajta általános képi sémaként működik.

Végül még egyszer meg kell említenünk azt a tényt, hogy bár feltételezzük, hogy egyes erősen rögzült emlékképeink felidézésekor mindig ugyanazt a képet jelenítjük meg, valójában azonban minden alkalommal egy új elmekép villan fel bennünk, amelyet egy korábbi eseményből megőrzött percepcióból szerzett emlékképpel azonosítunk. Vagyis nem állíthatjuk minden további nélkül, hogy amikor valamire többször, minden értelemben eltérő módon és helyzetekben visszaemlékezünk, akkor ezek a felidézett emlékképek mindig ugyanazok a képek lennének, s különösen nem,

²²⁹ Ennek a csoportosításnak a felismerése azonban egy hosszú folyamat eredménye volt. Egy adott csoport tagjai más csoportoknak is részét képezhetik, ami azt jelenti, hogy az érzéki mintázatok bármikor új mintázatokká alakulhatnak át. Ezért a természetben fellelhető tükröződéseknek és az ember által alkotott képeknek a rokonsága sem olyan magától értetődő, mint ahogyan elsőre tűnik, s nem kizárt, hogy idővel a képeknek ez a fajta rendszerezése felbomlik, s egy új értelmezésen alapuló rendszerezési módnak adja át a helyét, ahonnan nézve „a képek családja” kifejezés egészen abszurdnak tűnik majd.

²³⁰ „Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóság«-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb. stb. És azt állítom, a játékok egy családot alkotnak.” (Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1992. 58. o.) Ez a kép, amelyet a család fogalma reprezentál, s amely a definíció helyébe lépett, jól jelzi, miként lazította fel Wittgenstein a korábbi merev nyelvi kereteket, s ezzel hogyan igyekezett közelebb kerülni tárgyához, a megragadni kívánt érzéki jelenséghez.

hogy magával az eredeti „belénk égett” percepcióval lennének azonosak. Annak ellenére, hogy agyunkat és emlékképeinket gyakran a számítógépek működéséhez és azok képeihez hasonlítjuk, lényeges különbségeket is feltételezünk az agy és a gép működése között. A számítógép által bármikor újra megjeleníthető képekre jellemző, hogy elvileg, kódolt formában történő megőrzésük miatt nem tekinthetők újaknak, hogy tehát valójában mindig ugyanaz a kép jelenik meg, amennyiben ugyanazokból a memóriajelekből épül fel, illetve transzformálódik érzékivé. Ez annak ellenére is így van, hogy egy képet gyakran egy másik képernyőn vagy számítógépen jelenítünk meg, s azok és a monitor eltérő képességei jól láthatók a kép minőségén. Ami a két képben „ugyanaz”, az éppenséggel a kép nem látható, transzformált, bitekben kifejezhető létmódjában lelhető fel, míg az eltérést az érzékiben találjuk meg.²³¹

Az előbbiekből az következik, hogy nemcsak a hordozón megjelenő, de az elmében eltérő időpontokban felidézett és ugyanarra a megmutatkozóra vonatkozó emlékképek között sincs kontinuitás, és csak a megmutatkozóval való azonosságuk bennünk rögzült tudata köti össze e képeket egymással. Ezért ezeknek az egymástól eltérő emlékképeknek az azonossága kontinuitásukkal nem igazolható. Csak abban lehetünk biztosak, hogy eredetükben, a tulajdonképpeni „ősképben”, a megmutatkozóban azonosak egymással. Azt ugyanis fel kell tételeznünk, hogy ha felidézünk valamit, akkor valóban egy korábbi élményünket idézzük fel, s ha mindezt többször tesszük meg, akkor ezeknek a képeknek mindegyike ugyanarra az élményre vezethető vissza, s a képek között fellelhető diszkontinuitás ellenére is lényegében mindig ugyanazzal a képpel van dolgunk. A felidézés szituáltsága, alkalomhoz kötöttsége mindig meghatározott kontextusban megjelenőként, s nem tiszta belső jelenségként állítja elő az emlékezet képeit, ahogyan ezt a számítógép teszi a memóriájában digitálisan tárolt képekkel. Az „ugyanaz” ezért nem lehet sohasem valóban minden tekintetben ugyanaz. Az emlékezet „ugyanazon” képeinek az egymástól való különbözősége tehát igencsak feltűnő lesz, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a felidézett képek az adott szituációhoz kötődnek, miközben természetesen a megmutatkozóval (a felidézettel) való azonosságukat sem vonhatjuk kétségbe. Miután tehát minden egyes felidézés („előhívás”) által keletkező elméleti kép egyedileg áll a valósággal vonatkozásban, illetve egy adott pillanat konkrét viszonyai alapján azonos vele, ezért megmutatkozó és megmutatkozásának azonossága csak egy a létezés folyamatszerűségét, vagyis az időt és teret átugró összekapcsolódás alapján bizonyítható. Ezért nem korábbi emlékképeinkre emlékezünk²³² – ez ugyanis az emléke-

²³¹ Példánkból jól látható, hogy egy korszak technikai kultúrája és képértelmezése miként fonódik össze egy közös(nek gondolt) episztemében, amelyet a korrallal azonosítunk. Hogy a képet mikor és minek látták, hogy mely korban és mit láttak képnek, nem magától értetődő. Ezért minden képelméletnek, amely a ma képi tudásából, illetve képfelfogásából indul ki, tudnia kell, hogy a kép éppannyira a mi, illetve egy korszak vagy egy kultúra kreációja, mint minden más. Ez azonban nem mentesít bennünket az alól, hogy a képről beszéljünk, hogy a képet saját képről alkotott képünknek megfelelően ne fejtjük ki, ne tegyük külsővé.

²³² Lehetséges olyan emlékezés, amelyben arra emlékezünk, hogy miként emlékeztünk vissza valamire.

zésnek egy másik módja –, hanem mindig a megmutatkozókra, a konkrét helyekre, szituációkra, viszonyokra, állapotokra stb., amelyek maguk is az egyes létezőkhöz hasonló létkarakterre tesznek szert. Helyzetek, helyek és dolgok összekapcsolódnak egymással és elválnak egymástól. Ennek ellenére semmi akadályja nincs annak, hogy egyszerre emlékezzünk valamire és ugyanakkor emlékezzünk annak egy felidézett emlékére is. Hasonlóképpen emlékezzünk valakire és ugyanakkor egy hordozón rögzített képére, például a fényképére. Miközben az illetőt azonosítjuk a képével, meg is különböztetjük őket egymástól. Ezért mondhatjuk némi naivitással, a valóságos folyamat teljes ismeretének hiányában, hogy mindegyik kép képszerűsége lényegét tekintve azzal a megmutatkozóval, azaz a testről „levált”, illetve az optikai fény által közvetített érzéki *formafelülettel* azonos, amely bennünk képi emlékezetként őrződött meg.²³³ Az, hogy az ugyanazon megmutatkozóról készült képek mindegyike azonos a megmutatkozóval, miközben egymástól igencsak különbözhetnek, azért nem jelent ellentmondást, mert a két összevetés a képek más aspektusait emeli ki. Nincs ugyanis aspektus nélküli „objektív” látás.

Mindennapi tapasztalataink közé tartozik, hogy annak ellenére, hogy a képi megmutatkozások egyenként azonosíthatók a megmutatkozókval, aközben éppen úgy eltérnek egymástól, mint amikor ugyanazt a személyt más helyzetben, időpontban, állapotban stb. pillantjuk meg, s mégis tudjuk, hogy nem valaki mással van dolgunk. Tudjuk, hogy a közvetlen taktilis jelenlét és a képi megmutatkozás esetében a megmutatkozó és megmutatkozása közötti eltérések azért feltűnőek, mert a közvetlenségben a megmutatkozó időben kiterjedőként és ennek megfelelően változó észleleti képeiben van jelen. A hordozón rögzített képi megmutatkozásából viszont éppen ez hiányzik. A képre mint „puszta létre redukáltságra” – amely úgy keletkezik, hogy a létező létéből kiemeltük a folyamatot, megszüntetve működésének kontinuos voltát – a fotó képalkotási technikája hívta fel a figyelmünket. A fotó tapasztalata nélkül a képről alkotott képünk is más lenne, ahogyan valóban más is volt ezen első technikai kép általános elterjedése előtt.

Ugyanazon megmutatkozó eltérő képei ugyanabba a létkategóriába és csoportba tartoznak, mégis különbözőségük jelenti legfontosabb tulajdonságukat. Ez azért lehetséges, mert az eltéréseket érzékeljük ugyan, de a közvetlen érzéki tapasztalatból megtanultuk, hogy az eltérések mögött felfedezhető azonosság teszi lehetővé az eltérések érzékelését is. Az eltérő megmutatkozókra visszavezethető képi megmutat-

Ebben az esetben az emlékezésben az emlékezés aktusa és annak „tárgya” egyszerre jelennek meg. Az emlékezés (és az álomképek) egyik sajátossága, hogy az emlékező gyakran emlékképével együtt (mint emlékező) képként, azaz belsőként jelenik meg saját tudati aktusában. Egykori önmaga nyomaként jelenik meg képe, belső tudati aktusként működve.

²³³ Ha valakire visszaemlékezünk, akkor ez a kép, amennyiben időponttal és hellyel jár együtt, meg kell, hogy határozza a megmutatkozójának ezekhez térben és időben igazodó képét is. Ennek ellenére az emlékképek ilyen pontos azonosítást csak ritkán tartalmaznak. A képek „egymásba csúsztatása” és az általános érzéki karakterek képi szerepének a kiemelése teszi lehetővé, hogy felismerjünk egy olyan személyt is, akit régóta nem láttunk.

kozások esetében nem beszélhetünk különbségekről, mivel hiányzik az azonosság, ami alapján a képek összevethetők lennének, hacsak nem esztétikailag, külső szempontok alapján vetjük össze őket. A más és más megmutatkozót megjelenítő képek magától értetődően különböznek egymástól. De éppen az elvonatkoztató gondolkodás teszi lehetővé, hogy a megmutatkozótól függetlenül is rendszerezni tudjuk a képeket. Ennek azonban a már létező, önálló képi „világ” a feltétele. Ez újabb lépéssel távolítja el a képi megmutatkozást a megmutatkozótól, bár megjegyzendő, hogy az ilyen absztrakt rendszerezés már a képek világából való kilépés eredménye, hiszen a képeket nem saját belső „törvényeiknek”, hanem egymáshoz való viszonyításuknak megfelelően rendszerezjük és kategorizáljuk.²³⁴ A képek ilyen interakcióra való „rábírása” szintén az érzéki sematizáló, illetve a nyelviileg irányított rendszerező szemlélet műve, amely például a művészi kép egyediséget előtérbe állító felfogásával szembeni működést jelent.

AZ IRRACIONÁLISAN MŰKÖDŐ KÉP

A paleolitikumi ember csak lassan alakuló, még erősen képlékeny kultúrájában a kép – éppen a mindennapokban való praktikus, eszközszerű alkalmazhatatlansága miatt – egy fokozatosan differenciálódó, de egyértelműen nem meghatározható „funkcióban” működött.²³⁵ Nem kétséges, hogy a kép nehezen meghatározható működési módja, illetve a nyelviileg generált értelem szempontjából nem egyértelmű és egyöntetű ontológiai státusa izgatónan hatott alkotóira.²³⁶ A meghatározhatatlanságban

²³⁴ Ezt az elvont, a „képből kilépő” rendszerezési módot képviseli például a művészettörténet és a képtudomány, illetve a kép archeológiája is.

²³⁵ Itt kell említést tennünk egy olyan kérdésről, amely, habár nem tartozik bele szorosan a gondolatmenetünkbe, annak megértése szempontjából mégis igen lényeges. Valószínűleg szép számmal akadtak olyan korai kultúrák, amelyek nem ismerték vagy nem használták a képet. Ha ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy váratlanul mégis megjelent bennük a képhasználat, akkor azt minden valószínűség szerint egy másik, a képet már ismerő kultúrától vették át. De elképzelhető az is, hogy az adott kultúra mégis képesnek mutatkozott arra, hogy egy már fejlettebb állapotában alkosson meg egy olyan képkultúrát, amely bár nem ismerte a kép kezdeteit, nem ment végig a kép fejlődésének fázisain, mégis képes volt a kép használatát egy magasabb szinten művelni.

²³⁶ Gondoljunk csak arra, hogy bizonyos a természetben fellelhető összetett formák, például a csigaházak és kagylóhéjak, amelyek különös szabályosságukkal felkeltették az őskori ember érdeklődését, előhelyüktől több száz kilométerre is fellelhetők voltak. Feltehetőleg cserekereskedelem következtében tettek meg ekkora utat. Ez arra vall, hogy minden olyan jelenség, amely valamilyen szempontból feltűnő volt vagy eltért környezetének más formai-alaki jelenségeitől, létezőitől, az embert kíváncsivá tette, mert emlékeztette saját eszközeinek megformáltságára. Itt elsősorban az olyan mintázatokról, alakokról, formákról van szó, amelyeket a későbbi kultúra (görög) a geometriailag szabályos formák közé sorolt. Ez a viselkedési mód ellentmondani látszik a szigorú evolucionista elképzeléseknek, amelyek az ilyesfajta egzisztenciálisan „üres játékot”, vagyis tét nélküli műveletet nem fogadják el elegendő oknak, s ezért nyúlnak magyarázatként később kialakult és rögzült tudati formákhoz.

lehetőséget láttak. Már csak azért is, mert a korabeli ember előtt világos volt, hogy ez az általa létrehozott jelenség nem teljesen azonos a környezővilágban fellelhető tükröződésekkel. Mi több, azokkal sok szempontból éppen ellentétesen működik. A tükröképnek, ennek a természeti képi képződménynek például feltétele a tükrözött jelenléte, pontosabban mondva „közelléte”. A kép a tükrözött dolgoknak megfelelően maga is mozgásban, változásban van, nem rögzített, vagyis „állhatatlan”, amelyet nem lehet azon a módon megvizsgálni és megérteni, mint egy tárgyi dolgot. A tükröző felület nem hordozója a rögzítetlen képnek, csak visszavetítője, tükrözője. Nincs szükség megformálásra, mert a tükröződés magát a formát és annak színességét is a fény és egyéb viszonyoknak megfelelően tükrözi vissza. Ezzel szemben, amikor az első képeket létrehozták, az alkotóik tudták, mit csinálnak, hogy tehát egy nem anyagi-tárgyi értelemben, csak érzékiként megragadott dolgot rögzítenek egy felületen, olyan anyagok segítségével, amelyek segítenek az adott dolgot érzékivé formálni. Fel sem merülhetett, hogy a természetben fellelhető tükröződések utánozza az ember. Erre nem volt szüksége, de megfelelő eszköze sem. A tükröződésekkel nem lehetett mit kezdeni, mert azok a fizika, illetve az optika törvényeinek engedelmeskednek, s nem az emberi akaratnak. A tükröződések nem lehet birtokba venni, formálni-alakítani, megőrizni stb., bizonyos célokra felhasználni. A tükrökép legfeljebb távoli mintaképként működhetett, de túlságosan is összetett s ugyanakkor megragadhatatlan volt az emberi gondolkodás számára. A tükröződések csak azt tették nyilvánvalóvá, hogy az ember is képes lehet képek előállítására.

A képjelenséggel kapcsolatban az emberi gondolkodás már csak azért sem tudott nyugvópontonra jutni, mert mint említettük, a kép általában bizonyos aspektusaiban egy meghatározatlan, „általános létező” érzéki-észleleti jelenléte volt. A kép elvált a konkrét létezőtől (megmutatkozótól, hordozófelülettől), hogy végül az elmében önálló és általános érvényű képmemlékként jelenjen meg, azaz több képi emlék közös képeként.²³⁷ De lényeges szempont lehetett az is, hogy a képi megmutatkozásnak ez a formája, vagyis az emberi tevékenység következményeként keletkező képjelenség semmilyen más környezővilágban fellelhető létezőnek vagy jelenségnek nem felelt meg maradéktalanul. Sem a természetben fellelhető tükröződésekkel, sem az álmokképekkel²³⁸ vagy a különböző növények fogyasztása után fellépő hallucinációkkal

²³⁷ Ebben a vonatkozásban jelentettek újdonságot a modern korban megjelenő képsokszorosító eljárások, amelyek a kép konkrétságát újra elvették. Walter Benjamin technikai sokszorosítással kapcsolatos aggodalmainak gyökere is itt keresendő. A sokszorosított képi megmutatkozások viszonya a megmutatkozóhoz nem ugyanaz, mintha azt csak egyetlen kép reprezentálná. A sokszorosítás teljességgel átforgatta az azonosság és a különbség addig is bonyolult játékát. Ott, ahol az egyes képi megmutatkozások egymással való azonossága erőteljesebben érzékelhető, mint a megmutatkozásnak a megmutatkozóval való azonossága, ahol tehát csak hely tekintetében létezik eltérés az egyes képi megmutatkozások között s azok egymással bármikor felcserélhetők, a kérdés is másként, immár kvantitatívan (mennységiként) vetődik fel.

²³⁸ Az álom képei szintén mozgó, változó képek. Nem lehetett őket képekként szemügyre venni, de még csak megfigyelni sem, hiszen nincs olyan belső szemünk, amellyel belső képeinket megfigyelhetnénk,

nem volt azonosítható, bár bizonyos lényeges aspektusai tekintetében rokona volt a fent említett természetes képtípusoknak.

Ezt a konkrét képekből keletkező általános, azaz a megmutatkozóktól és egyedi karakterétől megfosztott elméleti képet sematikus képnek nevezzük. Amikor a konkrét és az általános megmutatkozó kapcsán beszéltünk a sémákról, megállapítottuk, hogy az ideális *sematikus képi forma* sajátossága, hogy mivel az általános érzéki tapasztalatokat összegezve tartalmazza, különbözik a konkrét képi emlékezettől. A sematikus kép nem azonos a fantázia szabad játékaival, a *phantasmagoriáival*. Az elme szabad játéka azonban könnyen elszakad az érzéki valóságtól.

Ennek a helyzetnek a feloldására gondolták ki a különböző, őskorral foglalkozó tudományok egyes kutatói azt, hogy a mi „tudományos” világunk szerint irracionálisan gondolkodó és egzisztáló, a természeti népeknél általánosan elterjedt mágikus varázsláson vagy sámánizmuson, szellemidézésen stb. alapuló gondolkodás képezhet-e a képek használatának alapját. Elképzelésük szerint a mágiában és/vagy a sámánizmusban megalapozott gondolkodási módnak is jellemzője, hogy benne megmagyarázhatatlanok a létezés térbeli és időbeli ugrásai, ami által másként nem meg tapasztalható viszonyok, relációk és összeköttetések keletkeznek és folyamatok mennek végbe. Ezeknek a közönséges ember számára nem elérhető, járhatatlan titkos ösvényeknek és utaknak a használatára csak kivételes, erre hivatott egyének képesek. Ha pedig inkább a kommunikáció egy titkos módját látják benne, akkor ez a többség által nem beszélt „nyelv” olyan közvetlen szellemi kapcsolatfelvételt tesz lehetővé, amely szintén csak a kiválasztottaknak (médiümoknak) ad lehetőséget a kapcsolat-tartásra. Mi több, e kutatók a mágiának ezt az irracionális ugrásokat végrehajtó természetét magától értetődőnek tartják, ahogyan ez a képjelenségek esetében is természetesnek tűnik. Hogyne tarthatnák természetesnek az ilyen diszkontinuos kapcsolatokat, hiszen erre nemcsak a kép, de a nyelv is képes. Az efféle ugrások segítségével az észlelés valamiféle látható vagy láthatatlan létkorlátot győz le, vagyis a távoli dolgokkal való közvetlen érintkezést teszi lehetővé. Ahogyan a kép az észlelés számára, úgy a mágia valamilyen más módszerrel az elvonatkoztató, gondolkodó

miként környezetvalóságunkat vagy a hordozófelületen rögzített képeket vagy akár a tükröződések. Ezeket a képeket nem a szemünkkel látjuk. Nem tudjuk őket képekként szemügyre venni, mivel álmokképeinkre – mint képekre – nem reflektálhatunk. Jean-Paul Sartre így írja le ezt a problémát „A kép intencionális szerkezete” című írásában: „képes vagyok a számomra képként megjelenő tárgyat leírni, magát a képet mint olyat, viszont nem. A kép mint kép jellemzőinek meghatározásához a tudat egy újabb műveletét vagyunk kénytelenek igénybe venni: reflektálnunk kell rá. Így tehát a kép csak másodlagosan írható le képként, ezáltal tekintetünk a tárgyról az azt elélni táró módra irányul. Ebből a reflexív műveletből született meg az ítélet: »képem van róla.«” (In: Bacsó Béla [szerk.]: *Kép fenomen valóság*. Budapest, Kijarat Kiadó, 1997. 97. o.) Már itt észrevehető, hogy miként megy végbe az a megkettőződés, amelynek során a megmutatkozás „kettészakad”, mégpedig egy tárgyra (a képként megjelenőre) és egy eszköze (a megmutatás vagy megjelenés módjára). Ezt a korábban általunk is leírt dualitást azonban már a látásaktus is magában hordja, hiszen pontosan tudjuk, hogy mást jelent egy dolog jelenlévőként és képi megmutatkozásként.

elme számára képes jelenbe állítani tárgyát. Természeti népek körében elterjedt, hogy egyenesen maga a sámán vagy a mágus kerül olyan helyzetbe, hogy felfokozott és transzcendens állapotában képes eljutni valamilyen jelen nem lévő létezőhöz, s így teszi meg az előbb említett ugrást.²³⁹ Ezt a hatást mai ismereteink szerint gyakran kábítószerrel, ajzószerrel, hallucinációt okozó, a természetben fellelhető vegyületekkel érték el. Ezek a szerek átfomálták a gondolkodás megszokott menetét, elmosták az értelmes és a nem értelmes, az ésszerű és az ésszerűtlen, a valóságos és a képzeleti, a reális és az irreális határát. Az animista és a mágikus gondolkodásra jellemző, hogy igyekszik összekötni az egymástól távol lévő dolgokat, megpróbál erővel vagy akaratával hatni rájuk, s ezzel olyasfajta igényeket elégít ki, amelyek az emberi egzisztencia szempontjából valóban fontosak, mivel meghatározott célokat és szándékokat jelenítenek meg. A mágikus és animista tevékenység általánosságá válásában az elmének a dolgokkal való „szabad játéka” jelent meg a gyakorlati életben is. Az elmének ez a képessége ugyanis arra ösztönzi az embert, hogy amit így létrehoz, azt a fizikai valóságban is megalkossa. Az emberi elmének ugyanis a legnagyobb tulajdonsága, hogy átlépve a lét idő és a térkorlátait, olyan dolgokat kapcsolhat össze, amelyek ellentmondanak a *hic et nunc* tapasztalható viszonyoknak, lehetőségeknek, a létezés hétköznapi tapasztalható működésének. A távoli dolgok összekapcsolása a képi megmutatkozásnak és a gondolkodásnak egyaránt olyan képessége, amely a gondolkodáshoz és az álmokhoz hasonlóan bármely távolságot átível és legyőz. Az első képi megmutatkozásoknak már csak azért sincs saját képi terük, és azért találhatók a téren s minden testiségen is kívül, mert általuk az kerül bizonyításra, hogy lehetséges a térnek és az időnek, a lét e két ekkoriban még mai értelemben nem vagy csak alig ismert, elvont szerkezeti elemének a meghódítása. Pontosabban mondva, lehetséges ezeknek az emberi cselekvést nem ritkán gátló, az emberi akaratnak nem minden esetben engedelmeskedő létdimenzióknak az eltávolítása, eltüntetése, a létezésből való kivágása. Az ilyen váratlan, a természetesnek gondolt léten (téren és az időn) áthatoló ugrások végrehajtása tehát a gondolkodásra, az emberi elme belső működésére jellemző. Ez egyaránt jelenthet képi és elvont, explicit még nem formált, illetve nyelvileg már megragadott elmeműködést.

A kép tehát nemcsak az ember analitikus képességére építhetett, de arra az egészet alkotó és a dolgokat egészként megértő képességére is, amelyet szintetizáló gondolkodásként ismerünk, s amely végül az emberi világ létrehozásának a még nem tudatos, nem explicit igényét felkeltette.

A mágikus és a sámánista gyakorlatról vallott megállapításait az etnológusok és a kultúrtörténészek a társadalmi fejlettségnek egy, a miénknél „korábbi szakaszában” lévő, úgynevezett „primitív népek” kultúráinak megismerésére alapozták. Ezeket a kétségtelenül ősi, de minden valószínűség szerint már nem eredendő, hanem

²³⁹ A test és a lélek dualitásában is a létezők anyagi-tárgyi és az emberi érzéki-észlelés kettősségére ismerhetünk rá. A testlélek dualitása tehát a nyelvi értelem által megragadható, de nem látható valóságelemeknek és az érzéki észlelésben előálló valóságelemeknek egymást kiegészítő működésére vezethető vissza.

fokozatosan kidolgozott, kifejlődött, gyakran más fejlettebb kultúrák hatásaitól sem mentes, de semmiképpen sem stagnáló hagyományokat rávetítették az emberi kultúra kezdetére.²⁴⁰ Hol az egységes emberi faj, hol pedig egy kulturális szint jellegzetességeként kezdték értelmezni azt az irracionális, amelyet e gondolkodásmódok sajátosságának tartottak. Pedig az emberiség korai időszakából ennek a prevallásos gondolkodásmódnak még semmilyen egyértelmű nyomát nem találták meg. Milyen alapon tekinthetnénk a mágikus vagy az irracionális gondolkodás bizonyítékának az olyan tárgyakat és maradványokat, amelyeket mi nem vagyunk képesek ésszerűen értelmezni? Miből gondoljuk, hogy e tárgyak gyakorlatias és praktikus használatára a korabeli ember sem volt képes, ha egyszer az ő tárgyairól van szó? Mit jelentett az ésszerűség és a gyakorlatiasság az őskori ember számára?

A ma irracionálisnak nevezett gondolkodás egykori meglétéről csak a képekből következtethetünk.²⁴¹ A fennmaradt eszközök a nagyon is gyakorlatias gondolkodás tárgyi bizonyítékai. A kép „irracionális” azonban mégsem ésszerűtlenséget vagy éppen misztikus gondolkodásmódot jelentett. Az általunk irracionálisnak tartott, de valójában inkább csak még kidolgozatlan, azaz nem meghatározott sémákba öntött gondolkodásmód az élet egészét átfogta.²⁴² Egységes és önálló gondolkodásmódként azonban csak később, a már kikristályosodott gondolkodási formák kialakulása után jelenhetett meg. Ebből a még differenciálatlan, az élet gyakorlatiasságot megkövetelő, praktikus területeit is irányítani képes, mindenre kiterjedő, mindent egységbe szervező és képlékeny gondolati rendszerből formálódott ki az a vallásos gondolkodásmód is, amely a racionális (értsd tudományos) gondolkodásmódot megelőzve vált világhéltelmező és világot megszervező erővé.

²⁴⁰ Azok a közösségek, amelyek sohasem váltak földművelőkké és pásztorokká, azaz megtartották eredeti vadászó, gyűjtögető életmódjukat, sem ragadtak meg minden téren abban az ősi formában, amelyben az őskor embere élt. A földműveléssel bekövetkezett kulturális forradalom elmaradása ugyanis nem jelenti feltétlenül egy kezdeti állapot konzerválódását. Az embert megismerőképessége mindig továbblendítette korábbi állapotából.

²⁴¹ Valójában az irracionális gondolkodásmód nem egyszerűen az ésszerűvel szembeni gondolkodásmódot jelenti. Nem kis mértékben éppen az „irracionálisnak” nevezett gondolkodásnak köszönhető például a szimbólum alkalmazása és több más olyan jellegzetes emberi jelenség és „találmány”, amely nélkül elképzelhetetlen lenne az emberi kultúra. Az úgynevezett „irracionális” gondolkodás inkább a racionális gondolkodás kiegészítője, túlsó pólusa, amely csak megmerevedett és intézményesített formájában vált vallásos gondolkodássá. Ha lehet ezt mondani, akkor a vallásos gondolkodás az „irracionális” gondolkodás képe, azaz maga is egyfajta képi képződmény, hiszen olyan szinkrón és képileg elképzelhető, pontosabban mondva elképzelendő világot állít fel, amely az egyéni és a közösségi tudat mindenkorai háttérben működő, környezeti képét jelenti. Minden ennek a képnek az előterében mutatkozik meg, ami egyértelműen annak az ember által létrehozott világnak felel meg, amely túllépett a természeti környezővilág adottságain. Ez magának az ember által alkotott világnak a létezésére utal, azaz a vallásos gondolkodás kialakulása egyben az emberi világ létrejöttét is jelentette.

²⁴² Kidolgozottnak tartjuk a vallásos és tudományos vagy a logikus, a racionális, a történeti, a kauzális, a matematikai stb. gondolkodásmódokat.

A korabeli ember állandó kísérője volt a nagyfokú bizonytalanság és képlékenységgel. A közvetlen gyakorlati cselekvéseket általában célratörő – bevett szóhasználatlaltal – „racionális”, azaz ésszerű és célszerű gondolkodás jellemezte. De az ezt kiegészítő, a gyakorlatban nem azonnal visszaigazolható gondolkodási módot és a hozzá kapcsolódó cselekvést – amit sokan jogtalanul az irracionalitás szóval jelölnek – ennek a gyakorlatiasságnak a más eszközökkel való továbbfejlesztésére irányuló kísérleteként kell értékelnünk. A gondolkodásnak és a cselekvéseknek az ilyen, hogy úgy mondjam, „kerülőutas” megoldásai a környezővilág lehetőségei és adottságai által megszabott határok áthágására tett, gyakran kétségbeesett kísérleteket reprezentáltak. Ott volt szükség ilyen módszerek és megoldások bevezetésére, ahol a megszokott praktikus cselekvési módok csődöt mondtak. Sokáig ugyanis nem váltak világgossá a téridő alapvető összefüggései, a dolgok csak nehezen engedték felfedni működésük szabályait és „törvényeit”, a test és a lélek viszonya, valamint a mindinkább kiszélesedő szellemvilág folyamatosan bizonytalanságban tartották az embert, s a kozmosznak, a „szép rendnek” a működését folyton másként és mással vélték megmagyarázhatónak. Amikor a fokozatosan kialakuló szellemi szféra elszakadt a praktikus gyakorlati tevékenységtől, egy önálló megismerési mód kidolgozása vált lehetségessé. A sámánok, varázslók, valamint más „kiemelkedő képességű” és közvetítő szerepet vállaló emberek tevékenysége azonban sohasem vált annyira egyértelművé, hogy világosan kirajzolódhasson a nem tapasztalati úton szerzett tudás „irracionálitása”, a valóságra tett kvázihatása, vagy egyenesen nem célszerű volta. Azonban az előző generációktól átöröklött ismeretek szokásokká válva már gyakran ekkor is elég erőseknek bizonyultak ahhoz, hogy az élet új területeit kialakítva felülkerekedjenek a közvetlen érzéki tapasztalaton, s azt olyan praxissal egészítsék ki, amelyből később az emberi szellem új és önálló világa kerekedett ki.

Külön szférává formálódása előtt ennek a következtelen, de gyakorlatiasságra törekvő szellemi területnek a művelői egyáltalán nem akartak egy, a hétköznapi létezés ismert formáinál magasabb rendű szellemvilágot megalapítani. Ezért a már kialakult tételes vallások képviselőinél sokkal átfogóbban és észrevétlenebbül vettek részt az élet alakításában. Eleinte csak akkor léptek fel a varázslók és sámánok, amikor a szokásos és jól ismert eljárások csődöt mondtak, közvetett praktikákra volt szükség a kitűzött cél eléréséhez. Tevékenységük csak később vált a közösségi cselekvéseket kiegészítő, elhagyhatatlan eljárássá, miközben a hagyományokban átörökítve egyre jobban formalizálódott. Habár a közösségek a kialakulóban lévő világukat igyekeztek minden mozzanatában általános sémákba rendezni, ennek ellenére ez a közvetett és nem ellenőrizhető műveleti terület sokáig nem jelentett egy, a közösség által legitimált önálló szférában elkülönülő gyakorlatot. A szellemvilág megformálói csak lassan váltak ki a közösség egészének testéből, s lettek az általuk kidolgozott terület birtokosai. Ez a racionalitással szembeállított, a tulajdonképpen értelemben vett irracionálitást megelőző gondolkodásmód, amely azonban saját korának lehetőségeit tekintve egyáltalán nem nevezhető irracionálisnak, működésével a közösségi formák alapját jelölte ki, még ha csak a gondolkodás és a cselekvési módok laza rendszerét jelentette is. Lényegében egy a

társadalom szerkezeti differenciálódását megelőző állapotban a közösség önreflexió nélküli tudását fedte le.

Az ember e korai korszakát éppen úgy a valóság gyakorlatias ismeretén és az ellenőrizhetetlen hiten alapuló gondolkodás keveredése jellemezte, akár a miénket. Ezt a fokozatosan magát kidolgozó szellemi szférát előlegezte és alapozta meg a kép, amely azt mutatta meg, hogy miként lehet a praktikus és „racionális” cselekvések mellett más módon is megérteni a dolgokat.

A KÉPPEL VALÓ JÁTÉK KEZDETEI

Amit mi a képben naiv „irracionalitásként” értelmezzünk, az valamikor egy a távolban lévő létező vagy aktuálisan nem észlelhető megmutatózó jelenbe állításának vagy valamely jelen lévő eltávolításának az igényéből fakadt. Ezért is működhetett a kép a megmutatózó és az ember között közvetítőeszközként. A hordozón rögzített képi megmutatózás a hallucinációhoz és az álom képeihez hasonlóan bizonyítékul szolgált a megmutatózó létezésére és érzéki jelenbe állíthatóságára vonatkozóan. Csak éppen a hordozón rögzített kép az állhatatlan és teljes bizonyossággal nem szolgáló álomképekkel és a hallucinációkkal szemben mégiscsak egy stabil és a közösség más tagjai által is megismerhető érzéki megmutatózási módnak tekinthető. Ugyanakkor a kép a testi létet elhagyva állítja a megmutatózó jelenlétét,²⁴³ bár mint látni fogjuk, kezdetben nagyon is szorosan kötődött az ember testéhez. A kép a jelenbe állítás sajátos eszközeként felfogható akár homeopátiás vagy szimpatikus mágiaként, illetve a közvetítőszerepet vállaló sámánista cselekvési módként is.²⁴⁴

Nem állítjuk tehát, hogy teljesen elhibázott lenne a képnek és a mágikus-vallásos kezdeményeknek az egymásra vonatkoztatása, minthogy a kép az első transzcendens²⁴⁵ tulajdonságok hordozója, amennyiben lehetővé teszi az átlépést azon a tér-időbeli távolságon, amely a megmutatózó és az észlelő között található. A kép-jelenség ugyanis annak ellenére, hogy megértését és működését több irányból is meg

²⁴³ Az álom és a hallucináció is közvetlenebb viszonyt jelent a megmutatózással. Velük szemben a kép feltárja önállóságát, a megmutatózótól és észlelőtől való különlétét.

²⁴⁴ A mágia eltérő formáinak kialakulásával nem foglalkozunk, mivel éppen azt szeretnénk bizonyítani, hogy ekkoriban még nem vált el a mágikus gondolkodás a gondolkodás más módozataitól. A korszak gondolkodását képlékenységre és az ebből adódó „formátlanságra” jellemezte. Az, ahogyan például James George Frazer fosztja a mágiát, későbbi eseményt tükröz, ha egyáltalán valóban létezett az ilyenfajta szétválása a mágiának (James George Frazer: *Az aranyág*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005).

²⁴⁵ A transzcendens fogalmának változásai jól mutatják, hogy az eredeti értelem, az „átlépés” (transz=át, túl, keresztül) a racionális gondolkodás megjelenésével miként tett szert olyan tartalmakra, mint a „természetfeletti”, az „ésszel fel nem fogható”, a tapasztalat előtti (transzcendentális), érzékfeletti, a megismerés határain túli, magasabb rendű, tudatalatti. A kép volt az első olyan eszközszerűen alkalmazható jelenség vagy formaalkotás, amely lehetővé tette a jelen pillanat totalitásából való olyan kilépést, amely nem tisztán elméleti működésként, a tudat „mozgásként” megy végbe. A kép az elméleti kivetítéseként valósággá formálva mutatta meg a téridő kontinuumán való átlépés lehetőségét.

lehet közelíteni, még számunkra is sok szempontból irracionális jelenségnek tűnik. Habár ma már olyan tudományok segítik a képjelenség működésének megértését, mint a geometria, az optika vagy a látáselmélet, valamint az agy, illetve az elme működését feltáró biológiai kutatásokból ismerjük a szem szerkezetét, a látás folyamatának egyes fázisait, és nagy vonalakban az agyban végbemenő legfontosabb folyamatokról is vannak sejtéseink, a kép mégis megőrizte és kiválóan reprezentálja a látás rejtélyességét. A hordozón rögzített képekkel az ember egy, az egzisztenciáját effektíve segítő szerszámoktól eltérő kulturális eszközt hozott létre, amellyel önmagának – elsősorban nyelvi értelmezőképességének – adott további, szinte végtelennek látszó feladatot. A képek létrehozása ugyanis időben jócskán megelőzte a mászserűnek, illetve logikusnak és következetesnek tartott gondolkodást. Az első képi alkotások azonban még nem lehettek sem racionálisak, sem logikusak, mint ahogy irracionálisak és illogikusak sem. Az emberi társadalmak és civilizációk kialakulásának hajnalán éppen úgy nem volt jellemző az emberek gondolkodására a tudatos kategóriákba rendezés és az osztályozás, valamint a gondolkodási formák kidolgozottsága, ahogyan még nem beszélhetünk elméleti gondolkodásról sem. Ezért anakronizmus a *racionális* és az *irracionális* fogalmainak az arra az időre való visszavetítése, amelyben a gondolkodásnak és az emberi kultúrának a polarizált tagolása még nem alakult ki. A mai ember szemében a racionálisat az irracionálistól elválasztó kép azért vált problematikussá, mert összeütközésbe került azzal a gondolkodási móddal, amely mindennapjaink részét alkotja, hogy ugyanis a mediális képek előállításához nagyfokú racionalitásra van szükség, miközben többnyire irracionális célok érdekében használjuk fel őket.

Az ember által alkotott kép, amióta csak létezik, nemcsak a távollévő megmutatót kötötte össze az emberrel, de átmenetet képezett és egyben összekötőkapocs volt a közvetlen jelenvaló lét és a szellemi létmód között is. Éppen ezért a kép története során többször lehetősége nyílt arra is, hogy egyes konkrét helyzetekben a megmutatók helyébe állítsák. A kép vizuális megmutatóként tehát egyes esetekben nem egyszerűen megjelenítette, de egyenesen felváltotta, reprezentálta, képviselte a megmutatót. Mi több, arra is alkalmasnak bizonyult, hogy érzéki-észleleti formát adjon olyan „létezőknek” is, amelyek először az ember elméjében jelentek meg, és ezért nincs anyagi-tárgyi értelemben vett érzéki megmutatójuk.²⁴⁶

A legkorábbi korszaktól kezdve létezett egy különleges képtípus, amelyben a kép és az élet még szorosan összetartozott. Az ember ugyanis legelőször önmagából, a

²⁴⁶ Már a legkorábbi időkben is ismerünk olyan képeket, amelyeken ember- és állatalakok teste és feje keveredik egymással. Az olyan elmeképek, amelyek nem vezethetők vissza egyetlen meghatározott megmutatóra sem, hanem az elme munkájának eredményeként, eleve elmeképként jönnek létre, szintén kivethetők a hordozóra. Az ilyen elmekép az emlékképek formafragmentumait összekeveri, s így hoz létre olyan új létezőket, amelyeknek tehát csak a képük létezik. Minthogy minden létező léte az elmén múlik, hiszen az elmében jön létre az, ami a dolgokat létükben hitelesíti, az anyagi-tárgyi értelemben vett létmódra nincs feltétlenül szükség ahhoz, hogy egy ilyen elmében keletkező létezőt létében elismerjünk. Ebben a nyelv sietett a kép segítségére.

testéből és az arcából „faragott képet”. Az arcmimika, a gesztusok, a mozgásformák és a testtartások a praktikus viselkedés mellett jelentéshordozó eszközökként is használhatónak bizonyultak. Később, amikor az arcmimikát és a gesztusokat a testre felvitt jelszerű elemekkel, rajzolatokkal, festett színekkel, maszkokkal egészítették ki, a testnek és az arcnak eredeti képi kifejezőeszközként való használatát egyenesen megkettőzték. Az olyan testképet véglegesen megváltoztató eljárások mellett, mint amilyen például a tetoválás vagy a csonkítás, külső alkalmi eszközök felhasználásával arcukat és testüket újfajta vizuális komplexitássá formálták át az emberek. A festék, a díszítmények (nyakláncok, karperecek, ruházat, fejdísz stb.), majd a maszk felhasználása egy a társadalmiságot kifejező *emberképet* eredményezett. A testet átformáló új eszközök alkalmazását egy új gondolkodásmód tette szükségessé. A festés, a tetoválás vagy a maszk az arc eredeti természetes mimikáját egyrészt kiegészítette, másrészt elfedte. Azáltal, hogy ezek a kiegészítő formák leválaszthatóak voltak az arcról, a jelentést hordozó forma önállóságát, képszerű működését reprezentálták. Később, anélkül, hogy feladták volna az arc és a test kiegészítéseivel való, az érzékiség szintjén meglévő azonosságukat, az arc és a képszerűségét kiteljesítő forma térben és időben fokozatosan eltávolodtak egymástól. Úgy is mondhatnánk, a kép különvált az arctól. A test és az arc átformálása azonban még a képi megmutakozásnak a megmutakozóval való teljes azonosságát demonstrálta, valamint azt, hogy később a kép a megmutakozóról való leválasztásával nyerte el saját létét. Az ezen a módon átformált test és arc bizonyos információk hordozójaként is érzéki komplexitásával hatott. Olyan képszerű képződmény volt, amelyet egyaránt lehetett jelek hordozójaként, jelenségként és képként értelmezni.

A testnek és az arcnak jelekkel történő „kiegészítése” éppen úgy nem pontos meghatározás, mintha tisztán képről beszélnénk. Az emberi testfelület átformálása – amellett, hogy az ember alakját tovább erősítette érzéki-képi és jelentéshordozó szerepében – egy másként nem érzékelhető jelenlét érzékelhetővé tételének érdekében történt. A jelenbe állítás képi aktusa és jelekkel való kifejezésének gesztusa tette lehetővé e rejtekező és önmagában nem érzékelhető létmód észlelhetővé válását, amely az ember társadalmiságát hordozta. Ez a még meghatározatlan társadalmiság eredetében magán hordta a természeti környezővalóság karakterjegyeit. Mivel azonban társadalmi szerepet osztottak rá, az hamar elveszítette természetiségét.²⁴⁷

Ám ekkor még nem a már kifejlett képfelfogás értelmében volt kép az átformált és kifestett arc, és nem a mi kidolgozott jelhasználatunk jellemezte a testet fedő díszek jelszerűségét sem, mivelhogy nem egy távollévő létező érzéki megmutakozásai voltak, s nem is meghatározott szituációkban olvasható jelek rendszerét alkották, hanem a természeti (biológiai) létre ráhúzott közösségi-társadalmi intenció nyilvánult

²⁴⁷ A természeti és a társadalmi jelenségek viszonyát a tárgyá vált csigaházakkal lehetne megvilágítani. A csigaházak természeti képződmények, de szabályos formájuknak köszönhetően, az ember felhasználásában ruhadíszként, nyakláncként stb. már egy közösség viszonyait reprezentálta. Ugyanez a helyzet a festékként alkalmazott színezékekkel vagy állatok és növények különböző célokra történő felhasználásával is.

meg bennük. A kép az arctól és a testtől különvált hordozófelület alkalmazásával jelenhetett csak meg tulajdonképpeni formájában. A képnek le kellett válnia az emberről, hogy saját létmódját elnyerhesse, és szembe kellett kerülnie azzal a tekintettel, amelyről levált, hogy képszerűsége nyilvánvalóvá válhasson. Bármit is észlel az ember a képben megmutatkozásként, rejtett önmagát is vele észleli, s ezt a közvetlen viszonyát a képpel az ember sohasem veszítette el teljesen. A kép ezért részben létrehozójának arcképe is. Nem véletlen, hogy a kép mögött ma is mindig előállítóját keressük.

A korai kultúrákban annak létezését, amit semmilyen módon nem észleltek – éppen úgy, ahogyan korunkban a hétköznapi életben –, bizonyíthatatlannak tartották. Ezért csak fokozatosan ismerték el a nem érzékinek az érzékitől független létezését. Amit mi jelviszonyként vagy képként fogunk fel, az a kőkori kultúrákban még közvetlen létviszonyt jelentett. A kép, de még a jel is, sokkal szorosabban tartozott a létezők létehez, és semmiképpen sem jelentett egy tőle független vagy elválasztható létmódot. A jel és a jelentése, a képi megmutatkozás és a megmutató közötti távolság sokkal kisebb lehetett, mint ahogy ezt manapság érzékeljük, miközben a vizualitás és a kép szerepe sokkal jelentősebb volt.²⁴⁸

Arcának és testének a képszerűvé formálásával az ember mintegy társadalmiságát hangsúlyozta ki, érzéki megmutatkozásának „puszta biológiai kinézetével” szemben lépett fel, mégpedig annak érdekében, hogy még jobban azonosulhasson emberi létével. Ezzel az eljárással akarva-akaratlan nembeli létét tette láthatóvá. Önmagáról és önmagából alkotott képe mutatta meg, hogy miként válhat külsőleg is azzá, aminek ugyan nem volt teljesen a tudatában, de belsőleg érezte és gondolta magát: emberi-társadalmi lény. A gondolati intenció és a valóság egymással való azonosíthatósága mindig is az éntudat részét alkotta, míg a kettő tartós szétválása identitásproblémához vezet. A testnek és az arcnak képpé válása egy, a biológiai és a

²⁴⁸ Annak ellenére, hogy a vizuális jelet és a képet (valamint a vizuális és a nyelvi jelet) megkülönböztetjük egymástól, nem húzható közöttük éles határvonal. Minden teljesség vagy egész felbontható részeire, amelyek – mivel az egészen belül meghatározott funkciót látnak el – jelekként is értelmezhetők. Mégis hiba lenne egyes szemiotikusokhoz és a jel tudományát vagy a jelvilozófiát művelőkhöz hasonlóan (Mukařovský, Pierce, Barthes, Goodman) mindent jelként értelmezni. Ennek a fordítottja éppen olyan jogos lehetne, hiszen minden jelet felfoghatnánk absztrakt vagy önkényes formaként, érzéki kiterjedésként, struktúraalkotó elemként stb. is, ami nem maga jelez valami mást, hanem (valamilyen tulajdonsága vagy a tapasztalatunk, az Egészben elfoglalt helye, netán egyszerű önkényes félreértelmezés által) mi értelmezzük őt jelként. Ugyanis amit látunk, az egy dolog, forma, jelenség, kiterjedés, színfolt stb., amely jelenlévőként és érzékiként egyaránt egy nem jelenlévőre vagy nem vizuálisra, netán aktuálisan nem látható dologra utal (hat), azaz számunkra valóan valamilyen értelemben, összefüggésben, relációban jelzi azt. Amit vizuálisan észlelünk, önmagában véve passzív, és semmire sem utal, semmit sem jelez. Amit a jelként működő dolognak tulajdonítunk, az egy bennünk lévő képességből fakad, minthogy mi kötjük össze egymással a dolgokat (a jelet a jelentésével). A dolgokról mégis úgy gondoljuk, hogy nem függetlenek egymástól, ami azt jelenti, hogy valamely dolog (forma, alak stb.) észlelése magával vonja relációt, amelyek nem választhatók le róla.

társadalmi lét közötti feszültséget oldott fel, mivel a külső megmutatkozás és a belső öntudat és intenció közötti ellentét az arc és a test felületének megváltoztatásával, átformálásával felszámolódhatott. Ez azt jelenti, hogy a külső (az érzéki, testi, formai) és a belső (az öntudat, az elvont gondolkodás, a nyelviség) vég nélküli „vitája” már az ember társadalmivá válásának a kezdetén megindult. Az érzéki észlelésként (a látásaktusban) megragadható létmód átalakulása volt a biztosíték arra nézve, hogy valóban végbement a kívánt esemény, s hogy belső és külső (újra) összhangba kerültek, aminek következtében immár az elvárásoknak megfelelően alakulhat az ember és környezetének viszonya.

Ehhez az átalakuláshoz elsősorban érzelmi azonosulásra volt szükség: az ember célja elérése érdekében igyekezett tudatának megfelelően átformálni külsejét. A valamivel való *érzelmi azonosulás*, amely leginkább megfelelt a kép által képviselt komplexitásnak, belsőleg hitelesítette és erősítette meg az átalakulás szándékát.²⁴⁹ Az ember képként fellépve elfedte csupasz, a kép hiányában nem kellő mértékben észlelhető, azaz nem eléggé kifejező és kifejtett társadalmi énjét. De a testeknek és arcoknak ez a fajta „képszerű jelenséggé” formálódása megerősítette a faj összetartozását, azaz a többi közösséggel fennálló kapcsolat megőrzésében is jól működött. A képszerű megjelenés tehát kétségtelenül elsősorban a külső és a belső közötti viszony kifejeződéseként funkcionált, bár alighanem hamar felismerték azt a hatását is, hogy a nem eléggé kifejező külsőnek az ezen a módon való átformálása egyben elrejtésként is működhet. Az *álarcként* működő festék és maszk mögött – akár egy pajzs vagy egy épület fala mögött – biztonságban érezheti magát hordozója. A belsővel való kiteljesítés, illetve a külsőként megformált belső mögé bújás, a megmutatkozás és az elrejtés kettős, egymásnak ellentmondó funkciója egyszerre működik abban a formában, amelyben az arc fent leírt játéka kiteljesedett, előbb maszkként (elsősorban festékkel történő fedésként), később viszont önálló, levehető, merev *álarcként*.²⁵⁰ A maszk funkcionális ellentétébe fordításával született meg az álarc, azaz a maszk akkor vált *álarccá*, amikor már nem kiegészítette, átformálta,

²⁴⁹ Az érzelmek (amelyeknek rokona a hangulat) átjárják az adott pillanatot (gondolkodást, viszonyt, cselekvést stb., és uralkodnak felette. Mintegy az érzelem vagy érzés fogja össze a cselekvést és a gondolkodást, a relációt és az irányultságot. Az érzelmek, ezek a nem tudatos kifejeződések, komplexitásukkal felülkerekednek az adott szituáció minden alkotóelemén, s mivel az érzőből kisugárzódnak, átítatják a dolgokat is. A maguk módján éppen úgy egyfajta teljességet alkotnak a dolgokból, mint a kép vagy a világ. Az ilyen összefogó teljességek vagy Egészek összehasonlító vizsgálata alighanem új dimenzióba állítaná a rész és az egész régi időkre visszanyúló vitáját is.

²⁵⁰ Az arcfestés, arcdíszítés, az arc és a fej jelekként funkcionáló színezékekkel, tárgyakkal, díszekkel való kiegészítése stb. akkor vált tisztán *álarccá*, elfedéssé, elrejtőzéssé, amikor eredeti kiteljesítő funkciójával ellentétes céllal kezdték el használni. Mivel az arc a közösség számára az egyed legfontosabb ismérveit hordozta, megnyílt az út abba az irányba, hogy valamilyen idegen dolgot helyezzenek az arca, amely védelműl szolgált azáltal, hogy elfedte az egyedet reprezentáló arcot is. Az álarc mintegy átveszi az arc funkcióinak egy részét, míg más funkciókat elhagy. Az álarc merevsége és változatlansága az akaratlanul is árulkodó arcmimikával szembeni védekezés eszközzé vált.

másik aspektusában érzékelhetővé tette, hanem csak egyszerűen elfedte az arcot.²⁵¹ Az álarc, amely a maszk kiüresedésével keletkezett, nemcsak hogy kevesebb a csupasz arcnál, de egyenesen megfosztja a vele szemben állót az arc természetes karakteréből és az arcjátékból való érzéki értelmezés, illetve olvasás lehetőségétől. Az álarc a világ érzéki megismerhetetlenségét hirdeti.

A maszknak mint a nem láthatónak a láthatóban való megjelenése azt bizonyítja, hogy a kép amellet, hogy a távollévő jelenbe állítása, képes a külsőt kiegészítve a belsőt képviselni, de akár szembe is fordítható a külsővel. A kivetítés teszi az emberi megismerést és a megértést teljessé. Ami képes kivetülni, az ettől kezdve ott foglal helyet, ahová kivetítették, s mint ilyen, az érzékin jelenlévőként, azaz valóságosként jelenik meg.

²⁵¹ A maszk álarccá válása jól mutatja, hogy az érzékit átszellemiesítő, nem érzéki külsőre való kivetülése relativizálja az érzékit. Vagyis nem egyedül az érzéki (illúzió) rendelkezik megtévesztőképességgel, mivel hasonló kettős játékra bírja az érzékit a gondolkodás is, amikor az érzékiben megjelenik.

AZ ÉSZLELÉS AKTUSA: AZ ÉRTELEM, A TÁVOLSÁG ÉS A JEL

AZ EGYBEN LÁTÁS FELTÉTELEI

Ha a távolból vetünk pillantást a múlt egészére, nem tűnik-e el az idő, nem válik-e a látvány a csillagos égbolthoz hasonlóvá, időt és teret egybevonó és nivelláló jelenséggé? De igen. Am cserébe megláthatjuk a csillagok lassú együttmozgását, amelyben a kozmosz rendje ragyog fel világot fenntartó, önmaga kezdetéhez folyton visszatérő képszerű panorámaként. Távolról szemlélve a múlt is ilyen átfogó egységként jelenik meg a szemünkben.

Az eddigiekben azt igyekeztünk bizonyítani, hogy az észlelés aktusában elengedhetetlen az észlelő és az észlelt összetartozása, amely a látás esetében a távolság érzékelését, figyelembevételét, de ugyanakkor az „eltávolítását” is jelenti. Az érzékelésnek az észleléssé, majd magasabb szintű értelemmé válása egyenesen ezt az összekapcsolódást reprezentálja. Amíg a tárgy- és eszközkészítő tevékenységre az anyaggal, illetve a testekkel való közvetlen fizikai érintkezés a jellemző, addig a látásaktus és a képi alkotások esetében az érintkezés egy távolság felismerésével és ugyanakkor e távolságon való áthatolással jön létre. Az „érintkezés” ebben az esetben optikai természetű. A naiv magyarázat szerint a szem a távolból „tapogatja le” az észlelt dolog felületét, hogy azt a távolság „legyőzésével” közel hozza magához. A tapintás fogalma – amely ebben az esetben átkerült a látás aktusára is – nem pontos és még kevésbé tudományos kifejezés, de jól mutatja, hogy mindkét „érintés” esetében az anyagi-tárgyi dolgok felületével van dolgunk, s hogy a tapintás a látásnál is eredendőbb megismerési mód. Mindig egy meghatározott dolog felületét tapintjuk ki, s kezünk ilyenkor az egyes tárgyak felületét sorban megérinti, megragadja, letapogatja. A látás aktusa viszont annak ellenére, hogy a szemünkkel mindig egy meghatározott pontra fókuszálunk, szinkrón módon tálalja elénk a dolgokat, úgy, hogy azok egymás mellett elhelyezkedőkként mutatkoznak meg.

Közvetlenség és közvetettség eme játékát látjuk viszont az emberi gondolkodás történetében és módszertanában is. A múltat szinkrón módon érzékelni azt jelenti, hogy a diakrón idő megszüntetésével a létezők létét vizuálisan „kiterítve”, azaz egységesen *elmúltként* észleljük. Ezt nem is olyan nehéz elképzelni. Az éjszakai égbolton is távoli galaxisokat és galaxishalmazokat, óriási kiterjedésű ködöket, porfelhőket stb. látunk egyetlen végeláthatatlan képben egyesülve. A fizikából azonban tudjuk, hogy ez az egyidejűség csak a nézőpont sajátosságából adódóan létezik, hogy egészen távoli időbeli események, létállapotok és létmódok jelennek meg számunkra egyazon pillanatban. Tekintetünk egyszerre látja a világegyetem hatalmas és határtalan terét, de a létezés időbeli dimenziója, illetve e dimenzió térrel és távolsággal

kapcsolatos összefüggései rejtve maradnak. Az égbolt látványában az egyes dolgok, történések, távolságok és időben létek „szép renddéz” olvadnak össze. A történelem fogalma is hasonló módon a különbségek észlelhetősége nélkül zárja magába mindazon dolgokat, amelyeket egyenként eltéréseikben és egymással fennálló viszonyaikban értünk meg. Ebben az esetben a dolgok nem meghatározott tulajdonságaik vagy jellemzőik alapján alkothatnak csoportot, halmazt, hanem egy olyan nyelvi képződmény segítségével, amely az időben való létezés szerint rendezi el őket. A történelem fogalma a múlt idejére utaló nyelvi képződmények kiszélesítésével, univerzálissá növelésével született meg. Amint a *történelemben* rendeljük a képeket, azok egy tőlünk független, az őket tőlünk elválasztó múlt fogalmának mindent egységbe rendező, nivelláló és egybevonó hatalmának következtében, a csillagokhoz hasonlóan, önálló egészként működve jelennek meg. Megjelenésük azonban egyrészt számunkra való, másrészt a jelenben történik meg. A múlt a jelen része marad, de már elérhetetlen, tőle elzárt „dologként”. Nem a tárgyak vagy a képek elérhetetlenek, nem is az emlékek, hanem azok múlthoz tatózó „élete”, azaz a világa, a múlt életvilágaként. A múlthoz tartozás gondolata mintegy képpé változtatja a jelenben érzékelhető tárgyat is, miközben a kép képszerűségét megkettőzi. A múlt „képiesítő” hatása abban fedezhető fel, hogy az ilyen jelenségekben a jelenlét és a távollét éppen úgy egyszerre mutatkozik meg, ahogyan a képjelenségekben.²⁵²

A történész azonban nem a maga egészében látja a múltat, hanem a csillagászhoz hasonlóan egyenként vizsgálja meg a fennmaradt emlékeket. A távcső hasonlóképpen „kivágja” tárgyát az égboltból, s így megszünteti annak egységes képét. Amint a részek egyenként kerülnek a figyelem középpontjába, elválnak egymástól és önálló életre kelnek. Minthogy minden múltidéző gondolat és szöveg kijelölt tárgya mellett kiemeli a saját szempontjait is, az egyes megjeleníteni szándékozott dolgok, jelenségek és események elválnak egymástól. Azt látjuk, hogy a rekonstruáló, az újramegjelenítés szándékával megszületett gondolat témája köré gyűlik minden más dolog és esemény, hogy önálló formát adjon a történelem aktuálisan kiemelt szakaszának, fragmentumának. Ezért az egyes történelmi munkák, tanulmányok, szövegek, különösen, ha a nézetbeli különbségeket is figyelembe vesszük, sohasem illeszthetők össze egyetlen egészé, olyan ideális egységgé, amilyenné a történelem minőségektől mentes fogalma teszi mindazt, ami lényegét tekintve múlttá vált. A törésvonalak

²⁵² A múlt tárgyai éppen úgy a jelenben adóttak számunkra, mint a jelen részeként elgondolt tárgyak. Ami e két tárgyi létmódot elválasztja egymástól, az a mi gondolkodásunk, múltról alkotott képzetünk, hiszen minden, ami jelenlévőként körülöttünk fellelhető, rendelkezik valamilyen múlttal, s ezt magával hozza a jelenbe. Gondolkodásunk disztinvál a tárgyak és jelenségek között, s ezért helyezi az egyiket inkább a jelenbe, a másikat pedig inkább a múltba. A tárgyakban jelenlévőként elgondolt múlt mintegy összeköt bennünket egy olyan dologgal, amelytől egyébként szakadék választ el bennünket. A jelenben megjelenő múlt egy „már nem léte” hordoz magában, s ezen a paradox helyzetben keresztül válhat a jelen részévé. A múlt sem kivétel az alól, hogy megismeréséhez és megértéséhez valamilyen módon meg kell jelennie a jelenben. Mivel a múlt a maga egészlétében sohasem válhat a jelen részévé, az őt reprezentáló tárgyak képszerűen hordozzák magukon azt, amit bennük a múlt karakterjegyeinek gondolunk.

tehát láthatók maradnak. A történelem mindent magába sűrítő fogalma helyett az egyes dolgok, események, jelenségek és képi alkotások idődimenzióját, azaz saját időben való létét vesszük figyelembe, eltűnik a *történelem* ontológiai alapja. A léptékváltás következtében ekkor már nem a *történelem*, hanem az egyes mikrotörténetek lesznek a megismerés tárgyai, amelyek azonban sohasem rázódnak-rázódhatnak össze egységes tablóvá. Minél részletesebbek és alaposabbak a történeti kutatások, annál elérhetlenebb marad a történelem fogalma. Annyi azonban elérhető, hogy a történelem valamilyen általános és homályos képet adjon magáról.

Hasonlókat tapasztalunk a művészettörténet esetében is. Az egyes képek történeti észrevehetetlenné teszik a *kép* történetét. Mivé lesz akkor a *kép formatörténete*, amelyben a kép pusztá megmutatkozásból fokozatosan önálló, belső világot megmutatni képes, komplett művészi, majd korunkban mediális jelenséggé vált? Félő, ha a *kép* történetét csak közelnézetből és egy korszak elvárásainak megfelelően szemlélve igyekszünk megérteni, akkor a konkrét képalkotások privát története mögött az egyes képek mégoly alapos tanulmányozása ellenére is rejtve maradna a *kép* lassú folyamatban kibomló és átformálódó érzéki jelensége, valamint a történetileg folyton alakuló látványa mögött megbúvó változó szerkezete. Ahogyan a látás egy meghatározott távolságot kíván meg, hogy a dolgokat ne egyenként, hanem egyben láthassuk, a *kép* története is egy meghatározott távolságból szemlélve áll össze.

Elméleti megalapozás nélkül – amelyet behelyettesíthetünk a távolságtartással – a *képtörténet* atomizálódna, azaz a művészettörténethez hasonlóan elaprózódna, s az egyes *képek történetévé* bomlana fel. A részek sokasága eltüntetné az időn és téren át megragadható *képtörténetet*, mivel a konkrét viszonyok, helyzetek, szituációk rátelepednének a képekre, s elfednék azok legáltalánosabban és legátfogóbban érvényes formaváltozatait, illetve formaváltozásait.²⁵³ A megfelelő lépték megválasztása a megfelelő képet mutatja meg.

A műtörténész könnyen elfeledtetni velünk, hogy a *kép története* nem az egyes képalkotások, hanem egy az ember által létrehozott társadalmi jelenség és eszköz története. Hogy a maga egészében átlássuk a múltat, el kell távolodnunk az egyes eseményektől, az alkotóktól és a konkrét képektől, de még az egyes korszakoktól, kultúráktól is, hogy a meghatározott történeti események helyett a *kép* szerkezeti és érzéki egészként való működése változásainak történetét egyfajta időben kibomló tipológiaként pillanthassuk meg. A történeti lét megértése ugyanis nem az az eset, amikor a részeket – mint afféle puzzle-elemeket – sorba rendezve a jól látható hiányosságok ellenére is fel tudjuk építeni az Egészet,²⁵⁴ mivel a *kép története* nem

²⁵³ Véleményünk szerint éppen ez ment végbe a művészettörténet tudományá formálódásával, amely megismerési és megértési módként, az egyes képeket véve alapul, lemondott a képről és a *kép történetéről*, hogy helyette az egyes képek „történetét” mesélje el. Ezek a mesék lényegesek, hiszen sohasem a *képpel*, hanem mindig konkrét képekkel találkozunk. Az egész emberiség történelmén áthúzódo története azonban csak a *képnek* lehet. Amit az egyes képek „történeteként” írnak le, az a velük megtörtént események krónikája.

²⁵⁴ Thomas Kuhn paradigmaelmélete talán a képjelenségeknek ezen a szintjén alkalmazható. De ami

egy befejezett konstrukció, amelyen például egy festmény vagy egy épület.²⁵⁵ Habár a mindenkori jelen horizontja áll szemben a múlttal (mint egésszel), ez a horizont hamarosan maga is a reflexió tárgyaként jelenik meg, s beépül abba, amivel korábban szemben állt, azaz maga is a múlt részévé válik egy újabb múltba pillantó aktussal szemben. A nyelvnek az a sarkító és elválasztóképessége, amellyel a múltat szembeállítja a jelennel, a nyelv szerkezetéből fakad, s ellentmond azon érzéki tapasztalatunknak, hogy a múlt és a jelen között nincs szakadék, hogy a múlt fokozatosan válik le és távolodik el a jelenről, éppen úgy, ahogyan a látás során távolodnak tőlünk a tárgyak.²⁵⁶

Az általunk javasolt történelmen áthatoló, azaz „transztörténeti” szemlélet első sorban a nézőpont kijelölésében, vagyis az egyes képi jelenségektől felvett távolság és az azt meghatározó *lépték* tekintetében különbözik leginkább a jelen történeti gyakorlatától.²⁵⁷ Általánosítás, azaz távolságtartó és a dolgokat egyben látó nézet nélkül a történelem csak a múltra utaló mesék sorozata, bizonyos fajta történetek irodalmias elbeszélése.

A VIZUÁLIS JELENSÉGBEN MŰKÖDŐ NYELVI ÉRTELEM

A korábbiakban hosszasan beszéltünk arról, hogy a láthatót miként egészíti ki a „láthatatlan”, a jelekkel jelzett nyelvi komponens, amelyet értelemnek, kifejezésnek, tartalomnak, világnak stb. is nevezhetünk. Most továbbfejlesztjük ezt a gondolatmenetünket, hogy egészen a művészi kép XX. századi értelmezéséig jussunk el, vagyis addig a pontig, amíg a nyelvi értelem minden tekintetben elvált a vizuális formától,

az általunk vizsgált szerkezeti szintet illeti, ott nem beszélhetünk paradigmáról, mivel az új szerkezetet alapvetően átfőmáló elemek megjelenése nem azonos a korábbi képalkotó elemek elvetésével, hanem éppenséggel ezen elemeknek az új szerkezetbe való beépítését jelenti. Ha tehát a kép történetileg változó szerkezetét nézzük, akkor ez nem lehet azonos egy korszak azon általános episztéméjével, amelyet a korszak sajátos formavilága, „stílusa” fejez ki. A kép általunk vizsgált alapstruktúrája nem tartozik közvetlenül a stílári eszközökhöz, inkább csak annak kereteit és lehetőségeit jelöli ki.

²⁵⁵ Egy konkrét kép szerkezete nem azonos azzal az általunk keresett általános képi szerkezettel, amely a képek mindegyikének sajátja, és a konkrét képek előfeltételeként jelenik meg. Ennek megfelelően az egyes képek struktúrája eltér egymástól, míg a képek közös szerkezete olyan feltételként jelenik meg, amely megelőzi az egyes képeket, és ezért lényegében észrevétlen marad.

²⁵⁶ A látás sajátossága, hogy ha a távolba tekintünk, akkor ami közel van hozzánk, látási szögünk perifériájára kerül, s alig vesszük észre. Ha viszont egy közeli tárgyra pillantunk, e tárgy jelenik meg élesen, s a perifériális látásunkban felbukkanó tárgyak válnak életlenekké s a látás számára másodlagosakká. Ha egy a távolban lévő objektumra fókuszálunk szemünkkel, az közelebb kerül hozzánk, mint ami valóban közel van, de pillantásunk perifériáján vagy azon kívül helyezkedik el.

²⁵⁷ A művészettörténet igen fontos kutatásokat végzett a kép történetére vonatkozólag is, amely ismereteket nem nélkülözheti egyetlen képpel foglalkozó tudomány sem. Ugyanakkor nem elegendő a műalkotás vagy a művészet fogalmát felcserélni a kép fogalmára, mivel lényeges hangsúlyeltolódás mutatható ki a két tudomány által vizsgált képjelenségek értelmezésében.

hogy egyenrangú társult elemként jelenjen meg mellette. Ezt a formációt nevezzük *audiovizuális* eszköznek.

A kép szellemi, azaz nyelvi komponensének van egy sajátossága. A képek nyelvben gyökerező, de a vizuális közegben néma értelmi oldalát a nyelv egyre nagyobb mértékben tette explicitté. Ez azt jelenti, hogy ezt az értelmet, amelyet korábban belerejtettek a képbe, a kép közegéből igyekeztek mindinkább kiemelni, a vizuálistól jól megkülönböztethetően artikulálni. A nyelv visszakövetelte magának azt, amit kivetett a képbe, és ami ott némaságra lett kárhozható, mi több, rejtekezésre lett kényszerítve. Az utalások szimbólumok, célzások stb. a XVIII. századtól kezdődően, az esztétika és a művészetről való beszéd és írás kialakulásával kiegészültek nyelvi szövegekkel. Habár ezek a szövegek és a képekről való beszéd a képeken kívüliként jelent meg, mégis a kép részét alkotta, mivel tartalmuk a kép tartalmát érintette. Az általános, több képre is kiterjedő szövegek mellett újra divattá vált az egyetlen képalkotásra vonatkozó szövegek alkotása is. Ilyenkor a nyelv lehetőségeihez mérten igyekszik kisajátítani az érzéki értelmet is, azaz ezt az értelemszintet is igyekszik nyelvivé formálni és hozzácsatolni a mindinkább önállóosodó szövegekhez.²⁵⁸ Végül vizuális és nyelvi értelem egyenrangúként, egymással szinkron módon működve, egymást kiegészítve vált a XX. században a képi és a nyelvi értelem egy új kultúra legfontosabb kifejezőeszközévé. Nem a technikák, nem is a művésziesség, hanem ez a döntő jellemzője az új, mediális képtípusoknak. Ez nem jelenti azt, hogy a korábbi vizuális és nyelvi formák teljesen kikoptak volna az audiovizuális médiából. A hagyományos néma nyelvi kifejezési módok megőrződtek, de az explicit nyelvhasználat következtében jelentőségük csökkent.

A nyelvileg megragadható értelem jelei hiába vannak jelen a képen, csak akkor ismerünk rájuk, ha már rendelkezünk e jelek ismeretével (a jelentésekkel). A képi értelem azonban – miként azt az ikonográfia és az ikonológia is bizonyítja – nem korlátozható az egyes jelek jelentéseire vagy az egyes képekre. Egyes jelentések általános érvényükből adódóan nem egyetlen képhez tartoznak, és érvényességük sem korlátozódik egy képre. Más nyelvi jelentések és tartalmak jobban kapcsolódnak konkrét képekhez. A nyelvi értelem egymásba kapaszkodó, egymásra utaló, egymást feltételező értelemrészek szövedéke, s a kép befogadjának ebből kell minél többet megértenie. Ez a szövedék azonban nem emel magába minden lehetséges nyelvi alkotóelemet. A konkrét értelmezés egyes lehetséges, illetve „megszóltatható” (képben rejtekező nyelvi) értelemalkotó egységeket előtérbe állít, míg másokat a háttérbe utal vagy nem vesz tekintetbe, esetleg észre sem vesz. Ugyanakkor a nyelvi értelem mindig kiemelkedik a képből, illetve túlsordul a kép keretein. Ahogyan előrehaladunk a megértésben, ez a megértési szint egyre inkább jelekkel nem jelzeten olyan

²⁵⁸ Az ilyen olvasatok önálló szövegekként gyakran szinte egyenrangúakká válnak a képpel, amelyet igyekeznek minél teljesebben szövegtestükbe emelni. A kép mellett a szöveg is önálló létmóddal rendelkezik, s némileg hasonló a viszonya a képhez, mint a megmutatkozásnak a megmutatkozóhoz. De nem teljesen, mivel egy szövegtől senki sem várja, hogy benne a kép érzéki létmódjában jelenjen meg. Még a legteljesebb képleírás sem képes arra, hogy kizárólag ennek alapján rekonstruálni lehessen egy képet.

utalás formájában jelenik meg, amely már csak nyelvi értelem-összefüggések révén jelzi magát. Már nem a konkrét jelek, hanem csak asszociációs utalások, célzások történnek ezekre a tartalmakra, amelyek azután különböző témákba csoportosíthatók. E tartalmak a kiolvasás során maguk is önálló egységgé állhatnak össze, s mintegy önálló értelemegységekként a kép közvetlen érzékiségének helyébe léphetnek. Ezek az értelemek világnézettől, tudástól, az ismeretek jellegétől és még sok mindentől függenek, amely ismeretek már valójában a befogadót jellemzik s nem a képet. Az ilyen értelmezések során a képet úgy hagyjuk el, hogy észre sem vesszük, s már nem róla, hanem csak segítségével beszélünk valami másról, ami sokkal inkább egy általános tartalmú nyelvi értelem, amelynek nincs és nem is lehet egyetlen meghatározott érzéki formája.²⁵⁹ A képek érzéki oldala az ilyen kiolvasási folyamatokban gyakran egyszerűen a katalizátor szerepét tölti be, miközben a nyelvi szöveg példaszzerű illusztrációjává válik. Nemcsak a nyelvi érelem alkalmazkodik az érzéki formákhoz, hanem ez fordítva is igaz. Az értelmezésnek ez a felső, nyelvi szintje bizonyos mértékig képes magához igazítani az érzéki értelmet. Ilyen esetben a kép érzéki oldala átértékelődik.

Csak azt lehet a kép tartalmaként explicitté tenni, amivel a kép közvetlenül vagy közvetett módon kapcsolatba hozható. Az egyes részjelentéseknek végül éppen úgy komplett egészé kell összeállniuk, ahogyan a kép érzéki oldalának részei is együtt alkotnak egészet. Arra azonban nincs garancia, hogy a részjelentések csak egyféle értelemláncolatot alkothatnak, illetve, hogy csak egyetlen ilyen jelentésegység olvasható ki egy képjelenségből.²⁶⁰ Ráadásul idővel az egyes képhez hozzáillesztett értelmezések a kép részeivé válnak, amelyeket a kép története során azután kénytelen magával hurcolni.

Számunkra a kép nem térbeli és nem időbeli, hanem a jelentésre vonatkozó mélységét éppen ez az értelmileg egyre többféleképpen megragadható oldala alkotja, amely mélyen behatol az érzékibe, a vizuális értelem territóriumába, hogy kiegészítse és átértékelje azt. A képi megmutatkozásokkal járó (akaratlagos és akaratlan) jelek,

²⁵⁹ Tipikus példa erre, ahogyan Heidegger Van Gogh egyik, cipőket megjelenítő képét jellemezte. Csak Heideggerben vetődtek fel azok a gondolatok e cipők lényegeként, amelyeket *A műalkotás eredete* című esszéjében kifejtett. (Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 56–58. Ford. Bacsó Béla.) A képen nem látható parasztasszony, akiről Heidegger a lábbelik viselőjeként beszél. Mégis elfogadhatónak tartjuk, hogy a kép közvetett módon olyan dolgot mutat meg, ami éppenséggel érzéki formaként nincs is jelen rajta. A filozófiáját építő Heidegger számára egy frappáns példa kellett gondolatai alátámasztásához, s ehhez használta fel Van Gogh művét. Ezen a példán azt érthetjük tetten, ahogyan a társadalom egy jelensége áthajlik egy másikba, azaz ahogyan a műalkotásként kezelt kép egy olyan filozófiai gondolatszerkezet részeként jelenik meg, amely egy nyelvi létszerkezetet kívánt elénk tárni.

²⁶⁰ A képnek a nyelvhez való viszonyát jellemző egyre nagyobb bonyolultság azt eredményezte, hogy a képből párhuzamosan akár több egymással össze nem egyeztethető értelem is kiolvasható. A képnek az ilyen szétterülő, sokféle olvasatot lehetővé tevő, megragadhatatlan jelentésvilágba való belefolyását állította meg a mediális kép.

valamint az asszociációk, szimbólumok, összefüggések, utalások, vonatkozások, átvitelek (metaforák) stb. alkotják a kép közvetlenül nem látható, nem érzéki, rejtett nyelvi komponensének lényegi alapegységeit. Ezek az értelemformáló eszközök segítik a kifejezést, illetve az észlelés segítségével történő megjelenést.²⁶¹ Amit a kép érzéki oldalához hozzátartozóként a jelek segítségével hozzágondolunk, illetve az érzékiben megjelenőként, az érzéki részeként látni vélünk, arról nem feltételezzük, hogy nem maga a megmutatkozás (a nem érzéki, a nem látható), hanem csak egy általunk rávetített ismeret, tudás, tapasztalat következtében megjelenő, ám az érzékiről leválasztható értelemegység, könnyen explicitté tehető nyelvi-értelmi szint. Habár úgy gondoljuk, hogy ezt az értelmet nem vagyunk képesek különválasztani a „puszta érzéki megjelenéstől”, egy idegen kultúrával rendelkező egyén számára éppen az okoz problémát, hogy ezzel az eredeti intenciónak megfelelő értelemmel (vagy legalábbis ebbe a körbe tartozó értelemvariációk valamelyikével) lássa el az elé kerülő képeket. Amíg valaki nem rendelkezik ezen értelemkből összegyűrt tartalmakkal, addig számára az ilyen tartalmakat hordozó kép maga is idegenként jelenik meg.²⁶² A kép univerzális érzéki oldalát a nyelvi tartalom leszűkíti, s utat enged egy részleges értelmezésnek. Ez azután a XVIII. századtól kezdődően az esztétikai megértés kidolgozásához vezetett. Minthogy érzékelés és tudás, amint szétválaszthatatlanul egybeforrnak, a létezés természetes oldalát reprezentálják, ennek az összetartozásnak a megszűnte problematikusá teszi a képet is. A természetesség akkor látszik megbomlani, amikor a megértés aktusában az értelmi oldal leválik az érzékiről.

A vizuális érzékelés és megértés mellett a jelek olvasása természetesen nem úgy megy végbe, ahogyan írásos szöveget olvasunk, hiszen a jelek a formákhoz, alakokhoz vagy a színekhez, foltokhoz, vagyis a különböző érzéki vagy az érzéki-értelmi szinten megjelenő egységekhez kapcsolódnak, s nem a nyelvnek az írásos formájához. Mivel az érzéki formák és jelek gyakran átfedik egymást vagy egyenesen kettős létmódban jelennek meg, az érzéki és az értelmi már ekkor összeolvad. Az ilyen érzéki formaként megjelenő jelnek nincs saját, bárhol és bármikor újra felismerhető, a dologról (megmutatkozásokról) leválasztható önálló létmódja, azaz, mint már korábban leírtuk, az érzéki forma kettős szerepben, formaként és jelként egyszerre működik. Habár a „forma-jel” általánosítható, amit úgy kell érteni, hogy más alkalommal is felbukkanhat, jellemző rá, hogy mindig elsősorban *itt és most*

²⁶¹ Sem a természeti jel esetében, sem a mesterségesen vagy önkényesen társadalmilag kialakított jelnél nem lehet észlelni azt, hogy a jel miként jelöli jelöltjét. A jelölés módja önkényes, és a jeltől a jelentéshez való ugrás mindig rejtve marad. A jel formája azt a dolgot mutatja meg, ami jelként értelmezésre, használatra kerül, s amelynek azoktól a tulajdonságaitól, amelyek a jelként való értelmezése szempontjából lényegtelenek, el lehet tekinteni. Az írott betűk jeleként funkcionálnak, de nem tartalmazzák például a hangalakjukat, ahogyan a szavak sem tartalmazzák azt, amit velük jelölünk. A jel és a jelentés úgy viszonyulnak egymáshoz, miként a membránjaink két oldala, vagyis az inger és az érzet. A kettő között nincs átmenet, csak ugrás létezik.

²⁶² Ugyanez a helyzet az érzéki megmutatkozásokkal is. Egy olyan kultúra képviselője, amely nem ismeri a textilt, nem képes felismerni a képeken a drapériákat.

jelöl valamit, s jelenléte ennek megfelelően a képhez alkalmazkodik. A formának (szín, árnyalat, állag, önmagához való viszonya stb.) a konkrét létezésre utalása, valamint a viszonyai, relációi azok, amelyek jelként is működnek.²⁶³ A képi jel tehát a

²⁶³ Amikor egy árnyékos terület valamely forma részeként jelenik meg, akkor ez egyben jele a fény jelenlétének, intenzitásának, forrásának is vagy az adott formának mint mozgásban lévőnek, plasztikusnak stb. Az úgynevezett természeti vagy természetes jel létmódjára jellemző, hogy benne az ismeretek eredendően érzékiek. Felvetődik a kérdés, hogy ha a természetes vagy természeti jelek tartalmazzák az információkat, akkor mi az, amit az „érzéki közvetlenség” („maguknak a dolgoknak” az észlelése) tartalmaz, illetve miben különbözik ez a közvetlenség az érzéki jelektől s mi a funkciója? Valójában az érzéki (vizuális) jelenlét egységként olyan értelmezési mód segítségével dekódolható, amely a jelek olvasásának gyors szinkrón és párhuzamos kiterjedéseként valósul meg, s nem a szövegek olvasására jellemző egyetlen dimenzióban, azaz lineárisan elrendezetten és egyetlen dologra koncentráltan. A „látási kép” és a képalkotásnak egyaránt sajátossága, hogy egyszerre több, lényegében nem megszámlálható dolog jelenik meg benne párhuzamosan, egymásba „gabalyodva”, egymástól nem elválaszthatóan. A dolog érzékeltetésére a diagram a legjobb példa, amely annak ellenére, hogy eredetileg elvonatkoztatás eredményeként jött létre, visszafordítja az egyes jeleket egy ilyen szinkrón módon megjelenő és párhuzamosan két irányban olvasható létmódba. Ugyanakkor egyetlen jelenségegységet választ ki, s azt preferálja, ami lehetővé teszi, hogy a párhuzamos összefüggések ne zavarják egymást. A látás aktusa viszont a többtényezős, több összefüggést tartalmazó „szinkrón gyorsolvasást” a három téri és az egy idődimenzióban kiterjesztve végzi el. A figyelem (a látás aktusának és a gondolkodásnak a) fókuszálása azt segíti elő, hogy a megszámlálhatatlan érzéki összefüggésből, relációból csak az emelkedjen ki a megfigyelő számára, amelynek valóban jelentősége van. Ezért, bár a látás-olvasás sajátossága az effektív szövegolvasással szemben az, hogy ebben a három irányban egyszerre történő értelemolvasásban fedezhető fel, már a vizuális érzékelésben is fellelhető az a momentum, amely a nyelvi gondolkodás sajátossága, hogy valamit (formákat, formák és jelek kauzális összefüggéseit vagy éppen térbeli és időbeli relációját stb.) kiemel a többi jelhalmazból. Az „érzéki teljesség” mint megértési mód az egyes jelértékű érzéki fragmentumok egymáshoz való csatlakozásának sajátosságában rejlik. Ha viszont bizonyos tapasztalatok és ismeretek alapján nem lenne látható előre valamely esemény bekövetkezte, és a látást irányító elme valamilyen előre meghatározott rend szerint egyenként venné tekintetbe a látási aktus során az egyes értelemhordozó vagy jelentéssel rendelkező, illetve információkat tartalmazó fragmentumokat, a látás a túltelítettség és a jelolvasás lassúsága miatt elveszítené jelentőségét. (A fókuszált látás, amely az adott pillanatnak megfelelően elrendezi az érzéki adottságot, azaz a „kódok aktuálisan adott rendszerét”, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy kialakulhatott az effektív, saját formával rendelkező jelek rendszere és olvasása.) Ezért az érzéki valóság olvasása egyazon környezetvalóság adottságán belül is végtelenül sokféle lehet, annak megfelelően, hogy a figyelem és az előzetes beállítódás mely irányba indul el s minek a megértésére törekszik. A jelek megoszlása lényegességre és lényegtelenekre a látás legösszetettebb és legfontosabb feladata. A szinkrón jelenségek ugyanis sokféle jelentésértelmennek adnak lehetőséget, mivel a jelekként értelmezett érzéki fragmentumok több irányba is elkötelezettek, azaz ugyanazon érzéki dolog több jelentéssel is rendelkezhet, de ezek közül csak kevésnek van jelentősége. Maguk a jelek sem egyértelműek, mivel ugyanazon formai vagy egyéb részegység más egészek részeként is megjelenhet. A rész és az egész változó komponensei a vizuális észlelésnek, s csak az intenció az, amely a tanult jelértelmezési módok közül kiválasztja és realizálja az aktuálisat.

puszta jelenvaló léttel szemben a létezést jelzi. A létezés helyzetként, állapotként (állapotváltozásként), viszonyként mutatkozik meg. Ugyanakkor a jel előbb az érzéki, majd annak segítségével a néma nyelvi értelemhez vezet el bennünket, mivel ez képes kifejezni legjobban a létezés pozícionáltságát.

Mivel kommunikációnk jelentősebb része formális, azaz tipikus helyzetekhez kötött, ismétlődő, rutinszerű, ezért nem kíván meg tőlünk különösebb szellemi erőfeszítést. Más tudásmódok kizárólag gyakorlati ismeretek formájában, nagyrészt a nyelvi tudás megkerülésével kerülnek a birtokunkba. Ám jóformán soha nem észleljük, hol ért véget a tisztán érzékiként felismerhető forma, és hol kezdődik a jelek olvasásán és verbalizálhatóságán alapuló tudás, ismeret. Tapasztalatunk tárgyában mindkettőt jelenvalóként tudjuk/látjuk. Tautológia, hogy azért látunk *valamit*, mert tudjuk, hogy mit látunk, s azért tudjuk, hogy mit látunk, mert konkrétan *valamit* (ami már érzéki voltában is több mint puszta forma) észlelünk. Az is kétségtelen, hogy többnyire a nem érzéki komponens működése lehel életet az alapjaiban érzéki képjelenségbe, s helyezi el a képet (és világát) egy értelemmel rendelkező szellemi közegben, általános értelemben egy ember, illetve egy emberi közösség világában.

Mit értelmez a gondolkodás, illetve ebben az esetben mit kell értenünk az értelmezés fogalmán? Mi az, amit a szem már a nyelvi értelmezés aktusa előtt észlel, és mit tesz ehhez hozzá a nyelvi gondolkodás? Megragadhatjuk és reprezentálhatjuk-e a megértés alacsonyabb fokát, azaz a dolgot „*úgy, ahogyan az van?*”

A DOLGOK ÉS ADOTTSÁGAIK; A LÁTÁS FEJLŐDÉSE

Annak ellenére, hogy az alakokban és formákban magukat a dolgokat látjuk megjelenni, éppen a képek bizonyították be, hogy képesek vagyunk anyagi-formai létmódjukról leválasztani és egy új hordozófelületen rögzíteni a dolgok optikai tulajdonságait. Ez egyben azt is jelenti, hogy a látás aktusa során keletkező vizuális érzet megkülönböztethető a látott dolgoktól mint anyagi-tárgyi létezőktől.

Mint láttuk, különösen áll ez a megkülönböztethetőség a színekre, amelyeket az elsők között állított elő az ember önálló érzéki jelenségként. Mivel „ugyanazok a színek” a legkülönbözőbb dolgokon jelennek meg, az ember számára hamar kiderült, hogy a szín a dolgokról elválasztható. Ezzel szemben vonakodunk azt állítani, hogy a formákban is csak érzéki adottságinkra bukkanunk, mivel bár észleléskor a forma vizuális érzetként „leválik” a dologról, egyrészt ez nem azt jelenti, hogy a dolog valóban elveszíti tapintható formáját, másrészt a tapinthatóságon túl az optikailag érzékelhető forma az, ami egy dolog létezését igazolja.²⁶⁴ Ha nincs

Mindazonáltal létezik az érzéki, illetve az elvont, elméleti megértésnek egy általános, biológiaiilag determinált prekulturális módja, amelyet ugyan életünk elején sajátítunk el, mégis az általános elvárásoknak megfelelő előértelmezését adja a később nyelvileg megértésre kerülő dolgoknak. A megértés és a megismerés éppen úgy egymásra épülő rétegekből áll össze, s kevésbé egymást követő paradigmák sorozataként működik, miként azt a kép történetében is kimutatni szeretnénk.

²⁶⁴ Az „ugyanazok a színek” jól mutatják, hogy ha a színeket leválasztjuk a dolgokról, akkor azok nem

a tapintás és a látás, akkor bármilyen dologról csak kommunikáció útján szerezhetünk tudomást.

Ugyanakkor a forma ilyenén való megjelenése csak színek, foltok, illetve árnyalatok és ezek kontrasztja segítségével lehetséges. A forma ezek eltéréseinek, differenciáinak és különbségeinek összjátékaként keletkezik, amelyben a kontúrnak kiemelkedő szerepen van. Ha le akarjuk egyszerűsíteni a szín és a forma észlelésének különbségét, akkor úgy lehetne fogalmazni, hogy ha a színek esetében inkább belső adottságunk, azaz színérzékelő képességünk kerül előtérbe, akkor a formákban elsősorban a dolgokat kiterjedésüknek és változásaiknak megfelelően látjuk megjelenni. Ugyanakkor általában a dolgokat, illetve a formákat látjuk színeseknek, azaz nem az adottságainkat érezzük színesnek. Ugyanazt a szint eltérő formák is hordozhatják, ami, mint már korábban említettük, a színek dolgokról való leválaszthatóságát jelzi. Mégis úgy érezzük, hogy a dolgok színét s nem az adottságainkat látjuk, mivel azok a látás feltételéhez tartoznak. Miközben mindent színesnek látunk, a látás aktuálisan során nem találkozunk magában vett színnel, vagyis adottságunk önálló, megmutatózó nélküli működésével.²⁶⁵

Ám a természetben fellelhető, az ember által alkotott képek és az elme képei azt is bebizonyították, hogy a dolgok anyagi-tárgyi jelenléte, minthogy érzéki megmutatkozásuk leválasztható róluk, nem feltétele észlelhetőségüknek. A formákról visszaverődő fény spektruma, azaz a felület minősége határozza meg, hogy milyen színt látunk az adott formát. A formák érzékelhetőségében döntő szerepet játszó árnyalat és/vagy kontraszt viszont visszavezet bennünket a látás kezdetéhez, ahhoz a fényérzékelő sejtek által közvetített vizuális alapállapothoz, amikor a sötét és világos sejtek éreztették a fény jelenlétét vagy hiányát, s ez, pontosabban a fény-árnyék mintázata, a (még csak) foltszerűen kivágott forma utalt valaminek a jelenlétére.²⁶⁶

Ám amíg a színek, az árnyalatok és kontrasztok inkább a mi adottságunkra utalnak, addig a forma – bár szintén az adottságainkon, tehát az előbbieken keresztül – mégis a dolog sajátosságaként (testiségének anyagi-tárgyi kiterjedéseként) jelenik meg. A színek érzékelése az alapszínnek és az árnyalatok variációival jelentősen kibővíthető ugyan, de behatárolt, hogy a fénytartomány mely spektrumát láthatjuk. A látás azonban elsősorban formalitást jelent. Formaérezkelésünk elvileg a tiszta sík- és térgeometriai alapformák kijelölése ellenére is végtelenül sokféle lehet, minthogy

változnak meg. A formával azonban már nem tehetjük ezt meg, mivel a formát a dologgal azonosítjuk. Amikor ugyanarról a formáról beszélünk, akkor azon egy elvonatkoztatott ideális vagy általános (elvont), esetleg sokszorosított formát értünk.

²⁶⁵ Ha mégis azt érezzük, hogy magában álló szint érzékelünk, ahogyan például az utókép esetében tapasztaljuk, akkor tisztában vagyunk azzal, hogy nem valamely dolgot látunk, hanem a szín bennünk jelent meg, s nem a látásaktus része, bár a látási adottságunk részét alkotja. Kérdés az is, hogy az égnek a kék színét vagy a szivárványt minősíthetjük-e pusztán színlátásnak, mivel egyik sem egy forma színe, hanem a levegőé, illetve egy fénytörésé.

²⁶⁶ Az árnyaltsággal nemcsak a formák, de a színek is rendelkeznek. Mi több, az árnyaltság egy-egy szín sajátos minőségéhez is hozzájárul.

nincs módunk a formák számának meghatározására úgy, ahogyan a színekére.²⁶⁷ A kívülről érkező fény éppen úgy vetül rá a csapok (*coni*) és pálcikák (*bacilli*) által alkotott fényérzékeny látófelületre (retinára), ahogyan minden más képtípus is egy felületre vetítve jelenik meg. A „látás képe” kifejezés tehát ebből a szempontból nézve jogos, miként az is, hogy a kép a formákat nemcsak a mi adottságunkként, hanem a megmutatkozó térbeli kiterjedése vetületeként jeleníti meg. A „látás képe” tehát egyaránt függ a látott dologtól és a látási képességtől. Az ingerek érzetekké válnak, azaz átfordulnak adottságainkba.

De mégsem teljesen azon a módon adottak a formák, ahogyan a színek és árnyalataik. Maguk a formák Platón elgondolásával ellentétben, nincsenek meg bennünk eredendően, de jelen vannak a tapasztalatainkban és a belőlük leszűrt elvonatkoztatási módokban, mint például a geometriai elvontságban, ideában (formában). A formák csoportosítását a formák megismerése, tapasztalata teszi lehetővé, míg a színekét, még ha a formákkal együtt kapjuk is őket, behatárolja színérzékenységtől. Nincs lehetőségünk új, korábban nem látott alapszínek érzékelésére úgy, ahogyan új formákat bármikor érzékelhetünk. A legnagyobb különbség mégis az, hogy amíg a színek létezését kizárólag vizuális adottságunk igazolja, addig a formákét tapintásunk is. Ez alól a hordozófelületen rögzített képen megjelenő forma jelent kivételt, ám a síkformák formaként való értelmezése metafora eredménye. Pontosabban mondva azért mondjuk a vetületre (képre), hogy forma, mert azt tapasztaljuk, hogy a vetület megőrzi a dolgot a maga érzéki létmódjának bizonyos vonatkozásában. Erre azért képes a vetület, mert úgy látjuk, hogy benne a dolog önmagát forma voltában őrzi meg. Ez viszont arra utal, hogy ha a forma nem is független a térbeli kiterjedéstől és az ebből adódó többnézetűségtől, ezek mégsem a legfontosabb kritériumai a formának.

A látás története megmutatja nekünk, hogy az egyes új képességek miként járultak hozzá a „látási kép” vizuális egységének kialakulásához, s hogy ebben a folyamatban a méret, a távolság, a mozgás, a változás mellett a formafelismerés miként tett szert mind nagyobb jelentőségre. A látás ugyan továbbfinomodott, s nem állt meg a forma felismerésének szintjén, ám a formafelismerés mégis döntő jelentőségű volt a látás fejlődésében. Agyunk látást feldolgozó működésének köszönhetően egyre érzékenyebbé vált. A színek megváltozása, az alig érzékelhető mozdulatok s egyéb apró jelek egyenkénti és érzéki egységbe összeálló értelmezésétől fokozatosan az olyan pszichés állapotok felfogásáig és megértésig jutott el a vizuális érzékelés, mint a megmutatkozó belső állapotainak és folyamatainak a formájára való kivetülései. A belső állapotok külsőn való megjelenése – mint amilyen a

²⁶⁷ Az euklideszi geometria jól mutatja, hogy kidolgozásakor az elvonatkoztatás a valóság elvonatkoztatását jelentette. A görögök az ideális geometriai formákat annak ellenére, hogy az emberi absztrakció eredményeként jöttek létre, nem az emberre vagy a megismerés mikéntjére, netán a megismerő adottságaira vagy képességeire, hanem magukra a dolgokra vonatkoztatták. Ezzel szemben a színek nem jelentik a látás lényegét. Lehet valaki színvak, de nem lehet „formavak”. Aki nem lát formákat, az csak foltokat érzékel, s e foltok a látás egy alapvetőbb, de egyben primitívebb szintjét jelentik.

rémület, a bizonytalanság, a düh, a meghunyászkodás, a kétségbeesés, a zavartság, az erőfölény felismerése stb., amely gyakran egy faj egyedei közötti kommunikációs játékká vált – vizuális jelek formájában történik meg. A látás fejlődése azt jelenti, hogy jelenléte egyre többet árult el a megmutatkozóról.²⁶⁸ Ennek az akaratlan jeladásnak a felismerése vezette az emberelődöket arra, hogy az ilyen jelek akaratlagossá tételével kommunikációs eszközhöz juthatnak. Ez azután lehetővé tette a vizuális metakommunikáció kialakulását, a test és az arc egyre összetettebb *kifejező* játékát, amely az auditív kommunikáció előtti metakommunikáció kialakulását lehetővé tette. A következő lépés a kommunikációnak mint önálló jelenségnek a dolgokról való leválasztása és egységes szerkezetbe foglalása volt. Ez a nyelv.

Az érzékelés egyfelől egyre összetettebb elmefolyamatokban valósult meg, másfelől az ismeretek megőrzését is hasonlóan a nagymértékű agykapacitás és a bonyolult agymunka tette lehetővé. Az észlelés és az emlékkép „összevetésében” egy „átfedés” eredményeként jelenik meg bennünk valami ismerősként. Ha viszont a formájára redukáljuk a jelenséget vagy dolgot, a *hasonlóság* érzete úgy keletkezik, hogy az érzékelt formát egy, az elménkben (fantáziánkban) korábban kialakult, ám önmagában sohasem megragadható, nem felidézhető mintaképpel (ideával=általános érvényű formával=mintaképpel) vetjük össze. Annak ellenére, hogy e mintakép nem valaminek a konkrét képe, mégiscsak az emlékképekből és ismereteinkből, illetve a közösség által diktált mintákból alakul ki, s hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a közös formajegyek felismerésével kategóriákat, ezek segítségével pedig összetartozó és elkülönülő, egymással rokonságban álló vagy éppen idegen halmazokat vagy családi-rokoni összefüggésekben álló egységeket és összefüggéseket alakítsunk ki a magunk számára. Ekkor az érzékelési és észlelési tapasztalataink során kialakult, valamint közösségtől készen kapott „iránytűnk”, azaz kategóriáink (kiegészítve a nyelvileg explicitté tett formájukkal, a fogalmakkal) segítenek az eligazodásban. De a kategóriák, attribútumok, állandó jellemzők, karakterjegyek stb., amelyek lehetővé teszik a dolgok rendszerezését, természetesen nem helyettesítik a konkrét dolgokat vagy jelenségeket, mivel ezek olyan, az érzéki tapasztalat vagy a nyelvi értelem segítségével kialakult elvonatkoztatási módokat takarnak, amelyek az értelmezés és az értékelés általános szempontjait jelölik ki. Ezek (a kategóriák, attribútumok, karakterjegyek, jellemzők) a nyelvnek a dolgoktól való függetlensége miatt együttesen sem jelentenek olyan erős létet állítást, mint a képi megmutatkozás.

Amikor valamit látunk, akkor tudjuk, hogy bár az bennünk jelenik meg, s mint észlelt figyelmünk tárgyaként észlelőként konstituál bennünket, mégsem egészen mi vagyunk, azaz észlelésünk tárgya nem egy eredendően bennünk adott dolog (miként nem is egy elménkben kialakult kategória vagy minta). Egy geometriai hasonlaltal élve az észlelt és az észlelő olyan, mint egy ellipszis két fókuszpontja: egyik sincs a másik nélkül, miközben ellentétpárt alkotnak. Mindkét fókuszpontnak megvan a maga majdnem kizárólagos territórium, s az is, amivel közös a másik fókuszponttal.

²⁶⁸ Ebben a folyamatban a színnek a jelentősége is megnőtt, mivel a színek is jelhordozókként működtek.

Ez azt jelenti, hogy bár a valamiről kialakult észlelésünk által a dologgal azonosak vagyunk, a megkülönböztetés, a nemazonosság, az ideiglenes és részleges összekapcsolódás tudata is megvan bennünk.

A kommunikáció az a terület, ahol ez a két *fókuszpontúság* új módon jelent meg és nagy jelentőségre tett szert. A kommunikáció az ismeretek megosztásának közösségi műveleteként csökkentette a két egymással összekapcsolódó pólus közötti eltérést, illetve a pólusok önállóságát, s ezzel az emberi viszonyokat, összefüggéseket és az ezekből kialakuló kapcsolatokat és konfliktusokat is új mederbe terelte. Az összekapcsolódás azon szétválás ellenhatásaként jött létre, amelyben az egyedek biológiai adottságukból adódóan önmaguként és önmagukat képviselve, azaz egyedként vannak jelen a közösségben.

A kép az emlékképek kivetésével és rögzítésével a két *fókuszpontúságot* érzékileg jelenítette meg, s ezzel olyan területet hozott létre, amely egyre nagyobb mértékben volt képes közvetíteni az érzékelés és a megértés nyelvi formája között. Ennyiben a kép kétségtelenül tükröződésnek tekinthető, mivel általa kétszeresen is láthatóvá válik a megkettőződés, azaz a szétválás és az azonosság ellentétpárja. A megmutatkozó és a megmutatkozás kétpólusúsága mellett a kép és észlelője is összetartozóként és mégis különállóként mutatkozik meg, csak éppen egy ellentétes folyamatban. Amíg ugyanis a megmutatkozó és megmutatkozás a szétválás irányába mutat, addig a kép és nézője a különlétek összeilleszkedésének egzisztenciális műveletét valósítja meg.

A KÉPI ÉS A NYELVI MEGÉRTÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Minden képre jellemző, hogy általa éppen úgy elválik a megmutatkozótól a megmutatkozása, mint ahogyan azt a tükörképek esetében is tapasztalhatjuk. A tükör azt az állapotot segít megmutatni, amelyben még csak részben történt meg a szétválás. A tükörkép is vetület, amely azonban, miután nincs rögzítve, nem vált véglegesen önmagává (képpé). Még nem lett elvága a megmutatkozóhoz fűződő szálak egyike sem. Mivel nincs rögzítve, a tükörkép azonnal továbbvetül, míg az ember által alkotott kép estében nem a megmutatkozó, hanem már a rögzített képe vetül látószervünkbe. Minthogy a tükörkép az időben folyamatosan kiterjedő kép, változásai is folyamatosan követik a megmutatkozó változásait. De már a tér egy másik pontján egy, magát a tükröződés mögé rejtő felületen látjuk megjelenni, s nem ott, ahol a megmutatkozó anyagi-tárgyi (tükrözött) létében fellelhető. A tükröződést éppen úgy az optikai szituáció teszi lehetővé, mint a látást. Ha tehát a megmutatkozó nem teljes mértékben vagy nem minden tekintetben azonos a megmutatkozásával, ha azonos létezésük mellett egy térbeli és/vagy időbeli eltolódás, illetve leválás következhet be, akkor a megmutatkozót csakis abból a tapasztalatból és ismeretből hámozhatjuk ki, amelyet a megmutatkozásához hozzágondolunk.²⁶⁹

²⁶⁹ Hans-Georg Gadamer az *Igazság és módszer* című könyvében (Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. ford. Bonyhai Gábor, 109. o.) ezt írja a tükörképről: „a tükörkép egyáltalán nem kép vagy képmás, mert nincs magáért való léte; a tükör a képet veri vissza, tehát azt, amit tükröz, csak addig teszi

Vizuális tapasztalatunk és ismeretünk azonban nemcsak a megmutatózó és megmutatózása azonosságának megállapításában, illetve egyéb azonosságok tekintetében, de a megkülönböztetésben is segít bennünket. Ebben az esetben nem a rész és az egész összetartozásáról van szó, hanem egy egészen másféle összetartozásról, amely a formálátásból adódik.

Az azonosságnak és a különbségnek kettőssége, amely miatt egy jelenséget vagy dolgot kettős identitásúnak gondolunk, a természetben igen gyakori és a képtől eltérő megjelenési módja is létezik. Elegendő, ha egy tipikus esetre, például a terhességre gondolunk, amikor is a magzat és az anya azonossága állapítható meg, de amely egyben egy később bekövetkező elkülönülés/különválás előeseményének is tekinthető. A vizuális értelem is feldolgozza az ilyen eseteket, hiszen emlékképek formájában rendelkezik ilyen tapasztalattal, ám az ilyen tapasztalatok pontos megragadására a nyelvben került sor. Az érzéki egyértelműség hiányával szemben a nyelvi gyakorlat ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy az érzéki tapasztalatot, amelyben idővel bizonyos változás áll be, vagyis hogy a megtermékenyült petesejtől előbb magzat lesz, majd abból a születés után csecsemő válik, más és más szavakkal nevezi meg. A szó érvényessége (igazsága) a fejlődés egyik érzékelhető fázisától a másikig terjed. A fázisok időbeli kiterjedésként fogják egybe a különböző folyamatokat. Ez a szakaszokra bontás azonban megszünteti azt a kontinuitást vagy önazonosságot, amely az ilyen változások során feltűnő különbségek mellett szintén érzéki tapasztalatunk. Ám a szavak, éppen úgy, ahogyan az érzéki tapasztalatok, összekötik az összetartozó dolgokat vagy folyamatokat. Az önazonosságban belüli változás folyamata nem áll meg, hiszen a csecsemő- a kisgyermek-, a kamasz-, majd a felnőttkor követi, s végül az öregkorral ér véget. Mindezek együtt „feldarabolják” az önmagával mindig kontinuus létező létét. Ez a részekre bontás vagy szakaszolás minőségi alapon történik, s nem mennyiségeket jelöl, mint a matematikában.

A vizuális tapasztalat azonban olyan koordinátát alkot, amelyben az időbeliség mellett a szinkrón létmód is jelentőséget kap. Ebben a létmódban játszik döntő szerepet a forma, amely a „látási kép” egészen belül jelenik meg részként, de mintegy a tekintet fókuszálása által kiemelkedik a „látási kép” egészéből. A forma egész volta

láthatóvá számunkra, amíg a tükörbe nézünk, és látjuk saját képünket vagy valami egyebet, ami tükröződik benne. A képmást viszont mindig úgy kell nézni, hogy tekintetbe vesszük azt, amire vonatkozik.” A képnek és a képmásnak ez az interpretációja alapjaiban tér el az általunk leírt képkonceptióhoz képest. Hogy Gadamer „laminált” a tükörképet, annak a kényszernek tudható be, hogy elképzelése nem teszi lehetővé a természetben keletkező és az ember által alkotott képnek az ugyanabban a halmazban vagy családban való elhelyezését. Számunkra azonban itt most csak az a fontos, hogy Gadamer azért vonja meg a kép minősítést a tükörképtől, mert egyfelől az csak a megmutatózó jelenlétében létezik, másfelől a kép nincs rögzítve a hordozón, hanem azonnal továbbvetül az észlelő szemébe. Ha azonban ezt egy családi rendszerben értelmezzük, kivilágljuk, hogy a megmutatózónak a tükörképe, az emlékképnek a hordozón való rögzítése, és végül e kép nyelvi tartalmakkal való telítése, valamint a nyelvi és a vizuális alkotóelem szinkrón működése olyan fejlődési sort alkotnak, amelynek segítségével a kép természetben fellelhető egyszerű alapformájától a mai mediális képekig juthatunk el.

elsősorban térbeliként válik érthetővé, míg a létezés folyamata időbeliségként alkot egységet. Az előbbi időszakaszokra bontást, amelyben a létező minden fejlődési szakaszában új névre tett szert, a nyelv képes korrigálni. A korrekció a névadásban valósult meg, amely az egyed egzisztenciájához kapcsolódik azokkal az életszakaszokkal szemben, amelyek általános tapasztalatok alapján történő felosztási módokat takarnak, mivel mindenki keresztülmegy rajtuk. A létezés időbeli szakaszolása minden más jelenségre is kiterjesztésre került, ahol ennek jelentősége van.²⁷⁰ Ugyanakkor a forma időbeli változásai, mivel azok érzékiek, a nyelvben többnyire jelzőkkel jelezhetők. Az érzékelés szintjén pedig az azonosság és az eltérés játéka a ráismerés aktusában oldódik fel, mégpedig az azonosság javára.

Nem véletlen tehát, hogy a kettős identitású jelenségek konfliktusba kerülnek a formalitással.²⁷¹ Ennek ellenére a formaként való megismerés és megértés hallatlan erejét mutatja, hogy csak igen nehezen vagyunk képesek lemondani erről a vizuális megértési módról, amely mintaképpül szolgált a nyelvi egységeknek, a szavaknak is. A két megértési mód, a szinkrón, amelyet nevezhetünk térbelinek, és a diakrón, amelyet időbeliként jellemezhetnénk, eltérő megértést kívánnak meg. Az előbbit a látás, míg az utóbbit inkább a halláson keresztül közvetíthető nyelv képviseli. Az éjszakai csillagos égbolt példája kiterjeszhető a közvetlen környezővilágra is, hiszen ha kevésbé észrevehetően, de itt is eltérő időbeliségek (és hozzájuk illeszkedő folyamatok, állapotok) keverednek egyetlen szinkrón „észleleti képben”. Különösen, ha az időt nem abszolút értelemben használjuk, hanem a dolgokhoz kötöten, s a dolgok egyik dimenzióját látjuk bennük.

Mint láttuk, a tapintáson túl, amely még alig rendelkezik az azonosság megállapításának képességével, elsősorban vizuális észleléssel (megmutatkozásán keresztül) vagyunk képesek azonosítani a dolgokat. A megmutatózó közvetlen észlelése és képi megmutatózása közötti lényeges különbség, hogy az utóbbi már a tér és az idő tekintetében (s ebből kifolyólag részben az egzisztencia szempontjából is) levált a megmutatózóról, s csak a vizuális formaazonosság köti össze a dolgot a képével. A megmutatózásban az érzéki létmód az emberi intenció és kivetítés eredményeként egy sajátos formát öltve eltávolodott önmagától (mint a létezővel azonosító), hogy ettől kezdve tisztán „érzékileg létezőként”, önállósodva váljon észlelésünk tárgyává.²⁷² Az emberi elme a nyelvi megértést megelőzve a látás aktusában ismert először önmagára, mint az észlelésből eredő olyan gondolkodásra, amely folytonosan döntésekre kényszerül, s e döntéskényszerét felismeri és cselekvésbe fordítja.

²⁷⁰ Még a tárgyakkal szemben is alkalmazzuk az időbeliség alapján való osztályozást, hiszen az új, a használt, az elöregedett, romos, felújított stb. fogalmak mind a dolgok időbeliségében beállt változások jelölésére használatos szavak.

²⁷¹ Valami hasonlót érzékelhetünk a nyelvi megismerés során is, amely az érzékelésre alapozva a szavakban és fogalmakban szintén általános érvényű egységeket képez, de ugyanakkor arra is rákényszerül, hogy ettől eltérjen, hiszen a nyelv ugyanolyan mértékben működhet analitikusként, mint szintetikusként.

²⁷² Tudjuk, hogy ez csak részben lehetséges, hiszen a kép mindig anyaghoz kötött, ami azt jelenti, hogy szüksége van anyagi-tárgyi hordozóra.

A kép önálló vizuális jelenséggé válásával a megmutatkozó és megmutatkozása közötti távolság tovább nőtt. Hogy ennek a távolságnak az eltávolító hatását mégsem érzékeljük, az annak tudható be, hogy képi emlékezetünk „kivédi” az idő eltávolító hatását, s azt pragmatikusan ott érvényesíti, ahol ennek gyakorlati hasznát veszi. A *valamire való ráismerés* aktusában, vagyis az azonosság és a különbség kérdésében a ráismerés intenciója dominál, s a megértés ebbe az irányba viszi el a látás aktusát. Ha valamire ráismertünk, akkor az azonosságjegyek kerültek túlsúlyba s nem az eltérések. Vagyis ha beazonosítunk valamit, akkor nem a különbségtétel a célunk, hanem annak megállapítása, hogy valami létezésének kontinuitása által azonosnak tekinthető-e azzal, amit emlékezetünkben róla megőriztünk. Ezzel mintegy zárójelbe tesszük az időben való természetes változásokból fakadó tipikus eltéréseket, az időben való érzékelés diszkontinuitását, amelyek a ráismerés aktusában vagy folyamatában az eltávolító különbségeket erősítik, hogy az emlékképek segítségével azonosítani tudjuk a dolog egykori „észleleti képét” aktuális megjelenési módjával. A megmutatkozó önmagával való azonossága kérdésében kétségtelenül az emlékezetünk képei döntenek. Ebben a tekintetben még a dokumentumok jelentősége is csak másodlagos, hiszen azok is ki vannak szolgáltatva az egyéni és a kollektív emlékezetnek. Igaz, a dokumentum társadalmilag formalizált megőrzési módként jelentőséggel bír, ám éppen úgy folyamatosan ellenőrzésre szorul, miként az írásos szövegek. Az egyéni és a kollektív emlékezet, illetve a formalizált megőrzési módok között nincs még egy döntőbíró; vagy az egyik, vagy a másik képviseli a valóságot és/vagy az igazságot. A kép csak akkor működhet megmutatkozásként, ha az egyéni vagy a kollektív emlékezet igazolja. Az emlékezet eme segédeszközei tehát mit sem érnek az emlékezet nélkül. Az a kivetítés, amely a dokumentumokban a képek mintájára megvalósult, éppen úgy lehet hiteles, mint hiteltelen. A kép és a dokumentum tehát nem szakíthatja meg a kapcsolatot az emlékezettel, még akkor sem, ha az adott kép nem az őt befogadó elme terméke. Mindez azért van így, mert feltételezzük, mi több, fel kell tételeznünk, hogy sem az egyéni, sem a kollektív emlékezetünk nem csal. A formalizálás és az írásos, a tárgyi és a képi dokumentumok a tárgyiasítás azon eszközei, amelyek objektiválják a dolgokat, s miként az ókori pecséthengerek, hitelesítik azokat. Az *objektíválás* az emlékezet „targyiasítása”, s szükséges eszköz az egyéni vagy a kollektív hamisítással szemben.

Annak ellenére, hogy gyakran érezzük ennek az ellenkezőjét, hogy tehát emlékezetünk megcsal bennünket, hogy a dolgok másként vannak, mint ahogyan emlékeztünk rájuk, nincs hová fellebbezni emlékezetünk eme csalárdságai miatt, s csak a segédeszközeinkbe vetett bizalmunk segíthet ki bennünket. De képesek vagyunk arra, hogy e megcsalattatások ellenére bízzunk a többi emlékezetünkben elrejtett „emlékdokumentumunk” valóságot rögzítő voltában, amelyek korrigálják a helytelen vagy torzult emlékezetet. Mivel a társadalom formális és intézményekben „targyiasult” működése stabilizáló és korrigáló erőként hat a kollektív emlékezetre s ezen keresztül az egyén emlékezetére is, ezért a társadalomban harc folyik a kollektív emlékezetért, amely annak folyamatos meghamisítását eredményezi. A társadalom emlékezetét ugyanis nem egyetlen jól meghatározható kép (tabló) vagy értelem hordozza.

A kollektív emlékezet mindig sokféle, s hatalmi harc dönti el, hogy melyik és milyen mértékben kerül a kollektíva hivatalos emlékezeteként rögzítésre. A hamisítás is a használat egy módja, hiszen általa igazolásra kerül valami olyan, amely e nélkül kevésbé lenne hiteles, még ha ez nem is felel meg annak, ami tulajdonképpeni értelemben *volt*.²⁷³

Az *emlékezet képei* korrigálhatók ember által alkotott „tárgyasult”, azaz hordozón rögzített képekkel is, ha elismerjük e képeket hiteleseknek. A korrekció azonban csak akkor lehetséges, ha a kollektív vagy az egyéni emlékezet legalább részben ráismer önmagára, s elismeri, azaz emlékezik ezen objektivációira.

A KÜLSŐ BELSŐVÉ VÁLÁSÁTÓL A JELIG

A fényvel, illetve az optikai jelenségekkel már korábbi fejezeteinkben is foglalkoztunk. Annak ellenére, hogy a környezővilágról alkotott „látási kép” a megmutatózó anyagi-tárgyi felületéről visszavert fény „mintázatának” segítségével keletkezik, a látás nem pusztán a fizika egy speciális területét, az optikát jelenti, mert látásaktuson a megmutatózó megmutatkozását és az azt felfogó érzéki és elméleti folyamatok egységbe szerveződését egyaránt értjük.²⁷⁴ Tudjuk, hogy a környezővilágot alkotó megmutatózó felülete a fény közvetítésével egyfajta (a forma „értelmezés előtti” állapotából szemlélve) „mintazatként” vetül látóhártyánkra, s itt ezekre a felületet alkotó idegsejtekre hatva ingert vált ki azokból, amely azután impulzusok formájában megismerő elméjéig (a látókéregig s azon túl különböző agyterületekig) hatol. A kívülről érkező fényt egy találkozási ponton, a külső és a belső tulajdonképpeni határán, a retinán mint egyfajta „membránon” érzétként

²⁷³ Ami „tulajdonképpeni értelemben *volt*” nem valamiféle objektivitás, mivel nincs értelmezésen kívüli lét. Minden jelenség, esemény, történés, folyamat csakis bizonyos értelmezés által válik értelmessé. Ugyanakkor ez nem ad felmentést a tudatos hamisításnak, mivel minden szempontnak rendelkeznie kell azzal az általános elvárással, hogy megfeleljen a gondolkodás bizonyos elvárásainak, mint a logika, a következetesség stb. A hamisítás sajátossága, hogy nem az egészre figyel, hanem kiemel valamely mozzanatot, amelyet önkényesen értelmez, s jogtalanul általános elvé tesz meg. A szempontok egyoldalúsága, a hangsúlyeltolások és felejtések, a más nézőpontokról való megfélekedezés stb. gyakorlata a hamisítás általános módszertanához, a tudatos vagy akár akaratlan megnemértés (félreértés) gyakorlatahoz tartozik.

²⁷⁴ Ahogy a kép történetében egy időben a geometria volt a meghatározó, úgy később ezt a szerepet az optika és a színtan vette át, amely azonban megőrizte a geometriai ismereteket. Az ilyen és ehhez hasonló változásokat egyesek úgy fogták fel, mintha az a látásban, az észlelésben ment volna végbe és nem a látás vagy az észlelés megértésében. Habár a megértés (a tudás és a gondolkodási mód, illetve az előítéletek, a hitek stb.) kétségtelenül irányítása alatt tartja a látást, ez nem jelenti azt, hogy amikor a geometria volt a vezető tudomány, az érzékelés terén mindenki „geometrikusabban” látott, s ugyancsak nem láttak inkább optikailag, amikor az optikai kutatások és eredmények kezdtek felváltani a geometriailag irányított vizuális gondolkodást. Csak annyi igaz, hogy ezeken a területeken és az itt szerzett tudásban, ismeretben keresték a vizuális észlelés kulcsát.

felváltják az idegsejtek és az elmeműködés impulzusai, folyamatai. Nem a fény transzformálódik, hanem a „mintázata” alakul át egy, az idegrendszeren belül működő „jelmintázattá”, idegsejtek által továbbított impulzusokká. Ebből a már viszonylag jól ismert folyamatból azt a következtetést kell levonni, hogy az elmebeli kép a látási aktus második fázisa, amelynek során a fény által hordozott, majd transzformálódott mintázat több lépcsőben érzéki-értelmi egységgé szerveződik. A látás ilyen folyamatosan változó észleleti képek láncszerű egymásutánjából és szétválaszthatatlan egymásba szövődéséből tevődik össze.²⁷⁵

Azáltal, hogy a fény bejárja a megmutatózó és az észlelő tekintete (retinája) közötti térközt, az észlelés számára megszünteti ezt a távolságot, hiszen általa létrejön a kontaktus. De ez a távolság mégsem válhat semmivé, maga is beszívárog a mintázatba, s annak részeként az érzékelésben is megjelenik.

Hogy a fénymintázat elmebeli feldolgozásakor hol ér véget a képszerűség, és hol kezdődik a megértés másik módja, a jelszerűség, nem dönthető el.²⁷⁶ Amikor az

²⁷⁵ A látási folyamat kezdete és vége egymásra utalnak. De e folyamattal kapcsolatban nem beszélhetünk valamiféle végeredményről, mivel minden érzékelési és észlelési folyamat kapcsolódik korábbi eseményekhez, majd kapcsolódik későbbi folyamatokhoz, illetve beépül azokba vagy „kikopik” belőlük. Vagyis az aktusok és percepciók folyamatok, hogy úgy mondjam, egy rutinosan működő szelekció és megőrző mechanizmus segítségével „élik túl önmagukat”, miközben hozzáigazodnak és belesimulnak a már meglévő, aktuálisan azonban mégiscsak potenciálisan létező elmeállapot láthatatlan szerkezetébe. Az eltérő alkalmak során megőrzött emlékek, emlékképek egymásra vetülnek, korrigálják egymást, és ezáltal (tapasztalatként, tudásként, ismeretként, mintaként) a mindenkori jelen részévé válnak. Fizikai értelemben a fény az az „isteni hírvívó”, illetve közvetítő, amely legyőzve a közbeeső közeg ellenállását és mélységi kiterjedését, amit térbeli távolságnak hívunk, megteremti a kapcsolatot az észlelt és az észlelő között. A fény sajátos összetételével, „mintázatával”, valamint „mintázatváltozásaival”, illetve ezeknek a retinára való vetülésével teszi lehetővé, hogy a látásaktus során az elmében előbb „észleleti”, majd emlékkép keletkezzen. Tehát a fény a „mintázatával” közvetíti a környezővilágot az észlelő „látószervébe”. A retinahártya érzékelő sejtjei egy meghatározott sűrűségű felületet alkotnak. Ez a felület mintegy a képhordozó felületekhez hasonlóan, elmetszi a fénysugarakat azzal, hogy egységes felületként a fénymintázatoknak útját állja. A fényérzékelő sejtek tehát nem közvetlenül a megmutatózóval, azaz nem azok anyagi-tárgyi felületével találkoznak, mint ahogyan a tapintás során ez megtörténik, hanem a köztük lévő távolságot bejáró fény közvetítésével jön létre a találkozás. A „fénymintázat” a megmutatózó felületének sajátos minőségét saját lehetőségeinek megfelelően közvetíti az elme felé.

²⁷⁶ Az „észlelési kép” jelek összetett rendszereként is felfogható. Mint ilyen, sajátos minőségét nem magukban az egyes különálló jelekben hordja, hanem sokkal inkább a jelekként értelmezett dolgok relációjában. A látás története felfedi, hogy a látószerv tökéletesedésével az egyre sokasodó jelek miként differenciálódtak, azaz miként vált egyre több jel felismerőjévé és ezáltal lehetséges jelentés hordozójává. De az is kiolvasható ebből a fejlődésből, hogy a jelek meghatározott struktúrája, komplexitása, szerveződése, amely egyaránt alkalmazkodott a fény tulajdonságaihoz és a szem jelfelfogó képességéhez, miként érte el lehetőségeinek határát, hogy onnantól kezdve egyre inkább a belső elfolyamatok vegyék át az észlelésnek mint információszerezésnek összetett és igencsak bonyolult feladatát. A dolgok jelekké váló „átértelmezése” a nyelvi megragadás egyik feltétele volt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy

elme érzéki megmutatkozások szinkrón egységeként (anyagi-tárgyi dolgok és belőlük felépülő jelenségek jelenléteként, azaz időbeli és térbeli egységében megragadva „látási képként”) feldolgozza ezt a „mintázatot”, akkor különböző szinteken megjelenő jelek rendszereként értelmezi. Az analízis és szintetizálás párhuzamos feladata a látás szervének és az agynak. Az *analizáló* látás a jelszerű látáshoz vezet, illetve egy érzéki jeleket értelmező elmeművelet felé, míg a *szintetizáló* észlelés során inkább nagyobb érzéki egységeket (például formákat, alakokat, viszonyokat, értelem-összefüggéseket, jelenségeket stb.) észlelünk. Más szempontból viszont a „látás képét”, amelyet sohasem lehet egy pillanat teljességében, azaz képi egészként észlelni úgy, ahogyan egy hordozón rögzített képet, a képen belüli kisebb egységeket alkotó formákra bontjuk. A „látás képe”, amelyet szeretünk a hordozón rögzített ember által alkotott képek mintájára elképzelni, nem ezen a módon létezik. Pontosabban ilyen képként való létezése nem igazolható, mivel amint tekintetünkkel meg szeretnénk ragadni és be szeretnénk járni „látási képünket”, az azonnal az előttünk lévő környezővalóság dolgait magába foglaló tér jelenléteként mutatkozik meg, maga is önálló képekre bomlik, és nem engedi, hogy egy bizonyos meghatározott képként értsük meg. Mindebben emlékezetünk siet a segítségünkre, amely ebben a szintetizáló és analízis játékban aktív szerepet vállal.²⁷⁷ Az észlelés során a formákról „leválasztott”, illetve annak aktuális létmódjaként tőle megkülönböztetett jelek azonban csak kis részben a távollét vagy a helyettesítés jelei. Sokkal inkább a jelenléte,²⁷⁸ az egy megmutatkozó vagy a környezővalóság *hic et nunc* létmódjái.²⁷⁹

ez az a mozzanat, amikor az érzéki megértésben létrejött a feltétele annak, hogy az így elsődlegesen megértettek nyelviként másodlagosan is megragadhatókká váljanak. Az optikai megismerésre és megértésre fokozatosan rátelepedett egy azon túli megértési folyamat, amely az emberi elmében teljedett ki. Ahogyan a vizuális, azaz optikai megértés is több egymásra épülő fázisban fejlődött egyre komplexebbé, úgy az elmében folytatódó megértési művelet is egymásra épülő fázisokra bontható.

²⁷⁷ Hogy mi játszódik le pontosan a fény szemünkbe érkezése után az agyunkban, nem részletezzük. Ezt a feladatot más látással kapcsolatos kognitív tudományok hivatottak felfedni, leírni és megmagyarázni. Ezért, amit mi az analízis és szintetizáló fogalmaival ragadtunk meg, az csak összefoglalóan, nagy vonalakban reprezentálja ezeket a folyamatokat. Kizárólag e folyamatoknak összefoglalásaként beszélünk analízisről és szintetizálásról. A *tulajdonképpeni észlelési események* részletes megfigyelésen alapuló leírásakor ezek a kifejezések értelmüket veszítik, s egy új fogalmi hálónak adják át a helyüket. Nem arról van szó, hogy helytelen szavakat, fogalmakat használunk írásunkban, hanem arról, hogy az eltérő nézőpont és értelmezési szint más fogalmak alkalmazását követeli meg.

²⁷⁸ A jelről alkotott képzetek koronként is változtak. Michelle Foucault *A szavak és dolgok* című könyvében (Osiris Kiadó, Budapest, 2000) beszél a jelek koronként eltérő értelmezéséről. Így például csak az újkorra jellemző a jeleknek az a fajta felosztása, amelyben a természeti (illetve a természetben fellelhetőnek gondolt) jeleket elválasztották az ember által alkotott jelektől. A „természetes” jel eredendő része az érzéki valóságnak. A természetes jelek egyik sajátossága, hogy egyszerre viselked(het)nek dolgokként vagy jelenségekként és jelekként. Ezzel szemben az ember által készített és alkalmazott, „tisztá elvonatkoztatásként”, azaz tudatosan jelként alkalmazott jel önmagában létezőként nem értelmes. Értelmét a jelzettől (illetve a neki értelmet tulajdonító emberi közösségtől) nyeri el, azaz a

A közvetlen észlelési aktustól megkülönböztethető, magáról tudó elmeművel, vagyis a reflexív gondolkodás feladata nem más, mint a környezővalóság és az egyes megmutatkozóinak érzékileg adott információkból leszűrt továbbértelmezése. Változásai – amelyek főleg a nyelvhasználatnak köszönhetőek –, valamint az egyes dolgokra való mind érzékenyebbé válása és fokozott szerepvállalása a megismerésben és megértésben, illetve az érzékelés/észlelés aktusáról való részleges leválása és önálló tevékenységként (gondolkodásként) való megjelenése nyomon követhető az egyes emberi nyelvek és kultúrák formaváltozásaiban. Ahogy haladt a kép a környezővalóságából kiragadott megmutatkozó megmutatásától a komplett képjelenségig, úgy vált egyre fontosabbá világszerűsége.

jelzettel (és a jelet megértővel) való viszonyában értelmezhető/értelmes. Amíg a jel utal valamire, a dologgal való részleges azonossága ellenére sem tekinthető a képpel azonos értelműnek, minthogy nem a jelzett érzéki teljességét (és jelenlétét), hanem saját „rész-létét” és jelentését, illetve jelöltjét állítja az észlelő értelem elé. Nem megjeleníti a jelzettet, hanem utal rá, kiemelkedik belőle, illetve helyettesíti, reprezentálja a jelzettet, illetve a jelentést, vagy miként az írásjelek, a kódok stb. teszik, egy másik jelet (például hangjelet) jeleznek, azaz más jelek jelei, s így csak közvetetten juttatnak el bennünket egy végső értelemhez. A jel és a kép(i) szegmentum) között azonban nincs éles határvonal, minthogy bármely képi megjelenítés is működhet jelként. Sőt ugyanazon érzéki fragmentum felfogható megmutatózásoként és jelként. Ezért érzéki megértés és értelmi olvasás átfedik egymást, és egymás feltételeiként, egy megértési kör részeiként működnek. Például egy mozgó állat mozgását testtartása, lábának helyzete jelzi. De a mozgás jeleit nem tudjuk leválasztani a megmutatózásról, mivel az állat az, ami mozog. A mozgó állat mozgása jelként jelenik meg, ha azokból valamilyen következtetést tudunk levonni.

279 Ha a dolgokat és a formákat közvetítő „fénymintázat” jelként (is) működik, akkor felvetődik a kérdés, hogy miért teszünk mégis különbséget *jel* és vizuális *érzéki jelenlét* között. Létezik-e ez utóbbi, hiszen a fény mintázata nem hord magában olyan különbséget, amely más létminőséget jelöl ki a *jel* és az *érzéki jelenlét* számára. Azonban egy dolgot jelenlévőként észlelni annyit tesz, mint az egyes jelszerűen működő mintázatból kiemelt fragmentumokat összetartozó és értelmes egészet jelölő elemekként észlelni. Ennek az összetartozásnak a feltétele például a látványegész vagy a forma és az alak, valamint a jelenségek, kapcsolódások, összefüggések stb. észlelése, amelyben valósággá válik az észlelő számára az egyes „fragmentumokból” kinyert egységek egybetartozásának érzete. Az ilyen értelmes egységekben a fény mintázata megszűnik semlegesnek lenni, amelyet önmaga minőségével jellemezhetünk. Amint a fény állapotát jelölő „mintázat” fogalmát felcseréljük a formák, alakok, jelenségek stb. fogalmaira, többé már nem a fényről beszélünk, hanem az általa elének állított érzéki dolgokról. A fénymintázatnak a formák rendszerévé alakítását az elme automatikusan végzi el. Az elmében végbemenő folyamatokban differenciálódnak a dolgok annak a tapasztalatnak megfelelően, ahogy a valóságot látjuk. A „fénymintázat” fogalma tehát bizonyos értelemben ugyanabból a fényingerként jelentkező „mintázatból” (illetve ennek érzetéből) származik, mint a forma vagy a jelenség, csak éppen a látási folyamat megközelítésekor egy köztes állapotra vonatkoztatjuk ezt a fogalmat, s nem arra, amit a látási folyamat befejező, érzékelési szintjén, az elmében keletkezőként, azaz „látottként” (észleltként) tapasztalunk. Olyan, az érzéki tapasztalat számára semleges fogalom, amely csakis ebben a kontextusban (a fénynek a látási folyamatban betöltött analitikus megértésekor) alkalmazható. A fény „mintázatában” „elrejtve” vannak jelen a formával, színnel, kiterjedéssel stb. rendelkező ingerek, ame-

Már egy kép megalkotása (hordozóra való kivetítése) is a pusztá emlékezetnél és ráismerésnél (belső képnél) jóval összetettebb előzetes elmebeli műveletet feltételez. Tartalmazza az intenciót, amely konkrétan és aktuálisan nem feltétlenül jelent azonnali reflektálást valamilyen külső dologra, de gyakran jelenti az elmének egyfajta befelé, azaz önmagára figyelését is. Nem kétséges ugyanis, hogy a gondolkodás emlékképeit és jeleit nemcsak a percepció aktuális tárgyában jelenlévőként, de belsőleg megjelenőkként is észleljük.²⁸⁰ A valamilyen hordozófelületre felvitt kép feltételeként a nem észlelő és nem is a közvetlen észleléshez kapcsolódó gondolkodás, amely a percepció mellett önállóan is működik, szintén az érzéki jelenlétet állító jeleken keresztül nyilvánul meg:²⁸¹ a gondolat a gondolkodó számára észlelhetően jelen van a gondoltban és a gondolkodás aktusában, ezért tudatában van gondolkodásának. A megmutatkozó képi megmutatkozásként való jelenléte és a belsőre fókuszáló figyelem egyáltalán nem zárja ki egymást, hiszen az előbbi csak az utóbbi által valósulhat meg, míg az utóbbi az előbbi feltétele. Ezért a befelé és a kifelé figyelés, valamint a gondolkodás különböző formái egyaránt feltételei a hordozófelületen rögzített képek létrehozásának és észlelésének. A képi megmutatkozásnak olyan eszközök segítségével kell a hordozófelületen megjelennie, amelyek képesek

lyeknek az emlékképeivel rendelkezünk. A *mintázat* kifejezés a fény által közvetített érzéki valóságot reprezentálja. Vagyis egy az elmebeli megértést megelőző állapot rekonstrukciója. A fénymintázat ezért a látás optikai folyamatára redukált jelenség megértésére született kifejezés, amely összefoglaló neve egy bonyolult, minden részletében ki nem fejtett folyamatnak, amely ingerként feltétele a vizuális érzékelésnek, s egyben megelőzi a látásaktus mentális részét, azt, amit hagyományosan érzetnek hívunk. A forma- és alakképzés, alakészlelés, alakértelmezés képessége velünk született képességünk, s a szemünk és az elménk működésébe a törzsfjlődés során már jóval emberré válásunk előtt „beépült”. A vizuális megismerés és megértés az előtt megy végbe, hogy speciálisan emberi, azaz nyelvileg generált tudatunk működésbe lépne. Ezt az is igazolja, hogy (az emberi kultúra szempontjából nézve korlátozott mértékben ugyan, de) a ráismerés képességével az állatok is rendelkeznek. A „fénymintázat” kifejezés tehát a fény által hordozott érzéki információknak (ingereknek) egy semleges, differenciális (megértés) előtti megnevezése, amely nem a bennünk már értelmesként felismert dolgokra, hanem a fény ezt megelőző állapotára vonatkozik. A fénymintázatban még minden jelként jelenik meg, s nem válik el egymástól forma és szín. A fény „mintázatát” nem látjuk, illetve, ha mintázatot látunk, még nem a dolgokat észleljük.

²⁸⁰ Éppen úgy képesek vagyunk gondolatainkra visszaemlékezni, miként a cselekedeteinkre vagy érzéseinkre. A belső elmebeli folyamatokra való emlékezés belső történésekre való emlékezést jelent. De képesek vagyunk emlékképeinket külső inger nélkül is felidézni, azaz belső képként megjeleníteni a magunk számára.

²⁸¹ A forma vagy az alak, amelyet egységként értelmezünk, maga is jelek sokaságává válik, amint azt kezdjük el vizsgálni, hogy miként és miből épül fel. A látás intenciója ugyanis maga is szerepet játszik abban, hogy a látottat „minek lássuk” és miként értelmezzük. Egy jelenség egy nagyobb jelenségen belül önálló egységként jelenik meg. De amint tekintetünkkel ezt az egységet kezdjük el vizsgálni, azonnal maga is kisebb egységekre bomlik, s a folyamat tovább folytatható. (Így válik ki és önállósodik a tájból egy erdő, az erdőből egy fa, a fából egy ág, abból egy levél, majd annak erezte, sejtjei stb.).

feloldódni egy érzéki egészben.²⁸² A kép azonban ilyen egészként nem az egyes információkat hordozó jeleknek egy elvont értelem által megkonstruált struktúráját vagy éppen valamilyen elv szerinti egymás mellé halmozását, netán precíz egymáshoz illesztését jelenti. A képkeltő eszközök (a vonal, a színfolt, árnyalat stb.) vizuálisan értelmes (többféleképpen értelmezhető) fragmentumokként feloldódnak abban az érzéki dologban vagy jelenségben, amelyet a maga egészében képi megmutatkozásnak vagy egyenesen képjelenségnek hívunk. Ennek megfelelően az ember által alkotott kép előállításakor egy, a vizuális észleléssel ellentétes irányú művelet válik kifejezetté és meghatározóvá. Ha a képet alkotó vizuális jelként funkcionáló eszközöket vagy a képi fragmentumokat egyszerűen jeleként értelmezzük,²⁸³ a tiszta, elkülöníthető,

²⁸² A strukturalista esztétika a jel és a kép viszonyát teljesen egyoldalúvá tette. Jan Mukarovsky ezt írja: „A strukturalista esztétika [...] a műalkotást egészében és önmagában véve mint jelet fogja fel, amely közvetít a művész és a befogadó között; ez hozza közel az esztétikát [...] a nyelvészethez, mely a jelek legalapvetőbb fajtáival, az emberi nyelv jeleivel foglalkozó tudomány.” (Jan Mukarovsky: *Szemiológia és esztétika*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2007). Mint látjuk, Mukarovsky jelelmélete minden érzéki felold a jel fogalmában. A jelnek ez a fajta túldimenzionálása azonban ellentmond a látás érzéki alapokon nyugvó tapasztalatának. A látás aktusa ugyanis nem elsősorban különálló jelek és jelentéseik halmaza, vagy egymás mellé-, fölé- és mögérendeléséből áll. Elsősorban nem jeleket látunk, hanem dolgokat, amelyek értelmesek, és ezért jeleket is hordoznak vagy jelértékűek is. Ha nem így lenne, akkor a jelek látása is lehetetlenné válna, mivel a jelek formája formalitását (a dolgok egységes egészként való észlelését) kíván meg. A jelek formája nem lehet maga is jeltermészetű, mivel ez végtelen regresszushoz vezetne. A jel teste, illetve formája a legfőbb bizonyíték arra, hogy a formaészlelés megelőzi és megalapozza a jel észlelését. Érdeemes lenne feltárni azt a folyamatot, amelyet Cassirer „szimbolikus formája” nyomán Panofsky ikonológiája indított el, majd ez folytatásra talált a strukturalizmusban és posztstrukturalizmusban, manapság pedig a képtudomány Goodman és Mitchell által képviselt ágában jutott el odáig, hogy a képet teljességgel feloldották a jelben. Ugyanakkor ennek a folyamatnak az ellenpólusán olyan személyek helyezkednek el, mint Gottfried Boehm, aki a kép jogainak visszaperlése érdekében a nyelviséget és a nyelvileg ösztönzött és kiterjesztett értelmet igyekszik kizárni a képjelenségből.

²⁸³ Megtehetjük, hogy nem a képhez tartozó forma fragmentumaként, hanem erről az érzéki teljességről leválasztva, jelként (szemiotika) értelmezzünk egyes képi részleteket. A jelként való felfogás az adott vizuális rendszernek egy másfajta megértési módba való transzformálását jelenti. Habár ez az értelmezési mód először a vizuális megmutatkozásban jelent meg (előjelek, nyomok stb. formájában), a nyelvnek mint átfogó (egyben kényszeres) jelhasználatnak univerzalitásigénye mindenre kiterjesztette ezt a sajátosan emberi megértési módot. Az érzéki létmódnak jelként való olvasása megkérdőjelezi a jelenlétet, mivel ebben az esetben az is csak jelek által jelöltként és nem jelenlévőként válik érthetővé. Ám a vizuális megmutatkozásnak a jelekre redukálása megszünteti a megmutatkozó és a megmutatkozás érzékiség szintjén meglévő azonosságát, s egy olyan túlbonyolított szerkezetbe tereli az értelmezést, amely saját alapjainak mellőzése miatt érthetlenné és értelmetlenné válik. Ha ugyanis csak jel van, de nincs érzéki forma, akkor a jeleket sem lehet olvasni, mivel azokra is (jellegzetes formáik alapján) mint jelenlévőkre ismerünk rájuk. Valójában a mindent jelként olvasó megértési mód annak az értelmezési módnak az egyedül érvényes elismeréséből fakad, amely szerint egyetlen jelenlét valóságos, a jel jelenléte, mivel egy szerkezetben (vagy a világban) minden jelként viselkedik, mivel önmagán túlrá, egy másik dologra utal,

saját „jeltesttel” és egyetlen olvasattal rendelkező jelekhez képest kvázijekeként jelennek meg, amelyeknek nincs saját állandósult jelformájuk. A kontúr alkotó vonal, a folt vagy a szín olyan jelalkotó eszköz, amely 1) minden kép alapját képezi; 2) mindig másmilyenként jelenik meg; 3) többnyire együttesen alkotnak nagyobb egységet; 4) feloldódnak abban a képszerúségben, amelyet eszközlétükkel előállítanak. Végül pedig 5) önmagukban szemlélve (vonalként, foltként, színként) nem hordoznak értelmet, azaz az értelem határán állnak, mivel csak funkcionálisan tekinthetők értelemalkotó eszközöknek, amikor már nem vonalról, hanem kontúrról, nem foltról, hanem formáról, fényben álló és árnyékos területekről, s nem pusztán színről, hanem valaminek a színességéről beszélünk. A képi „jelek” – jelként való működésük ellenére – elsősorban és elsődlegesen közvetlen érzéki létükkel azonosak. Azért oldódnak fel az érzéki formákban, mert nincs egyetlen és jól meghatározható jelalakjuk, jelformájuk.²⁸⁴ Minden ilyen érzéki képpalkotó elem vagy fragmentum csak mintegy ezen közvetlen létmódján túlmutatva működik jelként is. Lehetséges variációik száma egyenként is végtelenül sok, együtthatásukban pedig minden lehetséges forma vagy jelenség képi előállítására képesek. De ugyanez a kettősség – önmaga testi jelenléte és az azon túllépő jelentés, utalás – jellemzi az érzéki egészeket, a formákat is. Ez viszont azt jelenti, hogy az érzéki megértés és a nyelvi értelemolvasás eltérő struktúrák (megismerési és megértési módok) relációjaként működik. A problémát a képet megérteni szándékozó elme számára a kettőjük közötti differencia jelenti, illetve az, hogy milyen a viszonyuk, miként működik az érzéki és a nyelvi értelem egyszerre, párhuzamosan, miközben nem lehet őket sem élesen megkülönböztetni, sem pedig azonosítani, illetve nem lehetséges struktúrájában és működésének módjában egyiket a másikra visszavezetni. Hogyan simulhat ez a kétféle megértési mód oly tökéletesen egymásba, hogy az nem okoz az embernél skizofréniát, hogy nincs olyan átfedés, amelyet kettős, egymástól elváló értelemmel értünk meg, s ennek ellenére mégsem gabalyodunk bele a megismerés folyamatába?

A NYELV IRÁNYÍTÓ SZEREPE ÉS A KÉP VILÁGÁNAK KIALAKULÁSA

Szinte minden korai kultúrára jellemző volt, hogy választ akart adni az őket érintő legfontosabb kérdésekre. Ezért az egyes emberi közösségek a kialakulóban lévő

illetve egy másik dolog jeleként működik. A jel tehát a megismerés atomjaként viselkedik, s nem tűr el maga mellett másfajta konkurenciát jelentő létezőt. A „minden csak jel” gondolata annak a távolságnak az abszolutizálását jelenti, amely távolságot a megmutatkozás teremtett a megmutató és az érzéki megjelenés között, s amely folytatása annak a törzsejlődésben elindult folyamatnak, amely a közvetlen érintkezésből először váltott át a közvetített érintkezésbe, azaz a tapintásból a látásba, hallásba, szaglásba.²⁸⁴ Az érzéki formáknak a jelek (vagy a jellé válás) felé haladó útja a piktogramokon keresztül vezet. Éppen a piktogram bizonyítja, hogy a jel, ha mégoly következetes elvonatkoztatáson ment is keresztül, nem egyetlen meghatározott formára tehet szert, hanem végtelenül sokra. A jelnek nem kell feltétlenül a piktogrammá válási folyamaton keresztül mennie, hanem akár azonnal tetszőlegesen megállapított formájú (közösségi megállapodáson alapuló) jelként kezdhet el működni.

világukat *nyelvi „modellek”* formájában alkották meg, amelyekben az egyes elbeszéléseket idővel, ha nem is egységes és nem is mindig egybefüggő, de többé-kevésbé ellentmondásmentes szerkezetben igyekeztek elrendezni. Ezek a szövegek formájában előállított „világmodellek” belsőleg könnyen felidézhető képek segítségével valósultak meg. A világot előállító és megjelenítő modellek egyes alkotóelemeit alkotó az érzéki környezővilágból gyűjtötték össze, és a nyelv, valamint a fantáziájuk segítségével alkottak belőle szerkezetet. A nyelv alkalmazkodott a lényegében még mindig vizuális gondolkodáshoz, ezért ezt az auditív módon megkonstruált világmodellt képszerűsége miatt könnyű volt elképzelni.²⁸⁵ Amíg kezdetben a nyelvet emlékképek irányították a világ modelljének kialakításában, addig a nyelv egyre gyakrabban a kivetített képeket meghatározó, azokat gyakran maga alá rendelő erőként lépett fel. A közvetlen kapcsolat, amely az elmeképek és azok kivetített változata között korábban volt, most egy új közvetítő elemmel, a nyelvileg irányított értelemmel egészült ki.

Ha dátumszerűen nem is határozható meg, de – miként a fentiek is jelzik – ebben a fejlődési fázisban fordult át a vizuális és a nyelvi megismerés és megértés viszonya, aminek következtében a képi megmutatkozás a nyelvi értelemnek, azaz a világot reprezentáló szövegnek az illusztrációjává vált. Az átfordulás jóformán észrevétlen volt, hiszen a hagyományos vizuális forma nyelvi értelemnek való alávetése egy olyan folyamat eredménye volt, amely generációkon át tarthatott.

Ám jó ideig a szimbolikus jelentésre szert tett képi megmutatkozások őrizték elsőségüket, majd még sokáig a szövegek egyenrangú kifejeződései voltak. Nehéz lenne pontosan megmondani, mikor tettek szert a képi megmutatkozások szimbolikus tartalmakra, s szorult ezzel párhuzamosan a megértés háttérébe a megmutatkozásnak a megmutatkozóval való azonossága. A szimbolikusság még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az érzéki megértés alávetetté válik a nyelvi tartalomnak, azaz a nyelv által mondottaknak, de a szimbolikus forma a nyelvi tartalma, a nyelviségbe való beágyazottsága nélkül már nem érthető. A szimbólumban a forma a kifejezés záloga, ami azt jelenti, hogy az érzéki megértésnek, azaz a ráismerésnek már nyelvi értelmet kell kiolvasnia az érzéki formából. A vizuális szimbólumban tehát az érzéki forma

²⁸⁵ Az elbeszélő és leíró világmodellek előállításakor ritkán ugyan, de az is előfordult, hogy a nyelviséget túlhangsúlyozták és a nyelvi „képek” kedvéért teljesen lemondtak a hordozófelületen rögzített képalkotások használatáról. A világ nyelvileg megkonstruált modelljei őrizték meg keletkezésének történetét, az istenek, szellemek születését és tevékenységét, az adott emberi közösség születését, a múltbeli és jelen állapotára vonatkozó információkat stb. A világ nyelvi konstrukción is jól látható, hogy lényegében a lét dimenziói köré gyűjtik gondolataikat. Az idő és a tér, a létezés legfontosabbnak vélt állapotai, folyamatai, a környezővilág közösséget meghatározó formái, az ember tevékenysége stb. mind helyet kaphatott világ nyelvi modelljében, amely képlékenysége és a vele szemben támasztott különböző követelmények miatt maga is folyamatos alakulásban volt. Ezek azonban csupán e modellek egyik részét alkották, mivel a világ modellje olyan eseményeket, dolgokat is tartalmazott, amelyeknek számunkra már nincs jelentősége, de a korabeli közösségek szemében még jelentőséggel bírt. Ráadásul nem volt kritérium az ellentmondásmentesség, a következetesség, a logikus felépítés vagy a történet egységes felépítése sem, ezért az egyes szövegrészek gyakran megőrizték önállóságukat.

még sokáig megőrzi elsőségét, de a nyelvi értelem főleg már tartalomként az érzéki forma (megmutatkozás) megmutatkozóval való azonosságát meghaladva új értelemmel gazdagította a formát, amely ettől kezdve a forma tulajdonképpeni értelme lesz. Úgy tűnik, hogy immár a szimbolikus forma elsődleges, azaz egy „általános megmutatkozást” előállító érzéki értelme csak e ráépült nyelvi értelem megismerését elősegítő eszközként működhet. A formára való legáltalánosabb szinten való ráismerés többé már nem a szimbolikus tartalmat hordozó forma megértését jelenti, hanem csak e forma megértésének a feltételét jelenti. Emlékezzünk vissza arra, hogy az őskori képi megmutatkozások esetében egy megmutatkozás konkrét megmutatkozója a kép nézője előtt általában rejtve maradt. Egy képi megmutatkozás nem feltétlenül volt hozzáköthető egy meghatározott megmutatkozóhoz, ezért általános megmutatkozásként működött. A képi megmutatkozás minden egyes észlelője a saját érzéki élményeire építhette képmegértését, ami a közösség szintjén egy általános képmegértést jelentett. A kép alkotója csak azt nem tudta átvinni a képi megmutatkozásra, ami benne a legszemélyesebb volt, ami emlékezetében konkrét élményként jelent meg, s amit tartalmazott a vizuálisan kivetített képi megmutatkozás, de amely mások számára befogadhatatlan maradt, azaz saját konkrét tapasztalatait. Ugyanakkor a képi megmutatkozás éppen azért lehetett bárki számára érthető, mert általános megmutatkozásként működött. A szimbolikussá vált forma azonban a benne rejtetten jelen lévő nyelvi értelemnek köszönhetően konkretizálta a megmutatkozót. A szimbolikus képi forma rögzítette azt, ami a képi megmutatkozásban mindenki számára kötelező erővel kellett, hogy ugyanazt jelentse. Ezzel igyekeztek felszámolni a megértésben jelentkező lazaságot, miközben a hordozón rögzített elméből kivetített képet közelebb vitték a nyelvhez és a kommunikációhoz.

Innen már csak egyetlen lépés kellett, hogy a nyelvi értelem az irányítása alá vonja az érzékileg *felismerhető*, de szimbolikus tartalomra szert tett képi megmutatkozást, majd kiterjedtebb és összetettebb formáját, a képet is. *Ráismerés*, *felismerés* és *megismerés* ekkor elváltak egymástól.

A szimbolikus formák immár olyan értelmet is reprezentálhattak, amelyek auditíven csak egészen hosszú és összetett szövegek formájában fejthetők ki. A szimbolikus forma ebben az esetben felfogható úgy is, mint ami egyrészt tartalmában kitágult, de ezzel ellentétesen úgy is, mint aminek érzéki egyszerűségében egy nem érzéki, azaz nem vizuális értelem sűrűsödött össze. A szimbolikus forma az általános megjelenítéssel, azaz a nem szimbolikus formával szemben egy speciális esetet rögzít és jelenít meg. A szimbolikus formában tehát a képi megmutatkozás valaminek a megmutatkozásként az általános megmutatkozáson túllépve speciális megmutatkozássá vált.²⁸⁶

²⁸⁶ Ha például az antik görög vagy római korszaknak a bika fogalmában rejlő szimbolikus tartalmat tesszük meg a „bikaábrázolások” elsődleges értelmévé, akkor a bikát megjelenítő képek már nem általában a bikák vizuális megmutatkozását jelentik, hanem egy speciális jelentésre tesznek szert, amelyet nyelvileg lehet megérteni s a bika képi megmutatkozására alkalmazni. Az ilyen jelentésváltozáshoz általában szükség van még egy speciális jelre is, ami ezt a különbséget jelzi. Ha a szimbólum (szimbolikus forma) kellőképpen elterjedté vált, többé már nincs szükség a megkülönböztető jelre sem.

A mindennapi életben azonban a prioritás tekintetében nem egy csapásra következett be az érzéki megismerésnek és a nyelvi értelemnek a helycseréje, hanem fokozatosan, s talán a mai napig sem fejeződött be ez a folyamat. Ráadásul a mindinkább differenciálódó társadalmi rétegek kulturáltsági szintjében felfedezhető eltérések miatt is különbözött egymástól a nyelvi és az érzéki értelem viszonya s ezzel a képek megértésének módja.²⁸⁷

A képi megmutatkozás, illetve a képi egyértelműség megszűnését az segítette a leginkább, hogy egy-egy jelenetnek vagy jelenségnek a megértésekor több egyenértékű olvasat (látvány- és jelértelmezés) is lehetségessé vált, mivel a vizuális észlelés eleve összetett, de általában nem minden tekintetben egyértelmű vagy megfelelő módon hierarchiába rendezhető viszonyokat rögzít. A párhuzamos vizuális értelmezési lehetőségekkel szemben – legalábbis egy időben – a nyelvi egyértelműsítés mutatott kiutat, bár a hermeneutika antik hagyománya azt bizonyítja, hogy még az írott nyelv sem volt képes hosszú távon megoldani az értelem rögzítését, amelynek fő oka éppen a társadalomban bekövetkező változások, az értelmezésnek a mindenkor társadalmi helyzethez való alkalmazkodása, amely változásokat a rögzített szöveg nem képes követni. A képen belüli viszonyok és összefüggések pontosabbá tételére is sokféle megoldást találtak ki a képalkotók. Amíg egyetlen megmutatkozásból vagy egyszerűbb jelenetből állt a kép, nem okozott problémát a megértése. De amint összetettebb vagy speciális, illetve konkrét jelenetek vagy szimbólumok, auditíven könnyen kifejezhető, de érzékileg közel sem egyértelmű dolgok bemutatására került sor, a helyzet megváltozott. Már nem mindig volt tartható, hogy az a nyelvi értelem, amely a képet a társadalom számára világossá tette, kizárólag a képen belüli érzéki formákban legyen jelen, s az írás megjelenésével a képeket az egyértelműség érdekében írott szavakkal, szövegekkel is ki lehetett és/vagy kellett egészíteni.²⁸⁸ Ez lehetővé tette, hogy az egyszerűbb jelenetek, a szimbólumok, az

²⁸⁷ Az antik időkben, de a középkorban is a latin nyelven felolvasott Biblia helyett a legtöbb keresztény gyülekezetben a szentek csontjai, különböző ereklyék és ikonok (képek), a templom szent helyként való tisztelete s más érzéki dolgok jelentették a hit igazi, tárgyakkal igazolt alapját. A bibliai szövegek az írás és az olvasás nem ismerete miatt nem tudtak önmagukban hatni az egyes gyülekezetekben, s ezen alapvetően a papi szónoklatok sem tudtak változtatni. A képek és a tárgyak elsőségét, de legalábbis vezető szerepét a megismerésben és megértésben szinte csak korunkban sikerült igazán megtörnie a nyelvnek, ám az új médiák megjelenése szinte azonnal vissza is hódította az érzékelés számára a vezető szerepet.

²⁸⁸ Az egyiptomiak az írás legősibb formáját a képek részeként kezelték. Nyelvi és érzéki értelem egységbe szervezve, bár nem egyneműként segítették a megértést. Ennek az volt az ára, hogy a képek jelenetei lemerevedtek, s a hozzájuk rendelt képrásos szövegekkel kiegészítve értelmezték azt, amit ki kellett fejteniük. A görögök a vázáképeiken például a trójai háború egyes jeleneteit csak úgy tudták egyértelműen jelezni, ha az alakok mellé odaírták a nevüket is. Ellenkező esetben a kép nézői a jelenetben csupán egymással küzdő korabeli katonák alakjait láthatták volna, mivel semmi sem utalt arra, hogy kik küzdenek egymással. Itt láthatjuk, hogy hol ér véget a vizuális konkrétság és hol kezdődik el a nyelvi egyértelműsítés, illetve, hogy hol váltja fel az egyiket a másik.

egyres alakokat jellemző attribútumok mellett az érzékileg csak nehezen bemutatható értelem-összefüggéseket érzékileg is egyértelművé tehessek, azaz „vizualizálhassák”. A képeken belüli hierarchikus rend kialakulása, az előtér-háttér, középpont-perem, közeli-távoli, kicsi-nagy, fent-lent stb. ellentétpárokban való vizuális gondolkodás jelezte a képek világszerűvé válását, azt, hogy a képalkotások képessé váltak a belső differenciálásra, valamint megragadni és kifejezni korukat és társadalmuk rendjét. A kép egyre inkább olyan megmutatássá vált, amelynek célja valaminek a kifejezése. Ez pedig már egyértelműen utal arra, hogy a nyelvileg artikulálható *tartalomban* vagy a *témában* megragadható értelem vált a kép irányítóerejévé. Ettől kezdve az egyes megmutatkozásokat a képi bemutatás számára kijelölt téma vagy kifejezésre váró gondolat szerves részévé kellett formálni.²⁸⁹ Ez nem jelentette azt, hogy a vizualitás elveszítette volna a képen belüli jelentőségét, csupán annyit jelentett, hogy a képi jelenbeállítás egy kívülről, nyelvileg megragadható gondolat eszközeként működve szerveződik vizuális egységgé. Többé tehát már nem egyedül a vizuális emlékezet határozza meg a képet. Az egyes megmutatkozások nem állnak össze jelenetté, új értelem-összefüggéssé, hanem a nyelv mintegy kívülről és felülről irányítja a kép által bemutatásra kerülő dolgot, amelynek „szereplői”, azaz a megmutatkozásra váró alakok, jelenetek mielőtt vizuálisan megmutatkozókká válnának, előbb még a nyelvben (szövegben, azaz elbeszélésben, leírásban, mítoszokban, mondákban, vallásos kinyilatkoztatásokban, mesékben stb.) előértelmeződnek, s csak azután kerülnek képi bemutatásra. A képi megmutatkozások témákba, illetve műfajokba vagy más szempontok alapján kijelölhető egységekbe sorolhatók. A kép világszerűsége tehát azt is jelentette, hogy a kép maga is az általa bemutatott világ része, s saját keretein és lehetőségein belül hasonlóképpen osztályozható, csoportokba rendezhető, miként a világ más területei, jelenségei és dolgai. Ebben a folyamatban váltott át a képi megmutatkozás képjelenségre, tett szert zárt, világszerűen működő létmódra, amely a nyelvi világmodelltől elsősorban abban különbözött, hogy nem az egész világot modellezte, hanem érzéki közvetlenségében, illetve részként, szerkezetiségében hordta magában a világot a látás aktusához hasonlóan, de annál szilárdabban. Amíg a nyelvi világmodell legfontosabb elemeiben megragadja s összeilleszti a világot alkotó részeket, addig a kép érzéki megjelenésén túl immár felépítésében, elrendezésében, „kompozíciójában” jeleníti meg a világot. Ez lényegesen más világmodell feltételez, mint amit a nyelv állít elő, bár a történelem tanúsága szerint a kép is gyakran tett kísérletet a nyelvihez némileg hasonló modell felállítására, ahogyan ezt például az ikonokon tapasztalhatjuk, amelyek a világ lényegét alkotó isteni szubsztancián keresztül a Bibliában nyelvileg megragadott világot igyekezett a kép érzéki létmódjába sűrítve bemutatni.

Ezek a változások egyben azzal jártak, hogy megszűnt a képi megmutatkozás természetessége, magától értetődöttsége. Ebben az esetben a képi értelem kiolvasása

²⁸⁹ Ezzel párhuzamosan a kép fejlődése egy ezzel ellentétes irányba, a dekorativitás irányába is elindult. A dekorativitás azonban meghatározatlan, illetve általános célja miatt nem segítette elő az önálló képjelenség kialakulását, mivel éppen belesimította környezetébe a stilizált formát vagy alakot.

már túllépett az egyszerű megértésen, s egy rejtett nyelvi értelem irányításával nyílt meg a kép. Az értelemolvasást ettől kezdve valóban a nyelvi értelem kiolvasása határozta meg. Az érzéki értelem követelménye nem szűnt meg, csak éppen alkalmazása fokozatosan a képalkotók privilégiumává vált, mivel ők voltak azok, akik még értették a képek eredeti, érzékire alapozott megértési módját.

Ahogy a vizuális szimbólum esetében is az érzéki forma mögé rejtett nyelvi értelem határozza meg a „végső” jelentést vagy tartalmat, úgy immár a kép is kettős követelménynek kell, hogy eleget tegyen: a megmutatkozás megmutatkozóval való azonosságát már akkor sem kizárólag a megmutatkozásból értjük meg, amikor azt attribútumokkal és jelekkel is igyekeznek jelölni. Bár az attribútumok vizuálisak, olyan megmutatkozót jelölnek, amelynek a pontos megértését nyelvi előfeltételek teszik lehetővé. A kép észlelőjének tudnia kell, hogy kinek-minek a jelei az attribútumok és az egyéb csatolt jelek, jelzések, utalások. Az attribútum a nyelvet vizuálisan helyettesítő eszközként működik, és jelentését éppen úgy meg kell tanulni, mint a szimbólumokét és a társadalmi jelekét. Az attribútumok és az azokat értelmező nyelvi ismeret pontosítja a vizuális megértést.²⁹⁰

Láthatjuk, ahogy vizualitás és a nyelviség milyen hamar s milyen mélyen áthatoták egymást, amint sor került összekapcsolásukra. Mára ez az összekapcsolódás oly mértékűvé vált, hogy nehéz lenne megmondani, mely képalkotó elemek, szintek, szegmentumok tekinthetők nyelvi eredetűeknek, s melyek vizuálisaknak, hiszen mindegyik a másik feltételeként, illetve előfeltetésével lehet csak jelen, nem is elsősorban a képeken, de lényegében az élet minden területén. Amit a képen megértünk, azt az értelmet az élet más területei is magukban hordozzák, azaz nincs a képeknek speciális olvasási módjuk. A képek folyamatosan kölcsönösségi viszonyban állnak az élet más területeivel, vagyis ha valami elsőként a képeken tesz szert értelemre (egy gesztus, mozdulat, beállítás stb.), akkor annak hatása másra is kisugárzódik.

A KÉPI ÉS A NYELVI MEGÉRTÉS KOMPATIBILITÁSA: A SEMATIZÁLÁS

Tudjuk, hogy a képlátásnak már az érzéki aktusa is értelemlátást, illetve értelemolvasást jelent.²⁹¹ Az egyes eltérő értelemlátások és értelemolvasatok²⁹² „ugyanazon”

²⁹⁰ Héraklést a rajta lévő oroslánbőrrel lehetett felismerni. Ha a kép készítője azt akarta, hogy ráismerjenek Héraklészre, akkor ezt az oroslánbőrt ráfestette arra az alakra, akit képiles megjelenített. Mivel a görögök csak Héraklész alakját kötötték össze az oroslánbőrrel, az izmos emberi alakot és az oroslánbőrt együttesen nem egy lenyúzott oroslánbőrt cipelő alakként, hanem Héraklészként értelmezték.

²⁹¹ Az olvasás, akár a vizuális látványból való érzéki kiolvasást jelent, akár effektív betűolvasást, nemcsak különbségekkel, de hasonlóságokkal is rendelkezik, habár az olvasás nem feltétlenül jelent egyben szövegképződést is. Az állatok is képesek a környezetük érzéki jelenségeiből és jeleiből olvasni, azaz képesek értelemet vagy összefüggéseket összeállítani, mégsem mondhatjuk, hogy szövegeket alkotnak. Az érzéki elrendezés és vonatkoztatás ugyanis még nem jelent szöveggé formálást vagy szöveggé váló megértést. A képészlelésre jellemző bizonyos pontok kiemelése, preferálása, a szem ide-oda oszcillációjának a játéka, amely a képen minden irányban kiterjed, miközben memorizáljuk a képet.

jelenségegész, vagyis az összetartozó vizuálisan rögzített képi formák, kompozíciót alkotó elemek stb. lehetséges értelmezéseinek sajátos megközelítési módjai. Mint-hogy azonban valamit megközelíteni csak konkrétan, azaz meghatározott személyeknek, valamilyen időben, irányból és bizonyos helyzetből és adottságokkal lehet, ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az egyes olvasatok eltérnek egymástól vagy éppen másra helyezik a hangsúlyt.

Az ugrásokkal a látásaktus – akárcsak a valóság észlelésekor – olyan távolságokon hatol át, amelyben az egymást követő észlelési pontok nincsenek egymással közvetlen kontaktusban egymással. A látásaktus tehát nem előzetesen megtervezetten és a látótól függetlenül, szisztematikusan méri fel a környezővilágot, és még csak nem is kizárólag az összefüggésekre és a térbeli, formai, felületbeli kontinuitásra figyel, hanem elsősorban a dolgok lehetséges hozzá való viszonyára. A szövegolvasásra sem a tiszta linearitás a jellemző. A szem gyakran könnyedén átugrik rövidebb szövegrészekre, míg más részekhez vissza-visszatér, s az egyes szavakat is képszerű egységként kezeli. A korábban olvasottak újra és újra megjelennek az értelmező elmében, hogy át- vagy újraformálják az aktuálisan olvasás alatt álló szövegrészeket. Az olvasás gyakran szaggatottan, a szálkázó vonalrajzokhoz hasonlóan halad előre, azaz kissé visszafelé is haladva mozog a szemünk olvasás közben. Bár a haladás általános lineáris irányát betartja, s csak akkor ugrál a sorok között, ha valami a szövegben nem volt világos, és újraolvasással kell ellenőrizni, tisztázni. Az elme készleteti a szemet erre a közel sem egyenletesen előrehaladó mozgásra. Azt gondolhatnánk, hogy akkor talán a matematikai képletek olvasása képviseli a tiszta linearitást, az egymásra épülés kauzális folyamatát, ám itt sem ez a helyzet. A matematikát és a képleteket jól ismerő tudósok olvasása is képszerű, amennyiben a képlet helyességét vagy a hibákat nem a következetes olvasással ellenőrzik vagy veszik észre, mivel a tekintet és a felfogás a képletet látványegységként kezeli, s a hibát nem megfelelő formaként, s nem logikátlanságként, tévedésként, tévesztésként stb. észleli. Ugyanezt figyelhetjük meg a szövegolvasás esetében is, amikor egy ismert, de rosszul leírt szó formai furcsasága, idegensége hívja fel a figyelmet magára, s nem az, hogy a betűket következetesen, elhelyezkedésüknek megfelelő sorrendben végigolvassuk. Ez utóbbi csak ellenőrző szerepet játszik. Az ideális lineáris olvasás a szöveg rendjét, illetve értelemhordozó szerkezetét képviseli, szemben a szöveg olvasójával, akinek ezt el kell sajátítania, meg kell értenie, mégpedig saját eddigi ismeretei és tudása alapján, amely nem egyezik az értelmezésre váró szöveg értelmi rendjével. Az eligazító jelek gyakran ott kapnak helyet, ahol már késő a szöveg korrekcióját elvégezni. (Ilyen például a mondat végét jelölő írásjel.) Az értelmes olvasást mindig dekódolás szakítja meg, amely az olvasottakat az elmében elhelyezi, illetve helyet jelöl ki számára. A tulajdonképpeni olvasás nem azonos az effektív szövegészleléssel és annak közvetlen értelmezésével, hanem tovább folytatódik az elmében egyfajta elrendezéssel, beillesztéssel, korábbi szövegrészekkel, más szövegekkel való összevetéssel stb. Egy szöveg szavainak, mondatai szerkezetének és egyéb tulajdonságainak megértése még nem feltétlenül jár együtt a szöveg értésével is. A megértés meglehetősen széles területet ölel fel, s igencsak eltérő szintjei vannak, amelyek egymásra épülnek.²⁹² Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az *érzéki értelemlátást* vagy *érzéki megértést* is *értelemolvasás*ként emlegetjük, mivel azt a folyamatot, amelynek során egy látvány érzékileg és nyelviileg értelmezésre kerül nem annyira a különbségei, mint inkább az azonosságai felől szeretnénk értelmezni. Az érzéki olvasás éppen úgy, miként a nyelvi vagy az effektív jelölvasás, kiemel valamit az érzékileg adott látvány egészéből, hogy azt közvetlenül vonatkoztassa magára. Ezt a kiemelést és vonatkoztatást nevezzük olvasásnak. A kiemelés aktusa által a kiemelt közvetlen vonatkozásba került azzal, aki kiemelte a látvány egészéből, illetve azzal a dologgal, amibe a kiemelő tekintete újra behelyezi.

Ha azután lebontjuk és sorba rendezzük ezeket a nyelvileg felfejthető összefüggéseket tartalmazó értelmi egységeket, olyan új struktúrákhoz jutunk el, amely a nyelv általános szerkezeti működésének megfelelően alapvetően, bár nem minden tekintetben lineáris felépítésű. A nyelvbe transzformált, illetve a nyelv segítségével megragadott és „újraformált” képet többé nem lehetséges maradéktalanul rekonstruálni, azaz nincs mód az eredeti vizuális szerkezet vagy konstrukció újravizualitására.²⁹³ A nyelv véglegesen átalakítja saját közegének és képességeinek megfelelően a vizuális érzékelés által adottakat, s ez a folyamat irreverzibilis. A szinkrón módon működő létösszefüggéseknek, azaz a szerkezeteknek a lineáris nyelvi megértés közegébe való átfordítása nem lehet kimerítő. De azért nem lehetetlenség a nyelvi szerkezetnek az érzékivé való teljes visszafordítása, mert egyik szerkezet sem tartalmazza azt a folyamatot, ahogyan az egyik (érzéki) létmódból a másikba (a nyelvibe) való átalakítás végbemegy. Mivel a két szerkezet nem minden tekintetben kompatibilis egymással, azaz nem minden fordítható át és nincsenek egyértelmű és kizárólagosan alkalmazandó szabályok az átfordításra vonatkozóan, ezért a transzformáció önkényes mozzanatokat is tartalmaz.²⁹⁴ Az érzékileg felfogottaknak és megértetteknek a nyelvbe való bevitelére tehát nem egy mechanikus művelet, mivel igen sokféle egyenértékű vagy éppen eltérő megoldás hozható létre, amelyek egyenrangúak lehetnek egymással, de a megértés koncepciójától, előfeltevéseitől, céljától stb. is függenek.²⁹⁵ A transzformáció a lehetséges megoldások közötti folyamatos választással jár. Ugyanis egy jelenség vagy esemény vizuális élményként sokféleképpen interpretálható nyelvileg.²⁹⁶ A kép szerke-

²⁹³ Megszámlálhatatlan vizuális jelenség jelenhet meg egy ilyen rekonstrukciós kísérlet során, amelyeknek egyike sem lesz maradéktalanul azonos azzal az eredeti érzéki formával, amelyből kiindult a nyelvi olvasás. A nyelvi jelek számának végtelenül nagy mennyiségben kellene egyre pontosabbá tennie önmagát, azaz végtelenül nagyszámú jelből kellene felépülnie ahhoz, hogy az eredeti érzéki jelenség rekonstruálható legyen. Egy ilyen rekonstrukciónak egyetlen módja létezik, amikor a képi megmutatózást hordozó felületet a síknak megfelelően két irányba, egyenértékű pontokra bontva rendezzük lineáris sorba, meghatározva a pontok helyét, számát és sűrűségét. Ezt hívjuk képpnek.

²⁹⁴ A kép szerkezetében nincs adva a nyelv szerkezete. Ez annyit jelent, hogy az átfordítás művelete éppen úgy bizonyos szabadsággal rendelkezik, ahogyan bármely érzéki esemény vagy élmény nyelvi megfogalmazásakor is ezt tapasztaljuk.

²⁹⁵ A látásaktus sajátosságai, valamint a megértés fent említett egyedisége határozza meg azt is, hogy ugyanazon érzéki jelenség nyelvivé transzformálása során a nyelvi szöveg linearitásában miként rendeződnek el az egyes érzéki egészből kiemelt (majd megfelelőképpen nyelvileg artikulált) értelemegységek. Ezért ugyanazon vizuális jelenség akkor is eltérő szövegformákra tehet szert, ha nyelvi értelme ugyanaz lesz. Amennyiben több egyénnek ugyanazt a képet kell leírnia minél részletesebben, egészen eltérő szövegekhez jutunk, amelyeknek gyakran a hangsúlyai is eltérnek egymástól.

²⁹⁶ Nemcsak a kép látványja, hanem a fordító képességei, a műveltsége és egyéb ismeretei is nyomot hagynak a vizuális élmény nyelvivé transzformálásán. Ezek pedig rejtett módon ugyan, de kivezetnek a képből, illetve annak zárt szerkezetéből, világból, ami azért lehetséges, mert ez a zártság viszonylagos, és minden teljessége és önállósága ellenére is alá van rendelve a legszélesebb értelemben vett világunknak, amelynek részét képezi.

zeti változásának története azt mutatja, hogy a hordozófelület síkján rögzített képi megmutatkozások a nyelvi értelem hatására egyre alkalmasabbakká váltak az elvontabb és összetettebb térbeli létezők, jelenségek és jelenetek, vagyis az egyszerű megmutatkozók mellett a relációk, vonatkozások, szimbólumok és az egyéb összefüggések érzéki megragadására és rögzítésére. Ezt a nyelvi „bőséget”, azaz sokféleképpen való értelmezhetőséget és egyedekhez köthető elmondhatóságot a kép vizuális lehetőségeinek kitágításával érték el. Közvetve azonban mindenképpen a társadalom (és azon belül is elsősorban a nyelv) kifejlődése és az érzékibe való behatolása (az ember által előállított érzéki dolgok egyre nagyobb mennyisége, valamint mind nagyobb mértékű nyelvi differenciálása) váltotta ki a kép egyre összetettebbé és kifejezőbbé válását. Ahogyan a természetben feloldódó létformát felváltotta a termelésen és a javak előállításán alapuló életmód, úgy a formák és a képi megjelenés társadalmi működése és értelmezése is lényeges változásokon ment keresztül. A kép leglényegesebb feladata már nem a természetes formák érzéki „visszaadása”, illetve jelenbe állítása volt, hanem azok létrehozása, előállítása és a társadalmi és egyedi intencióknak való alárendelése. Ezt a folyamatot és működési módot elsősorban a nyelv irányításával lehetett fenntartani és a társadalom (vezető rétegeinek) ellenőrzése alatt tartani.

A megismerés és megértés során a nyelvi elvárások a vizuális érzékelés és észlelés mind nagyobb mértékű tipizálhatóságát kívánják meg. De a vizuális jelenségek és viszonyok annak ellenére sem alakíthatók át maradéktalanul verbálisakká, hogy ha nem emelik ki semmilyen jellegzetességüket, amellyel konkretizálni lehetne valamit, akkor (akárcsak a nyelvi kifejezések) maguk is *általános megjelenítések*ként működnek. Az érzéki forma egy ponton túl ellenáll az átfordításnak. A képi megmutatkozások tipizálását, rendszerezését ezért már az első képektől kezdődően egy ezt elősegítő általános formára vonatkozó elvonatkoztatási mód, egy sematizálási hajlam képviseli, amely nagymértékben megkönnyíti a vizuális megfigyelések képi megjeleníthetőségét. Amit az érzéki megismerés során tipizálunk, azt a képi alkalmazáskor formalizáljuk, illetve sematizáljuk.²⁹⁷

A sematizálás, amely sémaszerű formák (vagy egyenesen sablonok) alkalmazását jelenti, a bennünk lévő *érzéki ideákkal* állnak kapcsolatban. Mi több, ahol nem különböztetik meg a *sémát az ideától*, ott ezek át is fedik egymást. Ideák és sémák viszonya persze nem mindig egyértelmű. A séma gyakran csak feltételesen tartalmazza az ideát, de az valójában nem mindig ismerhető fel rajta, hiszen a képi megmutatkozásnak egységesnek kell lennie, s ez az elvárás könnyen ellentmondásba kerül az egyes ideák önálló kvalitásával. A sematizálásnak tehát a megmutatkozások tipizálása mellett a kép egységesítésének irányába is hatnia kell. A formákra vonat-

²⁹⁷ Ezek a formai jellegzetességekként ható tipizálások és sematizálások hatottak a képeken stílárius jegyeknek a stílusuk alapján értékelő korunkban. Valójában azonban ezek a könnyen felismerhető formák nem stílusjegyek miatt olyanok, amilyenek, hanem a sematizálás során szinte észrevétlenül és akaratlanul formálódtak ilyenekké, azaz váltak formailag jellegzetessékké, más kultúrák vizuális, illetve képi megoldásaitól megkülönböztethetőkké. A sematizálás vagy a tipizálás módja is hordozhat egyéni jegyeket, de ezeket elnyomja a sémahasználat általános formaalakítási eljárása.

kozó sémák (formasémák) vagy az ideák alkalmazása és a kép formai egységére való törekvés eltérő formaalakítási elvárásokat jelent, amelyeket összhangba kell hoznia a kép alkotójának.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy számunkra már mást sugallnak ezek a szavak, mint amit korábban, évezredekben keresztül jelentettek. Mára az „elhasználódott” vagy „korszerűtlen” idea válik sablonossá vagy sematikusá, de korábbi évszázadokban a sémát fedő idea szó, mint a helyes eljárás és a megfelelő forma (megértés stílus stb.) szinonimája, nem volt negatív a töltésű. Az „ideális forma” a legmegfelelőbb formát jelentette, és metafizikus töltetű fogalomként működött. Mint ilyen visszahatott az érzékelésre is. A kép sematizálása azonban a vetítettségéből fakadó redukáltsága miatt sokkal erőteljesebben mutatja fel a forma sémaszerűségében működő általánosítás lehetőségeit, mint ahogyan azt az élet más területein láthatjuk. Séma és idea szétválása és szembeállításuk viszont mindig ösztönzőleg hat a képek formai oldalának megújítására.

A kép éppen azért képes betölteni a közvetlen észlelés és a nyelvi megértés közötti összekötő szerepet, mert vetítettként két irányban terjed ki, azaz a hordozófelület síkjára redukálja azt, ami egyébként a tér mélységével és az időben kiterjedő léttel is rendelkezik. A kép vetítettsége már magában véve is a négydimenziós téridőből a kétdimenziós felületre történő redukálást jelenti, amelynek csak a folytatása a tipizálás és a sematizálás. Az elvonatkoztatásnak ezek a tudatos módozatai csak a kép felületre vetítésének és rögzítésének mechanikussá válása megjelenéséig tartott. Amint a fotó megjelenésével a képek előállításuk mechanikus feladattá vált, s megváltozott a képnek az emlékezet képeihez való viszonya, átalakult a képek alkalmazásának módja is, s ezzel a képek direkt, az ideális formafelfogáson alapuló sematizálása és tipizálása is veszített jelentőségéből.

A kép előbb a perspektíva, illetve a térbeli mélység alkalmazásával, majd a kép mozgóvá és időben kiterjedővé válásával, illetve az auditívként megjelenő nyelvi értelem szinkrón módon történő képhez illesztésével képessé vált arra, hogy az egzisztenciát minden korábbinál nagyobb mértékben közelítse meg. Mindezen újítások a redukciós tendenciával ellentétes képalkotási szándékot feltételeznek. Egyetlen lényeges határvonalat azonban sohasem lesz képes a kép átlépni, mégpedig az egzisztenciához vezető anyagi-tárgyi létmódot, amely kizárólag a megmutatkozó sajátja lehet.²⁹⁸ A megmutatkozóval az anyagi-tárgyi létmód és az egzisztálás tekintetében is fellelhető azonosság átlépi a képi megmutatkozás és a megmutatkozó közötti határvonalat, és duplikátumot eredményez. A több duplum ugyanazon dolog megsokszorozódását jelenti. Ez azonban már minden tekintetben kivezet a képi problémák területéről.

²⁹⁸ Természetesen ebbe az irányba is történnek kísérletek. Legalábbis a *cyborgok*, robotok, ember-robot kombinációk ezt bizonyítják. Ezek a még csak a képzelet és a képek világában működő modellek mind valóságosabbakká válnak, s alighanem egy új minőséget jelentenek majd a modellek képi világában. De ezekben az utánpótlásokban vagy duplikátumokban is előjön a kép régi problémája, a külső és a belső alapján történő ítéletalkotás ellentéte.

Az idő mélységében kiterjedő („egydimenziós”) nyelv²⁹⁹ azzal, hogy behatolt a kép vizuális szerkezetébe és a képi elvárások megadásával a kép formai alakulásának irányítójává vált, a kép közvetítőeszközként (média) való használatával világunk érzéki megértéséhez juttatott közelebb bennünket. Annak ellenére, hogy a nyelvi értelem vette át a képi alkotások irányítását, a nyelv (is) csak az elme képeinek segítségével modellezheti a valóságot.³⁰⁰ Az általános érvényű, modellként alkalmazott képek³⁰¹ viszont egyrészt kiemelik, azaz láthatóvá teszik e képtípusnak a valóságtól való különbözőségét, valamint azt is, hogy a kép olyan emberi konstrukcióként is működik, amely érzéki torzításai, konkrét témája és tartalma (tartalmi) ellenére a valóság egészét hivatott érzékileg modellezni, illetve reprezentálni. A középkori ikon, a reneszánsz perspektíván alapuló kép, a barokk mennyezetfreskó vagy a mozgást is magába foglaló filmkép egyaránt zárt, univerzális érvényű *világmodellek*³⁰², s képi karakterüknek megfelelően mindegyikük másra helyezi a hangsúlyt.

²⁹⁹ Némileg leegyszerűsítést jelent a nyelvet egydimenziósnak tekinteni, mivel gyakran éppenséggel négydimenziósként működik. Ha valaki nagyobb hallgatóság előtt tart előadást, mondandója a térben is eloszlik, „szétszóródik”, aminek következtében a megértés is a befogadók elhelyezkedésének, számának, összetételének stb. megfelelően alakul.

³⁰⁰ Az elvonatkoztatás felől induló és az ilyen elvont jelekből felépített képszerű szerkezetek, mint a térképek, építészeti és más szerkezetek tervei, összetett és megszerkesztett geometriai formák stb. olyan képszerű jelenségek, amelyek megközelítik a tulajdonképpeni értelemben vett képi megmutatkozásokat, bár nem lehetnek tapasztalati képei semminek sem, legfeljebb végső képi formájukban lehetnek előképei annak, ami segítségükkel létrehozható. A képként megjelenő valóság tekintetében a geometria és az optika a megközelítés két eltérő formáját jelenti. Amíg a geometria az elvont jelekből (pont, vonal, sík, szögek stb.) építi fel az érzéki valóság képét, addig az optika ezzel ellentétben az érzéki valóság síkba (felületre) vetítésével, azaz absztrahálással hozza létre a képet. Minthogy történetileg nézve a geometria megelőzte az optikát, úgy tűnik, hogy a modell megelőzte tárgyat, azaz a megmutatót. Bizonyos értelemben ez valóban így is van, de tudnunk kell, hogy a kép is megelőzte a látás tudományos ismeretét.

³⁰¹ A modellről tudjuk, hogy a képek egy típusát jelenti. A kép modellként való alkalmazása, illetve a modellnek a kép egy speciális esetévé válása nem szüntette meg ezt az azonosságot. Ugyanakkor igen érdekes helyzetet teremtett azzal, hogy a „működő” modellek, amelyeket a tudományos kísérleteknél használnak, már nem a formát, hanem az egzisztenciát vizsgálják és teszik láthatóvá. Mások, ahogyan ez a reneszánsz óta a festők körében divat, a modellek maguk *előképekként* funkcionálnak a hordozón rögzített képekhez. Korunkban a ruhák bemutatására modelleket, azaz katalógusképeket, kirakati bábukat, élő modelleket (személyeket) használnak, amelyek illusztrálják, miként is kellene kinéznie az adott ruhadarabnak a hordozóján. A kép és az élet ezen egymást átfedései, egymásba játszásai nem tekinthető kivételnek.

³⁰² A kép *világmodellként* és *valóságmodellként* eltér egymástól, ahogyan *világ* és *valóság* sem esik minden esetben és minden tekintetben egybe. Ennek ellenére, itt még nem beszélünk részletesen erről a különbségről, csak annyit említünk meg, hogy a képnek a valósághoz való viszonyát elméleti síkon először Platon vetette fel. A keresztény hitben viszont a valóság, azaz a tapasztalati létezés csak a lét felszíne, a tulajdonképpeni lét előszobája volt, az ikonok nem ezt a világot, hanem a tulajdonképpeni isteni valóságot közvetítették. A reneszánszban a világhoz való viszony elsőségét a valósághoz való viszony prioritása váltotta fel. A barokk azután ellenhatásként a képet visszavezette a világot megjelenítő

Miközben a kép a világ vizuálisan megragadott modelljeként működve megőrzi érzékiségét, lehetőséget nyújt a nyelvi értelemnek arra, hogy különböző olvasatokban jelenhessen meg, s az érzéki formák kijelölésével és képi elrendezésével felépítse, és mintaképszerűen bemutassa az általa feltételezett világot.³⁰³ A nyelvi és a képi világmodell azonban egészen eltérő módon értelmezi a világot és a valóságot. Az élet különböző területein a kép egy sajátos fajtájaként használatos vizuális modellek lényegesen különböznek a „nyelvi modellektől”, vagyis az ideológiáktól, filozófiáktól, hiedelemrendszerektől, vallásoktól, matematikai számításoktól, tudományos megállapításoktól stb., mégpedig abban, hogy a megmutatózókkal való érzéki azonosságuk miatt mindig megőrzik konkrétságukat. Ezáltal válhatnak *mintakép*ként³⁰⁴ működő modellekké, amelyek érzéki alapjuk miatt könnyen tölthetők fel világnézeti tartalmakkal, ideologikus gondolatokkal. A művészi kép például olyan mintakép, amely egy képzeletbeli világot modellez, illetve a világot képzeletileg (elfogultságokkal, kiemelésekkel és elhagyásokkal, torzításokkal stb. együtt) ragadja meg. Benne a kép képszerűsége nyelvi értelemben kiteljesedett, más tekintetben mégis hiányos maradt, elsősorban a médiumként használt legújabb kori képekkel szemben, amelyek a kép és a nyelv egymásba

funkcióba. Ez a tendencia a klasszicista és a romantikus képtideában is megmaradt. A fotó, ez a mechanikus képalkotási eljárás lesz az, amely a XIX. századtól kezdődően, miután az elméből kivettített manuális képeknél közvetlenebb viszonyban áll a látvánnyal, új módon veti fel a képnek a világhoz és a valósághoz való viszonyát. Habár úgy tűnik, hogy a kép előbb vált alkalmassá arra, hogy a világ modellje legyen, mint arra, hogy „torzításmentesen” adja vissza a „valóságot”, valójában a világ és a valóság sokáig és sokak számára ugyanazt jelentette s jelenti még ma is. A képekre vonatkozóan a valóság fogalma azonban korábban nem azzal a tartalommal rendelkezett, amit számunkra jelent.

³⁰³ Ezért értelmetlen felvetni például azt, hogy az egyiptomiak ismerhették-e a perspektivikus képszerűzetet vagy a fény-árnyékot. Természetesen ismerték a fény-árnyék észlelésben való, főleg a látás plasztikusságára vonatkozó szerepét, hiszen tapasztalták azt, és tudomásuk volt a távolság érzéki hatásáról is, ha nem is tudták, miként oldják ezt meg a képen, de ezek akcidenstényezőkként nem kaptak szerepet világukban, s ennek megfelelően képeiken sem jelenhettek meg, mivel ott csak a képi megmutatózások lényegét megzavaró momentumok lettek volna. Ennél lényegesebb volt a megmutatózásnak a hordozóhoz való viszonya. A kép eszközként, azaz vallási és világi reprezentációként való alkalmazása csak úgy volt lehetséges, hogy a képet a korszak és a társadalom hivatalos világát reprezentáló eszközként alkalmazták. A kép ennyiben már ekkor is a világ képe volt. Habár Heidegger *A világkép kora* című írásában (*Fenomén és mű*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2002. 87–108.) amellett érvel, hogy a világ csak az újkorban vált képpé, valójában a kép mindig is a világ kifejeződéseként, azaz aktuális modelljeként működött. A képviták sem a kép kifejezőképessége vagy bármely tulajdonsága miatt törtek ki, miként W. J. T. Mitchell gondolja (*A képek politikája*. Szegedi Egyetemi Kiadó 2008), hanem amiatt, hogy a politikai játszmák során melyik fél éppen milyen pozícióba került a nyelv és a kép eszközüének használatában. Ha az egyikkel az egyik fél rendelkezett, akkor a másik félnek nem volt más választása, mint ezen eszköz ellen is fellépni a másik eszközzel.

³⁰⁴ A mintakép gyakran ideális sémát jelent. A tudományban a működő, azaz bevált modell egyértelműen úgy jelenik meg, mint amelyben a modell=mintakép=idea=séma.

integrálódását új módon oldották meg, s ezzel más irányt adtak a képfejlődés történetének is. Az audiovizuális médiumokban már egészen más értelemben vetődik fel a modellszerűség kérdése, mivel ezek mechanikus alkalmazhatóságában már nem a lehetséges világok körüli küzdelmek jelentik a központi kérdést, hanem a valóságról, azaz a valóságot reprezentáló képességükről folyik a vita.³⁰⁵

³⁰⁵ Még abban az esetben is a valóságról folyik a médiumokban a vita, ha azok világok harcát közvetítik. A vallásos és az ateista, illetve az eltérő vallásos gondolkodásmódok különböző hitei dogmáik miatt inkompenzurábilisak és inkompatibilisek. Ezért a médiumok segítségével történő közvetítés csak a hitelesség hétköznapi szintjén folytathat párbeszédet. Minthogy azonban a valóság leginkább világképen, azaz hiten alapuló értékrendet takar, a médiumok valóságszerűsége a korábbi érzéki és nyelvi viták újkori lecsapódásaiként jelennek meg.

A JEL ÉS A KÉP

JELEK A KÉPEN

Előző fejezeteinkben megemlítettük a jelnek a képen belüli szerepét, de e téma feldolgozása során előbb a kép egységéhez, világszerű működéséhez jutottunk el. Megállapítottuk, hogy a kép egésze bizonyos értelemben a nyelvileg megalkotott világ mintaképeként működik. Ehhez most hozzátesszük, hogy a nyelv átfogó, mindent a szavakba, fogalmakba és azok relációiba (nyelvtani szerkezetébe) sűrítő képességével szemben a kép a „*részben felismerhető az egész*” alapján állítja elénk a maga teljes kiterjedésében érzékileg megjeleníthetetlen (sokféleségében, megértésének módjában és történetileg is változó, kiterjedésében meghatározhatatlan) világot. Ez a látás sajátosságából fakad, hiszen a jelen lévő dolgok a nem érzékelhető oldalukkal és a távollévőkkel együtt alkotnak egységet, ám ez utóbbiak nem léteznek az érzékiség szintjén, hacsak valami (képi megmutatkozás, szimbólum, jel, jelzés, utalás) nem reprezentálja őket.³⁰⁶ A térítő *hic et nunc* adottsága azonban kizárja, hogy minden egyszerre legyen jelen akár a létezés, akár az érzékelés, akár a képi jelenbeállítás számára.³⁰⁷ Következő fejezeteinkben lebontjuk a képet, hogy a képben működő jeleket, ezeket a nem mindig elkülöníthető érzéki és nyelvi egységeket némileg részletesebben tárhassuk fel. Meg kell találnunk az utat az egészekben való látástól a jelekhez, hogy láthassuk, miként épült fel az idők folyamán egyre növekvő számú részlemből a képi egész, hogy végül világ(modell)ként mutakozzon be.

A jel tudományban (szemiotikában) hagyományosan a kép úgynevezett „természetes”, a megmutatkozók által érzékileg hordozott és „mesterséges”, azaz tudatosan létrehozott, társadalmilag működő jeleket tartalmazhat. Azt állítjuk, hogy amit természetes jelnek nevezünk, az a képjelenségen belül működve több szempontból is szinte ugyanúgy oldódik fel és/vagy válik ki az érzéki jelenlétből, azaz a formákból és a megmutatkozások viszonyaiból vagy éppen a jelenségekből, mint ahogyan azt a közvetlen észlelés alkalmával környezővalóságunkban tapasztaljuk. A természetes (vagyis a természetben fellelhető) jelek jelként értelmezett valóság-

³⁰⁶ Más kérdés, hogy a látható távollévő dolgok, amelyekkel a távoli tájak szemlélésekor kerülünk szembe, miként állítják elénk a közelit és a távolit egyszerre. A közeli dolgok a távolság növekedésével megváltoznak. Tipikus példája ennek a fa és az erdő érzékelése. A fát közzellévőként, az erdőt távoliként érzékeljük, még abban az esetben is, ha éppen bent járunk az erdőben. Látásunk ugyanis a léptékkülönbségnek, illetve a méret és a távolság relációjának megfelelően mutatja az egyiket vagy a másikat. A fa és az erdő viszonya jól mutatja a rész és az egész formaváltozását is, azt, hogy a közeli egész, azaz a fa a távolléből nagy mennyiségben és kiterjedésben részé (az erdő szegmentumává) válik.

³⁰⁷ Csak a nyelvi redukció képes az elvonatkoztatást odáig vinni, hogy egyetlen szóba, azaz a világ fogalmába sűrítse bele mindent, s ne kelljen félnie, hogy valami lényeges kimaradt belőle.

elemekből tevődnek össze.³⁰⁸ Ha ugyanis valamely dolog vonzatában mindig megjelenik valamely másik dolog is, akkor az előbbi az utóbbi jelenlétének jeleként is működik.³⁰⁹ A képen az ilyen típusú jeleket a figyelem középpontjába szokás állítani, jelentőségüket felnagyítják, valamint mindig sűrítve és egyfajta zárt közegben, azaz képi kompozícióba és keretbe szorítva tűnnek fel, s nem oldódnak fel a formákban vagy a környezővalóságban. Annak ellenére, hogy a képen való megjelenés tekintetében még a természeti jelek használata is egyre inkább társadalmilag determinált, nincsenek alapjaiban különböző jelhasználati vagy képolvasási módok, amelyek összemérhetetlen olvasatokat eredményeznének. Úgy tűnik, hogy a hordozófelületen megjelenő képeknek egyetlen lehetséges, bár nem szisztematikus, de mégiscsak a formák megértésén alapuló képértelmezési módja létezik,³¹⁰ amelyben a különböző szinteken működő érzéki fragmentumok – a természeti és a társadalmi eredetűek egyaránt – jeleként értelmezve, egymásba integrálódva kerülnek „olvasásra”. A képen fellelhető jelek értelmezése nem tér el alapvetően attól,

³⁰⁸ Bonyolítja a helyzetet, hogy az ember által alkotott dolgok, tárgyak képi megjelenítése vizuálisan megfelel a természetes dolgok érzéki megjelenítésének. Ezzel ellentétben egy természeti dolog vagy képződmény (például a szent ligetek, hegyek, források stb.) bármikor szimbolikus tartalomra tehetnek szert. A „természetes” (vagy inkább természeti eredetű) és az ember által alkotott dolgok és jelek folyamatosan keverednek egymással, s csak bizonyos aspektusból állítható, hogy természetes, vagy hogy mesterséges dologgal vagy jellel van-e dolgunk.

³⁰⁹ Jel és érzéki létmód ezen a ponton nem választható szét. Egy futó állat lábainak testéhez és egymáshoz viszonyított helyzete határozza meg, hogy miként értelmezzük. A lábak és más testrészek helyzete nem választható le az alakról, ugyanakkor azok rá, vonatkozó jelként működnek. A láb ugyanolyan mértékben tekinthető a test részének, mint rá vagy egy összefüggésre (például vadászatra) vonatkozó jelnek, jelzésnek. Azt látjuk, hogy ebben az esetben a test helyzete állapotot jelöl, s az állapot az egzisztenciára utal. Az egzisztenciából viszont azonnal létösszefüggésekre következtethetünk, azaz a megmutatkozás túllépett a pusztán jelenbe állított megmutatkozásra.

³¹⁰ A kép zártságával szemben a képnek létezik egy eredendő nyitottsága is. Ez a nyitottság sokféle, de mi most elsősorban a megmutatkozásoknak a megmutatkozó való viszonyára gondoltunk. Amikor valaminek a jelét felismerjük egy megmutatkozásra, akkor azt elsősorban a megmutatkozó létehez viszonyítjuk, s nemcsak a képen belül értelmezzük. Folytatva előző jegyzetünk gondolatmenetét, egy ugró szarvas azért értelmezhető ekként, mert a szarvas számunkra ezen a módon is létezik, s nem azért mert a képen belül valamilyen összefüggésben értelmezzük. Az „ugró szarvas” alakja egyrészt tartalmazza a szarvast, másfelől az ugrás eseményét, amelyet azonban a szarvas alakjában ismerünk fel. Közben megkülönböztetjük a szarvast az ugrástól, ez utóbbit nem látjuk másként, csakis a szarvas alakjában, annak egy létmódjaként, illetve formájának variációjaként. Amíg az ugró szarvas értelmezéséhez szükségünk van a szarvas egyéb vizuális megmutatkozásainak ismeretére is, s ez az ismeretünk kivezet bennünket a képből, addig például az ugrás okát felfedezhetjük a képen belül vagy a képen kívül is. Ha a képen is látjuk, hogy miért ugrik az állat, akkor ez a képen belüli viszonyként jelenik meg, ám, ha például csak a mitológiából ismerjük ennek az ugrásnak az okát, akkor újra kikerülünk a képből. A kép tehát értelmezésekor folyamatos interakcióban van az értelmező ismereteivel, kultúrájával, kulturáltságával stb., ahogyan ezt a kint és a bent játékaként már korábban leírtuk.

ahogyan a hétköznapi valóságban értelmezzük a jeleket.³¹¹ Ha az ember megtanulta képileg megjeleníteni és értelmezni a dolgokat, illetve a megmutatkozásokat, valamint azok egymásra vonatkozását, a tér értelmezését, a fény és az árnyék viszonyát, a színek és árnyalataik formákhoz való igazodását (valórt), s főleg a vonalak formákat elénk állító játékát stb., akkor ezekkel a képet létrehozó és gazdagító eszközökkel egyaránt kiegészül a kép érzéki és nyelviileg determinált értelmi oldala. A kép percepciója és nyelvi olvasása azonban bizonyos sajátosságokkal rendelkezik, amelyek mindig egy meghatározott kultúrában alakulnak ki, s ennek a kultúrának a képekkel szembeni elvárásait tükrözik. A nyelviség szintjén, vagyis a kultúra kommunikáción alapuló és nyelviileg ható szegmentumában azonban nagyon is eltérő lehet a megértés a különböző kultúrák között.³¹² Éppen ez az eltérés teszi láthatóvá, hogy a nyelviileg generált értelem milyen mélyen felszívódott a képjelenségbe, hiszen minél fejlettebb és kidolgozottabb egy képi kultúra, annál nehezebb megérteni e nyelvi ismeretek hiányában. Ugyanazon vizuális alapokra eltérő nyelvi „felépítményeket” lehet felhúzni, bár mint tudjuk, ezek a kulturális sajátosságok visszahatnak az előbbiekre. A kép ezért mindig ki van téve a félreértés lehetőségének.

Ahogyan a képben ható nyelvi értelem sem egyetlen egységes szintet képvisel, hanem rétegekre bontható, úgy az annak helyet adó vizuális alapok is összetettek. A kép történeti-kulturális felépítése alig tér el attól, ahogyan a pár napos újszülött tanulja meg foltokból összeállítani anyja arcá(nak képé)t.³¹³ Amikor az újszülött először nyitja ki a szemét, csak foltokat érzékel, majd csecsemőként a látás élesedésével megtanulja a formalitást, azután megtapasztalja a térlátást, a mozgást, illetve

³¹¹ Az egyes kultúrák más kultúrák részéről való megértése azért lehetséges, mert minden kultúra – és benne minden kép is – lényegét tekintve hasonló módon épül fel. A kultúra testét jelentő egyes elemeket más elemekkel behelyettesíthetjük. Egy korábbi kulturális szint képviselői viszont azért nem érthetik a fejlettebb kultúrák képi alkotásait, mert azok olyan érzéki és tartalmi elemeket alkalmaznak, amelyek számukra még ismeretlenek. Soha senkinek nem sikerült bemutatnia olyan képi alkotásokat, amelyek teljességgel eltérnek az ismert képészlelési és képértelmezési módtól, s a jelenlegi képekkel szemben alternatívaként felmerülhetnének. Soha sem sikerült egy nyúlféle képből egy kacsaféle képet fabrikálni. Az ilyen ábrák lényegében egyik értelemben sem egyértelműek és nem is teljesekek. Az eltérések tehát variációk egy témára (szintre). Az egyiptomi, az indai, az inka vagy a japán és a kínai képalkotás nem különbözik az európai képek egy korábbi állapotától. A lényegi különbségek pontosan felsorolhatóak (térbeli mélység, fény-árnyék, plasztikusság, történeti reflexió stb. hiánya). A többi különbség a kép képszerűsége szempontjából mellékes.

³¹² Ennek ellenére elképzelhető olyan eset, hogy egy kultúra képeit képekként valamilyen értelemben „megértjük” (félreértjük), miközben nyelvét nem ismerjük. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e képeket minden tekintetben úgy értjük, ahogyan alkotói elgondolták.

³¹³ A kifejlett felnőtt látáshoz képest a csecsemők látását még inkább csak képszerűnek érezzük, mivel ők még nem rendelkeznek olyan, a nyelv szintjén működő kultúrával, amely világukká válhatna. A kifejletlen látásnak a képhez való hasonlítása azt mutatja, hogy nagyon is tisztában vagyunk azzal, hogy a kép vetítettsége miatt korlátozott látást jelent, amely korlátozottság viszont lehetővé teszi, hogy látásunkat is meghódítsuk, azaz alávéssük a mindenre kiterjedő alakító-formáló tevékenységünknek.

a mozgó dolgok sajátosságait. Mielőtt e vizuális megismerés és megértés leglényesebb elemeinek folyamata befejeződne, már az arcmimikában felismert összefüggéseket és relációkat is felfogja. Amit a csecsemőnek, majd a kisgyerekeknek a kép esetében a valóság érzékeléséhez és a kulturálisan generált jelekhez képest többletként meg kell tanulni, az nem más, mint az észlelés téridőbeli és testi teljességével szemben működő, a kép vetített létéhez tartozó elvontságából fakadó sajátosságai. Ezt legerőteljesebben a képet hordozó felületnek a tulajdonképpeni térbeli létmóddal szembeni működése reprezentálja. Elsősorban az, hogy a képet elénk táró felület a tapintás elől elzárja a képi tér mélységét, miközben a látás számára csak egyetlen nézőpontot enged meg, azaz a képet hordozó felülethez való helyzetünk megváltozásával nem változik meg az egyes megmutatkozásokhoz való viszonyunk. Ami a szimbólumokat, allegóriákat, metaforákat, jelzéseket, esetleg metonímiákat, trópusokat és direkt vagy indirekt utalásokat illeti, ezek többnyire a képnek a nyelvi értelem által uralt területei, amelyek a képeken kívül főleg az ember munkával kialakított környezővalóságában, s azon belül is elsősorban a kommunikációban lelhetők fel. Az ilyen érzékiség szintjén jelentkező átfedés lehetővé teszi, hogy a kép ebben a tekintetben is megfeleljen az empirikus valóságnak, hiszen amit ott egy érzéki jelenység velejárájaként értelmezünk, azt tapasztalatként átvisszük a képmegértés területére is. Mi több előfordul, hogy ezek a nyelvi eredetű megértési módok a képben a kulturális formák és tartalmak sűrítményeiként jutnak igazán jelentős szerephez, s visszahatnak a közvetlen érzéki észlelésre. Ezért működhet a kép egy másik értelemben is képként, azaz *mintaképként*. A kép tehát időnként akár meg is előzheti a valóságot, illetve maga is a valóság alakítójaként léphet fel.

A képek vizuális megértése azonban elsősorban nem új ismeretek megszerzését jelenti, hanem a meglévő ismeretek másként történő beállítását és érzékelését, amely a látás társadalmiasultságát, illetve a vizuális tanulás értékrendjének a hétköznapi érzéki tapasztalattól eltérő, társadalmilag átformált és kijelölt (érték)rendjét közvetíti. A képészlelés során a térben való látás korlátozottá válása a látás egy korábbi törzsfejlődési szintjéhez való visszafordulást jelent. Habár nem arról van szó, hogy újra síkszerűen és csak elmosódott foltokat látunk, de a térbeliségnek bizonyos jellegzetességei elmaradnak a képlátás esetében, s ez emlékeztet a fent említett csecsemőkori látás korlátozottságára. Hasonló a helyzet a mozgás érzékelésével, és a viszonyok felismerésével is. Habár ezek együttesen nem ismétlései a gyermeki látásnak vagy a látástanulás valamelyik korábbi szakaszának, de bizonyos értelemben visszavezetik a kép nézőjét egy ehhez hasonló egyszerűbb érzékelési állapotba, miközben amit a kép eléje tár, más tekintetben, például a szimbólumok, relációk, összefüggések felismerésében messze meghaladja a hétköznapi észlelést. Ami az általános észleléshez képest részben vagy egészben hiányzik a képből, illetve a képlátás hátterébe szorul, lehetővé teszi, hogy valami más képi összetevő kiemelkedjen vagy akár uralja a képet, s ezzel a képre irányuló figyelmet és a megértést is. Miután a kép társadalmilag korrigált, átítatott és átértelmezett érzéki létmódot állít a néző elé, az már nemcsak a hétköznapi látással való azonosságában, de a tőle való eltérésében vagy egyenesen „hiányosságában” is lényeges kifejezési lehetőséget rejt magában. A kép érzéki alapját megőrizve, de mint-

egy vizuális korlátai által nyitja meg az utat a különböző célú nyelvileg irányított kifejezési módok előtt. A kép az érzéki valóság újrakonstruálásával, átformálásával az érzékiség szintjén is a társadalmi elvárásoknak megfelelően alakíthatja át tárgyát.

A KÉP VIZUÁLIS ÉS NYELVI RÉTEGÉNEK ÖSSZEFONÓDÁSA (TARTALOM, TÉMA, JELENTÉS, NÉV, CÍM)

A pusztai képi megmutatkozással szemben az önálló létmódra szert tett kép konstrukciójaként, vagyis az érzékileg és az értelmileg (nyelvileg) megismerhető valóság újrafarmálásának eszközeként, a részek és az egészek viszonyának játékból keletkezik. Egyaránt tartalmaz különböző szinteken elhelyezkedő egészeket és részeket, valamint ezek relációit, mégpedig mindig az adott korszak elvárásai szintjének megfelelő összetettségben és bonyolultságban. Miközben magába sűríti a valóság társadalmilag lényegesnek ítélt érzéki formáit és nem érzéki elemeit (értékítéleteit, nyelvi szimbólumait, viszonyait stb.), azokat „kisugározza” magából, s ezen a módon mintegy megerősíti e formák és elemek, valamint az általuk közvetített értékek társadalmi pozícióját.

Az absztrahálást sűrítésként, illetve általánosításként alkalmazva nem a nyelv privilégiuma. Az elvonatkoztatás sematizálásként és mintaképként először az észlelésben, azaz a megértés érzéki formájában jelent meg. Az azonban feltételezhető, hogy a nyelvileg generált értelem szinte mindenre kiterjedő reflexiója és univerzalitásigénye közrejátszott abban, hogy az ember az érzéki elvontságra való képességét képek létrehozására használta fel. Azt is láthattuk, hogy a képi jelek jelentős részében, főleg az összefüggéseket, relációkat és viszonyokat elélni állító megmutatkozásokban, illetve a formákon felismerhető konkrét jelekben nincs meg az ember által önkényesen alkotott, saját testtel, illetve formával rendelkező jelek és szimbólumok azon sajátossága, amely egyfajta szakadékszerű (felmérhetetlen, meghatározhatatlan) térbeli és/vagy időbeli távolságot feltételez önmaguk és a jelöltjük között. Ugyanakkor az érzéki megmutatkozás szempontjából a kép egyre bonyolultabbá válásával a jelenlét is mind összetettebbé és nehezebben meghatározhatóvá vált.

Más kérdés, hogy a kép vagy a képi megmutatkozás miként „viselkedik”, ha jelként funkcionálhat, azaz milyen jelentéssel bír, ha egy rajta túlmutató jelentést vetítenek bele vagy olvasnak ki belőle. A képet ugyanis időnként a maga egészében tesszük meg valaminek a jelévé, szimbólumává. Ez viszont felveti annak a lehetőségét, hogy a képi megmutatkozásnak és a jelnek nincs a használatban állandó pozícionáltsága, jelentése, tartalma, és nem állítható fel ezek között szigorú rangsor sem: a megmutatkozás vagy a kép is működhet jelként, s az ilyen társadalmi jel – ahogyan ezt korábban leírtuk –, ha állandó formára tesz szert, maga is identikus érzéki jelenségként jelenik meg.³¹⁴

Miután az önálló formával rendelkező társadalmi jel nem kötődik közvetlenül a dolgokhoz, hanem maga (*jelformaként* és *nem jeltestként!*) jelenik meg – a képi

³¹⁴ Bonyolultabbá teszi ezt a helyzetet, hogy a társadalom tárgyai, termékei is hozzátartoznak az adott társadalom érzéki valóságához. Egy olyan társadalom tagjai, amelyek nem ismerik egy másik társadalom valamely tárgyát vagy jelenségét, e tárgyak képi megmutatkozásával szemben értetlenséget fognak mutatni.

megmutatkozáshoz hasonlóan –, társadalmi használata, azaz alkalmazása állandósul.³¹⁵ Habár a jeleknek ezt a kijelölhetőségét a *tárgyasítás* szóval szokás megnevezni, valójában nem erről, hanem a forma jelenbe állításáról és érzékelhetővé tételéről, azaz egy sajátos *formaadás*ról kell beszélnünk. Miként ezt a kép bizonyította, a tárgyakkal ellentétben a formának nem kell feltétlenül anyagi-tárgyi értelemben vett testtel rendelkeznie, hogy érzékelhetővé váljon. A képi megmutathatóság azt bizonyítja, hogy léteznie sem kell feltétlenül „valaminek” ahhoz, hogy érzékelhető legyen, vagy hogy formára tegyen szert. Elegendő, ha a vetületi megmutatkozások síkformáihoz vagy a plasztikus képekhez hasonló formában jelenik meg. Ezzel bár kétségtelenül a tér mélységén és a testek térbeli kiterjedésén kívüliként, de mégiscsak jelenlétüként észlelhetővé és elkülöníthetővé válik, azaz bizonyos mértékig a tárgyas létmód (megmutatkozó) nélkül is saját létre (megmutatkozásra) tesz szert. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az ember számára nem annyira az anyagi-tárgyi létmód, nem a tapinthatóság vagy hallhatóság tesz „valamit” – akár egy ebben a létvonatkozásában nem is létező dolgot – jelenlétüként megismerhetővé, hanem a vizuális megmutatkozása, érzékelhetősége. Ez azt mutatja, hogy gyakran a tapintásunknál is jobban hiszünk a szemünknek, de legalábbis valóságként fogadjuk el a létezésnek ezt a korlátozott módját.

Hasonló létet állító képességgel rendelkezik a nyelv is. A nyelvi és a vizuális értelem együtt képes egzisztenciát és érzéki formát állítani olyan esetben is, amikor fizikai, azaz anyagi-tárgyi értelemben nem beszélhetünk létezőről. A kép a (nyelvben gyökerező) tartalmát vagy a témáját sajátos képi formával látja el. Ha egy képnek az irodalmi művekhez hasonlóan van ilyen elkülöníthető témája, jelentése és/vagy tartalma, akkor azt a kép maga egészében, azaz konkrét képszerűségével reprezentálja. Egy másik kép „ugyanezen” tartalmat vagy témát egy másik komplex érzéki formában jeleníti meg. Ezért a képben a tartalom a jelekhez hasonlóan maga is egy nem kizárólagos, de állandósult és meghatározott érzéki formára tesz szert. A kép tehát a jelekkel ellentétben nem egyszerűen csak jelöli a tartalmát, a jelentését vagy a témáját, hanem a

³¹⁵ Még abban az esetben is *jelformáról*, *jeljelenségéről* kell beszélnünk és nem *jeltestről*, ha egy érzéki dolog vagy jelenség valamely másik dolog vagy jelenség jeleként jelenik meg. Nem a dolog testi létéből, hanem észlelhetőségéből, azaz vizuális megmutatkozásából vagy éppen tapinthatóságából, hallhatóságából, illatából, illetve ízéből következtetünk valami másra, azaz a jelöltre. Ezt ellenőrizhetjük: ha a saját jelformával rendelkező jeleknek testet, azaz anyagi-tárgyi létmódot biztosítunk, akkor sem lesz jelentésében kifejezőbb, mi több, némi zavart kelt testisége, tárgyasulása, amely bár semmit sem ad hozzá jelentéséhez, vagy úgy értelmezzük, hogy ne zavarja jelentését, vagy új jelentéssel kell ellátnunk. Ha egy jel mégis „saját testre” tesz szert, akkor ez a testiség a jelformát teszi érzékvé/érezkelhetővé. Ez a test és a forma eredeti viszonyának megfordítását jelenti. Nem a forma jelöli a testet, hanem a test teszi lehetővé, hogy a forma érzékként megjelenhessen. A jel tehát elsősorban formaként jelenik meg, s csak annyiban beszélhetünk a *jel testéről*, amennyiben ezt a formát adott esetben egy anyagi-tárgyi előállítás tette érzékelhetővé. Az ebben az értelemben felfogott jeltest azonban nem azonos azzal, ahogyan ezt a fogalmat általában a szemiotikában használják. A test szó ebben itt éppen olyan értelemben jelent hordozót, ahogyan a szobor esetében. (Lásd: Zrínyifalvi Gábor: *Mi a szobor és a plasztika?* Meridián Kiadó, Budapest, 2007.)

maga összetettségével megmutatja, illetve reprezentálja és kifejezi azt. Érzéki létezéssel juttatja a nyelvi elvontságokat, s ezzel az érzékiség szintjén bizonyítja valaminek (egy megmutatkozónak) a létezését. A kép ugyanis a jellel szemben értelmes részekre bontható.³¹⁶ Éppen ezért nem is kötődik olyan szorosan a nyelviileg meghatározott témához vagy tartalomhoz, mint ahogyan a jel a jelöltjéhez, s ez lehetővé teszi, hogy ennek az elvont, illetve közvetlenül nem érzéki dolognak, amelyet a tartalom vagy a jelentés fogalma takar, más képi-formai megmutatkozásai is legyenek.³¹⁷

Ugyanakkor a kép az egyediségével és az érzéki közvetlenségével egyben meg is határozza jelentésének, tartalmának lehetőségeit, azaz nem semleges velük szemben, miként a jel. Minthogy a jelentés, a tartalom vagy a téma a képhez tartozik, a képben válik láthatóvá és ezáltal valóságossá, valamint értelemként a képből olvasható ki, ezért annak ellenére, hogy ezek nyelviileg megragadható általános karakterük miatt bizonyos értelemben önálló létmóddal is rendelkeznek, a kép jelenbeállító képessége miatt nem válhatnak el teljesen a képtől.³¹⁸ A kép a tartalmát, annak ellenére, hogy az effektíve nincs benne, a formákon keresztül szorosan magához köti.³¹⁹ A képnek tulajdonított tartalom nyelvi általánosításként idealizált, ami azonban érzéki megmutatkozás híján üres marad. Ugyanakkor éppen a kép érzéki konkrétasága teszi lehe-

³¹⁶ A képek önmagukban is értelmes fragmentumokra bonthatók. A társadalmilag létrejött jelekkel ezt nem tehetjük meg, mert e jelek formája elvont elemekből épül fel. Létezik a felbontásnak vagy részekre tagolásnak nem értelmes, az organikus összefüggéseket nem figyelembe vevő megoldása is, amikor a képi szegmentumok a képből kiemelve, elszakítva összefüggéseiktől, viszonyaiktól, értelmetlenekké válnak.

³¹⁷ A több képben „ugyanaz a tartalom” csak névleges lehet, mivel az érzéki megmutatás sajátosságai magukhoz kötik a tartalmat. Ha a témához hasonlóan valóban lehetséges lenne „ugyanannak a tartalomnak” több formai megvalósítása, akkor a tartalmuk tekintetében a képek felcserélhetők lennének, s csak a kifejezés megtétele döntene egyik vagy másik kép mellett egy tartalom reprezentációja tekintetében. Ha tehát két vagy több képről ugyanazt lehet elmondani szavakkal, azaz „ugyanazt a tartalmat” lehet belőlük kiolvasni, azok akkor sem lesznek ugyanazok. A nyelviileg értelmezhető tartalom olyan általánosság, amely tényleges létmódról csak konkrét megjelenítéseivel tehet szert, de az a rövidítés, amelyben definiáljuk, nem jelent kielégítő megoldást. Ezért is alakult ki az a helyzet, hogy a képekben a tartalomnak nincs akkora jelentősége, mint az irodalmi művekben, hiszen a képek elsődlegesen mégiscsak érzéki megmutatások, s nem „nyelviileg megragadott gondolatok sűrűtményei”. Azok a képelemzések, amelyek az irodalmi művekhez hasonlóan írják le a képet, eltévesztik céljukat, a kép tulajdonképpeni tartalmának megértését, mivel megkerülik az érzéki megértést, illetve az érzékinek és a nyelviinek a kapcsolatát kifejejtik az értelmezésből.

³¹⁸ Ugyanazon tartalom vagy jelentés általános volta miatt nemcsak más képekben, de például nyelvi szöveggként is megjelenhet. A jelentés, a téma és a tartalom olyan nyelviileg megragadható képi kifejezéseket takaró fogalmak, amelyeket nemcsak hogy kiolvasunk a képből, de azonnal nyelviként kezelünk, jóformán függetlenül attól, hogy megértésüket érzékinek vagy inkább nyelviinek tekintjük.

³¹⁹ Nem lehet nem észrevenni a tartalom szóban rejlő tartottságot, azt, hogy a tartalmat a forma magába foglalja, azaz úgy tartalmazza, illetve megtartja, mint egy korsó a vizet. Ez a metaforikus viszony leegyszerűsítette a kép nyelvi és a vizuális összetevőinek a viszonyát, s ezért hosszú ideig zavart okozott a nyelvi megértésben.

tővé, hogy nyelvi szinten az általános értelemben vett tartalmat vagy jelentést le lehessen választani róla. A képi tartalom tehát olyan nyelv segítségével meghatározott általánosság, amelyet a kép érzéki létmódja konkretizál, de amelyet létezőként a nyelv hoz létre. Ez feltételezi, hogy bizonyos megértési műveletek a nyelvben már a képi tartalom megértése előtt végbementek.³²⁰ A képi tartalom, azaz a nyelvi értelem általános elvárása a képpel szemben csak a kép egy meghatározott bonyolultsági fokán, a szimbolikus-allegorikus jelentések túltelítésének következtében alakulhatott ki, amikor a kép nyelvi megközelítése általános elvárássá vált. A tartalom vagy jelentés képből való kiolvasása, illetve a téma megnevezése a nyelvnek arra a jellegzetességére utal, amelyben a nyelv a kép érzékiségével gazdagodva újra saját autentikus nyelvi formájába emeli át azt, amit a képbe illesztett. Ezzel a kulturális tevékenységi módok két formája, az érzéki(-képi) és a nyelvi közötti kapcsolat erősödik.

A téma és a jelentés esete némileg más mint a tartalomé. A téma azt a módot jelöli, ahogyan a nyelv sajátos szempontjai alapján csoportosítja, és/vagy szekvenciákba rendezi a képeket (azok tartalmával és jelentésével együtt).³²¹ A jelentés, amely a kép esetében főleg jelekből, szimbólumokból, allegóriákból, gesztusokból olvasható ki, szintén elsősorban a nyelv szintjén használatos olyan kifejezés, amely a kép explicit nyelvi értelmezésével került a képbe. E szavak jól mutatják a képnek a felső, nyelvillel generált értelmi szintjét, amely irodalmi tapasztalatok megragadását teszi lehetővé, az érzéki formák világában.

A képek azonban önálló képződményekként úgy is felfoghatók, mint amelyek saját egyedi létük miatt igényt tarthatnak konkrét jelölésre is. A képek a sokszorosítás megjelenéséig éppen úgy egyedekként viselkedtek, miként az egyes állandósult nyelvi szövegek. Ennek eredményeként érzéki létmódjuk hangsúlyosabbá vált, azaz mind nagyobb jelentőségre tett szert az a tény, hogy minden kép különbözik minden más képtől.³²² Ha a „képi jelenbe állítás” egyedi, azaz konkrét reprezentáció, akkor a *név* és a *cím* ezt az egyediséget, vagyis a „minden más képtől való külön-

³²⁰ Azért beszélnek az esztétikában gyakran *formatartalomról* s nemcsak formáról és tartalomról, mert a tartalmat konkretizáló érzéki forma sajátosságai is tartalomként, *érzéki tartalomként* jelennek meg, amelyek leválaszthatatlanok a képről, s annak ellenére, hogy a tartalom szóval jelöljük, nem tekinthetők nyelveknek. Az érzéki és a nyelvi oldal egybejárása, egymásba való beszívágása, egymást feltételezése és egymás feltételeként való létezése azt eredményezte, hogy a tartalom és a forma korábban egyértelmű fogalmi összemosódtak, s a szavak tartalma zavarossá vált.

³²¹ Habár a témát a mű alapszituációjára redukált tartalma határozza meg, végső soron az élet egy tipikus társadalmi vagy természeti jelenségét jelenti. A téma a kép vagy az irodalmi mű *tárgyaként* a tisztán „mit?” kérdésre válaszol a formával, azaz a „hogyan?”-nal szemben. Hogy ezek a kérdések egyaránt jelen vannak az irodalmi művekben és a képi alkotásokban, nem jelenti azt, hogy azonos módon kell értelmezni őket.

³²² Sokáig a téma megjelölése, a hely vagy a kép előállítójának a neve együttesen vagy külön-külön jelölte a képet. Csak viszonylag nem régi fejlemény, hogy a képek a költeményekhez hasonlóan címet kaptak. A cím lényegében névként funkcionál, ami annak a jele, hogy a képeket egyedi alkotásokként értelmezve az emberi egyedekhez hasonló társadalmi pozíció illeti meg.

bözést” emeli ki és teszi meg a kép legfontosabb ismertetőjegyévé. A *cím*, az emberi egyedeket megkülönböztető *név*hez hasonlóan, az egyedi dolgok jelölésére használatos nyelvi kommunikatív eszköz. Arra való, hogy jelöltjét a kommunikációban egyszerűen és egyértelműen fel lehessen ismerni, meg lehessen különböztetni. Ezért éppen úgy jelölő funkciót lát el, mint a közönséges jelek.

Hogy jel és kép mennyire csak együtt képes a pontos jelölésre és megértésre, azt korunkban az igazolványképeknek és az aláírásnak³²³ (szignatúrának) a gyakran együttes szerepeltetése igazolja, amelyhez harmadikként éppen manapság csatolják hozzá a semmilyen értelemben nem érzéki „belső”, azaz a genetikai kódot. Az egyediséget reprezentáló és bizonyító belsőnek a külsőn való jelszerű, elvont mintázatkénti megjelenését reprezentálja az ujjlenyomat, amelyről tudjuk, hogy a DNS-hez hasonlóan, nincs két egyforma. Habár a külső egyediségét az arc képviseli a legjobban, manipulálhatósága miatt az arc akár megtévesztő is lehet.

A JELEK ALAPTÍPUSAI ÉS AZ ELVONATKOZTATÁS MŰVELETE

A megmutatkozó érzéki formaként való észlelhetősége és képi megmutatkozása az egésznek (mint önmagával azonos dolognak) a jelként való olvasással szembeni elsőségét mutatja.³²⁴ Ezek a szerepek azonban, mint láttuk, nem állandóak, hanem szituációfüggőek. Ugyanakkor nincs jel percepció nélkül, de – miként azt az állati elmék is mutatják – az érzékelés lehetséges tudatosított (vagy önreflexív) jelhasználat (jelként való értelmezés, illetve tudatos jelalkotás és jelolvasás) hiányában is. A természetes jelhasználat és formafelismerés az állati létezésnek is lényeges velejárója, mint-hogy a forma- és jelfelismerés az állati intelligenciának is az egyik fokmérője. A formák megértése tekintetében azonban az ember minden más élőlényen túltett. De nem is annyira azzal, hogy még kifinomultabbá vált a formafelismerésben, a formák közötti

³²³ Az aláírás hitelesítő eszközként, az antik pecsételők utódjaként az egyed egyediségét fejezi ki. Olyan „belső lényeg” külső megnyilvánulása, amely elvileg utánozhatatlan. Ennek akaratlan pandanja az ujjlenyomat, amely azonban nem valamiféle lényeg takar, csak éppen az egyedtől elválaszthatatlan jellegzetességekkel rendelkezik. Ezek a társadalmilag működő hitelesítő formák/eszközök a jelekhez hasonlóan működnek, de jelformájuk sajátosságai révén a képhez (portréhoz) hasonlóan az egyén vagy az egyed érzéki lenyomataként funkcionálnak. Bizonyos értelemben éppen a szimbólumok és a piktogramok ellentétei, minthogy az általánossal szemben az egyedit jelölik.

³²⁴ Annak ellenére az egész jelenik meg a képi megmutatkozásban, hogy az érzéki forma nem minden tekintetben jelent egészet, hogy ugyanis a külső mögött a belső, a látható mögött az elfedett, az aktuális létmód mögött a nem aktuális stb. is a dolog részét alkotja. Egészről tehát elvileg csak mindezek együttes jelenlétében és ismeretében beszélhetünk, különben a reprezentáció csak a helyettesítés értelmében, azaz jelszerűen valósulhat meg. Mégis amikor valamit érzékileg észlelünk, annak ellenére egészként észleljük, hogy szigorúan véve az egész kritériumának nem felel meg. Sohasem jutna eszünkbe megkérdőjelezni valakinek az egészként való jelenlétét azért, mert nem észleljük minden értelemben jelenlévőként, azaz mert például, az adott pillanatban nem szerezhetünk tudomást matematikai ismereteiről, faramászási képességéről, múltjáról vagy szívének állapotáról, belei működéséről, családjával való viszonyáról.

differenciálásban, hanem éppen ellenkezőleg, úgy fejlesztette tovább a formák érzékelését, hogy képes volt azokat a konkrétumaiktól a lehető legnagyobb mértékben elvonatkoztatni, valamint általánosítani és meghatározott szempontok alapján csoportosítani őket. Ezt az egyszerűsítést és elrendezést az ember azután a geometriában a végletekig fokozta.

A formák és testek térbeli kiterjedésének és viszonyának tudatos elvonatkoztatása az érzéki formákat ideális voltokban megragadó geometriában ment végbe, jóval a nyelvi értelemnek a képre tett első hatását követően. A szimbolizáció és a geometrizálás ugyanazon folyamat két oldalának bizonyult. Ez előbb csak közvetett módon, majd később közvetlenül is tovább gazdagította a kép képszerűségét. A képi megmutatkozás „geometrizálása”³²⁵ a vizuális jeleknek a nyelvi értelmet hordozó jelekhez képest egy egészen új típusát jelentette. Ennek a jeltípusnak megértése és a képre gyakorolt hatásának a feltárása azonban későbbi feladatunk, mivel a világként működő kép feltételeként, a képi struktúra kialakítójaként tűnt fel (előbb spontán módon, majd az antik görögöknél, kidolgozottabb és tudatosabb formában pedig a késő gótika és a reneszánsz idején). Ám az mindenképpen már most említést érdemel, hogy a geometria eszközeit tekintve megegyezik a képet előállító eszközökkel, első sorban a vonallal (egyenes), a ponttal, a formával, a kiterjedéssel, viszonyokkal.³²⁶ Habár a geometria a szabályos, vagyis ideális testek és a tér megértésének módjaként viszonylag kései kulturális fejleménynek tekinthető, mint látni fogjuk, az út, amely a geometriához vezetett – első sorban az eszközkészítésben – meglehetősen ősi múltra, még a *homo sapiens*t is megelőző időkre tekinthet vissza.

³²⁵ A matematika és a geometria összekapcsolódása jól mutatja, hogy miként mehet végbe a formának és a tiszta elvontsága (matematikának) összekapcsolódása, illetve az egymásba való átmenete. A geometria mint az „ideális formáknak” és a térnek a tudománya, egyben a forma elvonatkoztatásának és a mennyiség nyelvére való átfordításának a tudománya is. A geometria a képtől örökölte a hely, az elemi jeleknek (pont, vonal) a használatát, s a matematika ezt vitte tovább, amikor a vonalból szimbólumot (szám) faragott, a helyből pedig megalkotta a számok helyi értékét. Jól látható, hogy a forma (szám), a hely (a számnak a műveletben elfoglalt helye) és a többi számmal való relációja miként ismétli meg azt a folyamatot, amely a kép történetében korábban végbement.

³²⁶ Némileg megelőlegezve a későbbieket, Husserl-t idézzük: „A *világnak* csak egyetlen s nem kettős *egyetemes formája* van, csak *egy* és nem kettős *geometriája*, hanem *egy*, nevezetesen csak az alakoké, de nem a tartalmaké.” [...] „A tiszta idealitások és konstrukciók elméleti felhasználása és tematizálása tiszta geometriához vezetett (ebbe értendő azonban általában a tiszta alaki matematika); s később – érthető fordulattal – ebből adódott [...] az alkalmazott geometria: az idealitások és az általuk ideálisan végzett konstrukciók vezértelte gyakorlati mérés [...] világának tárgyiasítása.” [...] „ha már kezünkben vannak a *képletek*, akkor már előre birtokunkban van a gyakorlatban kívánatos *előrejelzés* arra vonatkozóan, hogy mi várható empirikus bizonyossággal a konkrét, valóságos élet szemléleti világában, amelyben a matematika csak a gyakorlat egyetlen sajátos formája.” (Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998. 54. 57. 66.). Ez az újabb külső erő fogja a képet „visszavezetni” az érzékiséghez, s lesz segítségére a nyelvilleg generált értelemnek, hogy újabb területeket hódíthasson meg a képi értelmezésben.

Ha történetileg nézzük, akkor a kép a különböző vizuális jelek³²⁷ olyan szerkezeti elrendezettségét jelenti, amely a biológiai törzsfajlódás során a különböző ingerek érzetkékké alakulásából, illetve a egyes érzettípusok kombinációjából fokozatosan alakult ki. A látásaktus az egyes szinkrón módon megjelenő (önállóan is értelmezhető) jeleket szisztematikusan a retinán való helyzetük szerint itéli meg. Az érzékelt részek és azok összessége egyaránt értelmezetté vált. Ehhez társul az időbeliség, amely a változások folyamatára is kiterjeszti az érzéki értelmezést.³²⁸ Az egyes „jelek” beleil-leszkednek a „látási képbe” mint *vizuális egészbe*, de jel voltak, amelyet az inger érzetté alakulásának összefüggésében értelmezünk, ennek ellenére megőrzik. A jelek működésére jellemző, hogy funkcionálisan csak akkor lépnek elő, illetve tűnnek ki ebből a vizuális egészből (a környezővalóság látványából), ha valamilyen szempontból aktuálissá válnak. A látás folyamatosan változó képi eszközként megértve tehát úgy működik, hogy az egyes jelek és érzéki szegmensek nemhogy nem váltanak ki reflexiót mindaddig, amíg valami miatt megkülönböztető jelentőségre nem tesznek szert, de egyenesen feloldódnak, belesimulnak abba az érzéki megismerést lehetővé tevő téri idő szerkezetébe, amelynek koordinátaiban elhelyezkedve (vagy amelyben helyet változtatva) általában diszkrétén, meghatározott távolságban lévőkként kerülnek elének. Ez a mindig jelen lévő távolságtartás hivatott elősegíteni, hogy az aktuálissá vált jel kiemelkedhessen a háttérből, s reflexiót váltson ki az érzékelőből. A téridőbeli szimultaneitását illetően behatárolatlan általános „észleleti kép” önmagában többnyire nem jelent közvetlenül erős ingert. Inkább csak az eligazodást teszi lehetővé, s mintegy felkészíti az érzékelőt azokra a helyzetekre, amelyekben egyes ingerek már valóban erőteljes impulzusokként jelennek meg. Amikor az ilyen impulzuson alapuló ingerület egy jelenség reprezentációjaként a figyelem tárgyaként kiválik a háttérként működő környezővalóságból, akkor mintegy e háttér és a szemlélő közé ékelődik. Ennek ellenére az érzékelés számára stabil környezővalóság³²⁹ is észlelésre kerül, de ez intenzitásában eltér a közvetlen reflexet kiváltó ingertől.

³²⁷ Az állati metakommunikációt és jelértelmezést ugyan nem nevezhetjük abban az értelemben kommunikatív jelhasználatnak, ahogyan azt az embernél látjuk, de az kétségtelen, hogy a feltételes reflexek inger-válasz módusai és a megértés alacsonyabb foka megfelelnek egy ilyen viszonynak. A vizuális észlelés kialakulása szempontjából viszont lényegtelen, hogy inger-válasz viszonynak vagy feltételes reflexnek, netán primitív jelviszonynak hívjuk-e az érzékelés ezen alapformáját. Ugyanakkor kétségtelenül az ember által használt jelviszony egy felismert és tudatosan, illetve akaratlagosan használt viszonyt jelent. Ugyanezt az állati jelhasználatról már nem állíthatjuk minden esetben.

³²⁸ Amit mi térként és időként értelmezünk, azt a formákból és a jelekből az elrendezettségéből olvassuk ki. Ez az elrendezettség (miként olvasásának módja is) biológiai eredetű, ami azt jelenti, hogy érzéki adottságaink értelme egy, az emberi intelligenciát megelőző állapotból származik, s ennek megfelelően olyan vonásokkal rendelkezik, amelyek az emberi értelmet megelőzően alakultak ki. A látás kifinomodása azt jelentette, hogy az egyes korábbi érzéki egységek mind részletesebbekké váltak, illetve egyre több részletből épült fel egy-egy érzéki forma vagy egész, miközben maga is egy nagyobb egység részeként kezdett el működni.

³²⁹ Amikor „látási képről” beszélünk, akkor azon nagyjából a környezővalóságunk érzéki megjelenését

Az őskori képek tanúsága szerint a korabeli emberek számára az „érzéki egész” elsősorban a *formában* (vagy *alakban*) vált megragadhatóvá, amint az észlelés pillanatnyi totalitásában, az „itt és most” adott „észleleti kép” egészén belül (részként) realizálódott. Látásunk egyik legfontosabb tulajdonsága ugyanis a kiemelkedő ingerre irányuló fókuszlóképességünk, amelynek segítségével képesek vagyunk az aktuális látvány egészéből (az „észlelési képből”) kiemelni és elkülöníteni az optikai értelemben és anyagi-tárgyi vonatkozásában egésznek tekinthető formákat, azaz dolgokat vagy jelenségeket. Ehhez még arra sincs szükség, hogy vizuálisan valóban megjelenjen számunkra a dolog formai egészként, mivel egy rész érzékelése már maga után vonja annak felismerését, hogy az egész jelen van. Szemünk ma is minden rész mögött az egészet keresi és „látja”. Ebben az értelemben látjuk a képen jelenlévőként a megmutatkozókat is. A résznek és az egésznek a viszonya azonban más szempontból nézve a pillanatnyi helyzet függvénye, azaz a szituáción és a célon múlik, hogy éppen mit tekintünk résznek vagy egésznek. Ennek ellenére az alak és a forma egysége „mértékegységül” szolgált minden más részegész viszony megértéséhez, hiszen a környezővalóság részeként jelenik meg, miközben maga is olyan egészként működik, amely részekből épül fel. Ugyancsak mintaképpül szolgál a világ fogalmához, mivel totalitásában a forma – bár maga nem abban az értelemben jelent teljességet és egészet, ahogyan a nyelvi értelemben felfogott világ, amelyben benne vagyunk, míg a formákat kívülről érzékeljük, mégis egyfajta komplex egységként jelenik meg. Az egésznek a figyelembevétele érzelmi és értelmi szinten egyaránt végbemegy. Nem vagy vizuálisan látjuk, vagy nyelvi gondolkodjuk a rész mögé az egészet, hanem a megértés mindkét szintjén, egyszerre. Minden analízis célja a részek mögötti egész feltárása. Ugyanez mondható el az érzésekről, amelyek elengedhetetlenek a megértéshez, s amelyek maguk is differenciálhatatlan, egészekként működő és felerősített tudatállapotot jelentenek.

Az emberi látás legfontosabb összetevői közül ezért mi is a kép szempontjából legfontosabbat, az alak- vagy formálátást (Gestalt) emeltük ki, mivel a képalkotás leglényegesebb feltétele az alakok és formák érzéki kivetítése egy felületre. Ehhez a képszerű teljességben megjelenő alakhoz vagy formához képest beszélünk jelről (állandósult inger-érzet együttesről) és „látási képről”.

A már elkülönült, azaz saját testtel rendelkező, társadalmilag létrehozott jel, amely tehát nem az észlelt dolog érzéki részeként jelenik meg, hanem önálló létezőként, mint például az írásjel,³³⁰ bizonyos tekintetben a dolgok formai létmódjához hasonlóan működik. Szerepe emlékeztet a képére: a jelzettet a távolból közvetíti a jelenbe.

értjük. Az észlelési vagy „látási kép” és a környezővalóság fogalma közötti különbség abból fakad, hogy az észlelés milyen relációját állítjuk éppen figyelmünk középpontjába, hiszen a környezővalóság a látás „képeként” válik észlelté. A környezővalóság fogalma ugyan magába foglalja a nem láthatót és nem érzékelhető is, de végső soron a vizuális érzékelés képeként konkretizálódik.

³³⁰ Az írásjel jól mutatja, hogy a jel miként szakad el a jelölttől. Az írásjel nem a jelölttel alkot egységet, miként a képi megmutatkozás, hanem saját rendszerének részeként jelenik meg. Ugyanez az elszakadás a kép esetében nem mehet végbe, bár a képjelenségben kétségtelenül egy új érzéki egységre ismerünk rá, amely saját léttel rendelkezik.

De nem tekinthető elsődleges vizuális (érzéki-észleleti) jelenségnek abban az értelemben, ahogyan a fény, amely transzparens módon viselkedik, hiszen általa és helyette azonnal valami más mutatkozik meg vagy válik észlelhetővé, mivel általában nem a fényt látjuk, hanem a fény által látunk. Ezzel szemben (a fény segítségével) mindig a jelet látjuk, bár a jel – mint ezt a korábbiakban már megállapítottuk – transzparensként való viselkedésével azonnal továbbtal bennünket ahhoz, amit jelöl, illetve amit jelenlétével helyettesít. Amíg a vizuális szimbólumban a vizuális és a nyelvi komponens megbonthatatlan egységben van jelen, a jel éppenséggel egy kettéválást és egy helyettesítésen alapuló vizsont feltételez. Igaz, a vizuális szimbólumban a nyelvi értelem és az érzéki forma összetartozása, illetve egysége reprezentálja magát, míg az egyszerű jelben a jelzett (vagy jelölt) és a jel viszonyában két forma vagy egy forma (jel) és egy szellemi vagy nem vizuális létmód (önkéntes) viszonyára ismerünk rá. Am ami a távolság problematikáját, azaz a jelenlét és a távolság játékából fakadó lehetőségeket illeti, azt e két megoldás egymás mellé helyezésével igen jól lehet illusztrálni.

Az írott szöveget (az egymás után, láncszerűen elrendezett, valamilyen irányba haladó jeleket) olvassuk, miközben annak jelentését, tartalmát, értelmét megértjük: a két dolog (írás és olvasás), valamint maga a megértés művelete is, annak ellenére, hogy elválnak egymástól, és másfajta tudást igényelnek, a mi gondolkodásunkban már szorosan összetartoznak. A szövegolvasás (a vizuális jelérzékelés és jelmegértés³³¹) eredményeként jön létre a szöveg megértése, az értelemhez való eljutás. Ez annak ellenére, hogy mindez a vizuális vagy auditív érzékeléssel kezdődik, nyelvi szinten megy végbe, mi több még a nyelvi szinten is azonnal túllendít bennünket, hogy magát a jelentést értsük meg, azt, amit a nyelv értelemként magában hordoz, tartalmaz. A megértés, amely az értelem- vagy jelolvasás nyomán a jutalmunk, olyan belső tartalmakat hív elő, amelyek képekkel egészülnek ki. Amit megértünk, ilyen konkrétumok, azaz képelemekkel segítségével kapcsolódik a már korábban értetthez, éppen úgy, ahogyan a korábban észlelt kapcsolódik a még korábbi észleleteinkhez. Az emlékezés folyamatának kezdete a múlt homályába vész, mivel sohasem jutunk el az adott dolog vonatkozásában az első emlékekhez, az emlékezés kezdeteihez. Mi több, lényegében egyetlen kezdetre sem emlékezünk igazán, ezért minden általunk megjelölt kezdetet önkényesen jelölünk ki.³³²

A saját jeltestre szert tett társadalmi jel nem abban az értelemben jelenít meg egy távolságot, ahogyan az a megmutatkozó és a megmutatkozása esetében tapasztalható, minthogy ez utóbbi viszonyban a távolság magán a dolgon belül keletkezik, vagyis az érzéki jelenlét és a test fizikai (tapintható) távolléte által keletkezett paradox helyzet miatt alakul ki. A jelnek és a jelzésnek a jelentéstől, a jelzettől vagy a jelölttől való térbeli és/vagy időbeli távolsága általában mérésel éppen úgy nem állapítható meg, ahogyan többnyire a megmutatkozó és a képi megmutatkozása közötti távolság sem

³³¹ Az egyes szavak és a mondat szerkezet vagy akár egyes mondatrészek megértése sem jelenti feltétlenül a szöveg értését. Egy szöveget ki lehet javítani nyelvileg úgy, hogy olvasója nem érti a tartalmát, azaz nem jelenik meg számára a szöveg a nyelvi formákon túlmutató értelemegységként.

³³² Ezért gondolhatta Platón is, hogy ideáinkat (a formákat) a lélek a születés előtti időkből hozza magával.

fejezhető ki ezen a módon. Ez a távolság nem fizikai természetű, habár a formának jelentősége van benne, és az elme egy semmibe vetett ugrással küzdi le, de úgy is mondhatjuk, hogy helyettesítéssel távolítja el. Amíg a képi megmutatkozás a megmutatkozó részleges, az érzékire korlátozott jelenlétét jelenti, addig a jel az egészet helyettesítő jelenlét. Ez a reprezentációnak a képitől egészen eltérő formája, hiszen ebben az esetben az újramegjelenítés a vizuálistól teljesen eltérő, transzformatív módon való megjelenítést jelent.³³³ Ennek ellenére a nyelvi értelem és a vizuális emlékezet a megértés egy magasabb és elvontabb fokán egymást reprezentálják és értelmezik, illetve egymásra utalnak. Az önálló jelformával rendelkező jel működésére a legmegfelelőbb kifejezés talán az *utalás*, mivel a jel azonnal továbbtal bennünket a jelentéséhez, a *jelzet*hez vagy *jelentet*hez.³³⁴ Az utalás³³⁵ a képi megmutatkozások esetében is megtörténik, de ezen esetekben a *rész*, azaz a forma reprezentálja az egészet. A természetes jelek utalásai a dolgok közötti relációkat tárják fel. A dolgok összefüggései egyben összefűzik a dolgokat, s ezen a módon hoznak létre új egységeket. Ebből fakad, hogy a nyelvi aktus szívesen azonosítja a gondolkodással, ami azt jelenti, hogy a jelekkel végzett műveletet azonosítják azzal, amit azoknak fel kell mutatniuk.

Láttuk, hogy a képi megmutatkozás csak egy elvonatkoztatással képes a megmutatkozót egzisztenciáján kívüliként, ha lehet így mondani, az „általában vett létében”, pusztán létezőként elénk állítani. Ha azután a megmutatkozó egzisztenciájától megfosztott megmutatkozása mégis egzisztálást mutatva kerül elénk, akkor azt elvileg utalásként kellene értelmeznünk. Bár a megmutatkozás a megmutatkozó „*nevében egzisztál*”, ezt a vizuális létmódra redukált „egzisztálást” is a megmutatkozó létehez kötjük, mégpedig annak ellenére, hogy tudjuk, amit a megmutatkozás elénk tár, az a megmutatkozóra vonatkozóan itt és most nem feltétlenül érvényes. Azt már a korábbiakból tudjuk, hogy a megmutatkozásnak a megmutatkozót reprezentáló egzisztálása a formaazonosságnak köszönhető. A képi megmutatkozás eredetileg, első megjelenésekor éppenséggel az

³³³ A nyelvészetben és a nyelvfilozófiában bevett gyakorlattal ellentétben nem alkalmazzuk a szimbólum és a reprezentáció fogalmát a jelre, mivel ez könnyen zavart okozhat a kép és a jel viszonyában. Ugyancsak nem alkalmazzuk a szimbolikus forma kifejezést, amely azt sugallja, hogy a képi formák mindegyike és minden tekintetben szimbolikusak, holott eredendően éppen úgy nem azok, ahogyan nem utánezatai vagy másolatai sem annak, ami általuk vizuálisan megjelenik. Egy forma másodlagosan szert tehet szimbolikus tartalomra vagy jelentésre, de csak úgy, hogy a megmutatkozóra és megmutatkozásaira ráépül a tartalom.

³³⁴ Az utalás legkorábbi kifejezőeszköze alighanem a kézzel történő rámutatás volt, amely a mutató személyt, és a megmutatottat összeköti, azaz viszonyba állítja. A mutatás gesztusa tehát mintegy bevon valamit egy kommunikációs viszonyba. A kar ráirányítása a dologra azt a távolságot hivatott eltávolítani, ami elválasztja a mutatott dolgot a mutató személyétől. A mutatás az egyik legősibb metakommunikációs gesztus, amelyben a mutató kéz és ujj a pillantáshoz hasonlóan oly módon irányul a tárgyára, ahogyan egy lándzsa vagy egy nyílvesző.

³³⁵ A jelnek a jelentettől egészen eltérő saját formája van, amely felismerhetőségét biztosítja. A forma itt is ahhoz hasonlóan működik, ahogyan a külső utal a belsőre. Például a rosszullét során a külső jelekből következtetni lehet a kiváltó okra, a szervi problémára, amely végső soron megadja a jel jelentését.

egzisztenciából való kiemelést jelentette, s a cselekvő megmutatkozás ennek ellentmond. Csakhogy nehezen tudunk elképzelni valóságosként egy tisztán magában vett formát, vagyis a létezés változandóságától mentes „tisztá létet”. A mozgókép a bizonyíték rá, hogy a megmutatkozást könnyen elfogadjuk olyannak, ahogyan a megmutatkozó létezőként, időbeliségében jelenik meg előttünk. Az ilyen megmutatkozásban a megmutatkozó cselekvőként, illetve viszonyulóként áll elénk. Ezzel a képi megmutatkozás a létezést elénk állító képességét mutatja meg, amely akár független is lehet a megmutatótól, amelyre vonatkozik, miközben róla, azaz a megmutatkozásáról nem választható le. Egy képi megmutatkozás akár olyan dolgok érzéki jelenbeállítását is lehetővé teszi, amelyre a megmutatkozó képtelen lenne. Ez azt bizonyítja, hogy a megmutatkozás az érzéki azonosság ellenére is saját létezést reprezentál a megmutatkozóval szemben, mintegy megalapozva a képzeleti létezők és a képjelenség vizuális létmódját. A megmutatkozás egzisztálást elénk állító képességével mintegy elszakítja azt az egzisztálótól.

A pusztá megmutatkozáson túlmutató jelek, formavariációk és „formatorzulások” esetében nincs feltétlenül szükség azok direkt módon történő kivetítésére, mivel ezek feloldódnak a megmutatkozásban. Így azokat azonnal a dolgok vizuális megmutatkozásával együtt adottként, a megmutatkozás részeként értjük meg. Minthogy ez megfelel tapasztalatainknak, sokkal inkább hatnak idegennek a viszonyoktól, cselekvésektől, állapotoktól mentes, pusztá létre utaló megmutatkozások. Számunkra már szokatlan a létezéstől és a létezés relációtól, az érzékeléstől való efféle elvontság, a lét passzivitásként, egyszerű adottságként való megjelenítése. Nem ezt látjuk megmutatkozásként, hanem azt, ami a létezésre utal és a forma részeként ugyan, de túlmutat a formán. A pusztá megmutatkozások maguk is közvetítőkként viselkednek, az élet jeleinek és jelenségeinek hordozóiként. Ezzel a forma jelenlétére redukált megmutatkozás, fenomén, megjelenéssé vált. A megjelenés viszont már nem reprezentálja a létező egész létét.

Mivel a tisztán intencionális jelek létrehozása és olvasása különböző műveletek, ezért a képek olyan jeleket hordozó vizuális jelenségekként jelennek meg, amelyek azonnal érthetővé válnak azok számára, akik egyfelől ismerik a „természetes jelek értelmét” és működését, másfelől képesek olvasni nemcsak a természetes, de az emberi kultúra termékeként kidolgozott társadalmi jeleket is, még ha maguk nem is hoznak létre nyelvi értelemmel telített képeket.³³⁶ A látás jelértelmezésként (egyben formaértelmezésként) gyakorlással, illetve tanulással tovább finomítható. Ezt nevezhetjük látástanulásnak, de a „vizuális kultúra”, pontosabban mondva a kultúra vizuális oldala elsajátításának is, mivel együtt jár a látás pontosságának és a befogadott információk más típusainak és mennyiségének növekedésével, a távolság felmérésének, a formák megértésének a mind kidolgozottabbá és összetettebbé válásával. A látás tanulását bonyolultabbá teszi a nyelvi értelemnek a látottakba való felszívódása és kultúraként való folyamatos jelenléte.³³⁷ A kulturális jelenségeknek a látásban való működése azonban némi

³³⁶ A képek manuális előállítás az írásművek létrehozásához hasonlóan mára különleges képességgé vált. A képek automatikus, azaz gépi előállítása viszont bárki számára elérhető cselekvési móddá vált, s ebben a kép megelőzte az írást.

³³⁷ Ebben a tekintetben a fotó radikális változást hozott a képek létmódjába, mivel közvetlen, az elme

veszteséggel is jár, mivel a látás természetes „élessége” és formakiválasztó képessége tompult, bizonyos vizuális dolgokkal és jelenségekkel szemben pedig egyenesen érzéketlenebbekké váltunk. Ezért azonban bőségesen kárpótol bennünket az, hogy környezővilágunkat humanizáltuk, azaz „saját képünkre formáltuk”.

FORMA ÉS JEL JÁTÉKA

A kulturális és a természetes jel olvasásának és megértésének aképessége a társadalom egyedeiben adott, és e kétféle megismerési módnak megfelelően sajátítható el. A kódok értelmének kivetítésére, jelekben való „kírására” elsősorban, bár nem kizárólagosan, a mesterségesen létrehozott jelek esetében van szükség. A természetes jeleket ugyanis korunkban is elsősorban érzékileg ismerjük meg és fel, illetve sajátításuk el, mégpedig közvetlenül az élethez kapcsolódó gyakorlati tudást biztosító folyamatban.³³⁸ Ezzel szemben a társadalmi jelek jelentős részének írását és olvasását önálló cselekvési módokként tanuljuk meg. Ha az életből kiszakított ismeretek nem kontextualizálódnak, s megmaradnak elvontnak, hamar elfelejtődnek.³³⁹ A szellemi vagy nyelvi alapú tudás ma már maga is a gyakorlati tudás egy sajátos formájaként működik. Azonban az ettől a fizikai-érzéki alapú gyakorlati tudástól mégiscsak némileg különböző, azaz a főleg közvetlenül a nyelvi kommunikáción alapuló „szellemi” ismeretek elsajátítása jól mutatja, hogy a társadalmi jelek is egymásra épülnek, s nagyjából követik a kultúra időbeli alakulásának folyamatát. Az ilyen jeleknek a képben való jelenléte gyakran eltér a hétköznapi használatuktól. Ennek ellenére a képben fellelhető kulturális jelek az érzéki megmutatkozástól elválaszthatatlanok, illetve egymásra utaltságuk miatt gyakran a természetes és a kulturális jelek megkülönböztethetetlenek, mivel vegyes jelekként mutatkoznak meg. Miközben a természetes, azaz a látványba vagy érzéki képbe beépülő jelek kulturális vonatkozásokként is megjelenhetnek, aközben a kulturálisan ki- és átalakított környezővilágunk természetes közegünké vált. Nincs már a természetben olyan jelenség, amelyet ne társadalmi értékrendünk alapján értenénk és ítélnénk meg.

kivetítését nélkülözni képes képalkotói eljárásként kiiktatta a társadalmi jelek jelentős részét.

³³⁸ A képmegértés ugyanakkor eredendően társadalmi jelenség, hiszen a képlátás annak ellenére, hogy benne a látás általános sajátosságaira ismerünk rá, kultúrafüggő is, azaz meghatározza az, hogy az a kultúra, amelyben egy kép létrejött, mit visz át a képbe a látásból. Az átvitel azon elvárásokat teszi érzékelhetőkké, amelyeket általában a képpel szemben támaszt az adott kultúra. Egy példával élve, az európai kultúrában a reneszánsz művészet hozta be, majd a barokk stílus dolgozta ki a fény-árnyék játékot. Mivel a keleti képi alkotásokban ez a képalkotó elem a használhatatlansága miatt még ismeretlen volt, az európai képeken az erős fény-árnyék hatásokat félreértették.

³³⁹ Egy drapéria képen való megjelenése egyaránt olvasható természetes és a mesterséges jelként. Természetes jelként működik, amennyiben egy ilyen tulajdonságokkal rendelkező anyagnak a viselkedése (esése, omlása, gyűrődése, fény-árnyék játék stb.) kiolvasható a képi megmutatkozásából, s mesterséges jel, mivel drapéria a természetben nem lelhető fel, azt egy kultúra termékeként érthetjük meg. A természetes és a mesterséges fogalmai a képi megmutatkozás tekintetében nem teljesen egyértelmű, mivel a megmutatkozás nem függetleníthető a megmutatkozótól.

A kép és a jel viszonyában mindig más és más megközelítésben vetődik fel az alak vagy a forma „*állapotváltozása*”. Erről a változásról már tudjuk, hogy azt a fajta, elsősorban a létállapotban végbemenő vagy bekövetkező differenciáltságot jelenti, amely a megmutatózó megmutatkozása, azaz megjelenése szempontjából változást hoz ugyan, de mégsem jelenti a megmutatózó alapvető vagy lényegi mássá válását, más formává való átalakulását. Az ilyen esetekben a megmutatózó egzisztenciáját jelölő mozgásáról, helyzet- és állapotváltozásáról van szó, amelyeket ugyan valóságos változásokként észlelünk, de ezek nem érintik a megmutatózó identitását. Annál inkább jelenti a megmutatózósát. Ebben az esetben olyan információkat hordozó jeleket észlelünk, amelyek változásokat, elsősorban állapotváltozást, új helyzetet, viszonyt, illetve ezek variációit jelölik, s amelyek gyakran korábbi változásokra is utalnak, vagy éppen ilyeneket előre jeleznek.³⁴⁰ Ugyanakkor, miként említettük, e változások mind a formát, mind pedig az alakot a jelen nem lévő anyagi-tárgyi testiségen keresztül kötik az egzisztenciához.³⁴¹ De hasonlóképpen jelfunkciót vállalnak magukra a környezővalóság egyes fragmentumai is, például, amikor a megmutatózó mozgásának helyszínét, adottságait, lehetőségeit, irányát vagy éppen a sebességét stb. jelölik. Új helyzetek okozója lehet az optikai közeg (például a fényerő) megváltozása is, amelyet azonban egyáltalán nem szokás a formához, illetve a forma érzéki változásaihoz kötni. A fényviszonyokat képesek vagyunk az érzéki egységként észlelt formától elválasztani és külön, önálló érzéki jelenségként értelmezni, holott lényegileg képesek befolyásolni a formáról kialakított érzeteinket.³⁴² Ez nyilvánvalóan olyan érzéki elvonatkoztatást kíván meg, amelyre más élőlények is képesek, hiszen a fényviszonyok leválasztása a dolgotról a vizuális megismerést és megértést pontosabbá teszi.

³⁴⁰ A forma – mint kontúrvonalak által határolt síkon való kiterjedés – különböző képeken akár teljesen eltérő is lehet, miközben mindkét megmutatózásban ugyanarra a megmutatózóra ismerünk rá. Előfordul olyan eset, amikor a megmutatózó azonosításában nem a megmutatózás érzéki formája, hanem bizonyos jelek segítik a befogadót. De az is előfordulhat, hogy kimondottan a megmutatózáshoz társult jelek vagy jelcsoportok képesek csak eligazítani a kép nézőjét.

³⁴¹ Arra gondolunk, hogy egy állat vagy ember alakszerű létmódjára az jellemző, hogy a pillanatnyi mozgásának, helyzetének, állapotának megfelelően változik. Ezzel szemben a pusztán anyagi-tárgyi értelemben létező, azaz előállított dolgok állapotában bekövetkező minden változás, amely nem a működésének egy sajátos állapota, magát a dolgot változtatja meg. Egy törött korsó annak ellenére is megszűnik korsóként *funkcionálni*, azaz korsóként létezni, hogy darabjaiból újra összeilleszthetjük a formáját. Az ilyen tárgy gyakran funkció- és értelemváltozáson megy keresztül. A tárgyak esetében tehát a forma mellett a funkció a másik alapvető szempont, amely mind nagyobb mértékben határozza meg a tárgyak tárgyszerűségét. Mi több, gyakori, hogy egy-egy tárgy esetében a forma már nem mutatja meg használatát, azaz specializáltságából fakadóan használata s ezzel tárgyisége, lényege is rejtve marad a társadalom tagjainak többsége számára.

³⁴² Ezt egy olyan kísérlettel igazolhatjuk, amelyben ugyanazt a beállítást a lehető legnagyobb fényeléréssel vesszük fel. Az ugyanarról a beállításról való eltérő képeket általában felismerjük. Csak nagyon ritka, hogy más formákat látunk meg ugyanabban a beállításban eltérő fényviszonyok mellett. Ennek ellenére nemritkán igencsak nehéz tájékozódni ugyanazon a helyszínen nappal és éjszaka.

Ebben a tekintetben a képi megmutatkozás hasonlít a környezővalóság tárgyi megmutatkozóihoz és jelenségeihez. Az érzékelt jelnek (jelzésnek és az utalásnak) a megmutatkozásba való beleszővöttsége azt mutatja, hogy mivel az ilyen típusú jel nem rendelkezik önálló formával és létmóddal, a forma valamilyen nem lényegi megváltoztatásával tesz szert jelölőképességre, s az ilyen formai változást értelmezzük jelként. Az ilyen esetekben a látásaktus egyrészt valamire való *érzéki ráismerés*-ként, másrészt *érzéki értelemolvasás*ként, vagy éppen nyelvi jelentés, tartalom, értelem kiolvasásaként jelenik meg. A módosult forma és a jel ugyanazon *érzéki egység* eltérő megközelítési módját jelenti.³⁴³ Míután nem vagy csak erőszakosan, torzító elvonatoztatással lehetséges a minden egzisztenciális helyzetből és állapottól független tiszta létet vizuálisan felmutatni, a formán felismerhető információhordozóként működő jel és az érzéki-észleleti megmutatkozásban jelen lévő egzisztenciális állapot nem is különböztethető meg egymástól.³⁴⁴ A formába beépült jel létállapotot, illetve létösszefüggést jelöl. Nyilvánvaló hogy a környezővalóság ehhez hasonló jelszerű jelenségeit is csak akkor észleljük, ha ki tudjuk olvasni abból az észleleti egységből, amelybe beleágyazódtak, illetve amelynek részeként megjelennek. Az ilyen jelben a létezés és a létösszefüggés önmagát jelzi. A környezővalóság természetessége azt jelenti, hogy a dolgok egymásra vonatkozásukban, egymást jelezve jelennek és mutatkoznak meg. Gyakran csak a valamire irányuló figyelem fókuszálásában különül el és jelenik meg *valami* információt hordozó jelként, azaz válik észlelhetővé, például

³⁴³ Mindez magyarázattal szolgál arra is, hogy ha csak azt ismerjük fel, amit már ismerünk, akkor miként teszünk szert új ismeretekre? A nem ismerős jelenség éppen „ismeretlenségével” hívja fel magára a figyelmet. Minthogy azonban érzékeljük, ez azt is jelenti, hogy valamiképpen értjük is, hiszen olyan tulajdonságai vannak, amelyek (más dolgokról, más szempontból) ismerősek. Ami ismeretlenként mutatkozik meg, csak bizonyos aspektusát (funkcióját, létmódját, működését, formáját stb.) tekintve ismeretlen s nem a maga egészében.

³⁴⁴ Ez zavarta meg a XX. században az első képi alkotások tudós értelmezőit is, akik mindenáron meghatározott és komplett létállapotot, helyzetet, szituációt, gyakran pedig egy egész világot akartak kiolvasni a képi megmutatkozásokból, holott ez csak egy jóval későbbi fejleménye volt a kép történetének. A megmutatkozó léthelyzetét is magával hozó megmutatkozásokat az altairai barlangban fedezhetünk fel azokon a bölényeken, amelyek hol álló, hol pedig fekvő, pihenő helyzetben láthatók, s ez a helyzetük már nem egyszerűen az állat ontológiájához véletlenül adódott hozzá, de nem akaratlagos jelentésként, hanem feltehetőleg valódi alkotói szándékosságot takar. Ezzel szemben a lascaux-i barlang festményein az állatok nem effektíve futás közben lettek megjelenítve, ahogyan első pillantásra vélhetnénk, hanem csak egy olyan „általános”, nem meghatározható helyzetben, amely egy a létezésükre jellemző állapotként lett összesűrítve, s ezért képes az adott állatot legáltalánosabb létében képként megjeleníteni. (Ugyancsak félreértésre adhat okot az a rénszarvasagancsból kifaragott bölényfigura, melynek lelőhelye Franciaországban, La Madeleine, Dordogne megye, amely úgy tűnik, mintha hátrafordulna, holott csak egy ilyen, a valóságnak nem megfelelő pózban megragadva vált lehetségessé kifaragása.) Az első képalkotók is érzékelték a lét és a létezés nem egybeeső kívánalmait, amikor a létezőnek mint a létet reprezentálónak a megjelenítésére törekedve nem tudták kikerülni a létezést, mint pillanatnyi és mellékes létállapotot, annak érdekében, hogy tisztán a létet mutassák meg.

akkor, amikor mozgást észlelünk, nézőpontot váltunk, vagy a figyelmünk valamire terelődik, miközben korábbi megfigyelésünket és az annak nyomán keletkezett értékelésünket összevetjük az újabbakkal. Az ilyen pillanatok azok, amelyek során a forma és az alak felbontásra, analizálásra kerül, és a különbözőség, az eltérés, a változás kerül a figyelem előterébe. Az észlelés tudati aktusa ebben az esetben is a már ismert, korábban elsajátított helyzetek felismerésére ösztökéli a kereső-kutató tekintetet, amelynek elsődleges feladata az ilyen helyzetekre való ráismerés.

Más szempontból a jelet úgy észleljük, hogy az megfelel azoknak az előzetes elvárásoknak, amelyeket vele szemben támasztunk. Ekkor a jel belesimul a létezésbe. Máskor, például, amikor a hiányával hívja fel magára a figyelmet, akkor éppen az elvárásokkal szemben működik. Valamilyen megszokott dolog vagy jelének hiánya éppoly figyelemfelkeltő, jelzés- vagy jelértékű lehet, mint új jelek (összefüggések, formavariációk) felbukkanása. Az, hogy a vizuális észlelést irányító elmeműködés mindig előzetes elvárásokkal fordul a környezővalóság (a megmutatkozó) és a kép (a megmutatkozás) felé, nem azt jelenti, hogy mereven determinált annak tekintetében, amit észlelni szeretne vagy észlelni képes. Az elvárás inkább egyfajta lehetőségmezőt jelöl ki, amelyben az elme az adott helyzetben elvárható események, jelenségek, történések körére készül fel. Az előzetes elvárásokban a korábbi tapasztalatok és ismeretek irányítják a figyelmet és a tekintetet, vagyis az elme előre adott mintákhoz igazodik. A korábbi események és jelenségek tehát egyfelől mintaadóként, azaz a létezésnek és érzékelhetőségének a sémáiként s bizonyos értelemben még ideáiként is működnek, másfelől, máshonnan megközelítve viszont tapasztalatként, tudásként, ismeretként emlegetjük őket. A lehetőségmező kitágulása jelzi a tapasztalatok és a tudás növekedését vagy éppen az átalakulását.

A látásaktusban egy dolog érzéki észleletként való felbukkanása, illetve megmutatkozása az elképzelhető legalapvetőbb jelként való funkcionálásra épül, mivel az érzéki forma, valamely létező dolog vagy jelenség vizuális „jelenlétének” a jele. A természetes jel és az ember által alkotott jel egyaránt azt igazolja, hogy érzéki formák nélkül semmilyen megmutatkozás, így a jelé vagy jelzése sem működik. A jelenlétnek csak azért lehet jele, mert már eredendően differenciáltan, más jelentést hordozó jelekkel együtt adottan, komplex érzéki jelenlétként, vagyis egzisztáló formaként jelenik meg. Az jelenlét megjelenésként és az egzisztenciáról le nem választható természetes jel megkülönböztethetlensége és egyben szétválaszthatatlansága a jel és az érzéki megmutatkozás közös gyökerére utal. Vagyis a jel és megmutatkozás egyaránt a létezés létszerű kiterjedésének, másként az időbeliségének és térbeliségének az érzékelésében gyökerezik. Ezek a dimenziók adnak helyet a képi létezésnek, szemben a léttel, amely kizárja magából az időt és a teret. A láthatatlannak (a nem érzékinek, az elrejtettnek, a saját formával nem rendelkező jelenségnek stb.) a láthatóban való jelenléte pedig a látás aktusának azon oldalát fedi fel, amelyben a jelenlét e módzatai a jelek segítségével kötődnek az érzékihez.³⁴⁵

³⁴⁵ Már említettük azt a részt Maurice Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlan* címen megjelent, befejezetlen művéből (L' Harmattan Kiadó-Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest,

A TÁVOLSÁG TÍPUSAI

Ezen a ponton vissza kell térnünk ahhoz a gondolatmenetünkhöz, amelyben a megmutatkozó és az észlelő közötti távolságot vizsgáltuk, s amely az észlelés művelésében, az elme képeinek létrejöttével megszűnni látszik, de mivel lényeges létalkotó és létet közvetítő szerepe is van, ezért nem válhat semmivé. Ugyanis mind az idő, mind pedig a tér dimenziója a *távolság* fogalmában, illetve a *távollét* és a *közellét* relációjában nyeri el tulajdonképpeni értelmét. Ezért a múlt képeinek megértése elképzelhetetlen az ezeket a létdimenziókat, illetve kiterjedéseket is jelölő távolságok explicitté tétele nélkül. A távolság eltávolításának és ugyanakkor észlelhetővé válásának aktusa ezért az észlelésben, az emlékezésben és a gondolkodás egyéb formáiban egyaránt folyamatosan jelen van. Csak azzal a feltétellel lehetséges a távolság észlelése, hogy előzetesen, vagyis „elmebeli képként” megjelenve megszűnik, s a formákból *jelként kiolvasható nyomait* hagyja hátra. A távolság tehát a jelenlévőkön és relációikon felfedezhető jelek formájában mutatkozik meg, bár megköveteli az észlelő aktivitását is.

Azon két állításunk, hogy ugyanis 1) a távolság az elmekép létrejöttével megszűnik, s ugyanakkor 2) a formákban és viszonyokban elrejtett jelek (a fény-árnyék játéka, a méret, a formák egymást takarása, a szín megváltozása, a részletezettség, az értelmi összefüggések stb.) által, a taktilis megismerés lehetetlensége ellenére mégiscsak jelen van, csak látszólag mond ellent egymásnak. A jel felléphet eltérésként, különbségként is; ez is a jel egy lehetséges formája. De egy jel jelenléte vagy éppen hiánya is jelentésértékű információk hordozója. A forma magába vonja a jeleket, s egységet képez belőlük. Az így létrejött egységnek a karaktere, s nem az egyes jelek kerülnek vizuálisan értelmezésre a látás aktusában. A jelek formaalkotó elemekként és a „látási kép” részeként mindaddig érzékelhetetlenek maradnak, amíg valami miatt lényegessé nem

2007. 288.), amelyben felosztja a látható dolgokat. Ha figyelembe vesszük, hogy ami látható, az nem más, mint az anyagi-tárgyi dolgok felületének egy adott nézőpontból észlelhető oldala, s közvetlenül vizuálisan semmi mást nem észlelhetünk, akkor a láthatóban jelen lévő nem látható prezentációja azt jelenti, hogy a felület még ebben a formájában is képes a nem látható láthatóvá tételére. A későbbiekben éppen azt mutatjuk be, hogy a dolgok miként állnak elénk azokban az elvontnak tűnő általánosságokban (a kontúrban, formában, színben, a relációkban stb.), amelyek a tárgyaktól való elvontságuk ellenére sem kizárólag jelekként állítják elénk a dolgokat. Mindezen dolgokat a reneszánsz képkalkotók (a görögök nyomán újra) felfedezték. Az anatómia a nem látható (felülettel takart) belsőt és a plasztikusság érzékeltetésével a látható oldaltól takarásban lévő túlsó oldalon lévő felületet mutatták meg. Az érzelmek, a térnek a látványban adott aktuális szerkezete, a tér-idő mint a lét kiterjedése létezésé stb. érzéki formákon keresztül való bemutatása a Merleau-Ponty 2. pontjában lévő dolgok megmutatkozását jelenti. A tapintással elsajátítható ismeretekről a felületek faktúrája, textúrája, mikro-szerkezete tájékoztat bennünket. Ami a tudat tartalmait illeti, az, ha a kép megértésre kerül, bennünk jelennek meg, s úgy adódnak hozzá a kép érzéki oldalához, ahogyan az a valóságban is végbemegy. Az utolsó pont (4.) ráadásul lényegében összefogja az előzőeket is, hiszen mindaz, ami nem érzékelhető, tudattartamként (fenomenológiailag, azaz Husserl elvárásainak megfelelően) jelenik meg.

válík érzéki elkülönítésük. Ebben a sokféle relációban a jelenlét elmosódottá válik, s a kép is az ilyen jelenlétet körülkerítő határok további meghatározhatatlanságát segíti elő. De a nyelv, illetve a képzelet is abba az irányba hat, hogy a jelenvaló lét (a *hic et nunc*) még relatívabbá váljon.³⁴⁶ A jelenlét és a távollét között nem húzható éles határvonal.

A távolság elsősorban *valaminek a valamitől mért távolság*ként működik. Az önmagában vett távolság viszont csak teljes elvontsággént, számként, pusztá mennyiségként létezik, s mint ilyen nem válhat érzékvé.³⁴⁷ Ezért kell a távolságnak a mindent egyben látó érzet formájában az „észleleti képbe” vagy a képjelenségbe felszívódnia.³⁴⁸ Az észlelés során a dolgok távolságai eltérnek egymástól, azaz soha semmi sincs ugyanazon a helyen, s csak az egy képzeletbeli körív mentén elhelyezkedő tárgyak lehetnek hozzávetőlegesen „ugyanolyan” távolságban tőlünk.³⁴⁹ A dolgok egymáshoz mért távolsága is különbözik. Ám jól tudjuk, hogy az objektív távolság nem a távolságmérés egyetlen módja és a távolságérzet kizárólagos kifejezője, mivel a *szubjektív* vagy *konkrét távolságérzetnek*³⁵⁰ legalább ekkora vagy még nagyobb a jelentősége.

³⁴⁶ Magunkon tapasztalhatjuk, hogy ha gondolatainkba merülünk, bárhol is legyünk, sokkal inkább vagyunk ott, ahol gondolataink vannak, mint ahol anyagi-tárgyi létünkben fellelhetők vagyunk. Ez is a kép képszerűségében rejlő jelenlétre való utalást erősíti, hiszen gondolataink nemcsak nyelvek, de képek is, s minél inkább képek, annál inkább kijelölik képzeletbeli tartózkodási helyünket. Álmunkban ott tartózkodunk, ahová álmunk visz bennünket, habár fizikai értelemben az ágyunkat egy pillanatra sem hagyjuk el.
³⁴⁷ A geometriai forma, amely elvontsága ellenére vizuális-érzéki jelenségként jelenik meg, egyes elemeinek speciális értelmezésével és elrendezésével egy képszerű formát állít elő. Ám ez a képszerűség nem valóságos, nem tulajdonképpen, mivel nem egy megmutatózó megmutatkozásából ered, hanem vizuális jelekből tevődik össze. Mindazonáltal a geometria ideális formái vizuálisan nem teljesen ideálisakként mutatkoznak meg, mivel létmódjukat tekintve ellentmondanak idealitásuknak. Például a pontnak és a vonalnak olyan kiterjedése is van, amely ideális matematikai létmódjuk szerint nem megengedett. A vizuális megjelenés tehát mintegy kivonja őket a teljes elvonatkoztatásból, s a geometriai elemeket visszahelyezi a gyakorlati létbe, az érzékelhetőség szférájába.

³⁴⁸ A hiánytalan egyben látás csak az érzet szintjén létezik, mivel látásának „lyukai” láthatatlanok maradnak az észlelő számára. A környezővilágban kihagyások nélküli elrendeződésben megjelenő dolgok egységének látása és tudata a tér és az idő megszakíthatatlanságának érzetével függ össze. A tér és az idő kontinuitása a megbízható megismerés és megértés záloga. Ezért ahol „lyuk” van a látás képén, az elme éppen úgy kiegészíti a képet, illetve nem érzékeli a lyukat, mint az érzékelés tárgyának önmaga által takart, azaz nem látható másik oldalát. A „látás képe” nemcsak a dolgokban és azok relációiban jeleníti meg a távolságot, de a látás aktusában is, mivel a szem és az elme mindig kalkulál saját pozíciójával és a környezeti adottságokkal.

³⁴⁹ Minthogy az anyagi-tárgyi dolgoknak térbeli kiterjedésük van, amely kiterjedés nem adható meg egyetlen konkrét számértékben, csak egy „től-ig” adattal, a térbeliség, illetve a térben való elhelyezkedés a távolság tekintetében csak általánosságban állapítható meg. A távolságérzetet az is befolyásolja, hogy az érzékelt objektum milyen irányban helyezkedik el hozzánk képest. Amit például magunk mögött hagytunk, más távolságérzetet kelt bennünk, mint ami előttünk van. A függőleges elhelyezkedés eltér a vízszintestől stb.

³⁵⁰ Ilyen szubjektív távolságérzetnek tekinthető például, ha valami nincs nagyon messze, de valamilyen akadály elválaszt tőle bennünket. A fáradtság, a rossz közérzet, a betegség, de még az életkor is megvál-

Ha olyan képjelenséggel találkozunk, amelyben felismerhető a távolságok érzékeltetésére (perspektivikus kép) való törekvés, vagyis az oldalirányú kiterjedések mellett az érzet szintjén a belső térbeli mélység is felismerhető, akkor egy következetesen létrehozott képen belül nem itt vagy ott érzékeljük a dolgok tőlünk és egymástól mérhető távolságát, hanem a kép egészében. Azaz mindenhol jelen vannak a mélységi távolság érzetét keltő jelek, minthogy e távolságok érzete a képen belüli „motivumok” (egy-egy megmutatkozások) plasztikusságában és egymáshoz való viszonyában (egymást takarásában, méretbeli eltérésében, fényhatásában, távolságában stb.) válik észlelhetővé. A kép minden részletében másként és más távolságot érzékelünk és észlelünk, minthogy a látás képének különböző szegmensei eltérő távolságokat reprezentálnak (jelölnek).³⁵¹ Ugyanakkor a képet egy tárgy felületeként, valamint a benne fellelhető megmutatkozásokat és a képjelenséget érzéki egészként magunktól meghatározott távolságban érzékeljük.

A fentiek ellenére a képen belül a megmutatkozókat a megmutatkozásaik reprezentálják. A megmutatkozás a jelenlétével mintegy érzékelhetetlenné teszi a(z) anyagi-tárgyi létmódjában létező) megmutatkozó és a néző közötti többnyire egyébként sem mérhető távolságot. A néző ezt a távolságot a képnek (és a képi motivumnak) a hozzá mért távolságával helyettesíti. Minthogy azonban érzékeljük a kép képszerűségét is, s tudatában vagyunk annak, hogy az érzéki jelenlét nem jelenti egyben a megmutatkozó egzisztenciális vagy anyagi-tárgyi jelenlétét is, ezt az éppen ilyen értelemben vett távollétet zárójelbe tesszük. Eközben a megmutatkozóról való ismereteinket belevetítjük a megmutatkozásba, s ezzel némileg paradox módon a jelenlét érzékiségét erősítjük fel.

A dolog tehát úgy áll, hogy mivel a hordozón megjelenő kép, azaz a megmutatkozás létrejöttével szűnt meg a távolság, és így jöhetett létre a kapcsolat a megmutatkozó és az észlelő között, az észlelő a megmutatkozót és az elméjében keletkezett „észleleti képet”, majd az emlékképet, nem választja el, illetve nem különbözteti meg egymástól. A „külső” dolog bensőleg, „észleleti képként” válik az észlelő számára jelenlévővé. Az egyes dolgok abban a távolságban jelennek meg, ahol az „elme észleleti képe” e távolságokat folyamatosan megújuló jelei által jelzetten mutatja. Csak azért lehetséges a távolság érzékelése, mivel e jelek bennünk, nézőkben is fellelhetőkké váltak.

toztatja a távolságérzetünket. A távolság és a távolságérzet eltérése közötti különbségre az égitestek valóságos és érzetbeli különbsége hívja fel a figyelmünket. A lemenő napot nagyobbak látjuk, mint amikor felettünk észleljük. A csillagok és a nap távolságát nem tudjuk megállapítani érzékiileg, mivel ebben az esetben már egy másik léptérendszerben működő távolságról van szó.

³⁵¹ A mélységi távolság, amely nem azonos a térbeliség érzékeltetésével, valójában csak a perspektivikus képpel jelent meg a képjelenségekben. Ezt megelőzően a távolságot nem éreztették, mi több, akarva vagy akaratlanul, de éppenséggel igyekeztek kiküszöbölni. A kép felületi síkjában kiterített dolgok nem mérhető távolsággal, csak társadalmilag ellenőrzött vagy kialakított viszonyukban értelmezhetőek. A térbeli mélységgel nem rendelkező képi formák egymáshoz viszonyított távolsága nem mélységi távolság, hanem síkszerű. Ugyanakkor a térbeliség minden mélységi jelét nem lehet a síkszerű képről sem eltüntetni, hiszen az elkerülhetetlen egymást takarás feltételez egy előtt és egy mögött pozíciót, amit mindenképpen jelölni kell.

Az „ésszerű” gondolkodás arra készítet bennünket, hogy feltegyük a kérdést, miként lehet egy bennünk keletkező kép egyes megmutatózó bármilyen távolságban tőlünk? Ha „észleleti képünk” bennünk lelhető fel, akkor az azon felismerhető távolságokat jelölő jelek legfeljebb a dolgok képi megmutatózásainak egymástól mért távolságát jelölhetik, ám minthogy mindez „elménk képeiben” játszódik le, ezért e távolság jelei csak korlátozottan lehetnek érvényesek. A tőlünk mért távolság jelei vagy a valóságos távolságot mutatják, vagy ha azt feltételezzük, hogy mi önmagunkon kívül, egy meghatározatlan helyen vagyunk, akkor abszurditást eredményeznek. Éppen ennek a távolságkérdésnek a bemutatására alkalmas a kép vetületként való felfogása. A vetületnek is sajátossága, hogy bár a téren való átívelés eredményeként jön létre, maga már nem térbeli. Ám a távolság jeleit az olyan, kétségtelenül téren kívüli, azaz felületre vetülő képek esetében is felismerjük, mint a *camera obscura* vagy a fotó és a filmképek, holott ezek a képek másodlagosak az elme képéhez képest, minthogy ezeket is elmeképként fogjuk fel. Mégsem mondhatunk mást, mint amit eddig, hogy minden tulajdonképpeni távolság megértésének lehetséges módja e távolság eltávolítása. Erre a matematika is jó példa, amely számokat állít a távolság helyébe, amikor azt méri. A számok egy a vizuális elvontságot követő absztrakció s a pusztá mennyiségivé formálás eredményeként válnak alkalmassá arra, hogy az ember szükségletének megfelelően fejezzék ki a távolságot. Miért kellene ezen csodálkoznunk? Egy távolságot úgy érzékelünk, hogy megtapasztaljuk, amikor leküzdjük, de transzformáció segítségével értjük meg.

A vizuális érzékelés megmutatja, azaz elénk állítja, de fizikai értelemben nem szünteti meg a távolságot. A kép, azáltal, hogy a perspektíva segítségével belső távolságra tett szert, nemcsak explicitté tette, s ezzel közelebb hozta hozzánk „észleleti képünket”, de komoly dilemmát is okozott, hiszen miközben megmutatózóként elénk állította a megmutatózót, mindjárt el is távolította tőlünk azáltal, hogy egy képzeleti térben helyezte el, s ezzel egy új dolgot, egy képzeleti távolságot rendelt a megmutatózások mellé.

Ami a kívüllét és a belüllét kérdését illeti, feltétlenül igaz, hogy ha valamire figyelünk, akkor a figyelmünk tárgyán mi magunk kívül vagyunk, bár viszonyításunk alapjaként nézőpontunk segítségével háttérben jelenlévőként viselkedünk.³⁵² Figyelmünk tárgyat is kívül tudjuk magunkon, hiszen csak az „észleleti képével” rendelkezünk, amely vizuálisan felszámolta a közöttünk lévő távolságot, még ha ez fizikai, azaz testi értelemben nem is történt meg. A tapinthatóság tekintetében továbbra is fennáll a távolság. A festmény esetében is tisztában vagyunk a megfigyelt képpel szembeni pozíciónkkal. De csak akkor állíthatjuk jogosan ezt a *kívüliséget* és távolságot feltételező helyzetet, ha azt a megállapítást fogadjuk el, hogy a bennünk keletkező „észleleti kép” a valóságos távolságot is megmutatja, mivel a távolság jelei „észleleti képünk” részét alkotják.³⁵³ Ugyanakkor a távolság érzete elősegíti a látottak képszerűségének, nem valóságos voltának a rajtunk kívüli létre való utalását, vagyis

³⁵² Ezért nem kell látnunk a lábunkat, amikor járunk vagy futunk.

³⁵³ Elutasíthatjuk tehát azt a gondolatot, hogy „azért nem állapítható meg »észleleti képünk« egyes »megmutatózásainak« a tőlünk mérhető távolsága, mivel ilyen távolsággal nem rendelkeznek”. Az vi-

a dolgoknak a tér mélységébe való „visszarendezeit”, annak tudatosítását, hogy nem egy képet szemlélnünk. A belső kép ugyanis mi magunk vagyunk, az észlelő és megértő, s amikor ezt az elmebeli képet megértjük, akkor magunkat értjük meg. Önmagunk megértése egyszerre jelent önmagunkon belül és kívül kerülést, hiszen mint mondtuk, vizsgálatunk tárgyán nem lehetünk belül, s ha mégis ez a helyzet áll elő, akkor úgy viselkedünk, mintha éppenséggel kívülről szemlélnénk önmagunkat, idegenként pillantva magunkra.

A hordozófelületre rávetülő képi megmutatkozást, amely már érzéki létmódjában is kép, elvileg talán könnyű lenne azonosítani az elménkben megjelenő képpel, mivel ebben a minőségében, közvetlen eredetét tekintve elménk terméke. Mínt hogy azonban a képi megmutatkozásnak a képi tulajdonságait és a hordozófelülethez való kötöttségét is érzéklni lehet, ebben a vonatkozásában a kép és az egyes formái, motívumai is különböznek mind a megmutatkozótól, mind pedig az elme képeitől.

Az eddigiekből kiderül, hogy a képészlelés esetében a tudás és a vizuális érzékelés³⁵⁴ nem minden tekintetben támogatja egymást, mivel a megmutatkozás a helyszín és a távolság tekintetében ellentmondásosabb a látásaktusban elének kerülő látványnál. Ám sem a látásunk nem változik meg alapvetően azáltal, hogy tudunk a bennünk keletkező képről, sem a tudásunkról nem mondunk le azért, mert magukat a dolgokat vagy a képi megmutatkozásuk esetében „pusztán az érzéki képüket”, s nem közvetlenül az érzéki valóságról bennünk keletkező képeket látjuk. A bennünk keletkező képet, mivel látási aktusunk eredménye, nem kell még egyszer észlelnünk, mintha csak kívülről, külső megfigyelőként szemlélnénk magunkat, mivel az ilyen önmegfigyelésnek már mi magunk vagyunk alanya és tárgya egyaránt, s ami bennünk megjelenik emlékképként, már elsősorban a saját elménk képességének és tapasztalatának a terméke. Ám ha mégis belső képeinket analizáljuk, miként ezt a freudizmus vagy más pszichoanalitikus vizsgálatok teszik, meglehetősen süppedékes talajra érkezünk, mivel ennek nyomán a megismerés nem érzékelhető összefüggéseihez jutunk el. Ez az elme és a valóság kapcsolatának egy nem közvetlen, bár rendkívül lényeges, két képi állapot közötti átvezető aspektusát tárja fel.

Láthatjuk, hogy ebben a jelen való létre vonatkozó játékban, amelybe a képiség elméleti megfontolásai bevonnak bennünket, a távolság problematikája mind összetettebbé és bizonytalanabbá vált. A képek segítségével egy kettős távolságérzetre tettünk szert, amelynek során egy korábban is meglévő határ erősödött fel, amelyet a kép hordozó-

szont tagadhatatlan, hogy a perspektivikus képek egyes megmutatkozásainak a nézőtől való távolsága nem állapítható meg pontosan, mivel a képen belüli távolságok és a képek a nézőtől való távolságát hiába adjuk össze, az még tekinthető olyan távolságnak, amely pontos mérési adatokkal szolgál. A képen belüli távolságok a képen belül értendő téri viszonyokat jelenítenek meg. A képek a nézőtől mért távolsága a képfelületre, s nem a képet alkotó megmutatkozásokra vonatkozik. A képfelület viszont nemcsak mérhetetlen, de irreleváns is a képen belüli megmutatkozások tekintetében. Ez a felület ugyanis csak a néző számára létezik.

³⁵⁴ Valójában a kettéválás az érzéki ismereten belül történik meg, hiszen a kettős érzékelés, azaz a megmutatkozással reprezentált megmutatkozó és a képszerűsége együtt tapasztalható meg.

jának felülete (síkja) reprezentál, miközben egy másik határ, amely a megmutatkozó és a képi megmutatkozás között húzódik, e sok áttétel miatt elhomályosult. Ezen (csak időleges) tendencia ellenére, a megmutatkozó és a megmutatkozás távolságot felvető kérdésében minden lehetséges megoldás megvalósult. Az ikonok esetében a megmutatkozó és megmutatkozás teljes azonosítása, azaz a kettő közötti távolság felszámolása a kép(i megmutatkozás) szentté válásához, a szentségből való részesedéséhez vezetett. A kép nemcsak a vizualitás tekintetében, de más tekintetben is azonosná vált azzal, ami általa megmutatkozott. A másik végletet a kép művészi megértése jelenti, mivel ez a képi megértési mód a képjelenséget önmagával azonosítja, saját identikus létezését teszi meg mércének. Ez a képértelmezési mód a vallásos képmegértéssel ellentétesen, de lényegében ugyanazon eszközök alkalmazásával éri el célját. A művészi képben a megmutatkozó válik azonosná megmutatkozásával, amit a modellek alkalmazása is jól mutat, vagyis az azonosulási folyamat iránya éppen az ellentéte a *szentkép*ének. Ebben a megértési módban a kép elsőséget élvez a tárgyi valósággal szemben, mintha csak megfordult volna az ideára vonatkozó nézetünk, és a képi megmutatkozás lenne a megmutatkozó ideája³⁵⁵. Egy ideig mindkét véglet uralkodó volt az európai kép történetében.

A kép azon sajátossága, hogy másik helyet jelöl ki a megmutatkozásnak, s ezzel leválik a megmutatkozóról, nem egyedül az ember által létrehozott képre érvényes, hiszen láttuk, hogy a természetes és a mesterséges tükröződések is így működnek. A tükörkép esetében is azt tapasztaljuk, hogy a dolog képe leválasztódik a dologról. A tükröződés természeti képként vezet át bennünket a képek birodalmába. Ezek szerint a tükörkép az emlékezet képei mellett a vetített képek másik ősmintaképe. Az előbbieket értelmében az ember elméjéből kivetített és egy meghatározott hordozófelületen rögzített kép az elme munkájának köszönhető ugyan, ám az ennek a hordozón rögzített

³⁵⁵ Így ír a reprezentációs képről Gadamer az *Igazság és módszer*ben: „itt valamiféle átcsapásról van szó. Magának az uralkodónak stb., amikor megmutatkozik, meg kell felelnie a vele szemben támasztott képi elvárásnak. Hiszen csak azért mutatják meg még képen is, mert a megmutatkozás öneki – léte. Tehát kétségtelenül a megmutatkozás az első, s e megmutatkozás képi ábrázolása csak második. A kép reprezentációja a reprezentációnak mint nyilvános történésnek a különleges esete. De a második azután vissza is hat az elsőre. Akinek a léte ennyire lényegileg tartalmazza a megmutatkozást, az már nem a saját magáé. Például nem tudja elkerülni, hogy képen mutassák be, s mivel ezek a bemutatások határozzák meg az emberek róla alkotott képét, a végén úgy kell megmutatkoznia, ahogy a saját képe előírja. Bármennyire paradox módon hangzik is, a mintakép csak a kép felől nézve válik képpé – s mégis, a kép csupán a mintakép megjelenése.” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 111–112.) Gadamer – habár másként használja a megmutatkozás fogalmát mint mi – jól látja, hogy megfordul a megmutatkozó és képi megmutatkozásának viszonya. Azzal is egyet lehet érteni, hogy az életben a képpé válás, azaz a képként való megmutatkozás a társadalom bizonyos köreiben mindennappossá vált, vagyis az ilyen esetekben az élet igyekszik képszerűen megmutatkozni és viselkedni. Gadamer ezt a gondolatmenetét folytatva az eddigiekhez még azt is hozzáteszi, hogy a kép igazi léthatalma a vallásos képben található meg, s hogy „a kép nem egy leképezett lét képmása, hanem létszerűen kommunikál a leképezettel.” De mindezt elismerve is azt kell mondanunk, Gadamer nem ismerte fel a kép jelentőségét, és nem volt képes a képek családjának megértésére sem.

képjelenségnek az észleléseként keletkező újabb elméleti kép már nem azonosítható minden tekintetben azzal a képpel, amelyből a hordozóra kivetített elméleti kép keletkezett. A hordozófelületen lévő kép – azáltal, hogy észlelésként leválik a megmutatózó létmódjáról, azután előbb emlékképként működik, majd kivetítve saját létre tesz szert, s eközben a tér és az idő tekintetében önállóvá válik, egy olyan keletkezési folyamatot tár elénk, amelynek minden lényeges eleme, azaz keletkezésének minden újabb fejleménye – jelek formájában, illetve nyomként megőrződik. A kép megőrzi, illetve magába építi és magával viszi kialakulása történetének lényeges fázisait.

Miután az elméletből kivetített kép külső hordozón rögzítésre került, maga is tartós érzéki létmódra tett szert. Ettől kezdve már nem egyetlen elme kizárólagos „tulajdona” volt, mivel immár az őt kivetítő elmétől (is) elváltan létezik, miközben más észlelők és azok értelmező elméi számára is elérhető önálló *jelenség*egységként mutatkozik meg. Az ember által létrehozott kép a vizualitás szintjén formálisan igyekszik megismételni a nyelvi kommunikációt, amely két ember viszonyából vált önállóan vizsgálható jelenséggé, amikor megszűnt közvetlen viszonyban állásból fakadó párbeszédként működni.³⁵⁶ A kép azonban különbözik is a kommunikációtól, hiszen alkotójának nem kell jelen lennie a kép néző általi befogadásakor. Ennek a tulajdonságának köszönhetően a képviszony az írás mintaképévé vált, amely elhalasztott és ketté bontott kommunikációként működik. Mivel a kivetítés is a tudat tartalmát formálja át érzéki jelenséggé, a képpé formálás művelete a kommunikáció aktusával vált rokonjelenséggé.

Az első képkalkulációk észlelésével nekünk, a mai nézőknek olyan látványban lehet részük, amely nem azonos a korabeli ember képészlelésével, attól igen lényeges szempontból eltér. De az észlelésben így előálló különbségek nem az eredeti látásmód teljes hiányát jelentik: ezt ugyanis érzéki és értelmi kultúránk alapjaként tovább hordozzuk magunkban. Ezekben a képekben egyszerre látunk jelenlétet és érzékünk távollétet, mivel a képek megmutatózó mellett azok alkotóinak s vele intencióiknak, gondolkodásmódjuknak, céljaiknak a távollétét is érzékeljük. Ez utóbbi elsősorban a nyelvi ismeretekben tárolt tudás hiányaként, a nyelvi tudás elvesztéseként jelentkezik. Ezért képnézés közben mindenáron érzéki nyomok és jelek után kutatunk, amelyek igazolják nyelvi szerzett ismereteinket. Mai képfelfogásunkból adódik, hogy a kép a megmutatózó vizuális megmutatózása mellett másodlagos funkcióként létrehozóinak nyelvi jeleit, a megértés más szinten működő nyomait is felkínálja a megismerés és a megértés számára. Ezekből a valóságos vagy csak feltételezett jelekből és nyomokból azonban már nemcsak a képre, hanem azon kívülre utaló megállapításokat is tehetünk. A kép tehát nem pusztán nyom és nem is értelmetlenné vált, a „természeti létbe” visszahulló tárgy, mint amilyen egy kicsor-

³⁵⁶ A párbeszéd a kommunikáció őseredeti formájaként a társadalmi viszonyok megváltozásával társadalmilag legitimáltan egyoldalú közléssé vált, majd kialakultak a különböző formái. Az irodalom maga is egy féloldalas párbeszéd, de a törvényszövegek, szónoklatok, átkok és/vagy áldások, imák, kijelentések, eskük, utasítások, pusztán közlések stb. mind a párbeszéd „elkörösült” formái, azaz a párbeszéd egyoldalú használata. A képek létrehozásának privilegizálása ugyanezt a folyamatot indította be a vizuális kommunikáció területén.

bult kőszerszám, hanem a korabeli életnek az ember által tudatával kiragadott, érzéki formában megőrzött és tartalmát jelek formájában hordozó jelensége is.

A LÁTÁS ÉS AZ ÉRZÉKI MEGISMERÉS

A látásról azt állítottuk, hogy az egyben olvasás is, mégpedig jelek olvasása, de már az eddigiekből tudjuk, hogy az olvasás jelek kiolvasásaként is csak a látásaktus, a formalítás segítségével mehet végbe. Ennek ellenére meg kell különböztetnünk az általában vett vizualitást, amely minden szemünkön keresztül elérhető információt magába foglal, így az effektív szövegolvasást is, a képszerű, nem elvont értelmet hordozó formalitástól, amelyben a megmutatkozók közvetlenül testekként, téridőbeli kiterjedésükben, közvetlen megmutatkozókként jelennek meg. A vizualitás tehát tágabb fogalom. Ezért nem lehet a vizualitást a formák és viszonyok közvetlen érzékelésétől elkülönítve tárgyalni. A jel tehát annak ellenére, hogy a dolgoktól mint identikus létezőktől eltérő minőséget képviselő vizuális jelenség, nem állítható szembe a formák érzékelésével, mivel vagy maga is egy forma részeként, esetleg annak állapotaként vagy egy elvont és általános létet jelentő formával rendelkező jelenséggént jelenik meg.

A forma- és/vagy tárgyérzékelés (érzéki megértés) és a jelolvasás vagy a nyelvi generált megértés tehát bizonyos lényeges aspektusaiban mégis különbözik egymástól. Az érzékiben lévő jelek olvasása lényegesen eltér a kulturálisan létrejött jelektől, különösen az írott szövegek rendszerezett és jól elrendezett jeleinek olvasásától. Az érzéki értelem kiolvasója nem lineárisan, egy meghatározott elvont rendszerben halad a megértésben előre, jelről jelre ugorva tekintetével, hogy egy meghatározott értelmet olvasson össze. Az érzékek világában a jelek sokfélék és szétartóak, nem egyetlen értelem irányába mutatnak.³⁵⁷ Ezért az érzéki jelek olvasója az előbbieken leírtakkal éppen ellentétesen jár el. A látás, ahogyan a szövegolvasás is, értelmes egységeket, azaz érzéki egészeket és összefüggéseket, általános térbeli és időbeli viszonyokat nyújt számunkra. Majd, hogy az itt és most pillanatnyi adottságából kiléphessünk, ezekből

³⁵⁷ Az írás és általában a nyelvi kommunikáció célját illetően törekszik az egyetlen meghatározott olvasat létrehozására. A XX. század második felének filozófiájában (Derrida) vált központi problémává, hogy az egyértelműség manapság az irodalomban, filozófiában, de néha még a jogalkotásban is kivitelezhetetlen, más szövegeknél pedig csak nehezen megoldható feladat elé állítja a szövegek alkotóit. Az írott nyelvi szövegek esetében a többféleképpen való olvashatóság és érthetőség nem teljesen új fejlemény. Már az antik időkben, a görögöknél a homéroszi szövegek értelmezésével, valamint a *hüpo-léptikus* keretek kialakításával, a zsidó kultúrában pedig a bibliai szövegek magyarázatával vette kezdetét az értelmezési vita. Ahogyan az egyes kultúrák és társadalmak az egység és a sokféleség ellentétében küzdenek identitásukért, úgy ez az értelemszétválasztási folyamat az írott szövegek esetében, amelyek minden társadalomban a megértés legegyszerűbb eszközeiként működnek, ma hatványozottan jelentkezik. Nem kizárt, hogy ez annak a kiteljesedési folyamatnak az eredménye, amely az emberi világ(ka)t a természethez teszi hasonlatossá, mégpedig éppen sokszínűségében, sokféle érdek irányába ható kitágulása miatt. Az értelmezés meghatározott keretek között tartott szabadsága egyre inkább a formák és megoldások sokféleségének XIX. századi elismerésére emlékeztet.

az egészből „kiemeljük” a jeleket, jelzéseket, utalásokat, mint amik meghatározott jelentéseket, felismerhető összefüggéseket, azaz a formáikon túlmutató nyelvileg megragadható tartalmakat hordoznak.

A részként való értelmezés a tudatos gondolkodásban többnyire a nyelvileg generált tudat irányításával működik. A nyelvi gondolkodás élesebben különbözteti meg a részeket az egésztől, és talán pontosabban határozza meg az egészeket, azaz a látás egymásra és egymásba épülő léptéktartományait, és ezzel explicitté teszi, hogy aktuálisan miként viszonyulunk megfigyelésünk tárgyához, illetve, hogy mi is képezi megfigyelésünk tárgyát. A látásban az eltérő méretek és léptékek, valamint a részek és az egészek egyzerre adottan és rendezetlenül, egymásba hatolva vannak jelen. A nyelv által elkülönített „tartalmakat” elménk saját rendszerező módszerét alkalmazva állítja értelmes sorrendbe és relációba. Ezek a rendszerezési módok többnyire általános, valamint visszatérő, ismétlődő jelleggel bírnak, s mint ilyenek, a tapasztalat részét alkotják. Ezért például, amikor egy helyiségbe belépünk, nem kell elkezdenünk az egyes vizuálisan felfedezett jeleket a nyelvi értelemnek megfelelően lineáris sorba rendezni és információs adatokként lépésről lépésre begyűjtenünk őket, hogy számbavételükkel, majd meghatározott elvek alapján történő elrendezésük révén egy értelmes összbenyomást vagy értelemegészet kapjunk. Arra még kevésbé van szükségünk, hogy az egyes dolgokat, formákat, jeleket és tartalmakat mintegy a semmiből kiindulva alkossuk meg és rendszerezjük, illetve állítsuk viszonyba. Látásunk rutinja (tapasztalatai) révén „egy szempillantás alatt” képesek vagyunk felmérni az adott teret, a környezővilágát a maga egészében, benne a mi helyzetünket és a legfontosabb lehetséges relációkat. Mindezt anélkül, hogy minden részletre és az egyes jelekre felidézhetően emlékeznénk. Nem érzékeljük, elménk miként rendszerezi a vizuális és az auditív adatokat, és azt sem, hogy milyen köztes következtetéseket von le belőlük. Az így tapasztalt vizuális elrendezettség a dolgok általában vett és a tapasztalatokban megőrzött rendjeként mutatkozik meg. Még akkor is ez a helyzet, ha az adott térbeli látványt mi magunk hoztuk létre. Amit érzékileg az első pillanattal felfogunk, az alapvetően nem a mi szellemileg megalkotott konstrukciónk, mint a nyelvileg explicitté tett értelem, hanem magának a természeti és/vagy társadalmi környezővilágként adott világnak a rendje. Hogy ez így van, azt az bizonyítja, hogy a nyelvi értelemmel nem rendelkező háziállatok is képesek tájékozódni az általunk berendezett térben. Nincs szükségük arra, hogy mélyebben, azaz nyelvileg, illetve a mi tudati szintünkön is megértsék a tárgyi dolgokat és azok összefüggéseit, a működési módokat, funkciókat, összefüggéseket stb., elegendő, hogy fizikai értelemben és optikailag képesek „bánni” az ember által létrehozott vagy kialakított formákkal, környezettel stb., azaz eligazodnak az általunk létrehozott tárgyakkal berendezett térben. Az ember által létrehozott társadalmi tér az állatok számára ugyan nem jelenik meg társadalmiként, azaz nem emberi módon élnek és igazodnak el ebben a térben, ugyanakkor természetes térről vagy közegről sem beszélhetünk. Az első pillanat élménye egy új környezetben az ember számára is – az állatokhoz hasonlóan – „nem tudatos” élményként jelenik meg. A hétköznapi tárgyak ismerete és a velük való bánás gyakorlati tudásként ugyanis már régen el-

ménk mélyére süllyedt, s nem kell különösebben gondolkodnunk azon, hogy miként is kell viselkednünk. Mesterségesen, azaz általunk megformált környezetünk természetes környezetünké vált.³⁵⁸ Az érzékelt tér „összbenyomásként” azt jelenti, hogy még nem olvasunk ki jeleket a részletekből, amikor az egészről már átfogó képünk van. Ez igazolja, hogy az egész megelőzi részeit. Ennek ellenére a kép a története során részekből (az egyes megmutatkozásokból, viszonyaikból, utalásaikból, érzéki jelenségekből stb.) épült fel olyan egészé, amilyenek ma ismerjük.

Ám ezt a képet nem kapjuk ingyen. A látást nem optikai értelemben is meg kell tanulnunk, s ez a folyamat nem korlátozódik a csecsemőkorra, hanem felnőttkorig, mi több majdnem halálunkig tart. A látás társadalmilag is determinált konvenciói azok, amelyek egy számunkra még ismeretlen helyen és helyzetben kisegítenek, miközben az újabb konvenciók új feladatok elé állítanak bennünket.³⁵⁹ A látás tanulása lényegében érzéki konvenciók (és variációik) észlelése és megtanulása, és ez elsősorban nem nyelvi szinten megy végbe, hanem a vizuális emlékezet segítségével. Az érzéki konvenciók mélyén – nyelvileg megragadva a jelenséget – a vizuális ismeretek térbeli és időbeli, illetve vizuális, auditív és haptikus tudásként gyűlnek fel. Amit Arisztotelész óta kategóriáknak nevezünk, az lényegében olyan érzéki ismeretek és tapasztalatok felgyülemlése, amelyet a nyelvileg generált következetes értelem megpróbált megragadni és a maga módján a vizuálisan tapasztaltaktól eltérően elrendezni. A kategóriák filozófiai története jól mutatja, hogy ez mennyire nehéz feladat.

³⁵⁸ Az állatok esetében is létezik a mesterségesen kialakított környezet, hiszen a hódok várai és „vízgazdálkodása” a többi állat számára éppen úgy mesterségesként jelenik meg, mint az ember által létrehozott környezet. Valójában minden állat és növény alakít-formál valamit a környezetén, s ha innen nézzük, akkor nincs is úgynevezett mesterséges vagy természetes környezet, illetve az ember által létrehozott környezet sem válik el olyan élesen attól, amelyet nem ő alakított ki, s amelyet a természetes szóval különböztetünk meg.

³⁵⁹ Gondoljunk csak a számítógépekre, amelyek a teret és az időt egy egészen új szintre emelték és egy eddig ismeretlen formáját jelentették meg, amelynek követése az idősebb generációk számára már nehézséget jelent.

A JEL ÉS A NYOM

A KÉPLÁTÁS ÉS A KÉPOLVASÁS FELTÉTELEI

A háziállatok példáján láthattuk, hogyan fér össze azon két állításunk, miszerint már az állat és a kisgyermek is helyesen tájékozódik a térben, miközben a látás megtanulása szinte befejezhetetlen folyamat.

Hogy a fentieket még jobban megértsük, az eddigieket ki kell egészítenünk azzal, hogy bár a látás tanulása hosszadalmas folyamat, ha nem a megfelelő életkorban kezdjük el tanulni, szinte reménytelenné válik környezetünk vizuális megértése. Agyunk azon területei, amelyek eredendően a látásra „szakosodtak”, de nem kezdenek ellátni időben ezt a funkciójukat, szerencsés esetben áttérnek más agyi feladatok elvégzésére, azaz más típusú elmefunkciókba kapcsolódnak bele. Kevésbé szerencsés esetben egyszerűen a normálisnál gyorsabban épülnek le a neuronok és kapcsolódásaik. Ezért egy adott kultúrába beleszületni vagy fiatal korban elsajátítani valamit, sokkal könnyebb, mint idősebb korban.

Ugyanez vonatkozik a képi kultúrára is. Így például a természetben élő népek látása nagyrészt a természeti (nem általuk alakított) környezővilág észlelésére „szakosodott”, a kulturális jelenségek itt még alig térnek el a természetiektől. Arról nem is beszélve, hogy kulturális környezetük a természeti környezetnek csupán a töredéke. Ezért e népek egyedei az övéknél összetettebb gazdasági és tárgyi szinten lévő kultúrák jelenségeinek felismerésére csak korlátozottan képesek, minthogy azok jeleit, tárgyait, szokásait és gondolkodását nem ismerik.³⁶⁰ Egy gazdagabb kultúra alkotásai elfedik azt az emberi beavatkozástól mentes érzéki környezetet, amely némileg azonos lehetne az ő környezővilágukban fellelhető vizuális jelenségekkel.³⁶¹ A jelek „mögé látni”, s a(z ismeretlen) kultúra jelei között észrevenni ezt a természetire vonatkozó érzéki alapot, amely nem ember által alkotottsága tekintetében közös a saját tapasztalataikkal, igen összetett feladatot jelent.³⁶² Nem egyszerűen egymáshoz kell igazítani

³⁶⁰ Nehezen tagadható, hogy a természetesség érzetének kialakulásában a gyermekkor meghatározó, hiszen aki beleszületik valamibe, annak az a természetes, amelybe beleszületett. Környezetére vonatkozó kérdéseket nem tesz fel a gyermek, mivel mire kialakul nyelvi reflexióra való képessége, addigra elsajátította környezetét. Az első reflexív kérdések feltételére éppen az ettől a környezettől eltérő környezet megismerése sarkallhat valakit.

³⁶¹ Még a fénykép esetében is, amikor a kép nem tartalmaz direkt kulturális jeleket (szimbólumokat, allegóriákat, metaforákat stb.), találkozunk olyan képpalkotó elemekkel, amelyek elfedik a kép azon tulajdonságait, amely a kép történetének egy korábbi szakaszában a képi megmutatkozás vagy a kép kialakulóban lévő jelensége szempontjából központi jelentőségű volt. A kép értelmezhetőségét egyrészt a megmutatkozó megmutatkozása határozza meg, másrészt kiépülőben lévő sajátos önálló jelenség volta, harmadrészt az értelmező tudása, képessége, tapasztalata.

(viszonyítani, relációkba rendezni) a különböző, nagyrészt ismeretlen formákat, jeleket és szimbólumokat, de előbb meg kell tisztítani a fejlettebb kultúra jeleitől, formai kifejeződéseitől, összefüggéseitől, egyéb ráakódásaitól azokat, amelyek ismerősek számukra, hogy egy a sajátjukkal közös érzelmi kiindulási alaphoz jussanak el. A már ismerős formák, anyagok és jelek azután képesek elősegíteni a további formák és jelek megértését. De nem minden tekintetben. Miután ugyanis a dolgokat a formákkal (valamint a mérettel, az anyaggal, a színnel, tapintással stb.) azonosítottuk, az ismeretlen formák ismeretlen dolgokként és jelhordozókként jelennek meg. Ha tehát például egy általunk természetinek tekintett nép valamely egyedének egy fényképet mutatunk, s ha olyan ismerős alakok vannak is rajta, mint a társai, akiket jól ismer, a fényképet képként előbb azonosítani kell az általa ismert képek osztályával annak egy lehetséges típusaként. Vagyis a fényképet előbb képként kell felismernie, mivel jelenség voltának észlelése megelőzi a benne lévő megmutatkozások észlelését. Csakhogy a természethez közelebb élő ember képekről kialakított képzelete – ha van ilyen – egészen eltérő attól, amit egy fényképben felismerhet.³⁶³ A képen lévő dolgokra való ráismerés tehát eleinte mindenképpen némileg problematikus lesz. Egy, még a természetben benne élő közösség kultúrájában a kép(i) megmutatkozás és a megmutatkozó) lényege alapvetően eltér attól a képértelmezéstől, amelyet a fénykép képvisel.³⁶⁴ A fénykép vetületként a dolgokat éppenséggel nem az előbb említett tulajdonképpeni lényegükönél fogva, a megmutatkozóra vagy egyes relációkra redukálva, hanem a látvány *hic et nunc* pillanatnyi totalitásában, szimultaneitásában és a kép készítőjéhez való viszonyában ragadja meg, s ez az előbbi képkoncepciónak éppen az ellentéte. A fénykép a jelenlévőt rögzíti, míg az első képi alkotások a távollévőt állították a jelenbe. Ez alapvető különbségnek tűnik a két képkoncepció között.

Ha azonban sikerül e társadalom tagjainak megtalálniuk azokat az érzelmi világukban is fellelhető formákat és jeleket, amelyek számukra is ismerősek, elindulhatnak egy korlátozott megértés felé. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy a természeti népeknek, de még az összetettebb képpel rendelkező kultúrák egyedeinek is eleinte valóban nehezőkre esik felismerni a fotón vagy a filmen megjelenő dolgokat és alakokat, amely a mi

³⁶² Egy őserdőben élő népcsoportnak éppolyan idegen lehet a sivatag, mint a nagyvárosi környezet vagy az északi népek hideg éghajlata, és fordítva. A nem kulturális különbségeket éppoly nehéz megszoknia, mint az idegen természeti környezetet.

³⁶³ A (nem digitális és nem is monitoron megjelenő) fénykép hordozója többnyire sík felületű papír vagy műanyag. Ez a képhordozási mód a természeti népek számára ismeretlen. Az ő képeik általában meghatározott tárgyak felületein és a számukra kijelölt természeti objektumokon és azok lelőhelyein találhatók meg, nem pedig egy ilyen mobilis, ám éppen ezért semmihez sem kötődő felületen, aminek egyetlen feladata a kép hordozása.

³⁶⁴ Az ilyen típusú találkozások lehetősége mára megszűnt, s ez azért probléma, mert korábban, amikor még mód volt az ilyen vizsgálatokra, a tudományos előítéletekből és preconcepciókból fakadóan az ilyen helyzeteket a kutatók, legalábbis a mai tudományosság kritériumai szerint, rendre félreértelmezték, illetve nem kellő alapossággal és körültekintéssel végezték el. Idővel olyan új szempontok merültek fel, amelyekre korábban nem gondoltak.

kulturális adottságunkból adódó elképzelésünk szerint „mindenféle előértelmezés mellőzésével” állítja elénk a dolgokat.³⁶⁵ A kép különböző kultúrákban standardizált formái is jelentős mértékben determinálják azt, ami más kultúrák képi alkotásaiban észlelhető. A látásaktus és a kép észlelése egymásnak való megfelelése a kultúrák különbözőségeit éppenséggel kielezi. A kép ugyanis olyan kulturális termék, amely az adott közösség világába beleilleszkedik, jelei arra vonatkoznak, képjelenségként az adott közösség történetében alakult, formálódott.

Amikor arról beszélünk, hogy a képi megmutatkozás, illetve a kép közelebb került a látáshoz, a természetes optikai érzékeléshez – ilyenek tartjuk a perspektivikus és a fotószerű vagy még inkább a filmes látást –, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy nemcsak a megmutatkozás módja vagy a kép komplexitása, de a kép funkciója is eltér a más társadalmi és kulturális helyzetben lévő népek képeitől. Ennek megfelelően más a képlátásuk és a képmegértésük is, de még a képek tematikájában is lényeges különbségeket tapasztalunk. Minthogy pedig a kép eredendően is elvonatkoztatás eredménye, nem beszélhetünk minden tekintetben és vonatkozásában *természetes képről*.³⁶⁶

Más megközelítésben azonban az a kép tekinthető a legtermészetesebbnek, amely az emberi látás feltételeinek és adottságának legtöbb aspektusát figyelembe veszi. Minthogy pedig a kép elvonatkoztatás (térbeli-plasztikai redukció, egzisztenciából való kiragadás, sematizálás, szimbolizálás stb. is), a természeti létformából még ki nem szakadt népek képei a hozzájuk közelálló és általuk ismert érzéki, érzelmi és értelmi aspektusokat veszik tekintetbe. Számukra ezek természetesek. A kép nemcsak látásunkat reprezentálja, de a környezővilághoz való alapviszonyunkat is megjeleníti. Minden kultúra (és kultúrában belüli szintet képviselő egyed) a maga módján

³⁶⁵ Amíg a test megjelenítése a bőrfelületet mutatva történik meg, addig a képi megmutatkozás (majdnem) természetesen ismerhető fel mindenki számára. De amint egy felöltözött emberi alakot kell vizuálisan azonosítani egy olyan egyednek, aki nem ismeri a ruházatot, ez már egyáltalán nem tekinthető egyértelműnek. Számunkra a ruházatban lévő ember látványa a természetes, és a ruha szimbolikus tartalma közvetíti az emberi alakot. A ruha formájában mi felismerjük az azt hordozó egyed nemét, korát, mi több azt a kort is (festmény esetében), amelyben az illető élt. De ráismerünk szociális helyzetére, ízlésére, jelenlegi állapotára stb. is. Mindebből egy idegen kultúrájú ember kimarad, mi több, a ruhaviselet nemhogy információkat nem hordoz számára, de azokat egyenesen eltakarja.

³⁶⁶ A *camera obscura*, amelyet a legtermészetesebb vizuális képi vetületnek tekinthetünk, sem természetes, hiszen egy olyan sík és síma felület feltételezített felületként, amilyen a természetben nem vagy csak kivételesen létezik. Nem véletlen, hogy erről a képvetítési módról nem lehet pontosan megállapítani, mikor fedezte fel az ember. Ennek ellenére a *camera obscurát* tekinthetjük ember által alkotottnak, de a képet, amely ezen a módon keletkezik, már aligha. A képet nem kell, hogy mi hozzuk létre, mivel az a megfelelő feltételek megléte esetében magától jön létre. Nem a kép természetes keletkezése vagy mesterséges előállítása közötti differenciában kell keresnünk a technikai kép kialakulásának legfontosabb feltételét, hanem a kép rögzítésében. Lényegében a legtöbb ember alkotta tárgy és jelenség természeti, mivel olyan dolog, amelyet a megfelelő feltételek megteremtésével lehetett létrehozni. A fémek jelen vannak a természetben, s az ember csak fellelte és megtisztította azokat. De úgy is vélekedhetünk, hogy már a fémötvözetek előállítása sem tekinthető természetinek, mivel ilyenekkel ott nem találkozunk.

figyeli meg környezővilágát, s látása is ennek megfelelően tekinthető elvontnak, illetve konkrétan. Az őserdő közepén élő vadászó ember az állat alakját emeli ki, mivel ezt keresi környezővilágában, s ezért ezt teszi meg képalkotásai tárgyává is. Korunk technikai társadalma viszont egyfajta érzéki és szimbolikus tartalmú komplexitásra törekszik, amely megfelelő módon tagolt, differenciált és rendszerezett, amely világának kiterjedtségét és átfogó voltát fejezi ki. A mi kultúránkban elsősorban a nyelvi értelem emeli ki a képből és nevezi meg a hangsúlyokat, amelyeket azután már mások is megláthatnak. Ez annak a jele, hogy a kép kulturális termékként a kommunikációban meghatározott érdekcsoportokat reprezentál, illetve, hogy az érzéki értelem is a kulturális adottságoknak van alárendelve.

Amikor a kínaiak és a japánok megismerték az európai festészetet, s az arcon lévő árnyékot az arc feketére festésének gondolták, akkor a saját, kontúrrajzon és azok lazúros kiszínezésén alapuló képi kultúrájuknak, azaz képalkotási és képlátási szokásuknak megfelelően láttak, mivel ők a képeiken nem alkalmaztak ilyen erőteljes árnyékolást. Ám – mivel az árnyékot vizuális jelenséggént jól ismerték – igen gyorsan megértették, hogy az, amit első látásra, a saját képalkotó és képértelmező szokásaiktól eltérő jellege miatt az arc és a test feketére festésének gondoltak, végső soron árnyék, illetve a fény hiánya. Ezek után nem volt nehéz saját életükben olyan mozzanatokat felfedezni, amelyben a fény és az árnyék érzete hasonlóságot mutat az európai festészet képi megjelenítéseivel. Az erős árnyékokat tartalmazó képben tehát nemcsak a természeti jelenséget látták meg, hanem a kulturális jelenséget is. A képi megmutatkozásnak, a formának nem állandó és feltétlen velejárója egy bizonyos fény-árnyék játék. Ezért az árnyékot a megmutatkozás akcicens elemeként nem vagy csak kismértékben vették figyelembe. Csak az árnyéknak és a fény hiányának, ennek a megmutatkozó formai és tartalmi lényegétől idegen elemnek a képi jelenléte után következhetett a megmutatkozásra, mint egy meghatározott módon megjelenő megmutatkozóra való ráismerés.³⁶⁷ A képre irányuló figyelem tehát először a kép idegenségét, a megszokottól való eltérését ragadja meg, mivel az ismerőség a „természetességével” a kép képszerűségét bizonyító elemként már megértésre (befogadásra) került. Másként megfogalmazva, a ráismerést követően vagy éppenséggel azal egy időben a beidegződések először a konvencióktól, saját képi ideáiktól való eltérést, a képen megjelenő idegenséget emelik ki a képjelenségből, mivel az zavaróan hat a megszokott képmegértésre.

³⁶⁷ Egy másik példánkkal azt szeretnénk megvilágítani, hogy a megközelítés módja milyen meghatározó lehet a képek megértésében és értelmezésében. Korunk audiovizuális kutatásai a képek kifejezőképességét vizsgálva, a nyelvi kifejezést és kommunikációt mintaként alkalmazva, a kutatók bizonyos rétegekben kialakult egy olyan nézet, hogy a képnek is van retorikája. A szociológiai megközelítési mód, valamint az esztétikai és képelméleti képzettség hiánya mondatja a kutatókkal azt, hogy a képek a nyelvhez hasonlóan viselkednek és működnek. A vizuális kifejezés nyelvbe való átfordíthatósága, amely ebben a közegben retorikusként jelenik meg, nem jelenti azt, hogy a kép is rendelkezik retorikus adottságokkal, bár vizuális metakommunikatív képessége tagadhatatlan, miként nyelvi tartalmakkal való telíthetősége iránt sincs kétségünk. (Lásd az *Enigma* 64-ik számát.)

A fenti példán azt láttuk, hogy egy korábbi történeti korszakot képviselő egyén miként áll értetlenül a kép egy történetileg később kialakult formaváltozatával szemben.

Ehhez hozzájárul, hogy a tér, amelyben mozgunk és eligazodunk, ma már nagyrészt általunk kialakított, humanizált helyek láncolatából tevődik össze. Ez azt jelenti, hogy bármennyire is szubjektív vagy egyéni a térérzékelésünk, bármennyire is lényegesek a kulturális különbségek, az állatok példája mutatja, hogy létezik egy olyan általános térbeli adottság, amely mindnyájunk számára elfogadható, amelyben mindenki eligazodik, s amely a kulturális hagyományoktól függetlenül nagyjából hasonló módon értelmezünk.³⁶⁸ Térbeli tájékozódásunk tehát olyan érzékelési mód és a különböző kultúrákba beépült, illetve ott termelt jelek alapján megy végbe, amely látásunkat determinálja, de alapjait nem szünteti meg. A humanizált terek rendezettségé egyben a természeti tér „anarchista” állapotát is felszámolta, hiszen a kulturális térben való mozgásunk nagymértékben determinált és erősen korlátozott.

A LÁTÁS TÖRZSFEJLŐDÉSE; A JEL ÉS A JELENLÉT KÉRDÉSE

A látás eredendő feladata nem elsősorban a távollévő, hanem a jelen lévő dolgok és jelek felfedése, azon jeleké, amelyek a jelenlét vagy a közellét létmódjához tartoznak. A távollévő jelenben felismerhető jeleinek tudatosítása (explicitté tétele), mint amilyenek az előjelek és a nyomok, viszonylag késői fejlemény a látás törzsfejlődésének a történetében, ám megjelenése az „időben való lét” nagymértékű kitágulását eredményezte.³⁶⁹ A nyomkövetés az emberi intelligencia jele is, mivel e képességünket nem biológiailag örököltük, hanem magunk fejlesztettük ki.

A jel és a vizuális érzékelés viszonyának megértése érdekében emlékeztetünk arra, hogy miként ezt korábban a látás törzsfejlődése és a csecsemő és a gyermek kifejlődésekor leírtuk, eredetileg maga a jelenlét is jelszerű volt. A primitív organizmusok jóformán egy örök (jelekkel jelzett) jelenben léteznek, mivel alig rendelkeztek a tanulás képességével, azaz a múlt tapasztalatával és ezzel időbeli létük kiterjesztésével. A látás ezt a jelenlétet segíti kiteljesedni azzal, hogy információval szolgál az organizmus számára. Ehhez a primitív organizmusoknak még agyra (irányító idegközpont) sincs szükségük, mivel az idegi tevékenység egyszerű fokán az információk mennyisé-

³⁶⁸ Az első „látósejt” („protoszem”) lényegében csak egy módosult érzékelősejt, egy a fényingerre reagáló fotoreceptor és pigmentsejt volt. Ez a képesség, amely a fajok legtöbbszörénél – még a tengeri gyűrűsféregnél is – megtalálható, hosszú biológiai evolúción és differenciálódáson ment keresztül, amíg a valódi, általunk ismert „képlátás” kialakult. A fény érzékelését és a fény hiányát egy több, egymás mellett elhelyezkedő sejtől álló sejtcsoport kifinomultabb, együttes érzékelése követte, amely már képes volt sötét és világos foltokat is érzékelni.

³⁶⁹ Minthogy a nyom a jelen része, amelyben a múlt jelenik meg, az így elének kerülő idő nem tulajdonképpeni értelemben jelenti a múltat, hanem jelekkel jelzetten. A jel reprezentatív szerepében, azaz helyettesítésként működik. Nagy szükségünk van a képzeletünkre, hogy a múlt e „nyomai nyomán” valóban egy kitágított időképzetünk alakulhasson ki, hiszen a mindenkori jelenbe való beszorítottságunkon csak ezen a módon tudunk változtatni.

ge még erősen korlátozott. Az ingerre adott válaszreflex pozitív vagy negatív tartalmú lehet, és két alapvető, de ellentétes irányú viselkedési módra adott lehetőséget: táplálkozásra vagy menekülésre, amelyhez harmadikként még a párosodás ösztönét tehetjük hozzá.

A jelet azonban csak emberi értelmünkkel látjuk jelnek. Eredetileg ennél sokkal több volt a szerepe, mivel a törzsfajlódás egy korábbi korszakában azonnal és lényegileg határozta meg az organizmus létezését. A téves vagy nem kielégítő érzékelés az organizmusra nézve végzetes lehetett. A vizuális érzékelőszerv, amelytől hosszú út vezetett a kifejlett szemig, arról közölt igen egyszerű információt, ami aktuálisan jelen volt, s ami majd a már kifejlett látásban láthatóként megjelent. Ez az egyszerű érzékelési mód – éppen differenciálatlanságából adódóan – még a megjelenőt nem a maga formai teljességében jelenítette meg. A fényt a fényérzékelő sejtek elől eltakaró sötét „folt” (kiterjedése és formája segítségével) nem egyszerűen valaminek a jeleként mutatkozott meg: maga volt a (valamilyen formaként tömegének kiterjedtségében kirajzolódó) meghatározatlan fenyegetés. Érzéki jelenlét és e jelenlét jelei nem váltak szét, mindkettő ugyanaz a fényt elfedő sötét folt volt. A megjelenőben ekkor még nem a megmutatkozás mikéntje dominált, de még csak nem is igazán a formája, hanem egyszerűen a jelenléte. Majd csak a szem évmilliókig tartó differenciálódása és a látásaktus finomodása során vált el egymástól a megmutatkozó és annak érzete megmutatkozásként, s még később váltak megkülönböztethetővé az általa hordozott jelek. A szem elődjének számító fényérzékelő sejtek működése tehát eleinte információhordozó képességét illetően szinte alig különbözött a növények fotoszintézisétől, amely szintén a fény hatására indul be, de természetesen egészen más volt a funkciója és biofizikai működése.

A folyamatos érzéki differenciálódás azonban egy, ezzel a felaprózódással ellentétes folyamatot is tartalmazott. A szem által optikailag egyszerre befogott teret és az azt kitöltő dolgokat a fényérzékelő sejtek felületi kiterjedése,³⁷⁰ érzékenysége, a szemmozgás, a figyelem koncentrációja, a fejen való elhelyezkedésének módja, illetve érzékenysége (a térérzékelése, a színek és a mozgás érzékelése stb.), valamint az így szerzett vizuális információk feldolgozásának foka határozza meg. Miközben a látás differenciálódott, a környezővilág egy meghatározott területe a látókúpban átfogó módon vált láthatóvá. A látás során már nem csak egy meghatározott dolog jelent meg. Miközben a pusztá érzékelés fokozatosan észleléssé alakult, a szinkrón és diakrón módon ható vizuális jelek sokaságát hasznosította. A szem többé nem egy foltot vagy formát választott ki, mint valaminek a megjelenését: a retina a látókúpban a tér egy szeletét dolgozta fel, majd megjelent a tér is a maga mélységében kiterjedőként. A környezet érzéki feldolgozása folyamatos, azaz időben kiterjedő.³⁷¹ A változások

³⁷⁰ A rovarok összetett prizmaszerű szeme a látás egy egészen más útját jelentette. Számunkra az így kapott kép egyszerre képszerű és jelszerű, mivel az emberi szemnél kevésbé finom felbontású, ugyanakkor az emberi látástól teljesen eltérő térérzetet kelt. Az egyes pontok elkülönülnek egymástól, miáltal töredezetté válik az egyébként egységes érzéki valóság. Hogy itt a látás sajátosságáról van szó, azt az mutatja, hogy a látás a mozgástól függően minden pillanatban másféle törést hoz létre a környezővilágon.

³⁷¹ A látás aktusa mindig jelen idejű. Az időbeliségnek a jelentől való eltérő kiterjedése már nem a

regisztrálása végett, illetve a friss információk szállításának érdekében a szem (és a hozzá tartozó idegközpont) állandóan felülvizsgálja saját korábbi érzéki-észlelési eredményeit. Ez a folyamatos aktualizálás, a jelen pillanatok szakadatlan újraalkotása viszont megkívánja a figyelem összpontosítását, valamint a jelek közötti szelektálást, a jelek rendszerezését és jelentőségük szerinti sorrendbe állítását. A jeleknek ez a fajtája tehát kiegészítette a jelenlétet, a környezővalóság differenciált érzékelését. Kettős funkciója – amit máig megőrzött – jelzi, hogy mit is kell a jel genezisén értenünk, hogy tehát a jel eredetileg magával a *jelenléttel* volt azonos, s csak egy hosszú folyamatban, fokozatosan jelenhettek meg azok a komplexé vált jelek, amelyek valamely dolgot már a maga teljességében jelenítettek meg, vagy még később azok, amelyek már egyenesen a távol lévő dolog jelei voltak. Valójában azonban a távol lévő és a jelen lévő dolgok közötti átmenet mindig is folyamatos volt, mivel a látás szerve is fokozatosan terjesztette ki képességeit a tér távolabbi tartományaira. A távolra látás, amely egyfajta köztesség, a jelenlét és a (nem érzékelhető) távollét között átvezetőként működik,³⁷² a jelek e két alaptípusa között helyezkedik el, s mindkettő adottságával rendelkezik. A távolba látás tette lehetővé a látás léptékváltását, és ezzel annak érzékelését, hogy a dolgok miként szerveződnek meg érzékiileg eltérő léptéküknek megfelelően, számunkra valóan.

Mégis egy jelentős lépés megtételére, a látás puszta optikai alapjainak meghaladására volt szükség ahhoz, hogy az információhordozóként funkcionáló jelek feldolgozásában végbemenő minőségi ugrásra végbe mehessen, s a látható jelen lévő és távol lévő dolgokkal szemben a nem látható távol lévő dolgokat jelző jelek érzékelése beépülhessen az érzékelésbe és az észlelésbe. A jelhasználatban erre a láthatót a láthatatlantól elválasztó, újfajta jelekkel jelzett minőségi ugrásra az állati intelligencia is képessé vált.³⁷³ A

látásnak, hanem az agynak vált feladatává (emlékképek). A jelenidejűség azonban mégsem pontszerű, mivel magába foglalja korábbi időpontok látásélményeit és olyan intenciókat is, amelyek megelőlegezik a következő látásaktust. Csak azért látunk egy adott időintervallumban valamit éppen olyannak, mert az ezt megelőző időpillanatok nem múltak el teljesen. A látásaktus tehát nem redukálható az optikai eseményekre, mint egy fényképezőgépnél.

³⁷² A magyar nyelvben még felfedezhető a látásnak ez az átmenetisége. A *távolra látni* és a *távolba látni* kifejezések érzékeltetik, hogy miről is van szó, amikor a látásról beszélünk. A tapintással szemben a távolra látás azon képességünk, amellyel a velünk közvetlenül nem érintkező, azaz tőlünk távolabb eső dolgokat is képesek vagyunk érzékelni. Ami nem esik a kezünk ügyébe, az távolabb van tőlünk. Ám valóban távol az van, ami már látási képességünk határát súrolja. Aki tehát távolra lát, az kiterjeszti „érzéki terét” és jelenlétebe, azaz a közelébe engedi azt, amivel testileg nem érintkezik. A távolba látás képessége azonban ezt messze meghaladó képesség. Távolba lát, aki a jövőt is látja, aki a horizonton túli dolgokat is érzékelni és észlelni képes. A távolba látás kifejezéssel azonban elsősorban mégiscsak az időt vonjuk be a látási aktusba, hiszen ami távoli, annak a közelébe jutásához, vagyis a térbeli távolság leküzdéséhez időre van szükség. Az időben távoli dolgok térben is távol vannak tőlünk, s ez azt eredményezi, hogy a jövőnk is messze esik jelenünktől. Ezért lát a távolba az, aki a jövőbe lát. A jövőt megláttatni a jelenben a jós egy különös, szavakkal megidézett látási képességét jelenti.

³⁷³ A territóriumukat kijelölő állatok jeleket hagynak maguk mögött, s ezek a jelek (például a vizeletről származó szagminták) pontosan jelzik a faj többi egyedének a jelhagyó egyed szándékát. A szag

létezés időbeli dimenziójának primitívebb szintjével az állatok is rendelkeznek. Az „itt és most” és a „nem itt és/vagy nem most” ismeretét tehát annak ellenére sem kizárólag a képeknek köszönhetjük, hogy az először a képekben vált az emberi öntudat részévé. Amit egyértelműen a képi megmutatkozásnak köszönhetünk, az a már korábban többször is említett vizuális jelenléttel szembeállított testi (anyagi-tárgyi és egzisztenciális) távollét, amely a látás alapvető funkciójával, a jelenlévő megjelenésének érzetével áll szemben. Ez a paradoxon azonban magától feloldódik, ha figyelembe vesszük, hogy a képi megmutatkozásban nem kizárólag a megmutakozó érzéki jelenlétét (megmutatkozását) kell látnunk, de azt is, aminek a kép a létrejöttét közvetlenül köszönheti, vagyis az elme belső képeit. Ha a képet kivetítésként értelmezzük, akkor a képnek a látás funkciójával való szembeállíthatósága megszűnik.³⁷⁴

Ahogy a környezővilág egyre több értelmezhető részlete (előbbi megközelítésünkben a jele) vált észlelhetővé, vagyis a látás szerve egyre komplikáltabb (térbeli és időbeli) létmódot volt képes érzékileg megjeleníteni, fokozatosan kialakult a látás térbeliséggel és időbeliséggel is kalkuláló módja, azaz a létezés térbeli és időbeli dimenzióként megragadni képes szerkezete. Ez egy sajátos komplexitásként már nem egyszerűen jelek feldolgozott sokaságát, hanem azok meghatározott (szinkrón, vagyis egyidejű és diakrón, azaz időben lineáris) elrendeződését, és ezzel a látásnak egy magasabb szintre emelkedését jelentette. A látás idővel olyan érzéki komplexitássá vált, amely még szag-, illat- és hangjelekkel is kiegészült. A látás aktusában az idő dimenziójának is egyre nagyobb szerep jutott. A folyamatos jelenre redukált érzékelést felváltotta a létezés időbeli kiterjedését figyelembe vevő megismerés, amely így kiegészült a tanulással. A látási aktus további differenciálódása nem ért véget. A sokféle jelből a látás egymáshoz viszonyuló formákat (összefüggő vizuális egységeket) alkotott, a formákból pedig egy belsőleg differenciált dinamikus látási felület jött létre. Egy, a látás aktusa által „kivágot” (látászögön belüli) térbeli szegmentum érzete mellett a látás korábbi fázisait az újabb látási aktussal viszonyba állító, azaz a múltbeli érzéki tapasztalatokat a jelenben hasznosító látásmód alakult ki. Ez a felület azonban, mivel differenciálatlanul tartalmazza az organizmus számára a lényeges és a kevésbé lényeges jeleket, amelyet csak az agyban az erre szakosodott sejtcsoportok képesek feldolgozni, a látáson belül is létrejött egy újfajta kiválasztási mód, amely a fent említett sejtcsoport irányítása alatt áll. A két külön szervvé fejlődött sejtcsoport együttműködésének eredményeként az ingerérzékelés észleléssé formálódhat. Az érzéki komplexitás csak tovább növekedett, ahogyan a vizuális érzékelést kiegészítette a tapintást (a közvetlen felületi érintésen alapuló érzékelést) irányító agyi sejtcsoport összekapcsolódása a látásra szakosodott sejtcsoportokkal.

mintajelként funkcionál. Annak ellenére, hogy a szagmintát otthagyo egyed nincs vizuálisan (és más módon érzékelhetően sem) jelen, és ezzel a jelen nem léttel a szagot érzékelő másik egyed is tisztában van, és mégis reagál a jele. A szag éppen úgy válhat a jelenlét jelévé, mint a vizuális érzékelés.

³⁷⁴ A biológiai változások úgy alakultak, hogy a jelek feldolgozásával, értelmezésével, a reflexiók beindításával, illetve a test differenciált irányításával egyre inkább már egy elkülönült, erre a feladatra szakosodott központi sejtcsoport, az agy kezdett el foglalkozni. Az agy kifejlődése serkentette a látási folyamat finomodását, differenciálódását.

A törzsfajlódás során az érzékszervek specializálódása már igen korán elkezdődött.³⁷⁵ Ezért az egymástól sok szempontból eltérő látási képességek és az ebből fakadó látásmódok az egyes organizmusok létét meghatározó alternatívákként jelentek meg. Minden ilyen specializálódott vizuális képesség a faj sajátos igényeit reprezentálta. A különböző fajok „látási képeinek” sokfélesége azt mutatja, hogy nincs normál vagy ideális, illetve az érzéki dolgoknak és azok térbeli rendjének megfelelő látás és látási kép,, csak fajspecifikus vizuális észlelésről beszélhetünk. Annak ellenére, hogy képességeit tekintve az emberi szem semmilyen tekintetben nem rendelkezik kiugró adottságokkal, mégis az emberi látást tekinthetjük a legkomplexebbnek. Ugyanis az emberi látást segíti legnagyobb mértékben az agya, illetve a látás az agyat információval, amely a vizuális ingerek feldolgozásának legfőbb helye és eszköze.

Elsősorban a formaérzékelés és a jelészlelés terén számít az ember a legeredményesebb fajnak, amelyet nem kis részben az eszközkészítésnek és tanulási képességének köszönhet. A formaérzékelés és formaészlelés kölcsönhatásban van azzal a nagyfokú, szinte mindenre kiterjedő figyelemmel, amellyel az ember a környezet felé fordul, valamint azon képességével, ahogyan az egyes formákat megkülönbözteti egymástól. A többi faj számára elsősorban azok a formák léteznek (emelkednek ki a „látás képéből”), amelyek valamilyen szempontból lényegesek a faj fennmaradása szempontjából, s amelyre észlelésük specializálódott. A „látási kép” értelmes részekre bontása más fajokra is jellemző, de az már egyáltalán nem, hogy az önfenntartásuk és fajfenntartásuk szempontjából lényegtelennek tűnő vizuális formákat és fragmentumokat is figyelmük tárgyává tegyék. Csak az ember képes szinte minden elébe kerülő anyagi-tárgyi létezőt önálló formaként észlelni és más létezőktől megkülönböztetni, csoportosítani, kategorizálni, rendszerbe állítani stb. Az embernek ez a képessége arra vall, hogy ebben az esetben a látás során keletkező érzéki egységek új módon történő elrendezésére került sor. Az ember azzal, hogy formája alapján értelmezett és elrendezett fragmentumokra bontotta fel a látásaktus „képét”, amelyben minden, ami jelen van, önálló formaértékkel rendelkezik, a látás új, kiterjedt jelhordozó funkcióra tett szert.

A tér érzékelése nemcsak azt jelenti, hogy észleljük a dolgok aktuális jelenlétét és e jelenlét módját a látásaktus által feltárt „térben”. Az is beletartozik, hogy e formák folyamatosan változó helyzete (a relációik, a mozgásuk, a változásaik stb.) miféle átalakulásokkal jár az érzéki látványra és a térre nézve, s hogy ezek az átalakulások és változások mennyiben tekinthetők a pillanatnyi észlelési helyzet adottságának, s mennyiben tudhatók be maguknak a dolgoknak és relációiknak. Az ember olyan jeleket is észlel, amelyet más fajok nem.³⁷⁶ Ugyanakkor a némileg fejlettebb intelligenciával rendelkező állatfajok esetében is a látás észlelési komplexitásként (észlelési mező=a látási

³⁷⁵ Egy időben, de egymástól eltérő látószervek alakultak ki a rovaroknál és az állatoknál, s ezek egymástól eltérő irányba, de ugyanazzal a céllal fejlődtek tovább. A lábasfejűeknél s más tengeri élőlényeken felfedezhető az állati látás korai formája.

³⁷⁶ Az egyes fajok látása igazodott a faj formájához, életmódjához, ellenségeihez és táplálékához, környezetéhez. A látás mindig feladatorientált. Az ember látása is fiziológiailag és az evolúció által meg-

aktusban megjelenő érzéki egész, a környezővalóság reprezentációja) olyan mértékűvé vált, hogy ez a folyamat újra az „ellentétébe fordult”, vagyis a komplex „észlelési képen” belül egyes (memória segítségével felismert) részek (formák) és jelek jelentősége megnőtt. Az „észlelési képnek” mint komplexitásnak ugyanis csak akkor van jelentősége az organizmus számára, ha ez elősegíti a környezővalóságban a faj egyedei számára lényeges elemek, mozzanatok, formák, események stb. kiválasztását, kiemelését. A „látási kép” „észlelési komplexitásként”³⁷⁷ a rész-egész viszonyban és a léptékeltérésekben csúcsozott ki.³⁷⁸ Az a folyamat, amely korábban az egyszerű „ősjelekből” fokozatosan a mind kiterjedtebb érzékelési komplexitás irányába vezetett, a „látási kép” ezen kialakult egységének a megőrzése mellett, az egyes jelek mind érzékenyebb megkülönböztetése, differenciálódása, különböző formában történő csoportosítása felé vette az irányt. Ez a folyamat azonban már nem egyszerűen a vizuálisan megszerezhető információk további gazdagodásával, optikai értelemben a látási aktus még érzékenyebbé válásával ment végbe. Éppen elég alapinformációt nyújtott addig is a látás ahhoz, hogy a megismerés és a megértés (agyi folyamatként) szinte egy végtelen játékba kezdjen, amit csak még tovább erősített az, hogy az ember maga kezdte kialakítani környezetét, s ezzel lehetővé vált számára, hogy a jeleket is maga alkossa meg és helyezze el benne. Azok az érzékelési/észlelési alternatívák, amelyeket az egyes fajok eltérő látási képességei hordoznak, a látást csak egy meghatározott irányba terjesztették ki.

Az emberi látás tehát a korábbiakkal ellentétes irányba haladt tovább. Többé nem a látás biológiai irányított optikai képességei fejlődtek/specializálódtak valamilyen irányba. Vagyis nem a látás olyan lehetőségeiben ment végbe változás, mint például a

határozott. De éppen az emberre jellemző nyitottság, az eszközhasználat és a társadalmi keretek kitérítettek ezt a biológiai determinált látási képességet.

³⁷⁷ Az észlelés komplexitása a környezővalóságot vizuálisan érzékelő és észlelő teljességet jelenti. E komplexitásnak köszönhetően az időben egymást követő „látási képek” (a látóképben megjelent vizuális megmutatózások) összefüggő, egészet alkotó, valós idejű képi szerkezetet alkotnak. Ez az érzékelési és észlelési mód a látás eseményén túlra mutat, azaz magukra a dolgokra vonatkozik. De nem úgy érezzük, hogy a látásunk rendezi el a dolgokat, hanem hogy maguk a dolgok azok, amelyek a látás aktusában egységesen elrendezettként, illetve ezen (kihagyások nélküli) rend folytonos újjáformálódásában élénk állnak. Ezért annak ellenére, hogy a látás aktív tevékenység, s nem pusztán egy passzív befogadási módja a környezetnek, ami benne előáll, az a dolgokra vonatkozik.

³⁷⁸ A „látási kép” mint egész a benne helyet foglaló „rész” a forma háttéréként működik. A megfelelő látásnak szüksége van az áttekintésre, a szinkrón teljesség érzékelésére, amelyben megfigyelésének tárgyát elhelyezi. De az is lényeges, hogy ebből a teljességből kiemelkedjen az, ami az adott faj egyede számára aktuálisan létfontosságú. A rész úgy emelkedik ki az egészből, hogy annak térbeli pozíciója, relációi, mozgása stb. a figyelem-összpontosításnak köszönhetően érzékelhető lesz. Ezt biztosítja az a háttérben működő érzéki komplexitás (a „látási kép” mint egész), amely a belőle kiemelkedő dolgot (formát, alakot, azaz a „dolgot”) pozicionálja és elhelyezi, azaz lehetővé teszi, hogy észlelő önmagára vonatkoztassa. Nem véletlen, hogy a természeti látvány a XIX. század találmánya, azé a századé, amely az időt (mi több, a téridőt) már tudatosan bekalkulálta a látás aktusába, s a mozgóképpel kimozdította a képet metafizikus állapotából.

jobb térbeli mélységélesség, a nagyobb látószög kialakulása, a részletesebb érzékelés, élesebb látás, jobb mozgásérzékelés stb. Az emberi látás egy olyan lehetőséggel bővült, amelyre rajta kívül egyetlen más faj sem volt képes. Azt a hallatlan mennyiségű vizuális információt, amely a látás tökéletesedésével az érzékelő egyedek rendelkezésére állt, az elméje működésével alakította át, azaz a korábbiaktól eltérő értelmezési szempontok kialakításával. Eközben az ember a maga által alkotott jelek, jelrendszerek és formák, érzéki egységek segítségével gazdagította környezetét. Ebben elsősorban a nyitott kommunikáció, azaz a mindenre érzékeny közösségi tudás a nyelv segítségével történő kialakítása volt segítségére. Az emberi látás feltehetőleg a nyelvileg generált értelem nélkül is elindult volna ezen az úton, hiszen a munkavégzés formaalakítási tevékenységként és eszközhasználatként elsősorban a látásra volt és van hatással, de egy szinten alighanem elakadt volna a kommunikáció hiányában. A nyelvhasználat azonban nagyban felgyorsította ezt a folyamatot.

LÁTÁS, KÉP, JEL, NYOM

Az ember által alkotott képjelenség a látás érzéki komplexitásának örököse, de a képesség csak fokozatosan vette birtokába örökségét. A nyelvi értelem viszont úgy tűnik, hogy túllendülve a formákon, azaz bizonyos értelemben elszakadva tőlük, a jelek analitikus és szintetikus megértésének előtérbe állításával, majd auditív jelekké alakításával és szerkezeti egységbe rendezésével, elvont és önálló struktúráként, beszédként működik. A látás és a nyelvileg irányított értelem közötti folyamatos dinamikus játékban bizonyos nembeli képességek szabadultak fel. Ez tükröződik a képzőművészetben, a szimbólumokban, a metakommunikációban is. A képek készítése tehát egyáltalán nem a mai értelemben vett „önkifejező” művészi tevékenységet jelenti³⁷⁹, hanem az emberi faj egy sajátos képességét hivatott reprezentálni.³⁸⁰ A képi megmutatkozásban a látás a forma értelmében komplex észlelésként jelenik meg. Ám az eddigiekből tudjuk, hogy az első

³⁷⁹ Az önkifejezés a kommunikációképes rész. A kommunikáció ugyanis egyszerre önkifejezés, igazodás és öngigazodás. A művészi önkifejezés azonban olyan permanens tevékenység, amely feltételezi, hogy valami a művészen folyamatosan kifejezésre vár. Ha a mű kizárólag az alkotó önkifejezése lenne, senki figyelmét nem keltené fel.

³⁸⁰ Korábban sokkal közelebb állt az esztétika (*aisztétiké*) az *episztémé* fogalmához, amely érzéki ismeretet, illetve tudást jelentett. A görög kifejezés jól mutatja, hogy ezt a tudást eredetét tekintve nem nyelvinek gondolták. Inkább a gyakorlati tudáshoz állt közelebb, amely szintén érzéki tudást kíván meg. A görögök ezt a tudást összekötötték a szép és a jó fogalmával. Története során az érzéki tudás igen hosszú változáson ment keresztül Platónról, Arisztotelészen, a középkori és a reneszánsz esztétikán át Baumgartenig, onnan pedig Kanton, Lessingen, Herderen, Goethén, Schilleren, Schellingén, Hegelen keresztül Kierkegaardig, Lukácsig, Adornóig, Benjáminig, Gadamerig, Merleau-Pontyig s tovább, egészen a posztmodern esztétikáig, illetve Boehmig, Dantóig, Shustermanig, Bourriaud-ig stb. A mai esztétikák azonban nagyjából a műalkotásokká formált képekkel és nem képekkel foglalkoznak. A művészieség viszont a tárgyak és a képek egy adott korra jellemző felfogását jelentik, s nem egy önálló és teljes értékű, illetve univerzális és örök kulturális kategóriát.

képi alkotásokból éppen a „látási kép” mint komplexitás, illetve mint kiterjedt Egész hiányzott. A „látási képben” a dolgok formai egységük mellett a kiterjedés dimenzióiban (a térben és az időben létezőkként), relációikban és jelentéseikben, vonatkozásaikban, azaz tartalmaikban jelenhetnek meg. Az első képi alkotásokról viszont tudjuk, hogy nem volt sem közegük, sem terük, sem pedig szimbolikus jelentésük vagy tartalmuk. A képi megmutatkozás az „észlelési képből” kiragadott formai komplexitás és az érzéki analízis kompromisszumából született meg. A barlangképek éppen abban a formában tárják elénk a korabeli ember látását, amely rá a legjellemzőbb volt, s amely számára a legnagyobb jelentőséggel bírt. Habár első megfontolásra úgy is tűnik, hogy az emberi látás optikai szempontból semmiben sem különbözik az állatokétól, amely – főleg a ragadozók esetében – szintén formaorientált, valójában az emberi látás formaközpontúsága sokkal messzebb vezetett, s ezt nem pusztán az emberi kultúra kibontakozása bizonyítja, de az is, hogy e belsőleg megjelenő képeket az ember képes volt kivetíteni és egy felületen rögzíteni. A formaérzékelés nem egyszerűen a ráismerés szempontjából kapott jelentőséget, de úgy is, mint a létezésnek az az oldala, amely sajátos működésével függetleníthető a konkrét létezőktől (megmutatóktól). A formák érzékire redukált megismerése és megértése az anyagi-tárgyi létezésről való leoldás, leválasztás ellenére a tapintással megragadható létmódhoz is közelebb viszi az embert, hiszen a látás jelei mintegy felkészítik az embert az érintés várható eredményére. Ezért a hatása e legalapvetőbb érzékelési mód számára is beláthatatlan jelentőségű.

A vizuális jelek olvasását a látással együtt tanuljuk meg.³⁸¹ Ahogy egyre több jelet észlelünk és különítünk el nyelviileg is egy jelenséggel vagy dologgal kapcsolatban, s hozzájuk sokszintű vonatkozásba a jelek hordozójával vagy más dolgokkal, jelenségekkel, annál inkább mondhatjuk, hogy valamit megismertünk és megértettünk. A forma jelek hordozójaként való olvasása, vagyis analitikus felbontása és az így kapott részek szituációkba állítása visszahat magára a formaészlelésre is. De a formára visszahat az a nyelviileg szerzett ismeret is, amelyre már nem közvetlenül a forma vizuális olvasása útján teszünk szert, hanem a nyelv rendszerében. A látás jelölvasásként egy, a vizuális észlelésben végbemenő elvonatkoztatás eredményeként létrejövő differenciálódást jelent, amely egyfajta megkülönböztetőképességből fakad, s ennyiben az értelmi, illetve a tudati műveletek kiterjesztésével és egyben kiteljesedésével jár. A formalítás és a jel-olvasás mégsem választható szét, mivel a formának is lehet jel funkciója és a jel is formaként (jelforma) jelenik meg. Ha a képi megmutatkozásban maga a dolog jelenik meg érzékileg, akkor jelei elsősorban korábbi és jelenlegi vagy várható létmódjáról, állapotáról, helyzetéről, létösszefüggésieről is hírt adnak. Tapasztalati szinten nincs önmagában álló, azaz minden szituáltságon kívüli ideális forma,³⁸² vagyis olyan forma, amely nem hordoz jeleket, ahogyan olyan jelek sincsenek, amelyek nem formák is egyben.

³⁸¹ A jelek olvasását már a környezetvalóság vizuális érzékelése, megértése és megismerése során megtanuljuk. Az effektív írástól mint lehetőségtől gyakran még nincs is tudomásunk, amikor környezetünkben már régen képesek vagyunk jeleket kiolvasni. Vagyis az olvasás annak ellenére sem függvénye az írás ismeretének, hogy a jelek olvasását és küldését párhuzamosan tanuljuk meg.

³⁸² Az első barlangfestmények mégis éppen ilyen abszolút érvényű, konkrét szituációkon kívüli formá-

Az eddigiekből kiderült, hogy a forma és a jel nem egymás ellentétei, és nem is két idegen vagy valami miatt inkompenzurábilis létezési és értelmezési módot jelent, hiszen a forma érzékelése teszi lehetővé a jelek érzékelését és olvasását. A formákból és a formákat olvassuk jelekként, s nem hol formákat, hol pedig jeleket érzékelünk és észlelünk. Ha a jelnek nincs saját teste, akkor a forma és jel ugyanazon dolog eltérő megértési módjai. A forma értelmezése természetes módon vált át a megértés művelete során jelértelmezésbe. Nem arról van tehát szó, hogy a jel felváltja a formát, hanem arról, hogy a látás aktusa valaminek a megértéseként a forma érzéki egységének megőrzésével kiemeli és figyelmének előterébe, azaz fókuszpontjába állítja a formán felfedezett jelet. A természetes jelnek gyakran nincs is egy pontosan detektálható helye. A jelforma köztes állapot a forma közvetlen érzékelése és az elvont és önállósult nyelvi értelem jelei között. Az érzéki jeleket (jelként funkcionáló formákat, szegmentumokat) ugyanis vizuálisan, a dolgokba integrált állapotukban és nyelviileg, onnan kiemelve, általánosítva is megért(het)jük. A megértés műveleti sorrendje az, hogy az érzéki formákban feloldódó jeleket előbb érzékileg értjük meg, s ezt a megértésünket követi a jelenség nyelvi transzformációja. A jel az a formának, ami a létezésnek a mozgás: általa válik a forma élővé vagy egyenesen egzisztenciává. Ha elménk valamilyen értelemben nagyot fejlődött az elmúlt pár évezred során, akkor az alighanem a vizuális érzékelésnek az egyre gyorsabb nyelvivé transzformálása, illetve a tisztán érzéki jelenségekben a nyelviileg kiformalódott tartalmak észlelése, amely néma olvasást jelent.

A természetben is fellelhető az a jeltípus, amely a későbbiekben az önálló testtel és formával rendelkező jelek alkalmazásához elvezette az embert. A *nyom* olyan jel, amely az általa jelzett létező távollétében képes róla információkat adni (meghatározni korábbi helyét, mozgását, haladási irányát, viselkedését stb.).³⁸³ A nyom tehát rendelkezik a nyomhagyó jeleivel, míg a nyom olvasója e jelek felismerésének képességével. A nyom gyakran nem egyszerű forma, hanem összetett, azaz szerkezete van, nem ritkán pedig lineárisan olvasható jelrendszerként működik, amely azért olvasható, mert tulajdonságai alapján elemeire lehet bontani. Amit a nyomból kiolvassunk, az elsősorban a nyomhagyóra és a nyomot megőrző hordozófelületre vonatkozik. A nyomnak nincs önmagára vonatkozó értelme és önmagára vonatkoztatható léte, illetve saját teste. A nyom, hogy úgy mondjam tiszta „negativitás”, azaz önmagában szemlélve egy negatív létmód, amely szó szerint a benyomódással, illetve a benyomással függ össze.³⁸⁴ Olyan formája van, amelyet valamely dolog felülete külső presszió hatására elszenvedett és megőrzött. Értelmét a nyomhagyó, a nyom őrzője és a nyom olvasójának viszonya határozza meg. Mivel a nyom eredetileg nem volt akaratlagos, ezért nem volt saját kidolgozott (egyezményes) jelként funkcionáltható formája sem. Ami a nyomból a nyomhagyóra vonat-

kat (megmutatkozásokat) próbáltak meg előállítani. A forma leválasztása a szituációkról, azaz az egzisztenciáról, olyan redukció, amely akaratlanul is a tiszta képszerűség ideáját igyekszik megközelíteni.

³⁸³ Az állat távollétében a nyomából lehetett kiolvasni azokat az információkat, amelyek rá vonatkoztak, így a súlyát, nemét, viselkedését, állapotát, szándékát stb.

³⁸⁴ Minden valószínűség szerint ki lehetne mutatni a benyomódás, illetve a negatív forma összefüggését az első „tartalomhordozó” eszközökkel, amelyek lehetővé tették az élelem vagy a víz szállítását.

kozóan kiolvasható, az gyakran az egyes egymástól elkülönülő nyomok eltéréseiből következik. A nyom tehát gyakran jelek összefüggő rendszereként jelenik meg, amelyet lineárisan vagy más módon, az írott szövegekhez hasonlóan kell olvasni. A nyom fizikai eredetének köszönhetően testi és egyben érzéki jelenség.

A nyomolvasó számára információt hordozó, azaz jelként működő nyomot a nyomhagyó általában akaratlanul hozza létre. A nyom olvasója a nyomban a nyomhagyóra ismer rá, s nem valamiféle kommunikációban feltáruló jelentésre. A nyom tehát nem tekinthető társadalmilag kialakított jelnek, bár természetesen társadalmi környezetben is sor kerül nyomhagyásra és nyomolvasásra.³⁸⁵ A nyomolvasás lényege, hogy a jelként olvasott nyomok segítségével újra összekötésre kerül nyom és nyomhagyó, mégpedig annak az eseménynek a felismerése által, amelynek során a nyom keletkezett.³⁸⁶ A nyom olvasója a nyom értelmezésén keresztül kerül összeköttetésbe a nyomhagyóval.³⁸⁷ A természetes nyomok tehát nem feltétlenül a megmutatkozóknak jelennek meg, s ennek az emberi jelalkotás szempontjából legmeghatározóbb jel-típusnak ez a leglényegesebb tulajdonsága, amely megkülönbözteti a jelenlét vagy a jövőben bekövetkező események, jelenségek (elő)jeleitől. A nyom amellet, hogy nincs igazán önálló léte, hogy tehát eredeti formáját tekintve többnyire valamely másik létező felületén helyezkedik el, rendelkezik a forma bizonyos tulajdonságaival. Így például minden felületen lévő és valamilyen presszióból származó nyom, mint amilyen a lábnyom is, azáltal válik olvashatóvá, hogy olyan sorozatot alkot, amelynek egyes elemei alapvetően megegyeznek egymással, de kismértékben különböznek is. Már itt megjelent az írásnak az a sajátossága, amely az ugyanolyan vagy ugyanaz és az eltérés játékából keletkező értelmezésre épül.³⁸⁸ Minthogy minden nyomolvasás értelmezés,

³⁸⁵ Bizonyos megközelítésben minden dolgot és jelenséget fel lehet fogni nyomként is. A kép is az ecset vagy a képkalkító szerszám nyomaként jelenik meg, hiszen a festék is a képet léthez segítő eszköz nyomaként rögzül a hordozófelületen. De a szerszámok is az előállításuk nyomaként keletkeznek. A pattintott köveknek nemcsak a szilánkjai, de maga a marokkő vagy a vágóeszköz, dárdahely, nyílhegy is a pattintás, azaz egy alakító tevékenység, illetve egy hirtelen nyomás (a pattintás) nyomát őrzi. Ebben a kitágított értelemben vett alakítás, alakulás, formálódás, változás stb. nyomhagyásként értelmezhető, ahogyan a paleontológusok, a fölt történetét kutató tudósok is bizonyos korábbi események, jelenségek, mozgások, változások nyomaiból olvasnak. Nincs éles határ nyom és más típusú alakulás, változás között, azaz bármit lehet nyomként vagy más módon értelmezni.

³⁸⁶ Nem véletlen, hogy a krimi a XX. században oly nagy karriert futott be, mivel ez az irodalmi műfaj összekötőkapocs az ősi nyomolvasás és a tudományos nyomozás között. Mint ilyen, a tudás és az igazság letéteményese. Ráadásul az őskorregészet, az antropológia, a képarcheológia és a kultúranropológia, amely az ember korai időszakával foglalkozik, szintén „nyomolvasó” tudomány. Ebben a megközelítésben a korabeli képek koruk társadalmának nyomait őrzik.

³⁸⁷ Az írásos szövegek írója ma is nyomokként „hagyja el” az írásjeleket, s benne gondolatait, érzéseit, véleményét stb. Az írás nyomkaraktere abban az időbeli eltérésben lelhető fel, amely a nyom keletkezése és olvasása között eltelik.

³⁸⁸ Az írás esetében az egyes jelek mindegyike hangot (vagy szótagot, szót) jelöl, ugyanakkor eltéréseikből, illetve ezek egymásra következőséből olvasható ki az értelem. A soralkotást és a soralkotásnak

azaz értelmet látunk benne, amit megfelelő ismerettel és tapasztalattal ki lehet olvasni, ezért a nyom egyben természetes jelként működik. Ennek ellenére a magas szinten folytatott vizuális nyomolvasás képességével csak az ember rendelkezik. A szag- vagy illatnyom, amely az állati nyomkövetésre és nyomértésre jellemzőbb, más természetű. A szag- vagy illatanyag ugyanis szorosabban tartozik annak kibocsátójához, annak jelenlétéhez, mint mondjuk az „elhagyott” lábnyom.

A TERMÉSZETES JELEK TÍPUSAI: AZ ELŐJEL ÉS A TÁRSADALMI JEL

A természeti jeleknek a nyomok mellett létezik egy másik nagy csoportja is, az úgynevezett *előjelek*, amelyek nem „utólagosan”, nem „elhagyott” nyomként működnek, hanem a megmutatkozó megjelenését vagy egy esemény bekövetkeztét megelőző és egyben megelőlegező jelekként. Ezt a jeltípust nevezhetjük akár „jósjelnek” is.³⁸⁹ Az előjel valaminek a megjelenését megelő(lege)ző jel, amely valószínűsíti a feltételezett dolog vagy jelenség későbbi megjelenését, létrejöttét, bekövetkeztét, kialakulását, létezését stb.³⁹⁰ Ezért a nyomokhoz hasonlóan, de még azoknál is nagyobb mértékben *létösszefüggések*ként értjük meg őket. A nyom és az előjel olyan jel, amely a vala-

megfelelő olvasást, a lineáris írást és olvasást megelőző *preolvasásként* értelmezzük. A nyomok éppenúgy rendszert alkotnak és egy meghatározott cél (az értelem elérése) felé haladó olvasást követelnek meg a nyomok olvasójától, miként azt az effektív írás esetében tapasztaljuk. Ugyanakkor a nyomolvasásban még az időtényezőnek némileg más a szerepe, mint az írásban, mivel az időbeli és a térbeli távolság megszüntetése a célja, s nem valamely értelem (tudás, ismeret) elérése. A nyomolvasás tehát még közvetlen viszonyban áll a létező létevel, közvetlenebben, mint a kép vagy az írás.

³⁸⁹ A távolból hallatszó és egyre közeledő villámlások, égdörgések, a látóhatár elsötétedése a vihar közeledtét „jóslja meg”. Egy legelésző csorda nagy valószínűséggel vonzza magához a ragadozókat. A hosszan tartó szárazságból következtetni lehet a kutak és a növények kiszáradására. A szagok erősödése éppen úgy a szag „forrásának” közellétére utal, mint a tükröződések a tükrözötték jelenlétére. Az ilyen jelek csak azért működhetnek valaminek az előjelekként, mert a jelként is funkcionáló jelenség a következményeivel együtt már ismert. Az előjelben gyakran maga a dolog úgy van jelen, hogy léteinek bizonyos vonatkozásaiban „megelőzi önmagát”. Ezt bizonyítja az is, hogy „előnyomról” nem beszélhetünk. Ez pedig azt jelenti, hogy jel és nyom nem minden esetben és tekintetben azonosítható. Miként példáink is mutatták, egy időben kibomló dolog vagy jelenség valamely időben korábbi része jelzi az egész jelenség (illetve az időben későbbi részének) közeledtét, bekövetkező megjelenését. A tárgyak látható oldalai is felfoghatók a nem látható (még jelen nem lévő) oldalak jelzésekként. A természetben fellelhető nyomok tehát a jelek egy fajtájaként működnek. Az előjelek jelentőségét mutatja, hogy Kínában az írás is a jóscsontok olvasásából alakult ki, hogy az antik időkben még a felvilágosultnak számító görögök sem indultak csatába jóslások, illetve kedvező előjelek kikérése nélkül. Az előjelek olvasását és megértését igen fontosnak tartották egészen korunkig, amikor is az előjeleket (legalábbis a tudományban) felváltották az előfeltételek. Az előjelek a sorssal függtek össze, a sors pedig a jövő feltétlen bekövetkeztét jelentette.

³⁹⁰ Az előjel olyan érzéki jelenség, amely mintegy már a megjelenő jelenbe állása előtt kikényszeríti annak az észlelő elméjében való megjelenését. Az előjelek „olvasása” nem emberi sajátosság, mivel az meglehetősen elterjedt már az állatvilágban is.

mely megmutatkozó megmutatkozásában feloldódó és jelenlétet jelölő jellel szemben más megmutatkozón jelenik meg, mint aminek/akinek a jeleként funkcionál. Olyan jel tehát, amely egy időbeli és/vagy térbeli különbséget is tartalmaz. A nyom és az előjel azonban a jelenvaló lét két oldalán helyezkedik el: a nyom egy a múltban lejátszódott eseményt jelöl, az előjel viszont egy bekövetkezés előtt álló, azaz eljövendő dolgot, eseményt vagy jelenséget „jósol” meg.³⁹¹ Ebben az értelemben például a *terv*-nek egyfajta természeti *előképe* az előjel. Látnunk kell, hogy az idő dimenziója milyen szerepet kapott a kultúrák kialakulásában, s hogy a kép, amely megnyitotta az utat a mindenkori tiszta jelen való létből a jelennek időbeli kitágulása előtt, miként hordozza magában azt az ismeretet és kulturális alapot, amelyet az írott történelem előtti korszak emberi közösségei létrehoztak, s amelyet a tárgykalkulációk mellett csak a képeknek volt módja megőrizni.

A természetben fellelhető jelekkel szemben a mesterségesen, társadalmi igények által megalkotott jelek lényege – főleg, amelyek egy jelrendszer részei – már a helyzetésítésként értett reprezentációban található meg. A tulajdonképpeni értelemben vett társadalmi jel a jelenlét tekintetében éppen az ellentéte a képi megmutatkozásnak. Habár e jeltípus létmódjában már többnyire jól elkülönül, és gyakran saját jeltesttel rendelkezik, miként ezt az írás esetében is látjuk, lényege éppen úgy nem benne, hanem rajta kívül, a jelzettben vagyis a jelöltben található meg, miként a távollévőt jelölő természetes jel (nyom, előjel) esetében. Vagyis minden jel az emlékezetre támaszkodik. Ha a jel a nem érzéki vagy nem érzékelhető dolog helyett van jelen, akkor ez a fajta jelenlét az észlelés számára egyfajta „távolsággal” rendelkezik, akárcsak azok a dolgok, amelyek térben és/vagy időben valóban távol vannak a jeltől és a jel értelmezőjétől, olvasójától.³⁹² Ám ez a távolság az elme asszociációs ugrása által megszűnik, s ezért csak kevésbé észlelhető. A távolság megszűnése mégsem olyan, mint a képi megmutatkozás esetében. A képzettársítás a dolgok és bizonyos jelenségek együttjárásának tapasztalatából fakad, ezért neveztük létösszefüggésnek. Egy jellegzetes lábnyom – miként a szagminta – a nyom észlelőjében felidézi a nyom elhagyójának „általános képét”,³⁹³ illetve (többnyire némileg meghatározatlan)

³⁹¹ A látás is tekinthető olyan eszköznek, amely az időben később bekövetkező dolgokat előre regisztrálja, vagy éppen fordítva, segítségével korábbi eseményeket is képesek vagyunk megérteni. Mindezt a látás távolságot áthidaló képességének köszönhetjük.

³⁹² A közvetlen meg nem mutatkozás tekintetében differenciálnunk kell, mivel az észlelés aktusában való megmutatkozás az alak és a forma tekintetében is mindig csak részleges lehet. Ezért a jel – mint egy jelen lévő, de nem észlelt jelenség jele – elsősorban nem a külsőre, hanem többnyire a belsőre vagy valami más miatt nem észlelhetőre vonatkozik. Ebben az értelmezésben a forma és megjelenésének egyes állapotai, variációi önmaga és rajta kívüli dolgok, jelenségek, események jeleként jelenik meg.

³⁹³ Az elme valamiről alkotott „általános képét” azt a nem minden tekintetben pontosan beazonosítható vagy nem egyetlen létezőről alkotott képzetet értjük, amely nem egyetlen valóságos emlék képét jelenti, hanem tapasztalatét, egy nem pontosan meghatározható azonosítást valamivel, ami az elmében egy dologgal kapcsolatban kialakult. Ez a képzet nem azonos abban az értelemben egy konkrét nyomhagyó képével vagy egy meghatározott érzékelési aktus során keletkezett „elmebeli képpel”, ahogyan

képzetét. Az ilyen esetekben a múlt az elmében emlékezetként szó szerint a jelenig hatol, s képes megidézni azt, ami még nem létezik, a jövőt.

Talán még az első képeket is megelőzve jelentek meg az ember által létrehozott – nem egy megmutatkozás részét alkotó, hanem valamit jelölő, azaz a jelhagyás szándékával készült – akaratlagos jelek vagy jelszerű (piktogramok), talán mondhatnánk úgy is, hogy preszimbólumként működő motívumok különböző csontokon, köveken, sziklákon és barlangok falain. De csak a kontúr képalkotó szerepének kidolgozása után válik időszerűvé, hogy kidolgozzuk és bemutassuk, mikor vált szükségessé egy ilyen közvetítő bevezetése az élet különböző területeire, s miként is ment végbe ez az intencionális jelalkotó folyamat. Alaposan elő kell készítenünk a terepet ahhoz, hogy egyértelművé válhasson, mire is volt szükség ahhoz, hogy ezek a jelek a nyomnak a nyom voltát nem feladva, az emberi elme intenciójának kivetítéséeként, *lenyomat*ként jelenjen meg.³⁹⁴

Az emberi tevékenység során akaratlagosan alkalmazott jel alighanem már a kezdetektől fogva valaminek a helyettesítésére szolgált. Márpedig nem lehetett könnyű kilépni a természetes gondolkodás és az „itt és most” adott valóság keretei közül, hogy valamiféle utalással vagy célzással jelezzenek egy dolgot, amely éppenséggel nem jelen lévő, de amelyet a kommunikációban – legalábbis bizonyos aspektusaiban – mégis úgy kell tekinteni, mintha éppen viszonyulnánk hozzá.³⁹⁵ Az egyes jeleket általában ugyanazzal az eljárással hozták létre, mint amivel a képi megmutatkozásokat rögzítették a hordozó felületén.³⁹⁶ A jel- és a szimbólumhasználat (mint amilyen például a piktogram) igencsak régi kísérője az embernek, bár pontos kialakulásának felderítése szinte lehetetlen feladatnak látszik.³⁹⁷

mi a kép szót értelmezzük, mivel csak egy ilyen létező általános tulajdonságait és létezésének az „észlelés által elhagyott” jeleit őrzi.

³⁹⁴ Itt elsősorban, bár nem kizárólag azokra az úgynevezett „makarónivonalakra” gondolunk, amelyeket a barlangok puha agyagfalába húztak kézzel vagy valamilyen fűszerű eszközzel.

³⁹⁵ Kísérletekből kiderült, de személyes tapasztalatokból is tudjuk, hogy a kisgyermeknek mennyire nehéz tudatos tudatával megtanulni a társadalmiként elfogadott időt, vagyis az eltérő időpontokat. Az idő helyes nyelvi alkalmazása ugyanis már feltételezi az idő ismeretét, de legalábbis annak bizonyos képzetét, amelyet a gyermek éppen ekkor tanul meg a nyelv segítségével. Az őskor emberének annyival nehezebb volt a feladata, hogy neki a nyelv eleinte nemhogy nem volt segítségére az idődimenzió megértésében, hanem éppen azt kellett elsődlegesen megoldania, hogy a nyelvben jelezni tudja az időben általa érzékelt differenciákat, hogy tehát a kommunikációban és a közösség tudásában rögzíteni lehessen ezt a kiterjesztett időről való tapasztalatot.

³⁹⁶ Amíg a képi megmutatkozásnak létezett egy plasztikus formája is, amely úgy jött létre, hogy a megmutatózó formájához hozzáigazították a hordozó felületét, a jelekkel kapcsolatban ilyen plaszticitásról nem beszélhetünk. Ugyanakkor a képeknek sem volt jelük, mivel mind a kép, mind a jel a jelenbe állítás eszköze. Idővel azonban a kép és a jel is szert tett saját képre (reprodukción) és jelre (írás), ami egyfajta megduplázódást (a „kép képe”, azaz reprodukciója és a „jel jele”, az írásjel) jelent.

³⁹⁷ Nem tudjuk, hogy az egy hordozófelületen (csonton) egymástól szabályos távolságban és nagyjából párhuzamosan húzott vonalak mennyiben jelentenek, illetve jelölnek valamit, s mennyiben csak a vonal

A fennmaradt leletek alapján úgy tűnik, hogy ez a fajta reprezentáció eleinte még inkább a látáson, a közvetlen percepción, az érzéki intelligencián alapult, s talán kevésbé a beszélt nyelven (a kommunikáción mint közvetítésen). A falfirkákként megjelenő piktogramokra ma is jellemző ez a metakommunikatív (nyelv előtti/melletti), valami nem pontosan meghatározható dologra utaló, azaz általános értelmű tartalom. Az észlelés során az egyes megmutatkozókról akaratlanul kilalakult tipizált és sematizált elmebeli kép, annak ellenére, hogy a ma tapasztalhatónál erősebben kötődött a percepcióhoz és a vizuális emlékezethez, összetettségében, a közösség tudatában való jelenléte tekintetében már nagymértékben különbözött az állati megismeréstől. A nyelvileg generált értelemnek, illetve a beszédnek még megközelítőleg sem lehetett akkora a súlya a megértésben, mint mai társadalmunkban. Ezért kevésbé nyomta el a konkrét érzéki tapasztalathoz jobban tapadó emlékképeket és természetes jeleket, az egyes egyedek által szerzett saját tapasztalatokat, mint teszi ezt korunk elvontabb gondolkodása. Korunkban az elmebeli képek működésére egyre inkább az válik jellemzővé, hogy a nyelvi értelem mögé rejtkeznek, s ezért – paradox módon – néha szinte alig észleljük őket. Gondolkodásunk alapját azonban még mindig az érzéki tapasztalat, a formalítás jelenti. Minden elvonatkoztatás, még a matematikai is, a jelen való létet jelentő formához viszonyulásként érthető meg, és lényegében a tőle való eltérés egy módjaként működik.

Korábban a természeti jelek is csak egy adott szituációban helyettesítették a létezőket.³⁹⁸ A természeti vagy természetes jel „olvasása” olyan elvonatkoztatóképeségen alapul, amely alighanem a nyelvi elvontságnak is mintául szolgált.³⁹⁹ A kommunikatív céllal alkalmazott jelek bonyolultsága ugyanakkor már az emberré válás legkorábbi időszakában is jóval meghaladta az állatokra jellemző kezdetleges metakommunikációt és jelhasználatot. Ebben a metanyelv, a testkép volt a segítségére. A közösségen belüli információcsere igénye pedig egészen új elvárással állt a metakommunikáció elé, amely végül elvezetett a nyelvi kommunikációhoz.

nyomhagyása és a helyköz szabályosságának lehetősége, illetve az így keletkező elvont „szerkezet” ragadta meg alkotójának képzetét.

³⁹⁸ A nyomolvasás képként viselkedő jelek olvasását jelentette, s ez a korabeli ember életében a lehető legnagyobb jelentőséggel bírt. A nyom jelként, a nyomhagyó reprezentációjaként működött. A nyomot a nyomhagyó akaratlanul hagyta el, mint a kihullott szőrszálait, a levedlett bőrt vagy az ürülékét. Bizonyos tekintetben tehát a nyom azonos a nyomhagyóval, s nem redukálódik a múltbéli jelenlétének a jelére. Az ember a kezének festékkel körülírt nyomát (illetve formáját) is otthagya a képek és a jelek mellett a barlang falán. A kéznyom egyszerre tekinthető nyomnak, jelnek és képnek (piktogramnak), amely egyfajta személyes szignatúráként jelöli a nyomhagyót.

³⁹⁹ Nem véletlen, hogy a nyomok képi megjelenítésével sohasem lehet a létezők érzéki-képi megmutatkozását helyettesíteni. A nyom ugyanis éppenséggel a létező tulajdonképpeni létezésének a távollétét állítja, míg a jel helyettesíti, illetve önmaga által a jelenbe állítja a hiányzó létezőt. Ugyanakkor a nyomolvasót hozzásegíti, hogy képzetében megjelenjen a csak nyomában jelen lévő megmutatkozó. A nyomot állat és ember egyaránt követi, míg el nem jut eredetéhez, a nyomhagyóhoz. A jel és a jelzett közötti távolság viszont nem küzdhető (és nem is küzdendő) le. Ugyanakkor éppen a kéznyom bizonyítja, hogy nyom, piktogram és kép között átfedés van.

A METAKOMMUNIKÁCIÓ EREDETE

Azt gondoljuk, hogy a nyomolvasás és az előjelek vizsgálata, megértése és gyakorlati alkalmazása volt az a terület, ahol a mindennapi tevékenységek sorában *mintakép*-ként először megjelent a kulturális (intencionális) jelhasználat. A nyomnak jelként való olvasása a legtermészetesebb értelemképzésnek tekinthető. Miközben egy állat nyoma nem azonos az állattal, amíg a nyomok követői rá nem bukkannak, a nyom jelként helyettesíti az állatot, s a nyom olvasójának tudatában kiváltja az állat reflexszerűen megjelenő általános és sematikus képét és/vagy a homályos érzetét, amely ugyanazon állatfaj más egyedeinek emlékképeiből állt össze.⁴⁰⁰ A nyom jelfunkciója abban a pillanatban érdektelenné válik, hogy mint helyettesítőre nincs már szükség rá. A nyom természetes jelként, illetve előzetes prezentációként megelőzi és megalapozza a társadalmilag megalkotott egyezményes jelet és a képi megmutatkozásban rejlő megmutatkozóval való érzéki azonosságot. A jelként funkcionáló nyom lenyomat jellege ellenére sem azonos a formával, illetve a megmutatkozó vizuális érzékletével, de annak bizonyos részét (negatívan, azaz egy presszió következtében) megőrzi. A nyom olvasójának elsődleges célja a közte és a nyomhagyó közötti távolság eltávolítása, illetve felszámolása a nyom követésével. Bizonyos értelemben a természetes és a mesterséges jel között a nyom jelenti az átmenetet. Nyelvünk még ma is azt mondja, „nyomon lenni” vagy „jó nyomot követni”, ami azt jelenti, valami felé „jó úton haladni”, hogy egy másik metaforával helyettesítsük az előzőt. A nyomolvasás ahhoz hasonlítható, ahogyan a megmutatkozásból a megmutatkozóra vonatkozó információt olvassuk ki. A nyomból kiolvasásra kerülő információ sem a nyomra vonatkozik, mivel a nyom jelként utalja tovább a nyom olvasóját a nyomhagyóhoz, mégpedig ahhoz hasonlóan, ahogyan egy írásos szöveg utalja tovább az olvasót az írás jeleitől a szöveg jelentéséhez, illetve tartalmához.

Úgy tűnik, megtaláltuk annak a meghatározhatatlan, fizikailag nem mérhető távolságnak is az eredetét, amely a jel vagy a szimbólum és a (nyelvi és nyelv előtti) jelentés vagy jelzett, illetve a szimbolizált között húzódik. Ha a nyomot és a nyomolvasást a jelértelmezés mintaképeként fogjuk fel, elénk tárul a jel és a jelentés (jelentett, jelölt) sajátos viszonya is.

⁴⁰⁰ Az állat nyoma az érzéki megmutatkozását helyettesíti. A nyom a nyomolvasás aktusában az állati elmében előhívja a nyomhagyó differenciálatlan érzetét vagy akár a sematikus képét is. Ez az elmében megjelenő kép nem olyan konkrét, mint amikor az ember által kivetésre kerül, de ilyen konkrétságra nincs is szükség. Ezért az ember esetében a nyelvi értelem (a szó) könnyedén átveheti az adott állat reprezentációjának szerepét a konkrét és a sematikus képmélektől, homályos érzetektől. A nyom tehát érzéki-észleleti jelenlévőként közvetlenül ezt a képet és/vagy érzetet is reprezentálta. Az ilyen képet vagy elmeállapotot azonban az ember esetében bármikor könnyedén helyettesítheti a nyelvi jel, azaz a szó, a beszéd, a narráció. A tudat előzetes képe (mintaképe, ideája, sematikus képe) ezek után módosul az új érzéki tapasztalat konkrét képével. Az „általános”, azaz sematikus elmekép, amely végső soron a platóni *idea* fogalmának kialakulásához vezetett, a képek elmében történő egyesítésével és egymást reprezentálásával keletkezik.

A magukban álló, már saját jelformával rendelkező, de még egy összetettebb értelemegységbe nem illeszkedő és rendszerként sem működő jelek olyan jelenségként működtek, amelyek továbbszerveződésük során rendszerbe szerveződtek és önálló értelmi szintet alkotva végül elvezettek a teljes értékű nyelvi kommunikáció kialakulásához. Egy ilyen összetett feladatnál a genetikai adottságok önmagukban még nem jelentik valamely képesség vagy adottság feltétlen megvalósulását, csupán annak a lehetőségét tartalmazzák. A beszéd genetikai feltételei, amelyekkel a homo sapiens rendelkezett, önmagukban nem voltak elegendők a beszéd kialakulásához. Szükség volt például a fiziológiai, a társadalmi és természeti környezeti stb. feltételek teljesülésére is, s ezek a feltételek feltehetőleg egymást erősítve jelentek meg és vettek részt előbb a metakommunikáció, majd az auditív nyelv kialakulásában. A külső vagy másként előfeltételeknek is adottaknak kellett lenniük. Ezek közé tartozott a nyomolvasás és az ebből továbbfejlesztett jelek készítésének, majd ezek rendszerbe szerkesztésének képessége. Az egyneművé válás irányába fejlődő (auditív) jeleknek⁴⁰¹ azonban – legalábbis részben – el kellett szakadniuk az érzéki közvetlenségtől, a test által előállított képszerű értelemalkotástól, vagyis az önálló szerkezetbe rendeződésük érdekében függetlenedniük kellett a metakommunikációtól. Ez utóbbi egy máig tartó folyamatban fokozatosan a kommunikáció háttérévé vált, s ebből a pozícióból segíti a nyelvi kifejezést vagy éppen egészíti ki a közvetlen nyelvi kommunikációt. A nyelvi jelek már nem lehettek kizárólag az érzékeléstől függők, hanem bizonyos tekintetben kezdettől fogva elvont, önkényes vagy egyezményes, bár állandósult és egymáshoz igazodó jelekként kellett működniük. Csak egy ilyen feltételrendszer mellett vált lehetségessé, hogy később összekapcsolódjanak és önálló érzéki (auditív) rendszert alkossanak. Ez azt jelenti, hogy a vizuális jelek valamiféle előképként segíthették a nyelv kialakulását, de csak közvetett módon, mivel a nyelvnek éppen-séggel el kellett szakadnia a vizuális közvetlenségtől (de a metakommunikatív gesztusoktól, az arcmimikától és más akaratlagos vizuális jelhasználatától is), hogy önálló, jól variálható, a kifejezést a legnagyobb mértékben segítő szerkezete kialakulhasson. Az egyes eltérő karakterű és megjelenési módú, eredetükhöz szorosan kapcsolódó jelek csak úgy maguktól soha nem állhatnának össze önálló rendszerré. A kommunikációként funkcionáló jelrendszernek feltétele, hogy előbb leváljon a környezővalóság dolgairól, jelenségeiről, azokról a dolgokról, amelyekből ki lett olvasva, hogy független, immár közös szerkezeti egységbe rendezett, az érzéki-tapasztalati valósággal párhuzamosan működő, arra folyamatosan visszautaló, de vele már nem azonosítható értelemegységként működjön. Ebben haladta meg az emberi kommunikáció az állatit. Ám a nyelv egységes rendszere (a nyelv tana, általános szabályai,

⁴⁰¹ Az ember által használt jelek két nagy rendszere, a vizuális és az auditív párhuzamosan működött (és működik ma is). Ám miután a nyelvi jel univerzalitásigénye megkövetelte egyfajta értelmi zárttságot, a vele párhuzamosan működő érzéki jel a megértési művelet során a háttérbe szorult, de nem szűnt meg működni. Jelenléte a megértésnek éppen olyan összetettséget biztosít, mint az érzékelésben a különböző érzékszervek együttműködése (például, ahogyan a látásban „jelen van” a tapintás, a hallás és az ízlelés). Ez az állatok esetében elsősorban a feltételes reflex formájában adott.

vagy használatának módja) nem azonos a formák, színek, távolságok stb. „látási képként” működő vizuális szerkezetével. A formák a jelenlét módját mutatják meg, míg a nyelv egy már kitágított időbeliségben működik, amelyben az eltérő idők síkjai egyszerre alkotnak rendszert. A kép néma és mozdulatlan jelenbe zártsága, amelyben a megmutatkozásnak és az észlelésének az ideje egybecsúszik, azért állítható szembe az auditív beszéd élettelségével, mert a nyelvben a mindenkori jelen adottságát könnyen el lehet választani a nyelvben elrendezett különböző időbeliségektől.

De azért sem jöhetett létre korábban a jelek egymást értelmező és egymásba fonódó, az érzéki megmutatkozástól független szerkezete,⁴⁰² mert a nyelvívés válás fordulata nem a vizuális észlelés területén, hanem a vizuális metakommunikációhoz mellékelt hangokból kezdett kibontakozni.⁴⁰³ A beszéd és a hallás együttes (jeladó és jelfogó), egymásra irányuló alkalmazása vezetett el oda, hogy a vizuális eredetű, de auditívra transzformált jel úgy szakadjon el a jelölttől, azaz vizuális eredetétől, hogy ez a szakadás ne legyen teljes, hogy akár még a látás észleleti aktusában is nyomon követhető maradjon, azaz rendelkezzen a visszatranszformálás, illetve a vonatkozás bizonyos lehetőségével.⁴⁰⁴ Éppen a kép mutatja meg nekünk, hogy a nyelv helyzete, beszédé, önálló és a közvetlen környezetével párhuzamosan

⁴⁰² Az írás létrehozása éppen az ellenkező irányból vált lehetségessé: a képjelenség (illetve az érzékelés és az észlelés) egységét kellett felbontani ahhoz, hogy az egyes értelemegységek a beszélt nyelv mintájára értelemhordozókká válhassanak. Rendszeresen csak alig több mint ötezer éve használja az ember az írást - ezt a vizuálisan megjelenő, de alapjaiban nyelvi jeleknek a képjelenségből kivált formáját - értelemközlésre, kommunikációra. Éppen a képből kivált írás a legékezebb bizonyítéka annak, hogy a képi megmutatkozás már a vizuális értelemolvasás formájában volt használatos, valamint hogy a nyelv és a vizuális-képi érzékelés mennyire egymásra van utalva. Az első írásos nyelvi szövegeket képek jellé absztrahálásával állították elő. A formát helyettesítő érzéki jel egészült ki (eredetileg a beszédben jelen lévő) vizuálissá alakított nyelvi jelekkel. Az auditív jelek összekötő szerepe mellett az írásos jel strukturális szerkezetét is a beszélt nyelv lineáris szerkezetére cserélték fel. Az írásjelek megőrizték a korabeli képi megmutatkozások (képek) kétdimenziós kiterjedését, a forma elsőségét minden más képpalkotó elemmel szemben.

⁴⁰³ Aligha véletlen, hogy a kommunikáció két eltérő aktusból, a (befogadó) hallásból és a (közlő) beszédből tevődik össze. A jel is hasonlóképpen választható szét olvasásra és az írásjelek előállítására.

⁴⁰⁴ Korábban azt állítottuk, hogy az ilyen nyelvből a vizuálisba való visszatranszformálás nem lehetséges, de ha ezt a visszatranszformálást nem az érzékelhetőség tartományában, hanem csak az elme belső képeinek közbeiktatásával kell véghezvinni, akkor az a különbség, amely a képi megmutatkozás konkrétsága és a visszafordítás lehetőségei között fellelhető, többé nem okoz problémát. A vizuális emlékezeten ugyanis nincs feltétlenül szüksége ilyen konkrétságra. A visszatranszformálás a kommunikációban elhangzottaknak a megértését jelenti, azt, hogy a nyelv képes helyettesíteni a konkrét tapasztalatot, hogy tehát a másik érzéki tapasztalata a kommunikációban megoszthatóvá válik, mivel a képzelet a saját tapasztalataira és korábbi kommunikációkra támaszkodva hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de pótolhatja a közvetlen érzékelést. Ezt az teszi lehetővé, hogy a nyelv az érzéki analízisre támaszkodva képes az észlelés során együtt jelentkező dolgokat elválasztani egymástól, majd önálló értelemegységként a kommunikáció tárgyává tenni őket.

működő és azt gyakran helyettesítő jelstruktúrává alakulása még pár tízezer évvel ezelőtt sem volt annyira kifejtett, mint ahogyan ezt a mai állapotában érzékeljük. A korai kommunikációban még feltehetőleg sokkal nagyobb mértékben voltak jelen a vizuális metakommunikáció jelei.⁴⁰⁵ A nyelv sokáig nem törekedett az egyneművé válását gátló jelektől való megszabadulásra, és zárt, kimondottan auditív kommunikációs rendszerként való működésre, miként azt az irodalmi vagy a szaknyelveknél (definícióknál, leírásoknál, rendszerezéseknél stb.) megfigyelhetjük. Az érzékelés és az azt kommunikáló formák sem váltak még el oly mértékben egymástól, mint manapság. Tapintás, látás és nyelvi artikuláció, valamint a hallás teljes egységben és összhangban léptek fel a megértés érdekében. Ahol az egyik korlátokba ütközött, a másik vette át az értelemalkotás és közlés szerepét. Felbonthatatlanul, egymást kiegészítve és ezért egymásra utalva működött az auditív kifejezés és a vizuális, közvetlenül érzéki „gesztusnyelv”, és az egyik érzékszervből a másikba való átváltás nem okozott gondot, mivel az emberi agy hallatlan képlékenységgel rendelkezik. A látás, a vizuális jeleknek és a nyelvi értelemnek az egymásba játszása, egymást kiegészítő volta, folytonos transzformációja, ritmusos egymást váltogatása sokkal nagyobb jelentőségű volt, mint manapság, amikor az egyik érzéki formából a másikba való átváltásnak társadalmilag kidolgozott formái vannak.

A képi emlékezet kiterjedt jelenléte az elme működésében – amelyet leginkább az eszközkészítés, a nyomolvasás és a vadászat reprezentált – egy erőteljes következtetési gondolkodásmódra támaszkodott. Ez a nemi munkamegosztásban elsősorban a férfiak jellemzője volt, amely találkozott a női nemre jellemzőbb cselekvési formákkal, elsősorban az utódgondozással, amely felerősítette a nyelvi kommunikációt és felhasználót.⁴⁰⁶ A munkamegosztásból adódóan az észlelésben és a kommunikációban, illetve a gondolkodásban is egyfajta differenciálódás alakult ki. Nem kizárt, hogy az ebből fakadó eltérő megértési és kifejezési módok az egyeztetési problémák miatt csak nehezen tudtak összezsírozódni, de végül a hétköznapi beszédben és a mindennapi munkatevékenységben egyesültek, s mindinkább kiteljesedtek az egymás-

⁴⁰⁵ A kommunikáció fejlődésével párhuzamosan a metakommunikáció is jelentős változáson ment keresztül. A testbeszédet kiegészítő tárgyak, amelyek a nagyrészt már a beszéden alapuló nyelvet megelőző korszak tipikus kommunikációs formáinak részét alkották, nem abban az értelemben voltak szimbolikusnak tekinthetők, mint a későbbi korok szimbolikus tartalmú tárgyai. A közösségek a jelfunkciót is ellátó, a testet értelmében kiegészítő tárgyak tartalmának rögzítésére törekedtek, minthogy az értelem, tartalom és jelentés állandósága volt a biztosítéka a megértésnek. A szimbolikus tartalomra szert tett különleges tárgyak viszont már gyakran kiváltak az általános tárgyhasználatból, hogy egyedi társadalmi jelentések hordozói legyenek. Ettől kezdve egyes tárgyak különös tulajdonságokra tettek szert (vezéri pálca vagy bot, fejdísz, ruhadísz stb.). A tárgyak terén is lejátszódott az a folyamat, ami az emberi társadalmakon belüli differenciálódás során lezajlott. Az egyedi szimbolikus tartalmat hordozó tárgyak megjelenése megerősítette a közösségben és a nyelvben végbement differenciálódást.

⁴⁰⁶ A nők közösségi helyzete, közösségsszervező feladata jobban megkívánta a nyelvi koordinációt. De a nőkre várt a nyelvi ismeretek átadásának feladata is az újabb generációk számára. A társas együttlét formája kedvezett a nyelv női közösségben való kiforrásának.

sal kapcsolatot tartó közösségek mind bonyolultabb szerkezetében. A nyelvi kifejezés és a gondolkodás eredeti különbözősége rejtetten megmaradt, s ez azt jelenti, hogy a magasabb rendű nyelvi gondolkodás nem tekinthető minden tekintetben nyelvi-nek.⁴⁰⁷ A nyelvi gondolkodás a szavak által önálló létformára tett szert, s ezért különbözőségük nem érzékelhető. A nyelv nélküli gondolkodásra jellemző, hogy nem lehet érzékelni azt az eszközt, amely a nyelvi gondolkodás esetében a nyelvben fellelhető. Ahol nem érzékelhető az eszköz használata, ott az eljárás sem formalizálható és nem is ellenőrizhető, ami megnehezíti a gondolkodási módok társadalmisítását.

A PIKTOGRAM AZ ÁTMENET KÉP ÉS A JEL KÖZÖTT

A barlangok falán megtalált legkorábbi vizuális jelek jelentését homály fedi.⁴⁰⁸ Talán nem is volt sohasem oly mértékben egyértelmű jelentésük, nyelvi tartalmuk, mint amit ma elvárunk a legtöbb képi megmutatkozástól vagy jeltől. Olyanok is akadnak, amelyeknek jelentésére vagy értelmére nem teljesen letisztult jel voltuk ellenére – legalábbis részben – ma is ráismerünk. Ezek a már említett piktogramok, a jelek állandósított sémájához hasonlóan az érzéki észlelés terén megőrzött, de formailag a végeletekig redukált és lényegében szinte jelként használt képek. A piktogramokat ma is képszerűségük miatt ismerjük fel, bár inkább jelfunkcióban használjuk.⁴⁰⁹ A

⁴⁰⁷ A nyelvben vagy az azon kívüli gondolkodás igen könnyen ellenőrizhető önmagunkon is, hiszen gyakori eset, hogy valamilyen problémára a megoldást nem nyelviileg leljük meg. Mi több, előfordul, hogy keressük a szavakat valaminek a kimondására vagy éppen azt mondjuk: „sejtjük a dolgot”, „érezzük, miről van szó”, „itt van a nyelvünk hegyén, de nem tudjuk kimondani”, „értjük, de nem vagyunk képesek megfogalmazni”, „nem jut eszünkbe a megfelelő szó”. Amikor tehát nyelviileg generált gondolkodásról beszélünk, akkor a gondolkodás azon rejtett, de a nyelv, illetve a beszéd által ösztönzött és kifejezéssé váló módjáról beszélünk, amelynek működése a tudomány számára még közel sem teljesen megfejtt. Mert kétségtelen, hogy a szó explicitté válása előtt már tudjuk, mit keresünk, de amit keresünk, mégiscsak egy szó, amelyet egy nyelvi szerkezetben szeretnénk elhelyezni. Gyakran képek sem „ugranak be” azonnal, s mégis helyesen cselekszünk. Ilyen, amikor úgy érezzük, láttuk már ezt a dolgot, jelenséget, vagy átéltük már ezt a szituációt, de nem ugrik be, hol és mikor, illetve nem tudunk konkrét képet állítani a dolog mellé, holott tudjuk, hogy ilyen képnek lennie kell emlékezetünkben. Hasonlóképpen előbb tudjuk, mit szeretnénk tenni, mint ahogyan azt tudatosítjuk magunkban. Egy autó a mozgásának apró jeleivel korábban elárulja vezetőjének szándékát egy idegennek, mint ahogyan a vezető önmaga számára tudatosítja.

⁴⁰⁸ Az a kérdés, hogy a (jelet hordozó) forma, a (jelentést hordozó) jel vagy a(z) értelem lehetőségét hordozó) jelentés volt-e előbb, nem megválaszolható. Mégpedig azért nem, mert ezeknek mindegyike létezett és működött már akkor, amikor a jelkészítés és a jelhasználat még nem volt általános és formalizált gyakorlat az emberi kommunikációban. Az önálló és elvont formának a jelhez mint kifejezési módhoz való kötése, valamint a jelnek (mint ismert formának) egy állandó jelentéssel való ellátása feltehetőleg sokszor megismételt – felismert, elfelejtett, majd újra felismert – gyakorlat lehetett, amíg tevékenységi módként véglegesen rögzült az emberi közösségekben. Még tovább tarthatott a jelhasználatnak az élet minden területére kiterjedő általánossá válása.

⁴⁰⁹ A piktogram az a képtípus, amely a képtől eltávolodva a jelszerűség felé vezető úton a lehető leg-

piktogram tehát a jel és a kép között álló képződmény, amely elvontabb az érzéki jelenlétre építő képnél, de nem eléggé elvont és nem eléggé nyelvi ahhoz, hogy tisztán jelként lehessen értelmezni. A piktogram egyfajta átmenetet képez a jelszerű (szimbolikus tartalmú) nyelvi elvontság és az érzékiségét megőrzött képi szerkezet között. Még forma, de már jelfunkcióban. Habár a piktogram részben képes a képet helyettesítéssel (jelszerűségével) megidézni, vagyis az utóbbinál kevésbé érzéki és sokkal sematikusabb, ellenben – talán éppen ezért – nyelvi segítséggel behatárolhatóbb is a kifejezőképessége. Az őskori piktogramok (jelszerű képek, illetve érzéki eredetüket megőrző jelek) jelentős részét kitevő női és férfi nemi szervek rajzolatai ugyanis nem a nők és a férfiak nemi szerveinek a képi megmutatkozása helyett jelentek meg. De feltehetőleg nem is egyszerűen a két nem nemiségét voltak hivatva reprezentálni, hanem inkább azt, amit a nő a férfi vagy a férfi a nő (illetve az általuk reprezentált közösség egésze) számára általában, a másként nem kifejezhető érzések szintjén jelentett.⁴¹⁰ Ez az általános és homályban hagyott jelentés, amely tehát a nemi aktusra utalt, megmagyarázza, hogy miért nincs szükség a piktogram esetében sem pontosabb vizuális megjelenítésre, sem határozottabb, illetve konkrétabb jelviszonyra.⁴¹¹ Kétségtelen, hogy a piktogram nem akar igazán megjelenítés lenni, minimálisra redukált képszerűségével csak érzékelőjének megértését igyekszik meghatározott irányba terelni. Jelként való funkcionálása is kétségbevonhatatlan, s ebből adódik, hogy a képszerű és a jelszerű nyelvi jelentéshordozók között középütt foglal helyet. Megjelenésekor egzisztenciális jelentősége volt, amelyet a férfi a nő nemiségének bemutatásán (s talán kevésbé annak nyelvi kommunikációján vagy képén) keresztül tudott kifejezni, és fordítva.⁴¹² Számunkra úgy tűnik, hogy a korabeli emberi közösségekben a piktogramok használata még egyfajta differenciálatlanságot

messzebb ment el, de úgy, hogy a kép vizuális alapjait megőrizte, s ennek következtében jelként és képként egyaránt jól működik. Az ideogramma ezzel éppen ellentétesen a jelek azon csoportját jelöli, amelyek rendszereken túlnyúlva formai sajátosságaiknak „képszerűségével” bárhol feltűnhetnek.

⁴¹⁰ Mindez független volt attól, hogy az egyes egyének miként értelmezték a maguk számára ezeket a jelszerű piktogramokat, mivel értelmezésük a közösség egészében valósult meg. Ezért az egyes értelmezések közötti eltéréseknek nem volt különösebb jelentőségük.

⁴¹¹ A piktogramok lényege a gyors ráismerés az utalásra, jelzetre, célzásra, felhívásra, utasításra stb. A piktogram minden további nélkül helyettesíthető lenne jelekkel is, mivel nem a megmutatás, hanem a jelzés az elsődleges funkciója, ám a piktogram egyszerűen és gyorsan kódolható képszerűségével megkönnyíti a jelentésre történő ráismerést. A női vagy a férfinemet gyakran jelekkel (+>) jelzik, amelyek egyenrangúak a piktogramokkal, hasonlítanak is rájuk.

⁴¹² Szinte bizonyos, hogy a nemi élet már ebben az időben is szabályozott lehetett, s a kapcsolatok általános rendszerében meghatározóak voltak ezek a szabályok. A nemiség jeleinek előállítására és különböző helyeken való elhelyezése a közösségben éppen úgy szolgálhatott a nemi szabályozás miatt felgyülemlett feszültségek levezetésére, ahogyan a képi megmutatkozás is képes volt érzékileg a jelenbe állítani a megmutatkozót. A kivetítés lényegében hasonló módon működik a piktogram esetében is, ahogyan a megmutatkozásnál láthattuk, csak éppen valami mást kellett megjelenítenie, valami olyat, amelynek nincs meghatározható formája, de amely egy forma segítségével mégis kifejezhető.

takart, mivel túlságosan általános és tág szerepkört bíztak rá. Olyan értelmi-érzelmi-érzéki egységként működhetett, amely tartalmának megragadására mind a képi, mind a nyelvi kifejezés külön-külön csak részben és pontatlanul lett volna képes.⁴¹³

A képi megjelenítés azért kevésbé alkalmas erre a feladatra, mert a jelenlét tekintésében konkrétabb a piktogramnál, s ez a jelentés szempontjából félrevezető lehet, hiszen egyben jelenbe állítás is, miközben jelként kellene működnie. Vagyis, amíg a képi megmutatkozás mindig egy alakszerű teljességet és ezzel érzékileg meghatározott dolgot állít elénk, addig a nemi szervek piktogramjai egy érzékileg ugyan elvontabb és általánosabb érvényű, de bizonyos nem érzékileg meghatározható értelem irányába mutató jelentést állított korabeli észlelője elé. Inkább tekinthető egy minimalizált érzéki formának, amely nem akar sem megjelenítés, sem jel lenni.⁴¹⁴ Az előbbivel szemben az utóbbi ugyanis már túlságosan is elvont. Olyan, mintha a nemiséggel kapcsolatos dolgok a nyelvi irányított gondolkodás körébe tartoznának, holott az alapvető emberi érzések, ha túlságosan hevesek, akkor értelemmel nem ellenőrizhetők, s nem is irányíthatók. Ezekben a piktogramokban olyan dolgok igyekeztek érzéki formát nyerni, amelyek magukban nem érzékiek, miközben szelleminek sem nevezhetők.

De éppen a meghatározatlanság, a célzás, az utalás, a félig megmutatással történő jelölés a piktogram célja. Ismeretelméleti szintű eldöntetlenségével egy általános és talán nyelvi konkrétan nem is megragadható vagy csak nehezen azonosítható és kifejezhető bizonytalan jelentésterületet tartalmaz.⁴¹⁵ Ugyanis, mint tudjuk, a nyelvi megismerés felől nézve a kép egyfelől érzéki jelenbe állítása miatt „túl sokat”, másfelől a jelentés szempontjából „túlságosan is kevésbé megfogható állít”, mivel szétszórt, azaz nem jelöli ki a *jelentés irányát* és pontos célját úgy, miként ezt a nyelv teszi. A nyelv viszont tartalmilag differenciált, kontextuális, és feloldódik a kommunikációban. Eközben a piktogram képtelen megoldást találni az érzések által keltett feszültségre. Nem a dolgokat, hanem az egyes relációkat, összefüggéseket, vonatkozásokat ragadja meg. A nyelvi jelentés a képi vagy érzéki megjelenítéstől eltérően kiemeli tárgyát (a jelentést) azon sokirányú és kusza összefüggésekből, amelyekben az érzékileg elmerül.⁴¹⁶ Nem a formát reprezentáló érzéki teljességéből kell megérte-

⁴¹³ Manapság gyakran egyes betűrövidítések is szinte piktogramokként és nem írott nyelvi szövegekként működnek.

⁴¹⁴ Hasonló átmeneti piktogramok jelentek meg például az ékírás kialakulásának korai átmeneti szakaszában, amikor a jelentést hordozó formák még egy ideig képszerűek voltak, de már lényegében jelekként és nem megmutatkozásokként funkcionáltak.

⁴¹⁵ A falfirkákként ma divatos piktogramoknak is ez a szerepük. Olyan differenciálatlan nemiséget jelenítenek meg, amelyben a konkrét megmutatkozás egy elvont, azaz nyelvi megragadható jelentésréteggel párosul, amely jelentésréteg azonban még sincs kibontva, artikulálva. Sokkal inkább egy általános érzelmi állapotot és hozzáállást jelenítenek meg, semmint konkrét és egyértelmű viszonyt.

⁴¹⁶ Egy példával élve a kép olyan, mint a nemez, amelyben a szálak minden irányban összeköttetésben állnak egymással, azaz összegubancolódva egy teljes érzéki egységet alkotnak, míg a nyelv a szöveshez hasonlítható, amelyben az egyes szálak meghatározott irányban elrendeződnek, ezért követhetőek és akár vissza is fejthetőek.

nünk az egyes vonatkozásokat, minthogy immár ez utóbbiak élveznek elsőséget az előbbiekkal szemben. A nyelv segítségével a részekből, az egyes vonatkozásokból, viszonyokból, összefüggésekből építünk fel egy lineáris redet alkotó megértést, hogy (újra) eljussunk egy már egészen mást tartalmazó „egészhez”. Egyik megoldás sem elegendő azoknak a piktogramszerű, a férfi és a női nemi szerveket jelszerűen kirajzoló graffitiknek a megértéséhez, amelyeket rajzolók alighanem sem képekben, sem jelekben kellőképpen nem kifejezhető érzelmi vágyakkal telítettek, miközben bizonyos örök nemek közötti viszonyra utalnak.

A jeleknek, a piktogramoknak és a képeknek az ugyanazon a hordozón egymás melletti gyakori megjelenése arra utal, hogy a jelenlét kérdésében nem okozott problémát az ilyen eltérő minőségeknek a „vegyítése”, közös helyen való elhelyezése és ezáltal az észlelés szintjén mégiscsak egy meghatározatlan közegben, pontosabban egy „közös közegnélküliségben” történő megjelenése és értelmezése.⁴¹⁷ Bátran kijelenthetjük, hogy éppen ez az eleve elhatároltság, ez az egymásra nem vonatkozás tette lehetővé, hogy ennyire eltérő dolgok kerüljenek egymás mellé ugyanazon hordozón, mivel az egyes rajzok, piktogramok, jelek nem egymáshoz, hanem csak előállítójukhoz vagy alkalmi nézőjükhöz kapcsolódtak. Habár a korabeli ember látásaktusában is egyszerre voltak jelen a hordozófelületen rögzített különböző megmutatkozások, azokat mégsem tartotta együvé tartozóknak oly módon, ahogyan az egyes dolgok és jelenségek a környezővalóságban „véletlenszerűen elhelyezkedve”, de (a mi értelmezésünkben) a tér és az idő dimenzióinak a szerkezetiségéből fakadóan mégis meghatározott elrendezettségben jelennek meg. Az első képalkotó ember által készített megmutatkozások azt a helyet jelölték, ahol az ilyen tiszta érzéki formák elhelyezhetőek voltak. Miután a hordozófelületen rögzített képi megmutatkozás téren kívülségéhez nem fért kétség,⁴¹⁸ ezért nem jöhetett létre viszony az egyes megmutatkozások között sem.⁴¹⁹

MÚLT ÉS JELEN

Fenti fejezeteinkben a nyomról, a jelről, a piktogramról, a vetítésről, az érzéki és a nyelvi értelemről, az emlékképről, a látásaktusról, az érzéki ismeretről és értelemolvasásról, a látható és nem a látható komponensekről, a kép hordozójáról stb. úgy

⁴¹⁷ A hordozó a maga közegnélküliségével is teremthet közös „közeget”, illetve a képzelet segítségével egybevonhat idegen formákat. Ennek a felismerése vezetett az emberi és állati alakok vegyítéséhez, azaz egyetlen formában való kombinált megjelenítéséhez (például emberi test állati fej), majd később a többalakos, zárt kompozíciójú képek létrehozásához.

⁴¹⁸ A plasztikus képi megmutatkozások hordozóik révén kétségtelenül a tér valamely pontján található. De ebben az esetben sem maguk a képi megmutatkozások térbeliek, hanem az azokat hordozó anyagok felülete. Más kérdés, hogy ez a térben kiterjedő hordozófelület nem különíthető el a megmutatkozástól.

⁴¹⁹ A képi megmutatkozások térbeli elszigeteltsége a plasztikus képi megmutatkozásokra még inkább állt, s többnyire áll ma is. A plasztikus képek mutatják meg azt a viszonyt a legpontosabban, amely a felületen megjelenő megmutatkozások esetében fennállt.

beszéltünk, mint amik rendkívüli jelentőséggel bírnak a képi megmutatkozás, majd az önálló képjelenség kialakulásában és megértésében. A felsoroltak nagy része nem korszakfüggő, hanem a látás, a gondolkodás, a kép és végső soron a mindenkori fizikai-biológiai-társadalmi létünk állandó összetevői. Mi mégis a kép eredetét kutatjuk segítségükkel, azaz valami olyat keresünk, amiről úgy gondoljuk, hogy nem a jelenhez, hanem a múlthoz tartozik. Valójában a képek „állandó”, egyben egymásra épülő összetevői segítségével az egyes képtípusok között fellelhető történeti eltéréseket, differenciákat szeretnénk megérteni.

Célunkat elvileg úgy érthetnénk el a legegyszerűbben, hogy a történelem során keletkezett legösszetettebb képszerkezeteket elemeinkre bontanánk. Elsősorban a ma használatos legösszetettebb képtípusok dekonstrukcióját kellene elvégeznünk, ha nem találkoznanánk a jelen képei között a korábbi korszakokra jellemző egyszerűbb képfajtákkal is. Így azonban ezek a különböző, ma is használatos képfajták egy összevetésben „maguk végzik el” konstrukciójuk elemeire bontását, csak arra van szükség, hogy az eltérő alkotóelemeik szerinti időrendbe állítsuk őket. Habár az ember által előállított kép minden történetileg kialakult formáját használjuk, létezik a képnek egy, csak a mi korunkra jellemző típusa, a technikainak is nevezhető audiovizuális, illetve mediális kép, amely komplexitásában minden korábbi képfajtát felülmúl. De ez a képtípus is tartalmazza a legegyszerűbb, legkorábbi képi megmutatkozásokat, ami annak a jele, hogy a kép története nem képzelhető el a tudományos paradigmák mintájára egymást követő és felváltó rendszerekként, amelyben az új szerkezet mellett az alapfogalmak is folyton más értelmet kapnak.

Az eddigiek alapján az is könnyen belátható, hogy nincs értelme a múltat teljesen különválasztani a jelentől. Nemcsak azért, mert a csak kontinuuusként elképzelhető idő,⁴²⁰ amely elválasztja a múltat a jelentől, egyben össze is köti az egyes korokat, hanem mert a múlt kizárólag a jelenben lehet az, ami. Csak mi látjuk az időben távoli dolgokat olyannak, amilyenek számunkra megmutatkoznak: elmúltaknak, már nem lévőeknek, folyamatosan távolodóknak, kitapinthatatlanoknak és egységükben, azaz világszerűségükben érzékelhetetleneknek, mégis karakteresnek. A történeti megismerés és megértés az időbeli távolság ellenében ható erőként kíván működni, azaz nem megragadni akarja a múltat, hanem csak a képét akarja megrajzolni azzal, hogy újrarájzolja.

Amikor valami „múltszerűvel”, illetve a múlt nyomaival találkozunk, azt gondoljuk: ez maga a múlt (egy darabja). Csakhogy amik a jelen részeként körülvesznek bennünket, azok elsősorban a múlt jelenben létező következményei, nyomai, „a múlt,

⁴²⁰ Az „idő törésvonalai” kifejezés nem az időnek mint dimenzióknak a megtörését, megszakadását jelenti, hanem valamely korábbi jelenségnek, eseménynek, adottságnak, formának stb. identitására utal, pontosabban arra, amint ennek a dolognak az önmagával való kontinuitása megtörik vagy megszűnik. Az időről beszélhetünk úgy, mint amit megélünk, ami mérhető, ami akaratumk és intenciónk ellenére önmaga létmódja szerint *van*, ami hozzátartozik a dolgok létehez, s ami az összefüggésekben mutatja meg magát. Az időbeli szinkronia nem jelent valóságos egyidejűséget. Az Amazonas őserdeiben lakó indián törzsek nem abban az értelemben élnek a XX. században, ahogyan mi. Az ő időképük és időszámításuk alapjaiban tér el a miénktől.

amint kirajzolja a jelen képét”, s nem maga a meghatározható és megragadható múlt. Ezért mi ezeket is a jelen részének tekintjük, hiszen a velük való találkozás maga az eseményszerűen végbemenő jelen. Bármely tárgy, kép, vagy írásos dokumentum, ami környezővilágunkban élénk kerül, s amit – valamiért – a múlthoz sorolunk, valójában legalább annyira a jelen részét alkotja. Találkozunk kell ezekkel a múltat reprezentáló relikviákkal, dokumentumokkal, nyomokkal, miként a múltra vonatkozó ismeretekkel is, hogy azt mondhassuk rájuk: „ezek a múlt részei”.

Hogyan megy végbe egy ilyen találkozás? Rábukkanunk egy tárgyra, amely emlékeket ébreszt bennünk, meglátunk egy fényképet, amely a múltunk alakjait és helyszíneit tárja elénk, vagy bizonyos emlékeket ébreszt bennünk egy olyan hely, ahol régen jártunk. A tegnap használt tárgyat ma is használatba vesszük, a ma a tegnap folytatása és egyben a meghaladása. Az ilyen személyes *múlttapasztalat*nál elvontabb *múlttudat*ot nyújt nekünk a könyvekből tanult, azaz a nem személyesen megélt történelem. Ennél bizonytalanabbnak és műtszerűbbnek tartjuk a mítoszokat, a meséket, az eposzokat, legendákat, szokásokat vagy a mondákat. A múlttól szerzett tudásunk azonban mégiscsak saját elmúlásunk megtapasztalását jelenti. Másodlagosan viszont kulturálisan sajátítjuk el a múltat, az időben való kiterjedés egy lehetséges megközelítési módjaként. A múlttól alkotott ismereteink és tudásunk, valamint a saját tapasztalatunk azután együttesen alakítják ki komplett múlttudatunkat és múltképünket.

De tulajdonképpen mi is a múlt? A fenti példákról kiderül, ha meg akarjuk érteni a személyes múltérzetünket és múlttudatunkat, amelyet nevezhetünk akár időérzetnek és időtudatnak is, akkor kiderül, hogy azok egytől egyig a jelenben lévő dolgokból állnak. Egy épület, amelyben lakunk, a múltban épült, mivel azonban jelenleg is használjuk, nem gondoljuk azt, hogy az a múlthoz tartozik. A padláson félrerakott lomok közül előkerült tárgy talán csak számunkra idézi a múltat, hiszen akit nem fűznek hozzá emlékek, az csak réginek, ósdiinak, divatjamúltnak látja, de nem érzi azon a módon múltbélinek, ahogyan a személyes emlékeket a múltunk részeként érzékeljük. A magyar nyelvben a régi vagy az öreg (használt, kopott, lestrapált, ócskaság stb.) szavakban némi közömbösség érződik ki, míg ami a múlt szóból kicseng, akkor is személyes, ha nem egyéni, hanem valamilyen kollektív emlékre utal. De akárhogy is érezzünk, érzéseink a jelenben töltenek el bennünket, s akármit is gondoljunk a múlttól, azok a jelenben gondolt gondolatok lesznek. A múlt tehát mindig a jelenben mutatja meg magát, s csak az lehet múltbéli, ami valamilyen módon, akár tárgyi bizonyítékaival, írásos emlékeivel vagy éppen olvasmányélmények hatására jelen van a jelenben. Az egyedi és a kollektív emlékezetünk emeli a jelenbe s nevezi nevén a múltat. Egy olyan esemény, személy, nép vagy kultúra, amelyről semmit sem tudunk, nincsenek tárgyi emlékei és írásos dokumentumai sem, az számunkra nem létezik, illetve a múltban sem létezett. Ezért kell feltételeznünk, hogy a múlt olyan dolog, amely a jelenben adott, hogy tehát csak olyan dolgokkal számolhatunk múltbeliként, amelyek valamilyen módon jelenvalóságunkban is fellelhetők. A múlt ugyanis a jelen számára az, ami, egy a képekhez hasonlóan csak érzékelhető, de nem megérinhető, nem kitapintható szellemi dolog. Olyan, a jelenben megmutatkozó „létező”, amely éppen úgy nem létezik, mint egy, a képzeletünkben megalkotott megmutatkozó, amelynek ezért csak képe lehet.

Ugyanakkor azt is megkérdézhetjük, hol van az a jelen, amelyre a múlttal szemben folyton hivatkozunk? Ha egy könyv olvasása közben lapozunk, ez a gesztus jelzi, hogy az előző oldalt elolvastuk, s a vele való foglalkozást lezártuk. Ettől kezdve az az olvasási folyamatban múltbeliként jelenik meg, vagyis elolvasottként kikerült a jelenből, s bár még része az olvasás eseményének, már csak úgy, mint ami az aktuálisan olvasás alatt álló szövegrészt megelőzi és értelmezi. A *folyamatos jelen* azonban nem szabdalható apró részekre, önálló kis egységekre, egy cselekvés nem meghatározhatatlan egymásra következő időpillanatok sorozata – bármennyire is csábító az időt ekként felfogni –, mivel amint saját jelen időnket meghatározhatnánk, az azonnal a múlt részévé válik, s mint ilyen a vizsgáló személyének jelen pillanatából átkerül a vizsgálandó múlt kategóriájába. Amit jelennek nevezünk, szinte azonnal feloldódik a múltban, ráadásul a tér és az idő szétválaszthatatlansága folytán a dolgok időbelisége a térbeliségüknek függvényében is változik. Ha minden jelen pillanat szinte azonnal a múlt részévé válik, akkor talán nem is a múltat kell megkérdőjeleznünk, hanem a jelent.

A fenti gondolatmenetet alkalmazva témánkra, azt mondjuk; amíg nem volt tudomásunk az őskor festményeiről, sziklaképeiről, plasztikáiról, addig ez a képi korszak sem létezett. Pár évszázaddal ezelőtt még az őskor fogalmát sem ismerték. Nem is létezhetett egy olyan korban, amely gondolkodásában vallásos, azaz a keresztény episztémé szempontjából nézve kreacionista volt, amely az embert és a Földet minden teremtményével egyetemben az isteni ige által létrehozottként képzelte el. A XVIII. században önálló tudásformaként létrejött történeti gondolkodás⁴²¹ után a XIX. században az élő természet múltját Darwin fedezte fel. Ezt pedig a XX. században a föld és a világegyetem múltjának felfedezése követte. Ezt a céltudatosan rendszerezett és módszeres időbeli kiterjedést a humanizálás egy sajátos esetének tartjuk, amelyben az idő meghódításával az ember gondolatilag terjeszkedik saját jól behatárolt, biológiaiilag determinált létén túlra.

Am úgy tűnik, hogy minden a jelenben gyökerezik, azaz nem egyszerűen a jelen van kiszolgáltatva a múltnak, másként megfogalmazva nemcsak a múlt determinálja a jelent, hanem ez fordítva is igaz: a múlttól való képünket a jelenünkben fedezzük fel, a jelenben értelmezzük át, újra és újra hozzáigazítva folyamatosan alakuló-formálódó világunkhoz.

Amikor tehát a múltról beszélünk, jelenünkről mondunk valami lényegeset. Az időbeli távolba látás kísérlete olyan, mint a térbeli távolba látás egy rossz nagyítóval, amely mintha itt-ott ideiglenesen éles képet adna, máshol viszont semmit sem enged meglátni, majd váratlanul – egy másik jelen pillanatban –, akárcsak egy kaleidoszkópban, minden átfordul, s másik helyen és más tűnik élesnek. Amit viszont korábban oly biztosra vettünk, most szétesik és bizonytalanná válik. A történelem kvázitudományként azért élhet, mert folytonosan újrafesti a múltat, s ezzel fenntartja az időbeli kiterjedésünkbe vetett hitünket.

⁴²¹ Megjegyzendő, hogy a történeti gondolkodás alapjai éppen abban a történelmet tagadó vallásos korban formálódtak ki, amikor az idő korszakolását először kísérelték meg még a vallásos hit keretein belül (például úgy, ahogyan Suger apát tette: az Atya, a Fiú és a Szentlélek kora felosztásban).

Mi a mindenkori jelenben, itt és most tartjuk a kezünkben az eszközt, amelynek segítségével a múltról (történelemről) ilyen vagy olyan megállapításokat teszünk, azaz múltira vonatkozó értelmet olvasunk ki az írásokból, a tárgyakból és a képekből.⁴²² Ezeket összevetjük más hasonló olvasatokkal, majd értelemegységekké rendezzük össze az egyes fragmentumokat, hogy ezen a módon felrajzolhassuk a múlt világát. Semmi nincs, ami ne lenne a kezünk ügyében vagy az elménk számára elérhető, hiszen éppen úgy alakítjuk ki, formáljuk meg a múltat, ahogyan eszközeinket készítjük el vagy elméleteinket állítjuk fel.

Mi hát a múlt, amelyre mégiscsak úgy gondolunk, mint valami már jelen nem lévőre? Mi az, ami nincs jelen, miközben minden, amire vele kapcsolatban hivatkozunk, jelenünk részét alkotja? Hogyan lehet távol az, ami jelen van? Talán úgy, ahogyan a nyom teszi? A nyom esetében, amely maga is a múlt jele és egyben a jövő előjele, előbb vagy utóbb elérkezhetünk a nyomhagyóhoz, s akkor a nyom elveszíti jelentőségét. A múlt azonban többnyire olyan nyomokban jelenik meg, amely csak valamilyen szempontból reprezentálja azt. A múlthoz nem érkezőnk meg soha úgy, ahogyan a nyom követésével elérkezhetünk a nyomhagyóhoz, az ugyanis mindig megmarad távolinak. Mégis megláthatjuk, ha képet készítünk róla. Ilyenkor úgy érezhetjük, hogy a múlt a képet küldte el maga helyett. E kép észleléséhez arra van szükség, hogy a múltat reprezentáló dolgokat, tárgyakat, képeket, írásokat, „dokumentumokat”, mint egy kirakós játék darabjait, valamilyen módon újra egészé állítsuk össze. Ezt a feladatot korábban a vallásos keretbe ágyazott mítoszok, elbeszélések, eposzok végezték el. De még ma is, amikor a magát tudományként definiáló történeti szemlélet az uralkodó, a „dokumentumokat” a fantázia segítségével fűzik egybe. A kiegészítésnek ebben a mozzanatában maradtak fenn a korábbi önkényes képzeleti formák. „Élő történelem”-ről csak akkor van értelme írni és beszélni, ha a tudásanyag átadásán túl valamilyen új „igazságot”, meglátást, megközelítési módot, elképzelést, összefüggést, nézőpontot, azaz fantázia által szült megoldást tudunk felmutatni.⁴²³ A történelem sokféleképpen kirakható puzzle-játéka olyan képet kíván előállítani, amely maga is alkalmas arra, hogy belőle még újabb „igazságokat” (meglátásokat, összefüggéseket, *értelemalakzatokat* stb.) tudjunk kinyerni. Ezért azután, ha egy korszak korábban megrajzolt képébe olyan új elemet („dokumentumot”, relikviát stb.) igyekszünk beleilleszteni, amely nem illik bele, a kép (értelemegész) azonnal törlésre kerül, s egy másik képet kell a helyébe állítani, amelyben az új elem elhelyezhető.

⁴²² Igazat adunk John Lukácsnak abban, hogy a történelem közelebb áll a művészetekhez, mint a tudományhoz. John Lukács: *A történelmi tudat avagy: a múlt emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

⁴²³ Tudjuk, hogy a „mindig újat akarás” furiozója vagy az önös érdekek ferdítései milyen hatalmas károkat is okozhat, hiszen ordas eszméknek adhatnak menedéket, amikor hazugságokkal helyettesítik azt, amit a tudományos vagy annak vélt gondolkodás addig igazságként módszeresen felépített. Ilyen hamis múlttudatot jelent például a II. világháborúban történt holokauszt tagadása, hiszen áldokumentumokkal, feltételezésekkel igyekszik cáfolni az emberi emlékezetet, azaz kijátssza a múltira irányuló tudatot önmagával szemben, amikor egy látszatellentmondást felnagyítva és valóságos ellentmondásként bemutatva igyekszik igazolni valamit.

BEVEZETÉS	5
A KÉP KELETKEZÉSE	
A LÁTÁSRÓL ÉS A KÉPRŐL ALKOTOTT ÁLTALÁNOS KÉPÜNK	17
Látásunk és megértésünk kulturális alapjai	17
Mi a kép?	19
A képi értelem	21
A látás és a kép	23
A kép, a látás és az emlékezés viszonya	28
A hordozófelület	30
Kép és nyelv	33
A távolság	34
AZ ELME KÉPEI ÉS A KULTURÁLISAN LÉTREHOZOTT KÉPEK VISZONYA	36
A naiv (hétköznapi) látás	36
A „képlátás”	38
Látás és/vagy tudás?	39
A „látás képe”	42
A dolgok helye	44
„Érzéki kép” és/vagy valóság	49
A KÉP ÉS A NYELVILEG GENERÁLT TUDAT VISZONYA	52
A nyelvi megértés	52
A képi emlékezés	54
„A látható és a láthatatlan”	56
Forma és tartalom	60
A kép nyelvi értelmet hordozó képességének korlátai	63
A nyelvi értelem mint valóság	66
Valóság és igazság	69
A nyelvi értelem képi létmódjai	72
A kép érzéki és nyelvi értelem segítségével történő kitágítása	78
A kép konstrukciója és „törésvonalai”	83
A nyelv képhez való kapcsolódásának kezdetei	88
A képi megmutatkozás nyelvi felfedhetőségének korlátai	91
A képi értelem „kiolvasása”	92
Kép és kultúra	94

TARTALOMJEGYZÉK

A TUDATTÓL A KÉP KÜLSŐVÉ VÁLÁSÁIG	97
A látás a test és a tudat között	97
Test és elme szétválaszthatatlansága	101
A kép a reflexív tudat „ítélőszéke” előtt	104
A képfelület mint játéktér	108
A látás képétől a kép látásáig vezető út	111
A tudás és a látás „helye”	113
MEGMUTATKOZÓ – MEGMUTATKOZÁS	117
A látás időbeli változásai – út az identikus képjelenséghez	117
A fényérzékeléstől a formalítás és a jelértelmezés kialakulásáig	121
A látás határai	124
A képpé transzformálás művelete és a jel mint a léptékek közötti közvetítőeszköz	128
Képi és nyelvi tudás oszcillálása	130
A nyelvi értelem képre gyakorolt hatása	133
ÁLTALÁNOS ÉS KONKRÉT KÉP	136
Általánosság és konkrétum az emlékezet képeiben	136
Az elme mintaképei (a konkrét és az általános viszonya)	139
Az emlékezet képei és a dolgok rendszerezése	143
Az arc képe – a konkrét és az általános képi jelenbeállítás	148
A dolgok és a képek összetartozása	151
Az irracionálisan működő kép	155
A képpel való játék kezdetei	161
AZ ÉSZLELÉS AKTUSA: AZ ÉRTELEM, A TÁVOLSÁG ÉS A JEL	167
Az egyben látás feltételei	167
A vizuális jelenségben működő nyelvi értelem	170
A dolgok és adottságaik; a látás fejlődése	175
A képi és a nyelvi megértés együttműködése	179
A külső belsővé válásától a jelig	183
A nyelv irányító szerepe és a kép világának kialakulása	189
A képi és a nyelvi megértés kompatibilitása: a sematizálás	194

A JEL ÉS A KÉP	202
Jelek a képen	202
A kép vizuális és nyelvi rétegének összefonódása (tartalom, téma, jelentés, név, cím)	206
A jelek alaptípusai és az elvonatkoztatás művelete	210
Forma és jel játéka	217
A távolság típusai	221
A látás és az érzéki megismerés	228
A JEL ÉS A NYOM	231
A képlátás és a képolvasás feltételei	231
A látás törzsfelfőrdése; a jel és a jelenlét kérdése	235
Látás, kép, jel, nyom	241
A természetes jelek típusai: az előjel és a társadalmi jel	245
A metakommunikáció eredete	249
A piktogram az átmenet kép és a jel között	253
Múlt és jelen	256

Kiadja: a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: a Bt. ügyvezetője

Borító és arculatterv: Kelényi Gabi

Lektorálta és szerkesztette: Vajdovich Györgyi

Korrektúra: Jagicza Éva

Nyomdai munkák: X-SITE.HU Kft.

Felelős vezető: Tóth Balázs

ISBN: 978-615-80188-2-1

ISSN: 1589 9527